

Tóth Valéria

Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban

Tóth Valéria

SZEMÉLYNÉVADÁS ÉS SZEMÉLYNÉVHASZNÁLAT
AZ ÓMAGYAR KORBAN

Ördög Ferenc emlékére

Tóth Valéria

Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2016

A Magyar Névarchívum Kiadványai 38.

Sorozatszerkesztő:
Hoffmann István és Tóth Valéria

Készült az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programjának keretében. Megjelentetését támogatta a Debreceni Egyetem belső kutatási pályázata (RH/751/2015).

Lektorálta:
Hoffmann István

ISBN 978-963-318-572-8
ISSN 1417-958X

© Tóth Valéria, 2016
© Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát, 2016

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató

Borítóterv: Varga József

Készült a Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt. nyomdájában.

Tartalom

Bevezetés	7
1. A történeti személynév kutatás alapkérdései	11
1.1. Szempontok a források személynélő szerkezeinek értékeléséhez	11
1.2. A személynévadás és személynévhasználat névelméleti kérdései	33
1.2.1. A személynévek rendszerszerűsége	33
1.2.2. A személynévadás kulturális meghatározottsága	39
1.2.3. A személynévadás és személynévhasználat pragmatikai tényezői	43
1.2.4. A személynévadás és személynévhasználat kognitív tényezői	48
1.2.5. A minták szerepe a személynévadásban	59
1.2.6. A személynévadás és személynévhasználat névszociológiai tényezői	61
1.3. A források személynélő szerkezeinek névszociológiai értéke	75
1.3.1. A források személynélő szerkezeinek típusai	76
1.3.2. A normatörékvés jelei a források személynélő szerkezeiben	86
1.3.3. Az oklevélírók szerepe a források személynévhasználatában	88
1.3.4. Támpontok a személynélő szerkezetek névhasználati értékének megállapításához	101
2. Az ómagyar kor személynévrendszere	113
2.1. Sajátosságjelölő nevek	114
2.1.1. A sajátosságjelölő személynévek kronológiai rétegei	114
2.1.2. A sajátosságjelölő személynévek szemantikai jellemzői	119
2.1.3. A sajátosságjelölő személynévek rendszere	121
2.1.4. A sajátosságjelölő személynévek használatának névszociológiai tényezői	141
2.1.5. Helynévi alapszóból alakult sajátosságjelölő személynévek	143

2.2. Referáló nevek	158
2.2.1. A referáló személynevek forrásai	158
2.2.2. A referáló személynevek kronológiai rétegei	159
2.2.3. A referáló személynevek használatának névszociológiai tényezői	175
2.2.4. A referáló személynevek morfológiai jellemzői	178
2.3. Nexusnevek	181
2.3.1. Nemzetségnevek	183
a) A nemzetség fogalma	184
b) A nemzetségnevek kronológiai jellemzői	188
c) A nemzetségnevek használatának nyelven kívüli összefüggései	193
d) A nemzetségnevek előfordulásai a forrásokban	201
e) A nemzetségnevek rendszertani helye a személynévfajták között	203
f) A nemzetségnevek rendszertani kapcsolatai	208
2.3.2. Családnevek	212
a) A családnevek rendszertani jellemzői	213
b) A családnevek kialakulásának okai	222
c) A családnevek rendszertani-tipológiai leírása	225
2.4. Affektív nevek	242
2.4.1. Az affektív nevek rendszertani helye és funkcionális kérdései	242
2.4.2. Az affektív nevek morfológiai, alakszerkezeti jellemzői	244
3. Összegzés	257
Irodalom	261
Névmutató	291

Bevezetés

1. A tulajdonnév nyelvi univerzálé (lásd ehhez például SZÉPE 1970: 307, HOFFMANN 1993: 19, HAJDÚ 2002: 44, 2004: 12). Az egyes tulajdonnévfajták ugyanakkor — noha többségükben maguk is univerzálisak — nyilvánvalóan nem azonos súlyú tagjai a tulajdonnévrendszereknek, abból is következően, hogy más-más szerepet töltenek be a kommunikációban. E tekintetben egy-egy névfajta nyelvi jelentőségét, szerepgazdagságát, de akár csak a rendszerkapcsolatai erősségét, hálózatát is jórészt az határozza meg, hogy milyen régtől eleme a nyelvnek. Névelméleti megfontolások alapján a két legősibb tulajdonnévfajtának a személyneveket és a helyneveket tekinthetjük.¹ Ebből adódóan pedig magáról a tulajdonnévi rendszerről (annak funkcionálásáról, történetéről) is akkor tudhatunk meg a legtöbbet, ha elsősorban e két tulajdonnévfajta sajátosságait igyekszünk feltérképezni. Ezek a névfajták mindamellet nemcsak önmagukban vizsgálva szolgáltatnak széles horizontú ismeretanyagot a nyelvről és a névrendszerről, hanem — minthogy a rendszereik több vonatkozásban is érintkeznek egymással — az együttes vizsgálatukkal az ilyen irányú lehetőségeink még inkább kitágulhatnak. Ebből a kiindulópontból vállalkozom arra, hogy a két ősi tulajdonnévi kategória, a személynevek és a helynevek szerteágazó rendszerösszefüggéseit a magyar nyelvre vonatkozóan monografikus igénnyel feltárjam.² Ezt a feladatot két önálló, de egymással szemléletét tekintve szoros összefüggésben álló kötetben végzem el: jelen munkámban a személynévadás és személynévhasználat problematikáját mutatom be sokféle szempontrendszer alkalmazva, a későbbiekben pedig — az itt kifejtettre is építve — a személynévi helynévadás összetett témakörének monografikus feldolgozására vállalkozom. A vizsgálatok időbeli kereteként mindkét munkában az ómagyar kor időszakát határoztam meg, azon belül is főképpen a korai ómagyar korra helyezve a hangsúlyokat, a tágabb kontextus biztosítása érdekében azonban olykor át is léptem ezt az önmagam szabta kronológiai határvonalat, s a névrendszer sajátosságainak változását esetenként akár máig kiterjesztve igyekeztem felrajzolni.

¹ A többi tulajdonnévi kategória valójában ezekre épül, és noha például az állatnevek a személynevekkel mutatnak bizonyos vonásaikban rokonságot, az intézménynevek pedig a helynevekkel, ezeknek a névfajtáknak a másodlagossága az előbbiekhöz képest nemigen lehet kétséges.

² Arra, hogy a történeti névkutatásnak több szempontból is az egyik legkényesebb területét éppen a személynevek és a helynevek kapcsolata képezi, többen rámutattak már az eddigiekben is (lásd pl. BENKŐ 2002: 13, illetve korábban PAIS 1960: 186, KÁLMÁN B. 1989: 15 stb.)

A történeti forrásokban (főképpen oklevelekben) dokumentálható személy- és helynevek rendszertani kapcsolatainak, nyelvi jellemzőinek az objektív bemutatására irányuló feldolgozás több szempontból is időszerű vállalkozásnak tűnik. A magyar névtörténeti kutatásokban ugyanis bő évszázada halmozódnak azok a — nemegyszer dogmává merevedő — kutatási eredmények, amelyek felülvizsgálatára s a mai tudományosság igényeinek, a korszerű névtudományi szemléletnek is megfelelő újragondolására megérett az idő. Ezeknek a tételeknek a hatása ráadásul igen gyakran nem áll meg a nyelv- és névtudomány érdekeltségi körén belül, hanem tovább gyűrűzik más tudományágak, főképpen a történettudomány egyes területei felé is, s ott gyakran nagy hatású elméletek kiindulópontjává válik. Ilyen összefüggésben pedig a névkutatás felelősségét — leginkább a tulajdonnevek történeti forrásértékét illető kérdésekben — nem lehet eléggé hangsúlyozni. Munkámban ezért több olyan névtörténeti problémát is érintek, amelyek mérlegelésében fokozott óvatossággal kell a névkutatásnak s az ennek eredményeire alapozó történeti diszciplinának eljárniuk.

2. A jelen kötet két nagyobb egységből tevődik össze. A munka gerincét adó, az ómagyar kori személynévrendszer részletes leírását tartalmazó második nagy egységet ugyanis a történeti személynévkutatás alapkérdéseit áttekintő fejezet vezeti be. A személynevek általános névelméleti kérdései azért kaptak kiemelten nagy teret a munkámban, mert a személyneveknek olyan szemléletű rendszertani megközelítését kellett megalapoznom, amely szervesen illeszkedik a helynevek kapcsán alkalmazott modellelméleti alapokhoz. Mindezt az a körülmény tette szükségessé, hogy noha a személynév-történeti kutatásokban a névrendszer többféle megközelítésével is találkozhatunk, és ezek közül egyesek kifejezetten előremutató jegyeket is magukon viselnek, e leírások nem álltak össze olyan egységes elméleti keretté, amely szemléletét, alapelveit tekintve tökéletesen egybesimulhatna a helynevek kapcsán az utóbbi évtizedekben egyre határozottabban körvonalazódó funkcionális leírási kerettel. Ahhoz tehát, hogy az általam a következő kötetben alkalmazni kívánt helynévleírási modell szemléleti alapjaival a személynevek leírását megvalósító modell harmonizáljon — ami alapvető feltétele annak, hogy e két tulajdonnévfajta egymásra gyakorolt hatását pontosan felmérhessük —, ez utóbbi alapjait a HOFFMANN ISTVÁN által elhelyezett sarokkövekhez (2008, illetve lásd még HOFFMANN–TÓTH 2015a) igazodva én magam igyekeztem lerakni. Ez teszi ugyanis lehetővé azt, hogy a személy- és helynevek rendszertani összefüggéseit feltáró kutatások szemléleti koherenciája megvalósuljon.

Mindez persze egyáltalán nem jelenti azt, hogy az alább kifejtendő gondolatok homlokegyenest az ellenkezőjét állítanák annak, amit a személynév-történeti kutatások ezidáig felmutattak, vagy akár csak a legcsekélyebb mértékben is kétségbe vonnák a korábbi vizsgálati irányok jelentőségét és elért eredményeit. Munkámban pusztán egy olyan összefoglalását, interpretációját kívánom adni a

személynevek történeti problematikájának, amely a helynevek fent említett megközelítésével a legközvetlenebbül érintkezik, ezzel is elősegítve — a névrendszerek kölcsönös meghatározottságának jegyében — a tervezett együttes tárgyalásmód sikerét.

A személynév-történeti vizsgálatok bázisául a történeti forrásokban fennmaradt személynévadatok szolgálnak. Az oklevelek latin nyelvű szövegében fellelhető személyjelölő szerkezetek a magyar nyelv- és névtörténet mellett a történettudományi kutatások számára is alapvető forrásanyagként vehetők figyelembe. E nyelvi adatok vallomására azonban a különböző kérdésekben nem egyforma mértékben hagyatkozhatunk. Minthogy a források személyjelölő szerkezeteinek s azon belül a személynévi adatoknak a történeti forrásértékéhez a nyelvészeti kutatások részéről az utóbbi évtizedekben kevésbé szoltak hozzá a szakemberek, a személynévadatok hasznosításakor a történész kutatók igen gyakran arra kényszerültek rá, hogy a saját vizsgálati terepükön a nyelvészet nemegyszer idejétmúlt, túlhaladott eredményeire támaszkodjanak. Ezt a kíváncsnak legkevésbé sem tartható helyzetet látva igyekeztem néhány szempontot kiemelve rávilágítani azokra a kérdéskörökre, amelyek tüzetes megtárgyalásához az okleveles források személynévi adatai megbízhatóan felhasználhatók, ám egyúttal azokra a nehézségekre is rámutattam, amelyek miatt viszont más ügyekben e nyelvi elemcsoport nemigen bírhatja el a kutatók által korábban rárakott terheket.

Azokban a kérdésekben, amelyekben a források személyjelölő szerkezetei önmagukban nem nyújthatnak kellő információt a megfelelő válaszok megadásához, a névkutatásnak azokat az általános névelméleti tanulságokat érdemes figyelembe vennie, amelyek elsősorban a személynévadás és a személynévhasználat kognitív-pragmatikai természetében és feltételrendszerében ragadhatók meg. Ezek ismeretében lehet esélyünk aztán arra is, hogy az írott forrásokban ránk maradt személynévi adatok valós, beszélt nyelvi névhasználati értékéhez közelebb férközhessünk. E tekintetben azonban egy olyan tényezőt is mérlegelnünk kell, amelyre a névkutatás a korábbiakban a személynévi adatok értékekésekor nemigen fordított komolyabban figyelmet: az oklevélírók nyelvi beavatkozásának a lehetőségét.

Az a személynévfelfogás, amely az egyes személynévformákat egyrészt az alapján igyekszik meghatározni, hogy milyen névadási körülmények hívták őket életre (azaz a névadás pragmatikai tényezőinek figyelembevételével), másrészt pedig azért, hogy az adott személynévformák milyen funkcionális jellemzőkkel rendelkeznek (azaz a névhasználat kognitív tényezőit téve mérlegre), eredményesen használható bármely nyelv személynévrendszerének a leírására. Minthogy egy ilyen szemléletű leírási keretben ráadásul a történeti aspektus is jól kezelhetőnek bizonyul, azt kronológiai kötöttségek nélkül, azaz a névrendszer történetének bármely időszakára vonatkozóan alkalmazhatjuk. A személynévrendszerek általános leírási modellje az ómagyar kor személynévrendszerének bemutatásában is jó szolgálatot tehet: a segítségével vázolhatjuk fel ugyanis az egyes személynév-

fajták kialakulásának, egymásra épülésének folyamatát a magyar nyelv történetének e korai és névtörténeti tekintetben nemegyszer homályos időszakában.

A névrendszertani bemutatás alkalmával — a hosszabb távú tudományos célkitűzéseket szem előtt tartva — mindemellett kiemelt figyelmet fordítok azokra a személynév-fajtákra és személynévegyedekre, amelyek létrejöttében helynévi lexémák játszottak szerepet. A legerőteljesebb hangsúlyokkal ez a kategória a sajátosságjelölő, illetőleg a nexusjelölő személynév-fajták kapcsán kerül elő, s ezekben a fejezetekben a helynév > személynév alakulás lehetőségének több olyan kérdését is feszegetem, amelyek megítélése a névtörténeti szakirodalomban távolról sem mondható egységesnek. A helynévi gyökereket mutató személynévformáknak önálló fejezetet mindemellett többnyire nem szentelek (bár külön egységekben, alfejezetekben, pontokban térek ki rájuk), mert ez a rendszertani leírást célszerűtlenül töredeztette tenné.

3. A történeti személynév-kutatás alapkérdéseit és az ómagyar kori személynévadás és személynévhasználat jellemzőit egységes szemléleti keretben igyekszem kidolgozni, ezáltal is biztosítva a munka koherens gondolatiságát. Az elméleti háttér az itt kifejtett névtudományi kérdésekhez a funkcionális nyelv szemlélet biztosítja, az a megközelítés, amely a névkutatás számára általában véve is mint a leginkább célravezető leírási keret jelölhető ki (vö. HOFFMANN 2012: 14). E szemlélet a névhasználók, a névviselők és a nevek hármassága felől közelítve a rendszertani leírás fő pólusait, összetevőit is egyértelműen meghatározza. A funkcionális nyelvészet elméleti alapjai a névkutatás hagyományaihoz jól illeszkednek, s ezáltal az a gazdag tudománytörténetileg felhalmozott ismeretanyag, amely a magyar tudományosságban e téren egybeállt, ugyancsak új megvilágítást nyerhet. Az egységes szemléleti háttér előnyeit pedig, úgy vélem, szükségtelen is előzetesen hosszabban ecsetelni: erről a célkitűzések eredményes megvalósítása vallhat úgyis a legbeszédesebben.

1. A történeti személynév kutatás alapkérdései

Munkám e fejezete nem a hagyományos értelemben vett tudománytörténeti összefoglalás funkcióját hivatott betölteni, hanem elsősorban azoknak a kérdéseknek az átgondolására vállalkozom benne, amelyek megítélésem szerint azt az alapot jelenthetik, amelyre a történeti személynév kutatás viszonylag biztosan építhet. Foglalkozom ezért e helyütt a nyelvelméleinkben fellelhető személyjelölő szerkezetek forrásértékével, átgondolva mindazt, amit e területen a szakirodalom megfogalmazott; kitérek emellett azokra az általános névelméleti kérdésekre, amelyek — mivel a személynévadást és a személynévhasználatot minden korban meghatározzák — fontos támpontjaink lehetnek a régi magyar névrendszer vizsgálatában is. Végül e két alfejezet egyfajta összegzéseként igyekszem az oklevelek személyjelölő szerkezeteinek névhasználati értékét meghatározni, vagyis arra próbálok meg választ adni, hogy az írott források latin nyelvű szerkezetei milyen beszélt nyelvi névformákat rejtjenek. A vizsgálataim során nagy mértékben támaszkodom természetesen a szakirodalmi előzményekre, noha a célom nem elsősorban azok összefoglalása, hanem inkább arra igyekszem rámutatni, hogy én magam milyen szemlélettel közelítek a régi magyar személynévadás alapkérdéseihez. A klasszikus tudománytörténeti összefoglalás alól egyébként is felmentenek azok a monográfiák, amelyek nemrégiben ezt a feladatot is magukra vállalva (vagy adott esetben éppenséggel fő célként megjelölve azt) láttak napvilágot (vö. HAJDÚ 2003, de emellett N. FODOR 2010a, SLÍZ 2011a, illetve egy speciálisabb témakör kapcsán FARKAS 2009a).

1.1. Szempontok a források személyjelölő szerkezeteinek értékeléséhez

1. A tulajdonnevek a magyar nyelv és tágabban a magyarság korai történetének legfontosabb forrásai közé tartoznak. És noha a szakirodalom hagyományosan jelentős különbségről beszél a két legfontosabb tulajdonnévfajta, a helynevek és a személynévek általános forrásértéke között,¹ az minden kétségen felül áll,

¹ Ez az eltérés részben a személynévek rövidebb (valójában a névviselőhöz kötött) élettartamával áll összefüggésben, másrészt pedig azzal, hogy e névfajta elemei és egész rendszere erőteljesebben ki van téve a nyelven kívüli tényezők hatásának: a személynévrendszer módosulását igen gyakran külsődleges (kulturális-társadalmi) körülmények irányítják. Emellett a sze-

hogy a személynevek vallatóra fogását az ómagyar kor s azon belül különösen az Árpád-kor vonatkozásában sem a nyelvészet, sem más történeti tárgyú diszciplína (főképpen a településtörténet, művelődés- és kultusztörténet, néprajz stb.) nem kerülheti meg. E kérdésben nagy a felelőssége a nyelvtudománynak, hiszen a korai személynevek tanúságtétele és az ebből levont, főként történettudományi következtetések könnyen tévutakra vezethetnek, aminek — BENKŐ LORÁND szavaival élve — csakis „szigorú módszerbeli igényességgel” lehet gátat szabni (1998b: 157). A korai nyelvelmékekben fennmaradt, filológiailag konkrétan megragadható személynevek (és persze helynevek) csak akkor kapcsolhatók be eredményesen a magyarság korai történetének vizsgálatába, ha e nevek helyzete nyelvészeti-névtani tekintetben megnyugtatóan tisztázva van, vagyis ha interpretációjuk „nem odavetett ötletekre, dogmaként továbbhurcolt, kritikailag számottevően sohasem revidelált, elavult nézetekre alapul, hanem [...] a történeti nyelvtudomány mai szintjének filológiailag, módszerbelileg, szemléletileg megfelelő elemzés, tüzetes szövegvizsgálat szűrőjén megy át” (BENKŐ 1995: 402).

A nyelvi és más, történeti következtetésekhez fogódzót nyújtó személyneveket a legközvetlenebb „lelőhelyükről”, az írott forrásokból merítik a kutatók. E forrásokat és a bennük rejlő személynévanyagot tanulmányozva ugyanakkor az a kérdés fogalmazódik meg bennünk, hogy vajon minden tekintetben elbíra-e azt a terhet ez a nyelvi elemcsoport, amit a különböző szakmák képviselői (elsősorban a nyelvészek és a történészek) egy-másfél évszázad óta halmoznak rájuk. Másképpen fogalmazva: valóban vallanak-e mindarról a források személynévi adatai, amit a szakirodalom megállapításai, sőt olykor „dogmává” merevedő tételei sugallnak, vagy érdemes a nevek és egyúttal a források tanúságát a megszokottnál nagyobb mértéktartással, szigorúbb módszertani elvek alkalmazásával kezelni? Az itt következő fejezet annak igyekszik utánajárni, hogy mely kérdésekre kaphatunk közvetlenül válaszokat a nyelvtörténeti források személynévi adatai által, és melyek azok, amelyek — bár alapvető problémákat érintenek — pusztán a források személyjelölő szerkezetei révén nemigen válaszolhatók meg.

A *személyjelölő szerkezet* kifejezés használatát a *személynév* mellett az indokolja, hogy az írásbeliségben, a források szövegében igen gyakran különféle latin szerkezetek szolgálnak a személyek megjelölésére (ezeket tekintem személyjelölő szerkezeteknek), amelyekben aztán magyar nyelvű tulajdonnevek: személynevek (egyénevek, nemzetségnevek) és helynevek is előfordulnak. Megítélésem szerint a latin szerkezet és a benne lévő magyar névforma között a terminushasználatban is célszerű különbséget tenni. Konkrét példával illusztrálva ez tehát azt jelenti, hogy egy, az 1300. évben kelt oklevélből származó *Michaele filio Nycolai de Zo-*

mélynevek megnevezésének fokozottabb nehézségei ugyancsak hozzájárulnak a két tulajdonnévi kategória eltérő felhasználási lehetőségeihez (lásd mindehhez HOFFMANN 2009a: 21, illetve 1996, valamint FARKAS 2014a: 10–11 is).

luna de genere Vrusur (ÁÚO. 12: 664, Gy. 1: 803, ÁSz. 784) személyjelölő szerkezetben a *Michael*, a *Nicolaus*, az *Vrusur* személynevek (az utóbbi nemzet-ségnév), illetőleg a *Zoluna* helynévi elem fordul elő, de az egész szerkezetről mint valamiféle névről semmiképpen sem beszélhetünk.²

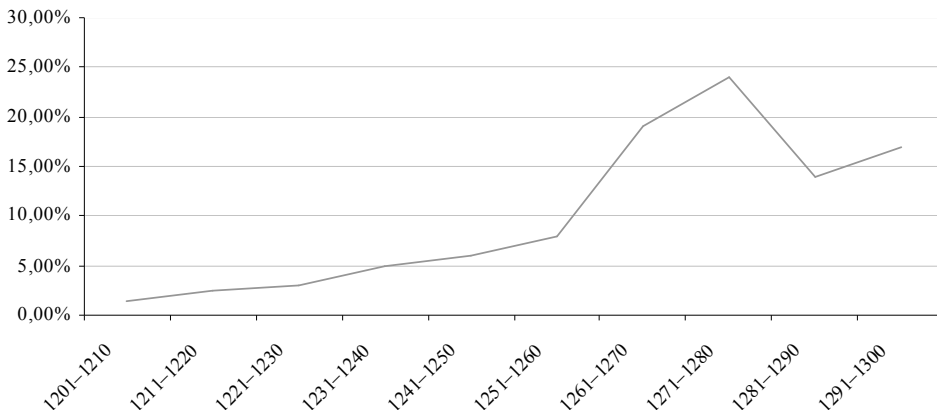
2. A társadalom, a kultúra, a nyelv életében egyaránt meghatározó jelentősége van az írásbeliség kialakulásának. A magyarországi írásbeliség a Kárpát-medencében való letelepedés és az európai keresztény-feudális kultúrkörhöz való kapcsolódás szükségszerű következményeként bontakozott ki. A korabeli Európában az írás az élet számos területén nagy hagyományokra visszamenően és meghatározó módon jelen volt: fontos szerepet játszott az államigazgatás, az egyház, a tudomány művelése és az oktatás területén egyaránt. Az írásbeliség nyelve Délkelet-Európában a görög, ettől nyugatra és északnyugatra a latin volt. A magyarországi írásbeliség a magyarság egyre szélesebben kiépülő kapcsolatrendszeréhez igazodva latin nyelvű írásbeliségként született meg, amely azonban a kezdetektől megkövetelte a magyar nyelv egyes elemeinek lejegyzését is (HOFFMANN 2009a: 13–14, lásd még BENKŐ 1998c: 1039, 1967a: 38 stb.).

A magyar nyelv történetének legkorábbi, adatokkal dokumentált korszakából, az Árpád-korból nagyon különböző célú, jellegű, műfajú írásos források maradtak ránk, melyek között — éppen az eltérő természetükből adódóan — a bennük lévő tulajdonnévanyag vonatkozásában is különbségek mutatkoznak. Mielőtt ezeket röviden felvázolnánk, előzetesen néhány általános megjegyzés a nyelvemlékeknek és a tulajdonnevek forrásértékének az összefüggéséről még ide kívánczik.

Közismert, ám sokszor mégis figyelmen kívül hagyott körülmény, hogy a források időbeli és térbeli eloszlása rendkívül egyenetlen. Az előbbit jól illusztrálja például az alábbi, a 13. század királyi okleveleinek kronológiai megoszlását ábrázoló diagram (1. ábra).³ A források térbeli egyenetlen eloszlásához pedig elég csupán az erdélyi területek kimondottan gyenge forrásadottságaira utalnunk. Ezek az egyenetlenségek szükségszerűen befolyásolják annak a lehetőségét is, hogy egy-egy nyelvi jelenség kronológiai és nyelvföldrajzi sajátosságaira utaló megállapításokat tehessünk.

² A nemzetközi szakirodalomban ZOFIA KALETA ugyancsak önálló terminussal állt elő az efféle személyjelölésekre: az általa javasolt *egyedi/egyéni leírás* (*unique description*) fogalmába viszont a megadott definíció szerint az illető személynek a „hivatalos” keresztnéve nem tartozik bele, hanem olyan köznevekből és tulajdonnevekből szerveződő főnévi csoportnak tekinthető, amely éppen a keresztnév köré szerveződik (1989: 14).

³ Azért szűkítettem le a bemutatást az Árpád-kor egésze helyett csupán a 13. század okleveleire, mert a 11–12. századra a korszak forrásainak elenyésző hányada, mindössze 4,5%-a datálható, s ezek évtizedes metszetekben való ábrázolása túl sok haszonnal aligha kecsegtetett volna. (Az adatok forrása: SOLYMOSI 2006: 206, 208.)

1. ábra. *A királyi oklevelek kronológiai megoszlása a 13. század évtizedeiben*

A történeti források (a nyelvemlékek) személynévi adatainak különböző célú felhasználásakor akkor járunk el a legcélszerűbben, ha magukhoz a személynéveket rögzítő forrásszövegekhez nyúlunk vissza, s a névadatokat az évtizedek alatt rájuk rakott (ám igen gyakran nem kellően megalapozott) tudományos teher-től megszabadítva, a maguk közvetlen filológiai valóságában vizsgáljuk. Mindez persze nem azt jelenti, hogy félre kellene söpörnünk minden eddigi kutatási eredményt, hiszen ezek jó része ma is, az itt előtérbe állított nézőpontból szemlélve is kiállja a legszigorúbb szakmai kritika próbáját, pusztán arra kívánok utalni e megjegyzéssel, hogy a történeti személynévkutatás evidenciaként kezelt tételei között bőséggel akadnak olyanok is, amelyek viszont fennakadnak a kritika rostáján. Ezért is látszik célszerűnek időről időre nemcsak a személynévkutatásban, hanem más tudományterületeken is szemléleti és módszerbeli „felülvizsgálatot” tartani, amelynek eredményeképpen az adott tárgykörben nem csupán gyarapodnak, hanem jelentősen át is minősülnek az ismereteink (vö. B. GERGELY 2004: 23). Úgy vélem, egy efféle tudományos önvizsgálatra újfent megérett az idő az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb súllyal szereplő történeti személynévkutatás több alapkérdésében, közte a nyelvi adatok forrásértékének kezelésében is.

A személynéveket is nagy számban tartalmazó ómagyar kori nyelvemlékek — céljuk, műfajuk szerint is — különböző forrástípusokba rendeződnek. A legjelentősebb arányt közöttük kétségkívül az igen eltérő (de minden esetben jogi) rendeltetésű, funkciójú oklevelek (alapító- és adománylevelek, határjáró oklevelek, birtok- és vagyonösszeírások, osztálylevelek, tanúvallomások, végrendeletek stb.) képviselik, melyek latin nyelvű szövegébe a magyar nyelvű szórványelemek beékelődése részben (birtok)jogi érdekek követésével, részben pedig általános európai oklevélírói normákkal (és nyilván több más tényezővel) is összefüggésben állhat.

Az oklevelek mellett a szórványemlékek másik típusába az elbeszélő történeti munkák, a geszták és krónikák tartoznak. Ezek nyelvi tekintetben közeli rokonságban vannak az oklevelekkel, hiszen azokhoz hasonlóan szintén latin nyelven íródtak, és nagy számban tartalmaznak szövegükben magyar nyelvi elemeket. Összeköti emellett e műfajokat a szerzőik köre is, akik valamennyien az egyházi értelmiség tagjai voltak, és jobbára azonos műveltséggel, képzettséggel rendelkeztek. Hasonlóság mutatkozik továbbá e műfajok céljai között is: „a történeti munkák egyik fontos célja ugyanis éppúgy a birtokjog igazolása volt az írásbeliség hitelesítő erejével, mint ahogyan az oklevelek ugyanezt a jog eszközeivel valósították meg” (HOFFMANN 2009a: 23, lásd még BENKŐ 1998a: 12–13). A rokonság, a hasonló jegyek ellenére azonban — éppen a műfaji eltérésekből adódóan — lényeges különbségek is tapasztalhatók a geszták, krónikák, illetve az oklevel-es források között. Amíg például az előbbi forrástípusban a névmagyarázatok és a latinizálások kimondottan jellegzetesek, mondhatni hozzá tartoznak e műfaj jellegéhez, névmagyarázatokra az oklevelekben elvétve is alig akadunk, a latinizálási eljárásoknak pedig jól kitapintható, többnyire következetesen alkalmazott szabályai vannak.

Eltérések nem csupán a geszták és az oklevelek között jelentkeznek, hanem találunk ilyeneket az oklevelek egyes típusai körében is, elsősorban azok különböző kiállítási céljából adódóan. A jobbágyösszeírások⁴ személyjelölő szerkezeteinek jellegét például alapjaiban határozza meg az a körülmény, hogy a kiállítóinak a feladata a birtok nagyságának, a telkek és az azokon élő személyek számának rögzítése volt. Az ilyen jellegű forrásokban ezért a személyek maguk alig jönnek számításba, inkább csak a számuknak van jelentősége: így pedig nem meglepő, hogy bennük az egyetlen névvel álló személyjelölések még a 14. század utolsó évtizedében (pl. az 1389. évi összeírásban) is jellegzetesek (FEHÉRTÓI 1969: 27). Aligha lehet kérdéses, hogy személynév-történeti forrásként az ilyen háttérű nyelvemlékek egészen más módon vehetők figyelembe, mint azok, amelyekben a személyek minél pontosabb rögzítése — jogbiztosító okok folytán — az oklevél-kiállító legalapvetőbb céljai és érdekei közé tartozott.⁵

⁴ Az összeírások, lajstromok, tizedjegyzékek a szórványemlékek tipizálásakor több munkában is az oklevelektől elválasztva, külön kategóriában szerepelnek, bizonyára nem függetlenül az eltérő általános jellemzőiktől (lásd pl. BENKŐ 1967a: 40–41, SLÍZ 2011a: 209, 227). Mások ezeket a forrásokat egységesen az oklevelek között tartják számon (HOFFMANN 2009a). A diplomatikai szakirodalomban (vö. pl. ÉRSZEGI 1986: 12, 1994: 504, SOLYMOSSI 2001: 153) olvasható oklevél-definíciók alapján e helyütt én sem tartottam lényegesnek e forrástípusok elkülönített kezelését, noha a fentiekben is jelzett különbségek magyar nyelvi anyaguk értékelésében is feltétlenül szem előtt tartandók.

⁵ A különböző típusú források (elsősorban az oklevelek és az összeírások) személynévi adatainak eltérő értékelési lehetőségeiről nemrégiben SLÍZ MARIANN több tanulmányában is említést tett, rámutatva arra, hogy ugyan mindkét forrástípus a hivatalosság bizonyos fokát képviseli, s

3. A források személyjelölő szerkezeteinek értékelésekor nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a források jóvoltából előttünk a névhasználatnak az írásbeli szintje áll (és abból is csupán annyi, amennyi szerencsés vagy szerencsétlen véletlenek folytán ránk maradt), ez pedig nem azonosítható a névhasználat beszélt nyelvi valóságával, annak csupán egy szűk (és az írás közegéhez igazított) részletét tükrözi. Mivel pedig az oklevelek szövegeiben történő rögzítés egyúttal a természetes használati közegüktől eltávolítja, abból kiszakítja a személyneveket, az írástények felszíne mögött rejlő egykorú élőszóbeli névhasználat feltárásához további fogódzókra is szükségünk van (ehhez lásd az 1.2. és 1.3. alfejezeteket).

Az írásbeli névhasználat jellegével összefüggően további adatkezelési és -értékelési nehézségekkel is számolnunk kell. Azzal többek között, hogy az egyedi előfordulású adatokból nyilvánvalóan nem lehet reális, megnyugtató következtetéseket levonni (vö. FEHÉRTŐI 1997b: 428), márpedig ilyenek főleg a korai időszak nyelvemlékeiben szép számmal akadnak. Ezt az elvet (minden bizonnyal kényszerűségből) a történészek — amint azt KRISTÓ GYULA el is ismeri (1998: 188) — nem képviselték a vizsgálataikban következetesen. Visszaköszön ez a probléma a nyelvészek munkáiban is. BENKŐ LORÁND hangsúlyozta például korábban (a fenti alapelvnek is megfelelően), hogy Konstantin császár művében, a DAI.-ban fennmaradt néhány személynév (*Falicsi, Ézelex* stb.) nyilván nem szolgáltathat megfelelő információkat az ősmagyar kor személynévadásáról (1950a: 19). Anynyit azonban megengedhetünk, hogy a személynévrendszer állományi összetételét nagyvonalakban mégiscsak tükrözheti a kérdéses korszak gyér forrásanyaga is. A névhasználat részleteire irányuló megállapításokkal azonban sokkal óvatosabban kell bánnunk. E tekintetben csakis azzal a véleménnyel érthetünk egyet (az egynevűség elképzelésével szemben), miszerint az a körülmény, hogy a korai nyelvemlékeinkben a személyek általában egy néven (identifikáló szerepű személynéven) jelennek meg, nem több, mint az írásbeliség pusztá felszíne, „az élő beszélt nyelvben azonban nagyon régi időktől kezdve jóval »mozgékonyabb« volt a névadási/névviselési helyzet” (BENKŐ 2002: 25). Egyes szerencsés esetekben pedig az írásbeliség szintjére is beszűremkedtek egyazon személyre vonatkozóan változó névhasználatot jelző személynevek (i. h.).

Azt is fontos tudatosítanunk továbbá, hogy az írásbeli közeg magán viselheti az oklevél megszövegezőjének beavatkozását is: a latinizálási eljárások mögött bizonyosan az oklevélíró nyelvi lenyomatát kell sejtenünk, de valószínűleg számolhatunk a beavatkozásával más síkokon is. E kérdéskör aprólékos feltárásához különösen jó vizsgálati terepet nyújtanak az olyan oklevelek, amelyeknek a hitelesített, megpecsételt példánya mellett a fogalmazványa is fennmaradt (ilyen pél-

írott voltukból is adódóan eltérnek a korabeli beszélt nyelvi névhasználattól, ám ezek az eltérések az összeírásokban lényegesen kisebbek lehettek, mint a jogi ügyletek egyes fázisait rögzítő oklevelekben (2014a: 155, 2014c: 289–290).

dául a Tihanyi összeírás 1211-ből). (Az oklevélírók nyelvi „tevékenységéről” az 1.3. fejezetben bővebben is szólok majd.)

Tekintve, hogy az ómagyar kori személynevek előfordulásának közvetlenül elérhető színtere az írásbeliség, a szövegvizsgálatokra az eddigieknél jóval nagyobb hangsúlyt kell fektetnünk. Ez azt jelenti, hogy a személynévi adatokat a befogadó „gazdaszöveg” szerves részeként, és nem abból kiemelve célszerű interpretálnunk. Az utóbbi években BENKŐ LORÁND visszatérően figyelmeztetett arra, hogy a „nagy történeti fontosságú tulajdonneveinket tartalmazó, korai szórványemlékeink helyesírását — és persze morfológiáját, szemantikáját, általános onomasztikáját — nem szabad csupán az elvonatkoztatott névanyagra korlátozva, a latin alapszövegtől elszakítva vizsgálni, hanem csak a teljes szövegösszefüggés fényében, különösképpen figyelve a szöveg egészének helyesírására, a »latinos« és »magyaros« írásmódú nevek viszonyára, a neveknek a latin szövegbe való morfológiai beilleszkedésére stb.” (2003a: 70). Ilyen eljárással van csupán esélyünk megítélni az egyes nevek kényes filológiai kérdéseit.

Ezzel persze nem kívánom a személynévtárak, kompendiumok hasznát, értékét megkérdőjelezni. Ellenkezőleg: a történeti személynévkutatás számos alapkérdése (a nevek tipológiai, névrendszertani vizsgálata) kapcsán ezek hiányában leküzdhetetlen akadályok tornyosulnának a kutatók előtt. Nem véletlen, hogy hosszú évtizedekig (sőt mondhatjuk: évszázadon át) emlegették nyelvészek és történészek egyaránt egy történeti személynévszótárnak — nemcsak a személynév-, de még a helynévkutatások szempontjából is — fájó hiányát (csupán néhány hivatkozás a hosszan folytatható sorból: MELICH 1907: 169, BENKŐ 1949b: 118, 247–248, SZABÓ T. 1940: 82, KNEZSA 1943–1944: 127, TEMESI 1980: 242, HAJDÚ 2003: 333, B. GERGELY 2004: 19, SLÍZ 2006: 171, 179 stb.), amin aztán FEHÉRTÓI KATALIN „Árpád-kori személynévtára” (ÁSz., 2004), majd az utóbbi években egyre több, ómagyar kori személynévanyagot elének táró munka (pl. SLÍZ 2011b, N. FODOR 2010b) változtatott gyökeresen. Akkor azonban, amikor a személynévi adatok nyelv- és történettudományi forrásértékéről esik szó, nem lehet megkerülni a források szövegének (és a névadatok szöveggörnyezetének, illetve a forrás adatainak egymáshoz viszonyított) vizsgálatát. „Egy-egy oklevél vagy elbeszélő forrás magyar nyelvű szórványai ugyanis egymást kölcsönösen megvilágíthatják, akár helyesírási szempontból, vagy a latin és magyar alakok viszonya tekintetében, akár esetleg még névszerkezeti viszonyaikat illetően is.” (HOFFMANN 2007: 15). Ezért fontos a nyelvi adatokat annak a forrásnak az elemeként is interpretálnunk, amelyben előfordulnak.

4. A személynév-történeti vizsgálatokban a források jellegét, céljait az előzőekben kifejtettek értelmében nem hagyhatjuk figyelmen kívül akkor, amikor a benne „zárványként” szereplő személyjelölő formákat névtörténeti kérdések megválaszolásához segítségül hívjuk. A következőkben néhány olyan, kifejezetten

nyelvészeti-névtani természetű — főként a név és a névrendszer, illetőleg a név és a néviselő kapcsolatát a középpontba helyező — problémát érintek, amelyek feltárásához megítélésem szerint eredményesen használhatók fel a források személynévi adatai, majd pedig azokra térek ki, amelyeknél e fogódzók alapján kevésbé számíthatunk megnyugtató eredményekre, sőt olyanokat is bemutatok, amelyeknél súlyos a tévedések kockázata.

4.1. A nagyívű változási folyamatokról, a személynévrendszerben bekövetkező strukturális átalakulásokról a források személyjelölő formái kétségkívül számot adnak: a névrendszertani átstrukturálódás folyamatának főbb tendenciái bizonyosan nyomon követhetők ilyen módon. A legkorábbi nyelvemlékek *Árpád, Tas, Kicsid* típusú személyjelölései helyén néhány száz év múlva *Zrínyi Miklós, Dobó István*-féle névszerkezeteket találunk (vö. 1553: *Zrinj Miklos*, RMCsSz. 1163, 1554: *Dobo Istwan*, RMCsSz. 303), amit hagyományosan az egyelemű névrendszer kételeművé válásaként értékel a szakirodalom.⁶ A névrendszertani átrendeződés kronológiai, területi és társadalmi körülményeire utaló megjegyzésekkel azonban — mint azt rövidesen látni fogjuk — már óvatosan kell bánnunk, ahogyan nem kerülhető meg az egyes névhasználati síkok (az írásbeli és szóbeli névhasználat) differenciált megközelítése sem.

A személynévrendszer állományi összetételéről ugyancsak megfogalmazhatók bizonyos megállapítások a források személynévanyaga alapján. Persze ennek kapcsán is elsősorban nagyvonalú jellemzésre, általánosabb megfigyelésekre nyílik lehetőség (mint például a személynévrendszer forrásbázisainak általános leírására), az egyes konkrét személynévi formák etimológiai felfejtése azonban jóval problematikusabb feladat. A nyelvi adatok fényében afelől ugyanis aligha lehetnek kétségeink, hogy a magyar személynévrendszer minden korszakában építkezett belső keletkezésű, a magyar nyelv közszávaiból származó személynevekből éppúgy, mint idegen eredetű, a magyarsággal érintkező nyelvek valamelyikéből átvett jövevényszemélynevekből. A források latin nyelvű szövegében álló egyes személynévadatok nyelvi magyarázata azonban ennél konkrétabb kérdéseket is felvet: erre a későbbiekben még ugyancsak visszatérek.

Jó ideje a személynév-történeti kutatások középpontjában állnak az oklevelek személyjelölő latin szerkezetei: azok a latin struktúrák, amelyek a személyek minél pontosabb megjelölését szolgálják, s amelyek magyar nyelvű személynévi (és nemritkán helynévi) elemeket is tartalmaznak. Megítélésem szerint a történeti személynévkutatás egyik kulcskérdése éppen az, hogy a *Comes Ladizlaus filius Alexandri de Manaky de genere Bogathrodwan* (1321, A. 1: 617, AOKl. 6: 73/183, SLÍZ 2011b: 260) típusú latin szerkezetek jelentkezése köthető-e bizo-

⁶ Noha a személynévkutatás terminológiájának egyfajta megújítására (az alkalmazott elméleti keret leírásakor) javaslatot teszek a későbbiekben, a bevezető fejezetekben a hagyományos terminusok használatát tudománytörténeti szempontokat is szem előtt tartva részben megtartom.

nyos szabályszerűségekhez (ahogyan megfigyelhetünk ilyeneket a magyar helynevek latin szövegbe történő beillesztése során is), mert az ezek mögött álló beszélt (magyar) nyelvi valóság felderítéséhez részben ezáltal juthatunk közelebb. Márpedig a történeti személynév kutatás legfontosabb és legidőszerűbb feladatának talán éppen az erre irányuló kutatásokat tekinthetjük.

Megítélésem szerint ezek tehát azok a főbb területek, amelyeken a források személyjelölő szerkezetei jó iránymutatóként vezethetnek bennünket. Ezek a tudásterületek — noha egyelőre csupán nagyobb tömbökként jelöltem ki őket — a vázát adják a személynévekről megszerezhető ismereteknek, azt az alapot, amelyre más típusú ismeretanyag segítségével (lásd ehhez az 1.2. fejezetet) felépíthető egy megnyugtató tudás a régi magyar személynévek használatának fő kérdéseiről.

4.2. Rendre megfogalmazódnak ugyanakkor a szakirodalomban olyan, a forrásokra „hárított” vélekedések is, amelyek igazolhatósága erősen vitatható tekintve, hogy lényegében spekulatív módszerekkel formálódtak sokszor igen tetszetős tételekké. Bizonyos területek (mint például az etimológia vagy a történettudományi konzekvenciák) meglehetősen gyakran esnek áldozatul ezeknek a forrásokból kiolvasni vélt megállapításoknak, de egyes nyelvemlékek (mint például Anonymus vagy Konstantin munkája) — nyilván koraiságuk, különleges filológiai helyzetük okán — ugyancsak gyakran csábítják a különböző szakmák művelőit erre az ingoványos terepre.

Ennek hátterében bizonyára az áll, hogy a nyelv- és a történettudomány a magyarságra vonatkozó legkorábbi dokumentált tulajdonnévanyagból — mint majdhogynem egyetlen forrásból — igyekszik számos fontos kérdésben ismereteket szerezni és következtetéseket levonni. Ez az attitűd valójában érthető is, az e téren felhalmozódott óriási mennyiségű ismeretanyag azonban nagyon heterogén értékű, mert magán viseli az időben változó kutatási szemlélet és módszer negatív következményeit, s ezzel is összefüggésben gyakran egymásnak gyökeresen ellentmondó nézeteket hordoz. Erre BENKŐ LORÁND többször is felhívta a figyelmet. „A magyarság korai történetéről szóló forrásokból ismert számos tulajdonnévünk olyan velejárókkal élte át tudománybeli pályafutását akár máig is elvergődve, amelyek nem mindenben felelnek meg a jelenkor filológiai és történeti névtani követelményeinek.” (BENKŐ 2003a: 68, vö. még 1998b: 157). Ezek a magyarázatok ráadásul — a helyzetet tovább súlyosbítva — igen gyakran tudományos közhelyekként áramlottak tovább a történettudományba.

Azt pedig, hogy bizonyos források rendkívül intenzíven vonzzák a figyelmet, talán az Anonymus gesztája iránt megmutatkozó széleskörű tudományos érdeklődésen mérhetjük le a legjobban. A geszta tulajdonnévi elemei körül azért áll fenn fokozott mértékben a tévedések kockázata,⁷ mert az 1210-es évek végén

⁷ Ezek némelyikére BENKŐ LORÁND több írásában is rámutatott (lásd ehhez például 1995, illetve az Anonymus-tanulmányokat a gyűjteményes köteteiben: 1998a, 2003a).

készült munka⁸ a honfoglalás eseményeit beszéli el. Hitelességének és forrásértékének kérdése tehát valójában két kronológiai síkon is felvetődik: a kutatók nagy része egyetért abban, hogy a geszta helynévi szórványai a 13. század elejére, Anonymus korára vonatkozóan többnyire hitelesnek fogadhatók el, ám a honfoglalás idejére nézve semmiképpen sem szolgálhatnak forrásanyagul. A személynévi szórványok hitelességének helyzete sokkal rosszabbul áll: egy részük nem valós történelmi (vagy akár mondai) személyt jelöl, e személyek nagy valószínűséggel Anonymus elméjének szülöttei, a nevüket pedig szintén ő maga alkotta meg korának helynevei vagy éppen jeles személyiségei alapján (lásd ehhez az említett Anonymus-tanulmányokat, illetve BENKŐ 2009 is).⁹ Ettől függetlenül persze egyetérthetünk BENKŐ LORÁNDdal abban, hogy ezek a nevek nem zárhatók ki a magyar történeti hely- és személynév kutatás köréből: „A történeti, névtani, kronológiai hitelesség kérdése nem tévesztendő össze a nyelvi-névadásbeli értékek ügyével. Amit jó öreg Anonymusunk képzelete a nevekkal és a hozzá kapcsolt eseményekkel művel, az nem ok arra, hogy regényes gesztájának egészét és benne különösen tulajdonneveinek óriási bőségét ne tekintsük a történeti magyar nyelvtudomány és névtan megbecsülhetetlen értékű, széles tudományos problematikát magában foglaló tárházának” (1998a: 39). A geszta nyelvészeti és történettudományi forrásértékének mérlegelésekor ugyanakkor a fent említett névtani „kétarcúságon” túl — amint arra BENKŐ ugyancsak rámutat — a szerzője szemléletének egészét, érzelmvilágát és érdekérvényesítő törekvéseit, valamint a korában egyedülálló munkamódszerét is feltétlenül figyelembe kell vennünk (2002: 51).

S ha már az egyes nyelvemlékek forrásértékéről esik szó, említsük meg azt is, hogy az utóbbi időben a VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár (913–959) szerkesztette „De Administrando Imperio” (DAI.) című munka körül is egyre több a kérdőjel, felmerül többek között tendenciózus, politikai szempontú

⁸ Anonymus gesztájának keletkezési idejéről viták zajlottak a nyelvtörténeti és a történettudományi szakirodalomban egyaránt. A vita az utóbbi évtizedekben — úgy látszik — viszonylagos nyugvópontra jutott, és az 1210-es években való keletkezés jórészt elfogadott datálásnak tekinthető (lásd pl. BENKŐ 2003a: 39, 165–166, VESZPRÉMY 2004: 75–76, HOLLER 2012: 76, bár abban továbbra is vannak véleménykülönbségek, hogy az 1210-es évek elejére vagy a végére tehető-e inkább a geszta születése, sőt újabban az 1220-as évek is előtérbe kerültek lehetséges datálásként; vö. VESZPRÉMY 2013, 2014: 280). Ettől eltérő nézetekkel is találkozunk ugyanakkor egyes szakmunkákban (a történeti földrajzában GYÖRFFY GYÖRGY például [1200 k.]/896-ra típusú datálással veszi fel a gesztabeli adatokat, és ugyanígy jár el FEHÉRTÓI KATALIN is az Árpád-kori személynévtárában).

⁹ Arra, hogy az Anonymus személye iránti elfogódottság hogyan tudta előltni a „józan nyelvészeti kritikát”, BENKŐ LORÁND visszaemlékezése szolgáltat jó példát: „Sosem felejttem el, hogy amikor vagy negyedszázada a *Csepel* ügyet megpróbáltam helyre tenni [...], Pais tanár úr ugyan barátian, de azért dohogva, szomorkodva ezt mondta: »Lehet, hogy igaza van, Lóri, de azért mégsem kellett volna megírnia; nézze, Anonymusról van szó!«” (1994: 135).

beállítottsága, ellentmondásos fogalmazása (MAKK 1994: 367, de lásd még OLAJOS 1995: 110–136, HARMATTA 1996), noha a korábbi kutatás — azzal a feltétellel, hogy a forrás eredeti kéziratán alapulnak a vizsgálatok — megbízott adatainak hitelességében (MORAVCSIK 1926: 84, illetve lásd még 1958: I, 356–390 is).¹⁰ Bár a korai magyar történet forrásai (így Konstantin műve) kapcsán is a kritikai szemlélet híve BENKŐ LORÁND, a bizánci császár *Τερματίζους* személynévadatának apropóján annak a véleményének is hangot ad, hogy az egykorú szerzők konkrét megnevezésekre utaló, adott nyelvi megformáltságú adatait mindaddig teljes értékűnek, nyelviileg is hitelesnek kell elfogadnunk, amíg „abszolút filológiai bizonyosságú kritériumok alapján hibás, javítandó voltuk be nem bizonyosodik” (1998b: 159, hasonlóan viszonyul a DAI.-hoz az utolsó monográfiájában is: 2009).

4.3. A következőkben néhány olyan — immáron szűkebben a források személyjelölő elemeivel kapcsolatos — megállapításra mutatok rá, amelyek a név és a névrendszer viszonyában, illetve a név és a névviselő kapcsolatában jeleznek az indokoltnál merészebb, s igen gyakran a nyelv- és névtörténet területén kívülre is ható (történettudományi) konzekvenciákat. E megállapítások (vagy még inkább: feltevések) némelyike persze az adott problémakörben akár realitásokat is tartalmazhat, e helyütt mindössze arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy a források szövege s a bennük rejlő személynévanyag az alább idézett következtetések levonására önmagában nem lehet alkalmas.

4.3.1. A történeti személynév kutatásban a névrendszertani kérdésekkel összefüggésben gyakran fordul a figyelem egyes személynév fajták kronológiai jellemzői felé. Különösen nagy érdeklődés övezi a családnevek és az ezek előzményeül szolgáló ún. átmeneti névszerkezetek (a fogalomhoz lásd például SLÍZ 2010: 157, N. FODOR 2010a: 28) kronológiai viszonyát: alig van olyan személynév-történeti vizsgálatokat végző szakember, aki ne foglalt volna valamilyen módon e kérdésben állást (az egyes vélemények tudománytörténeti áttekintését lásd HAJDÚ 2003: 736–737, 740, illetve legutóbb N. FODOR 2010a: 30–32, SLÍZ 2011a: 177–179). Az, hogy a családnevek kialakulásának idejét tekintve hosszú időn át nem volt megegyezés a szakirodalomban, világosan jelzi, hogy a források személyjelölő szerkezetei alapján kronológiai kérdésekben nem sok esélyünk lehet olyan választ kapni, mint amilyenekre a kutatók számítottak. Ez a negatív konzekvencia több tényezővel is szorosan összefügg: a név és a névviselő azonosításának fontossága régóta alapvető igény a személynév kutatásában, de ennek nehézségeivel ugyancsak tisztában vannak a kutatók (lásd ehhez módszertani szempontból is KOROMPAY 1971b, SLÍZ 2006); és még ha ezen a téren érhetünk is el jelentős eredményeket (ezen alapul a genealógia, a családtörténet kutatása), a források

¹⁰ A DAI. újabb kritikai kiadásaihoz lásd MORAVCSIK 1983, illetve MORAVCSIK–JENKINS 1967.

fennmaradásának esetlegessége, illetőleg a névöröklés tényének és ezzel kapcsolatban a névforma változékony vagy szilárd voltának nagyon bizonytalan igazolhatósága¹¹ egytől egyig olyan körülmények, amelyek beszűkítik a névkutatás lehetőségeit egy-egy személynév-fajta (jelen esetben a családnevek) időbeli viszonyainak felderítésében. Az utóbbi időben egyfajta kompromisszumként — mintegy a családnevek kialakulásának folyamat jellegét hangsúlyozva és annak társadalmi-területi eltéréseit is figyelembe véve — igen tág időhatárokat (a 13. század második fele és a 17. század közötti időszakot) jelölnek meg a kutatók (lásd pl. N. FODOR 2004: 31, 2010a: 18). Ez a megoldás mindenképpen reálisabban tükrözi a kérdéses jelenséget, mint a korábbi szakmunkákban tapasztalható kategorikusabb álláspontok.

Egyes személynév-fajták kronológiai kérdéseivel foglalkozva három tényezőt feltétlenül érdemes szem előtt tartanunk. Az egyik közülük az a körülmény, mely szerint a személynévrendszer változásai — a nyelvi változások általános természetéhez igazodva — úgy zajlanak, hogy egy ideig a régi és az új struktúra egymás mellett él, és párhuzamosan funkcionál. Ez a tétel a családnevek kapcsán azt jelenti, hogy egyáltalán nem kell valamiféle anomáliának tekintenünk azt, ha a személyek megjelölésében egy bizonyos korszakban vannak már prototipikus családnevek, amelyek tehát a családnévszerűség minden kritériumának eleget tesznek (azaz családtagokat összekapcsoló, öröklődő, csekély változékonytságot mutató névformák), ám mellettük vannak olyanok is, amelyekre ezek a jegyek még csak átmenetileg, alkalmilag jellemzők (azaz pl. két generáció között megfigyelhető az öröklődés, a harmadik generáció tagjainál azonban más névforma jelenik meg; vagy a generációk közötti öröklődés mellett testvérek névhasználatában — birtokszerzés vagy egyéb, ki nem deríthető okok miatt — más megkülönböztető név bukkan fel; esetleg egyidőben több, de nem minden családtag viseli az adott névformát).¹² Ezek a nevek ekkor még nyilvánvalóan távolabb állnak a prototipikus családnevek kategóriájától. Az efféle párhuzamosság tehát a nyelvi jelenségek működésének és változásának a legtermészetesebb jegyei közé tartozik.

A másik tényező pedig, amit a kronológia kapcsán figyelembe kell vennünk az, hogy bármely nyelvi és ezen belül névtani jelenségre érvényes az a megállapítás, amit BENKŐ LORÁND a névdivat vonatkozásában hangsúlyoz ugyan, de ami-

¹¹ Ezzel szembesülve egyáltalán nem szokatlan az az „áthidaló” (és nem minden tekintetben védhető) megoldás, amit például SZABÓ ISTVÁN munkájában tapasztalhatunk, aki bár világosan utal arra, hogy a családnevek öröklődővé válását — jellegükből kifolyólag — nem érzékeltetik a lajstromok, mégis elég alapot lát arra, hogy az 1522. évi dézsmalajstrom paraszti családneveit már öröklődő névformáknak tekintse, amelyek azonban ekkor még változhatnak (1954: 10–11).

¹² Ilyen esetekre SLÍZ MARIANN több munkájában is idéz példákat (2008c: 130, 2010: 160, 2011a: 187), és nem kifejtetten ugyan, de efféle kettősségre utalhat SZABÓ ISTVÁN is az említett írásában (1954: 10–11).

nek általánosabb érvényt is adhatunk, az tudniillik, hogy „a nagyon kényes kronológiai problémákat nem szabad, nem lehet »összmagyar« szempontból nézünk, ha csak nem akarjuk idevágó eredményeinket vagy az esetleges erre épülő következtetésláncolatot illuzórikussá tenni” (1960: 132, de lásd még ehhez BÁR-CZI 1958: 127 is). A kronológiai vizsgálatok során tehát — egyfajta keresztspontként vagy még inkább párhuzamos aspektusként — a társadalmi rétegek névhasználatának eltéréseire éppúgy tekintettel kell lennünk, mint a területi, azaz a nyelv- és névföldrajzi körülményekre. Személynévtani közhelynek számít az a vélekedés, miszerint a családnevek kialakulása és elterjedése az egyes társadalmi rétegekben nem egyidejűleg következett be: előbb jelent meg a birtokos rétegnél, majd a városi polgárságnál, végül a jobbágyság, a szolgarendűek körében (vö. pl. BENKŐ 1948–1949: 45, 1967b: 380–381, KÁLMÁN B. 1979: 9, SLÍZ 2011a: 234). Ebben a vélekedésben valószínűleg jelentős igazság van: részint a nyelvi változások terjedésének alapvető természetére, részint pedig arra alapozva, hogy bizonyos személynévfajtákra előbb jelenik meg az igény a felsőbb társadalmi rétegekben, ezt az álláspontot nagyobb kockázat nélkül vállalhatjuk. Akkor azonban, amikor éppen a források személyjelölő szerkezeteinek értékelése áll a közép-pontban, a fenti állítás mérlegelésekor azt semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az egyes társadalmi rétegek képviselőinek adatoltsági viszonyai, dokumentálhatósága egyáltalán nem mondható kiegyensúlyozottnak: a jobbágyságra például a 15. század előttről sokkal kevesebb adatunk van, mint a nemessegre (KNIEZSA 1965/2003: 262), s ez az aránytalanság természetesen rányomja a bélyegét a társadalmi rétegek névhasználatának feltérképezhetőségére is.¹³

A hasonlóan felemás helyzet miatt kell csínján bánnunk a személynévrendszere vonatkozó területi, nyelvföldrajzi következtetésekkel is. A nyelvföldrajzi vizsgálatok eredményeivel szemben gyakran felhozható az a súlyos kifogás, hogy azok nem a valóságot, hanem csak a rendelkezésre álló és feldolgozott forrásanyagot tükrözik (KÁZMÉR 1970b: 66). Bizonyos típusú adatok hiánya egy-egy területen ugyanis nemcsak azzal magyarázható, hogy az adott névformák ott aktuálisan nem voltak használatban, hanem legalább ilyen mértékben összefügg ez

¹³ Meg is jelennek a személynév-történeti kérdésekkel foglalkozó munkákban a fenti tételnek el-
lentmondó megfigyelések is, amelyek (főleg 16. század eleji források tanúsága alapján) azt
hangsúlyozzák, hogy nem megokolt nagyobb időbeli megkülönböztetést tenni a nemesek, pol-
gárok és jobbágyság családneveinek keletkezési ideje között (SZABÓ I. 1954: 9). Olyan véle-
mény is elhangzott, hogy a szolganevek feljegyzésére — periférikus társadalmi helyzetük okán
— nem fordítottak akkora gondot (BERRÁR 1952: 53), aminek többféle következménye is lehe-
tett, köztük bizonyára olyan is, amely az írásban rögzített névszerkezetekben mutatkozik meg.
Az újabb személynév-történeti szakirodalom ugyancsak e különbségek ténylegesen csekély
voltát hangsúlyozza (lásd pl. HAJDÚ 2003: 739–740, SLÍZ 2011a).

a hiány a forrásadottságokkal is, vagyis azzal, hogy az adott vidékről (például egyes alföldi megyékből) alig vannak középkori adataink (KOROMPAY 1978: 67).

A harmadik körülmény, amit ugyancsak szem előtt kell tartanunk, a névhasználat jogi háttérével van összefüggésben. Mindaddig ugyanis, amíg egy jeltípus (esetünkben egy személynév-fajta) nem válik jogilag rögzítetté,¹⁴ hanem csak a nyelvszokás és az emögött lévő (vagy adott esetben éppenséggel hiányzó) társadalmi igény irányítja a nyelv- és azon belül a névhasználatot, addig egyáltalán nem szükségszerű, hogy az adott jeltípus (itt: egy-egy névfajta) használata minden nyelvhasználóra (névviselőre) vonatkozzon. Kivétel nélkül a használata akkor válik, amikor azt jogi úton kötelezővé teszik. A törvényi rendelkezést megelőzően a családnévviselés például a zsidóknak csak egy polgáriasultabb részére volt jellemző, e névfajta használata nem terjedt el széleskörűen közöttük, noha minden bizonnyal már akkor is beszéltek magyarul. II. József 1788. január 1-jével életbe lépett rendelete azonban változtatott ezen a helyzeten, és a körökben is kötelezően előírta a családnév használatát. Hasonló rendeletek más csoportokra (pl. cigányokra, az ortodox vallású, elsősorban szerb lakosságra) vonatkozóan ugyancsak születtek (lásd ehhez FARKAS 2009a: 9–10). Mindez azt jelzi tehát, hogy míg a (nyelv)szokás alól adott esetben kivonhatják magukat a közösség tagjai, a jogi követelmény (törvény) alól nem; vagy amennyiben ez mégis megtörténhet (lásd a családnév-változtatásokat), arra csakis jogilag szigorúan meghatározott rendben van lehetőség.

4.3.2. A személynevek funkcionális kérdései a nevek rendszertani leírásának éppúgy részét képezik, mint a név és a névviselő kapcsolatát a középpontba állító vizsgálatoknak. E problémakör kapcsán csupán két jellemző példán keresztül igyekszem illusztrálni azt, hogy a források személynévi adatai — noha a szakmai közvélekedés a kérdésben megengedőbb — miről *nem* informálnak bennünket. Az Árpád-kori személynévrendszer közszói eredetű személynéveiről, egyénneveiről (pl. *Farkas, Nyavalyád, Ajándok, Péntek, Nemvalód* stb.) az a szakirodalom általános véleménye, hogy ezek a névformák erősen motiváltak, szoros jelentéstani kapcsolatban állnak a viselőjükkel, vagyis az azonosító szerepük mellett egyidejűleg az adott személyek jellemzésére is szolgálnak (lásd pl. BENKŐ 1950a: 23, 1967b: 375, PAIS 1960: 99, 1966: 11, B. LŐRINCZY 1962: 53, NÉMETH M. 1997: 40, HAJDÚ 2003: 770–771).¹⁵ DEME LÁSZLÓ a még korábbi, az

¹⁴ A mai hely- és személynévrendszerben csupán néhány ilyen jeltípus van: a személynevek körében a családnév + keresztnév kapcsolata tekinthető ilyennek, a helynevek kapcsán pedig a településnevek, bizonyos közigazgatási jellegű nevek, illetve újabban a közterületek nevei minősülnek jogilag is rögzített névfajtáknak.

¹⁵ Érdekes megszorítást (pontosabban kitágítást) fogalmaz meg ennek kapcsán PAIS DEZSŐ akkor, amikor úgy nyilatkozik, hogy a név realitásában nemcsak az elnevezett, hanem az elnevező egyénisége is számottevő tényező lehet (1960: 99). Nyilván elsősorban az ún. névvonatkoz-

— adatokkal ugyan nem dokumentálható — ősmagyar kori közszoí eredetű nevekről tartotta azt, hogy azok elsődlegesen jellemző és csak másodlagosan identifikáló elemek, azaz lényegében sajátos alkalmazású, bizonyos fokú funkcióbővülésen keresztülment köznevek. S ha ezek a közszoí eredetű elemek elveszítik a jelentésbeli kapcsolatukat a jelöltjükkel, akkor válnak „par excellence” névvé, amelynek pusztán azonosító funkciója van (1960: 137–138). E véleményekhez az alábbi megjegyzéseket fűzhetjük hozzá.

A névadás aktusa két aspektusból közelíthető meg: a névadás körülményeit (azaz pragmatikai szempontokat) előtérbe állítva az alapján határozzuk meg az egyes névfajtákat, hogy miként kapják az egyének a nevüket; kognitív nézőpontból közelítve pedig a név funkciójára vagyunk figyelemmel (vö. HOFFMANN 2008: 10–11). Névelméleti síkon, rendszertani leírást végezve e szempontok alapján az egyes alapnévfajták jegyei jól megragadhatók és szabályokba, definíciókba foglalhatók (erről részletesen az 1.2. fejezetben lesz szó), de amint az Árpád-kori oklevelek személyjelölő elemeire, vagyis az egyes konkrét esetekre vonatkozóan kellene — pusztán a források rendelkezésünkre álló szövege alapján — nyilatkoznunk arról, hogy az adott személy milyen körülmények között kapta például a *Farkas* nevet, s annak az ő esetében milyen jelentéstartalma (motiváltsága) volt, ennek megállapítására vajmi kevés esélyünk nyílik. A források ugyanis az egyes személynévodási aktusok háttéréről, körülményeiről nem (vagy csak nagyon ritkán) adnak hírt.¹⁶ Ráadásul a közszoí eredetű nevek nem is feltétlenül leíró, sajátosságjelölő elemként kapcsolódtak hozzá az illető személyhez, hanem lehetett ezeknek a névformáknak pusztán azonosító szerepe is, hiszen a személynévrendszer minden korszakában a meglévő elemek a szóbeliségben, a szokásokban élő „névlistaként” is alapul szolgálhattak (referáló funkciójú névként) a névodáshoz.¹⁷

A közszoíval egybeeső névformák típusa természetesen nemcsak az Árpád-kor időszakára jellemző, hanem ott látjuk a nyomát a kései ómagyar korban is: a családnevek előzményét jelző névszerkezetekben, sőt lényegében ma is elevenen

tatás eseteire céloz, vagyis arra a jelenségre, amikor a családon belül, illetve azonos foglalkozásúak körében egyesek szemantikailag vagy alakilag összefüggő neveket viseltek. „Valami konvencióféle élt akkoriban, amely ilyen módon a névkapcsolatok révén érzékeltette a személyi kapcsolatokat: a név megkülönböztetett, de egyszersmind össze is foglalt.” (i. h.). Ebben a megfigyelésben annak a kognitív szempontnak az igen korai jelentkezését láthatjuk, hogy tudniillik a névodót is jellemzi a név, sőt ez a jellemzés akár még erőteljesebben is érvényesülhet, mint az elnevezett vonatkozásában.

¹⁶ Egyedisége miatt különösen értékes az az 1292. évi oklevél, amelynek egyik részletéből kiderül, hogy a benne szereplő szolgálóknak az úrnőjük adta idegen eredetű nevüket: „quasdam duas ancillas suas, n o m i n e i p s a r u m d o m i n a r u m Anglent et Venis nominando” (MES. 2: 335; idézi BERRÁR 1950a: 68, 1960a: 190).

¹⁷ Arra, hogy a valamely közszoíhoz kapcsolható személynév szemantikai tartalma nincs szükségszerűen összefüggésben a megfelelő köznév jelentésével, többen ugyancsak utaltak a névtani szakirodalomban (lásd pl. BENKŐ 1948–1949: 44, KÁLMÁN B. 1989: 12).

él a ragadványnevek motivációs rendszerében. Meglehetett továbbá az Árpád-kortól időben visszafelé haladva, az ősmagyar korban is, noha ezt adatokkal nem, csupán névrendszertani érvekkel tudjuk alátámasztani. Márpedig az a szemlélet, amely a közszoói eredetű névadásnak az ősmagyar korban, illetve az Árpád-korban más jellemzőit emeli ki — azt tudniillik, hogy e nevek közelebb eshettek a közszavakhoz, sőt akár közszoói státusúak lehettek —, mint amelyek később jellemzőek voltak rá, nemigen fogadható el (lásd ehhez még MOZGA 2013: 162 is).

Ugyancsak névelméleti megfontolások alapján kell ellentmondanunk a DEME-féle fokozatos névvé válás elképzelésének is. A név a mai felfogásunk szerint az esetek túlnyomó többségében a névadás aktusa által lesz névvé, vagyis „a névadás egy pragmatikai síkon megragadható cselekvés”-nek tekinthető (MOZGA 2013: 162, lásd még HOFFMANN 2008 is), és ez a felfogás éppúgy kevésbé tartja valószínűnek a személynév-keletkezés terén a közszo fokozatos tulajdonnévvé válásának gondolatát, ahogyan jobbra elutasítja ezt az elképzelést a helynévkeletkezés vonatkozásában is (arra azonban, hogy a tudatos névadás és az „onimizáció” a helynevek kapcsán meg is férhetnek egymás mellett, lásd RESZEGI 2009a: 37, HOFFMANN 2012: 20).

A másik példaként felhozandó jelenség az Árpád-kori személynévek képzőinek vagy tágabban értelmezve az oklevelekben szereplő származékneveknek a funkcionális ügyeit érinti. A kérdést a legközvetlenebbül úgy tehetjük fel, hogy a források *Petre*, *Petra*, *Peteuch*, *Peturka* stb. személynévi adatai (amelyek mind a *Petrus* egyházi latin személynévnek mint alapnévnek magyar képzőmorfémákkal álló származéknevei) kicsinyítő-becéző funkcióban állnak-e (ahogyan ezt többen tartják, vö. pl. BENKŐ 1950c: 335, 1967b: 384, BERRÁR 1952: 54), vagy neutrális értékű, pusztán azonosító funkciójú személynéveknek tekinthetők (vö. pl. GALAMBOS 1942: 8, FEHÉRTÓI 1997a: 73), esetleg a két szerepet e személynévformák egyidejűleg vagy egymást váltva tölthették be (vö. RÁCZ E. 1956a, 1960, B. LŐRINCZY 1957, 1962: 30–31, KOROMPAY 1980: 521, SZEGFÜ M. 1991: 250)? Ez a kérdés ismét csak tágabb keretben értékelendő, amit e helyütt fontos megjegyezni, csupán az, hogy a nevekhez kapcsolódó érzelmi attitűdöt (a becézés mint funkció ezt nyilvánvalóan feltételezi)¹⁸ a forrásokból nem lehet kiolvasni. Az 1318: *Petrus dictus Pethych nobilis de Nemithy* (SoprOkl. 1: 98, FEHÉRTÓI 1969: 125), 1338: *Sebus filius Abrae dicti Abychk* (A. 3: 456, FEHÉRTÓI 1969: 58),¹⁹ 1366: *Johannem dictum Janko* (SoprOkl. 1: 366, FEHÉRTÓI 1969: 98)

¹⁸ J. SOLTÉSZ KATALIN e kérdésben fontos megszorításokat tesz, amikor névelméleti szempontból közelítve úgy véli, hogy a becéző névváltozat használata a névviselő és a névhasználó érzelmi viszonyától független is lehet (1979: 60).

¹⁹ Azt, hogy az *Abychk* nem a *Sebus*-re, hanem az *Abraham*-ra vonatkozik, az esetrágok használata teszi egyértelművé (a *Sebus*-re vonatkozás esetén ugyanis a szerkezetben a *filius*-hoz hasonlóan *dictus* nominatívuszi formát találunk). További, a latin személyjelölő szerkezet strukturális jellemzőire támaszkodó érvekhez lásd SLÍZ 2010: 164, 2011a: 25.

személyjelölő szerkezetek *Petic(s)*, *Abic(s)k*, *Jankó* névformái az affektív funkció-ról nem, csak a származéknév-jellegről tanúskodnak, a latin alapnevek (*Petrus*, *Abraham*, *Johannes*) használata pedig az oklevélírás általános szabályaival, egyfajta normatörékkel állhat — megítélésem szerint — összefüggésben (vö. TÓTH V. 2009: 57–58).

4.3.3. A nyelvemlékek személynévi adatainak nyelven kívüli (pl. általános történeti) forrásértékével kapcsolatban erős fenntartásokat fogalmazott meg egy év-tizede BENKŐ LORÁND. „A személynév [...] pusztán létének önmagában is fontos vallomásán kívül — bármennyire sajnálatos — nem hordozza magában további messzemenő magyar őstörténeti, társadalom- és művelődéstörténeti következtetések lehetőségét.” (2003a: 19). Noha e meglehetősen szkeptikus állásponttal — ebben a végletes formájában legalábbis — nemigen érthetünk maradéktalanul egyet, a véleményben tükröződő intelem mindenképpen mértéktartásra kell, hogy intsen a forrásokban ránk maradt személyjelölő formák elemzésekor. Az óvatosságra pedig különösen nagy szükség van akkor, amikor olyan fontos kérdésekben használjuk fel a tulajdonneveink, köztük a személynevek tanúságát, mint a Kárpát-medence korai etnikai viszonyainak a feltérképezése. Minthogy a nyelven kívüli forrásérték terén e problémakörnek van véleményem szerint messze a legnagyobb súlya, a személynevek történettudományi hasznosításának lehetőségeit (illetve az esetlegesen felmerülő kételyeket) ezen keresztül mutatom be.²⁰ Annak, hogy ebben a kérdésben sokféle fogódzót igyekeznek megragadni a kutatók, az áll a háttérben, hogy a komplexitásigény a forráshiányos korok vizsgálatát még fokozottabban jellemzi (lásd ehhez HOFFMANN 2007: 17).

²⁰ Társadalomtörténeti szempontból hasonlóan nagy port kavart elsősorban történész berkekben a foglalkozásnévvel azonos családnevek forrásértékének kérdése. A nagyfokú érdeklődés persze nem véletlen, hiszen a történészek számára itt nem kevesebb a tét, mint az, hogy fölhasználhatók-e a források foglalkozásnévi elemei a középkori gazdaság és társadalom vizsgálatához, avagy nem (amennyiben ezek az elemek tényleges foglalkozásjelölő szerepűek, akkor a válasz igen, ha viszont öröklődő családnevekként állnak a forrásokban, akkor a válasz nem). A korábbi kutatásokat is összefoglalva fontos módszertani elveket fogalmazott meg nemrégiben GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS a (latin vagy vulgáris nyelvi) foglalkozásnevek közzói, illetve személynévi (családnevi) funkciójának elkülönítésére, s tett javaslatot ennek figyelembevételével e nyelvi elemek történettudományi (társadalom- és ipartörténeti) hasznosítására (2008). Ugyanő mutatott rá egy írásában arra is, hogy a középkori személynévanyag, különösen a helynevekből alakult személynevek típusa pedig — értő kezek alatt — a magyar migrációtörténetnek is fontos forrása lehet, hiszen a helynévi eredetű személyneveket viselők arányából arra következtethetünk, hogy milyen mértékű volt az adott településre irányuló migráció, s a beköltözők milyen távolságból érkeztek (2014: 46). Azt is kiemeli továbbá, hogy a helynévből származó személynevek a 15–16. század időszakában még minden bizonnyal szoros kapcsolatban lehettek a valós migrációval, hiszen az ilyen nevek felbukkanási aránya és jellege egy-egy településen a település fejlettségének mértékében változott (2014: 58, a települések fejlettségének mérésére GULYÁS a Kubinyi-féle centralitási pontrendszer alkalmazza, ennek leírásához lásd 2014: 44–46).

A nyelvészeti szakirodalomban az oklevelekben dokumentált személynevek etnikai azonosító szerepéről kétféle vélekedést olvashatunk. Az egyik felfogás szerint a személynevek használatát minden korszakban olyan mértékben meghatározza a divat, hogy a török, német, szláv vagy éppen francia etimonú nevek semmiképpen sem utalhatnak viselőjük etnikai hovatartozására (vö. pl. GOMBÓCZ 1915: 17, MELICH 1930: 125, PAIS 1966: 6).²¹ A kérdésben sajátosan kettős álláspontot képviselt FEHÉRTÓI KATALIN, aki hangsúlyozta ugyan, hogy mivel a divat minden korban meghatározó szerepet játszik a névadásban, egy-egy név eredete alapján nem következtethetünk biztosan a nevet viselő személy etnikumára, ám a korai évszázadokra vonatkoztatva rögtön azt is hozzáteszi, hogy „ha az Árpád-korban a személy magyar, azaz közszoí eredetű nevet viselt, akkor valószínűleg magyar etnikumú volt. Ha környezetétől jövevénynevet kapott, akkor feltehető, hogy ő maga vagy valamelyik őse idegen etnikumú volt” (1997a: 72). Most tekintsünk el attól, hogy egyet lehet-e általában érteni az itt tett megjegyzéssel (tehát azzal, hogy a személynév valamilyen módon utalhat etnikai hovatartozásra) vagy sem, az „ő maga vagy valamelyik őse” megszorítással maga FEHÉRTÓI húzza ki a talajt az etnikai következtetések alól, hiszen e kitétel értelmében az is előfordulhat, hogy az adott személynévi adat korára vonatkozóan nem, csak esetleg valamely régebbi korszakra (az illető „ős” idejére) nézve lehet etnikai vallomása a névformának. Ez pedig burkoltan mégiscsak azt jelenti, hogy a Kárpát-medence etnikai összetételének meghatározására egy adott korszak személynévi adatai nem alkalmasak. Azt ugyanakkor, hogy FEHÉRTÓI KATALIN ezt mégsem egészen így látta, jól mutatja az ugyanezen írásban másutt olvasható határozott állásfoglalása. Az „Árpád-kori kis személynévtár” névanyagára (öt Árpád-kori, 1138–1240 közötti oklevél 6800 — zömmel az alsóbb társadalmi rétegbelieket megnevező — személynevére) támaszkodva, nyelvészeti-névtani vizsgálat eredményeként azt emeli ki a szerző, hogy a 12–13. században Magyarországon élő szolgálónépek nagy többsége (a 80%-a) nem magyar eredetű nevet viselt. Az ebből levont, immáron történettudományi természetű konzekvencia azonban meglehetősen kategorikus: a névanyag etimológiai összetétele azt mutatja, hogy az itt talált földművelő réteg „biztosan” szláv etnikumú volt, majd a kereszténység felvétele és a Kárpát-medencébe beköltöző nyugati papok, lovagok, földművesek a névhasználat alakulásában fontos szerepet játszottak (1997a: 75, illetve fordított aspektusból, de ugyanerre jutva lásd még 1997c: 243, 245 is).

Erre mint a nyelvész szakma egyik fontos képviselőjének a részéről megfogalmazott véleményre is támaszkodik a történész KRISTÓ GYULA a Szent István kori Magyarország etnikai összetételét vizsgáló nagyvű tanulmányában (2000),

²¹ Ez a felfogás is befolyásolta azt, hogy etnikai kérdésekben a nyelvészek, történészek egyaránt szívesebben nyúltak a helynevek vallomásához: azok használatában — több más előnyös tulajdonságuk mellett — a divat a klasszikus értelemben nem játszott szerepet.

és száll vitába KNIEZSA ISTVÁNNAL (1938, 1958) felróva neki, hogy a konkrét forrásvizsgálatok helyett preconcepciókra hagyatkozott. Eleinte a józan mértéktartás vezeti KRISTÓ tollát több vonatkozásban is: arra hivatkozik egyrészt, hogy a névdivat nagy mértékben korlátozza annak a lehetőségét, hogy a személynévemből a viselőik etnikai hovatartozására következtetni lehessen (2000: 30); másrészt pedig azt is jelzi, hogy a Szent István korából a forrásokban ránk maradt mindössze 43 személynévi adat a korabeli társadalom egészének etnikai összetételét nem reprezentálhatja olyan módon, ahogyan a ránk maradt egykorú helynévanyag (i. m. 30).²² Arra viszont reális esélyeket lát, hogy a FEHÉRTÓI által is használt személynévanyag, az 1138–1240 közötti időszak forrásanyaga és annak vizsgálati eredményei, arányszámai alapján etnikai következtetéseket megfogalmazhasson (i. m. 31). Ezen a ponton azonban a következtetései megokolatlanokká válnak: pusztán abból, hogy az 1138–1240 közötti öt forrás 20%-ban tartalmaz magyar (belső) keletkezésű és 80%-ban idegen eredetű személynévet (itt most az etimológia problematikusságát nem is említem), semmiképpen sem következik az, hogy a korabeli lakosság 20%-a volt magyar, 80%-a pedig idegen etnikumú. Azt a véleményt pedig még kevésbé lehet módszertanilag megindokolni, amit mindezek alapján KRISTÓ Szent István idejére vonatkozóan — mindenféle érvelést mellőzve — megfogalmaz: azt tudniillik, hogy a 11. század első évtizedeiben még nagyobb lehetett az idegen (döntően szláv), és még kisebb a magyar személynévanyag, mint amit a 12–13. század forrásaiban tapasztalunk. „S amennyiben ezt — megfelelő óvatossággal — etnikai értékre vonatkoztatom, csak az következhet: a honfoglaló és a kora Árpád-kori Kárpát-medencében (Magyarországon) a magyarság számbeli kisebbségben volt az idegen etnikumokkal (főleg szlávokkal) szemben.” (i. m. 34). Nem vitatom azt, hogy így is lehetett (etnikumtörténeti vizsgálatokba e helyütt, de e munkában másutt sem bocsátkozhatom), csak azt vitatom, hogy a fent bemutatott névtörténeti elemzési módszerrel megalapozottan lehet ilyen vagy ehhez hasonló, de akár ezzel ellentétes következtetéseket is levonni.

A módszertani buktatók között azt is meg kell említenünk, hogy a közszoói eredetű magyar nevek kategóriáját nem egységesen értelmezik, határozzák meg a kutatók, s ennek is lehetnek következményei az etnikai forrásérték tekintetében. A nyelvtudomány képviselői a nyelvi változások természetét szem előtt tartva magyar eredetű személynévnek tekintik a magyarban meghonosodott jövevényszavakból alakult személynéveket is (pl. *Unoka*, vö. szl. *vnuka*, *Péntek*, vö. óe. szl.

²² Az persze más kérdés, hogy a helynévanyag kapcsán tett megállapításait — főként hibás módszertani elvei miatt — szintén erős kritikával kell fogadnunk (lásd ehhez HOFFMANN 2007, illetve 2010a: 230–231). Itt jegyezzük meg azt is, hogy a helynevek alapjául szolgáló személynévek etimológiai eredete etnikai vonatkozású következtetésekhez semmiképpen sem szolgálhat alapul (i. m. 228).

petъkъ, *Árpa*, vö. tör. *arpa*, TESz., EWUng.). KRISTÓ ugyanakkor ezt az elvet csak a későbbi korokban élt személyekre vonatkoztatva tartja alkalmazhatónak, amikor is a török vagy szláv eredetű közszó már „teljesen” magyarnak minősült, és „minél korábbi időben bukkan elő idegen eredetű néven [értsd: idegen eredetű (jövevény)szóval azonos alakú néven — T. V.] szereplő személy, annál kevésbé indokolt ez az eljárás, mivel akkor még az idegen szó csak úton volt (vagy még úton sem), hogy a magyar szókincs részévé, jövevénytárává váljék” (2000: 33). E hibás módszertani elvhez tartotta magát akkor is, amikor a török, szláv stb. eredetű nevek kategóriájába sorolta be a Tihanyi alapítólevél helynévi szórványait is, ha azok török, szláv stb. eredetű közszóból alakultak, függetlenül a névformák egyértelműen magyar morfológiai szerkezetétől (a kritikájához lásd HOFFMANN 2010a: 230–231, a nyelvi-etnikai rekonstrukciót illetően az elvi és módszertani kérdések általános problematikájához pedig 2007).

Hasonlóan ellentmondásos a megítélése az egyházi latin személynevekből alakult származékoknak is (lásd pl. B. LŐRINCZY 1958: 527). Anélkül, hogy a kérdésbe e helyütt mélyebben belebocsátkoznánk, azt feltétlenül le kell szögeznünk, hogy a *Pete*, *Pető*, *Petes*, *Petre*, *Petra* stb. formák az alapszavuk eredetétől függetlenül — morfológiai szerkezetük okán — belső keletkezésű (tehát magyar) személynévi elemeknek tartandók, s mint ilyen struktúrák szolgálhatnak további analízisekhez alapul. Arra, hogy ettől milyen módon térhetünk el, az ómagyar kori személynévrendszer leírásakor visszatérünk.

A szórványemlékekben előforduló személynevek etnikai forrásértékének kérdésével azzal az általánosabb, elvi állásfoglalással zárhatjuk le itt átmenetileg, hogy mivel a személynévadás és személynévhasználat mögött részben kulturális okok húzódnak meg, a személynevek nyelvi eredete, etimológiai származása nem kapcsolható közvetlenül, mechanikusan össze a kérdéses nevet viselő személy nyelvi-etnikai hovatartozásával. A személynévkincsnek tehát nincs közvetlen nyelvi-etnikai forrásértéke (BENKŐ 1998a: 46, HOFFMANN 2010a: 46, 2010b: 55–56, lásd még ehhez a problémakörhöz a nyelvi-etnikai rekonstrukció tágabb kontextusában HOFFMANN–TÓTH 2015b: 14–15, illetve 2016 is).

A középkori latin nyelvű források magyar személyjelölő szerkezetei fontos tanulságokat hordoznak magukban a régi magyar nyelv és névrendszer vonatkozásában éppúgy, mint a nyelven kívüli szféra jó néhány területét illetően. Vizsgálatuk azonban csak akkor lehet eredményes, ha a forrásértéküket mérlegre téve is szem előtt tartjuk BENKŐ LORÁND intő szavait, miszerint a korai tulajdonneveink „csak a mikrofilológiai vizsgálatig lemenő, tüzetes kritikai latra tétellel lehetnek alkalmasak akár nyelvészeti-névtani, akár ezeken alapuló történeti következtetések levonására” (1995: 402). A fentiekben elsősorban olyan problémák kerültek elő, amelyekben a kutatás valamelyest „túlértékelte” a történeti személynevek

vallomását, és fogalmazott meg e nyelvi elemcsoporthoz köthető válaszokat olyan kérdésekre, amelyek megválaszolására a források személyjelölő szerkezetei önmagukban nem alkalmasak. Azok a szintén nem lényegtelen problémakörök viszont, amelyek kapcsán valóban reális esélyünk lehet arra, hogy a személynévi adatok alapján gazdagítsuk az ómagyar korról való ismereteinket, aránytalanul kisebb hangsúlyt kaptak az itteni tárgyalás során, aminek az az oka, hogy a további fejezetek éppen ezeket a kérdéseket bontják ki részleteikben.

1.2. A személynévadás és személynévhasználat névelméleti kérdései

Noha a történeti személynévkutatás elsődleges forrásanyagát kétségkívül a személynéveket tartalmazó nyelvemlékek (főképpen szórványemlékek) jelentik, az előzőekben azt is láthattuk, hogy bizonyos típusú kérdések megválaszolásához a források személyjelölő szerkezetei önmagukban nem nyújtanak kellően biztos támpontokat. A személynév-történeti vizsgálatokban ezért e forrásanyagon túl más típusú elméleti-szemléleti alapra is fokozott mértékben szükségünk van: a névadás és a névhasználat általános, névelméleti jellemzői lehetnek elsősorban azok a mankók, amelyekre a személynévtörténet e kérdésekben támaszkodhat. Ezeket a kérdéseket bontom ki az alábbi hat alfejezetben.

1.2.1. A személynévek rendszerszerűsége

A nyelvtudomány egyik fontos tétele az, hogy minden nyelv rendszert képez, amely meghatározott szabályok szerint szerveződik és hierarchizálódik. E tétel alapjául az az általános grammatikai megközelítés szolgál, amely a nyelv alkotó-elemeit funkciójuk, használati körük, alakjuk, jelentésbeli tulajdonságaik és más jellemzőik alapján strukturálnak tekinti. Ez a meghatározott szabályok szerint szerveződő, részben hierarchikus felépítésű nyelvi elemrendszer különböző szintekben realizálódik, amelyek önmagukban is rendszert alkotnak, ezek a nyelvi rendszer részrendszerei (vö. LENGYEL 2000: 24). A tulajdonnevek és ezen belül az egyes tulajdonnévfajták rendszerszerű viselkedése azért axiomatikus érvényű, mivel a nyelvnek mint strukturált felépítésű rendszernek a részét képezik, vagyis a nevek nyelvi jelekként szükségszerűen rendelkeznek a nyelv rendszerszerűségének sajátosságaival (ŠRÁMEK 1972–1973: 55–56, HOFFMANN 1993: 24, lásd még BALÁZS J. 1970: 297, 301, BLANÁR 2009: 88, 92–93, 140–141).²³ Az a tulajdonnév-felfogás például, amely BALÁZS JÁNOS munkáiban megjelenik, eleve magában foglalja e nyelvi kategória rendszerjellegét is. Eszerint ugyanis a tulajdonnevek olyan nyelvi jelek, amelyek „a nyelvi jelrendszerben mint egészen belül kialakult sajátos részrendszer kölcsönösen meghatározott elemeiként mind potenciálisan, azaz statikus állapotban, mind pedig aktualizálódva, tehát dinamikus mivoltukban meghatározott értékkel rendelkeznek” (1970: 295, lásd még 1963: 52 is). Abból, hogy a tulajdonnevek nyelvi jelek, két dolog feltétlenül következik: egyrészt az, hogy a nevek a nyelvi rendszer részeként nyelvi kritériumok szerint ragadhatók meg, másrészt pedig az, hogy mivel a nyelv rendszerszerű és rend-

²³ VINCENT BLANÁR a tulajdonnévi rendszert különböző rendszerformáló elemeknek (névadási típusoknak és névadási modelleknek) a komplex egységeként határozza meg (2009: 141). Más-
képpen vélekedik erről MARTINKÓ ANDRÁS, aki szerint a tulajdonnevek (mint formák) nem al-
kotnak rendszert (1956: 194).

szerképző, ennek részeként a nevek kategóriája ugyancsak rendszerszerű kell, hogy legyen. A névrendszer ugyanakkor nem egyszerűen a nevek egymással is kapcsolatban lévő lexikonszerű összességeként fogható fel, hanem azokat a névadási-névhasználati szabályszerűségeket is magában foglalja, amelyek egy adott nyelvben egy bizonyos időben lehetővé teszik, és a névhasználók tevékenységé-
ként megvalósítják a nevek létrehozását.

Azt az axiomatikus tételt, miszerint a név mindig egy adott, társadalmilag elfogadott névrendszer elemeként születik meg, bármely időben érvényesnek fogadhatjuk el (a helynevekre vonatkoztatva lásd ehhez HOFFMANN 1993: 26, TÓTH V. 2001: 123–124). A tulajdonnév nem áll elszigetelten a nyelvi jelek között, hanem mindig, minden nyelvben és minden közösségben konvencionális eleme valamely névadási rendszernek (BALÁZS J. 1963: 44, BLANÁR 1995: 1179, 2009: 76).²⁴ A nevek keletkezését és működését ennek folytán a meglévő tulajdonnévi rendszer (mint vonatkozási szisztéma) árnyékában kell elképzelnünk, ami azt jelenti, hogy csakis olyan nevek jöhetnek a névadási aktus folytán létre, amelyekre vannak a nyelvben névmodellek, s amelyek ezek alapján a névrendszerbe pontosan beilleszkednek (vö. HOFFMANN 1993: 21–22, TÓTH V. 2001: 123, 124–127, N. FODOR 2008: 287, 2010a: 57, de lásd már korábban is SEBESTYÉN Á. 1960: 83), s ott jól meghatározható helyi (használati) értékkel rendelkeznek (a használati érték fogalmához lásd BALÁZS J. 1970: 296–301).

A rendszerszerűség fontos kritériumaként szokás utalni a rendszerelemek közötti hálószerű kapcsolatok meglétére. A tulajdonnévrendszer — a nyelv lexikális készletének részeként²⁵ — nem mutatja az egyes nevek szoros összefüggését. Ennek a hátterében nyilvánvalóan az a körülmény áll, hogy a tulajdonnevek rendszere nagy elemszámú s ezért lazán strukturált, nyitott szisztéma, amelyben — a sokirányú rendszerkapcsolatok folytán is — nem érvényesülhetnek úgy a belső, rendszertani összefüggések, és az elemek közötti kapcsolatok sem olyan szorosak, mint ahogyan azt az alacsonyabb nyelvi szinteken, a kisebb elemszámú, zártabb nyelvi részrendszerekben tapasztaljuk. Ezzel összefüggésben a névrendszer egyes tagjainak változása, illetőleg az új elemek belépése vagy éppen a meglévők kiesése onnan nem hat túlzottan erősen a többi elemre, és nem befolyásolja

²⁴ VINCENT BLANÁR azt is kiemeli, hogy a tulajdonnevek csakis a nyelvi kommunikációban töltik be azonosító és (más vonatkozásban pedig) megkülönböztető szerepüket, az adott kommunikációs helyzettől (legyen az beszélt vagy írott közeg) független, abból kiragadott vizsgálatuk ezért — használjon a kutatás bármilyen aspektust is — nem vezethet eredményre, s az adott tulajdonnévi kategória alaptulajdonságai a maguk összetettségében aligha érthetők meg (2009: 90., lábjegyzet, de lásd még 118, 139, 142 is).

²⁵ Az a körülmény, hogy a nyelv részrendszerei közül a nagy elemszámú lexéma-rendszer reagál a legközvetlenebbül az emberi kultúra, a tudás és a társadalom változásaira, közismert tétel a nyelvészeti szakirodalomban (általános érvénnyel lásd pl. BENKŐ 1988: 88, a nevekkal kapcsolatban pedig pl. HOFFMANN 1996: 113).

jelentősen a rendszer egészét sem (vö. HOFFMANN 1991: 277, 1993: 28, N. FODOR 2008: 287, 2010a: 58). Ilyen szempontból csupán egy-egy kisebb mikroközösség (névközösség) névkincsében figyelhetünk meg valamelyest szorosabb összefüggéseket: itt ugyanis az új nevek a rendszer által is meghatározottan a kommunikatív szükséglettől vezérelve jönnek létre. Egy-egy település névadási egységként való felfogása mind a helynévkutatásban, mind a személynévkutatásban hagyományosnak számít a névtani szakirodalomban, noha a névközösség fogalmát mindmáig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni (vö. HOFFMANN 1993: 29, illetve újabban GYÖRFFY 2015, RESZEGI 2015).

A tulajdonnevek rendszerén belül számos tulajdonnévfajta különül el, ezek névadási normái között HOFFMANN ISTVÁN alig lát szisztematikus összefüggéseket, s ebből rendszertanilag az egyes névfajták nagyfokú zártóságára következtet (1993: 33). Ez alapján véli úgy N. FODOR JÁNOS is, hogy az egyes tulajdonnévfajták önálló vizsgálata (a rendszertani eltéréseik miatt) feltétlenül indokolt, és ez a vizsgálat gyakran eltérő módszereket igényel (2010a: 13). A tulajdonnevek rendszerén belül a két ősi névkategória, a helynevek és a személynévek csoportja is külön, önálló alrendszerként fogható fel, amelyek között a számos nyilvánvalóan hasonló jegyük mellett lényegi különbségek is megmutatkoznak. A személynévek és a helynevek rendszertani különbségei főképpen a kulturális-társadalmi, illetve a nyelvi meghatározottságukban gyökereznek: a személynévek kategóriáját mint rendszert alapvetően kulturális-társadalmi meghatározottságú szisztémának tekintjük, a helynevek rendszerszerűségét viszont főleg nyelvi tényezők alakítják (HOFFMANN 1996: 114). HOFFMANN ISTVÁN ugyanakkor e megközelítés egyoldalúságára is felhívja a figyelmet, kiemelve, hogy minden kulturális hatás természetesen magukban a nyelvi elemekben valósul meg, illetőleg nyelvi mivoltában a név vitathatatlanul része a kultúrának. Mégis célszerűnek látja ezt a kissé sarkított szembeállítást megtenni azért, hogy a két tulajdonnévfajta rendszerének jellemzőit és változásait párhuzamba állíthassuk (i. h.).

Ezen alapvető eltérésből is adódóan a helynevek és a személynévek rendszerjegyei az alábbi különbségekben öltenek testet. J. SOLTÉSZ KATALIN a két tulajdonnévi kategória kapcsán azok eltérő denotátumspecifikus voltára és különböző funkcionális sajátosságaira hívja fel a figyelmet. A helynevek különböző fogalmi kategóriákba tartozó denotátumokat jelölnek, de funkciójuk lényegében azonos: az egyedi megjelölés. Kiemeli továbbá, hogy a névviselő helyek egyfajta „hierarchikus skatulyarendszert” alkotnak.²⁶ A személynévek (ahogyan ő nevezi: embernevek) denotátumai azonban a létezőknek ugyanabba a kategóriájába tartoznak

²⁶ Megjegyzem ugyanakkor, hogy a helynevek rendszertani jellemzői kapcsán fent megfogalmazott megközelítés némely tételeit (például a funkcionális kérdéseket, illetve a helyek valamiféle dobozrendszerként való jellemzését) valamelyest differenciáltabban fogja fel ma már a névkutatás.

(azaz embereket jelölnek), de a jelölés funkciója különböző, minthogy az egyes személynév-fajták más-más funkciót látnak el (1979: 81). Ugyancsak az adott tulajdonnévfajtaival megjelölt egyedek eltérő jellemzőit emeli ki HOFFMANN ISTVÁN, amikor azt hangsúlyozza, hogy a helyek, más tulajdonnévfajták jelöltjeitől eltérően, egymástól nem individuálisan elkülönülő egyedek (1993: 38, 2003: 52). A személynéveknél individuálisan elkülönülő egyedekről beszélünk ugyan, ám ezek maradandósága — s ebben ragadhatjuk meg a következő fontos különbséget — nem hasonlítható a helynevekéhez: a hely hosszabb ideig is őrizheti az elnevezés alapjául szolgáló eredeti tulajdonságait, ezzel szemben az elnevezett személyek esetében csak életükben vagy annak egy szakaszában lehet konkrét kapcsolat a névviselő és az elnevezés között. Ebből is adódik a személynéveknek a helynevekénél jóval nagyobb változékonysága. Ezekkel a körülményekkel is összefügg továbbá a két tulajdonnévfajta eltérő kategorizációs rendszere: a helyneveket rendszerint jelöltjeik fajtái szerint szokás osztályozni (s ennek folytán beszélünk tájnevekről, településnevekről, víznevekről stb.), a személynévek rendszerét viszont a személynév-fajták (azaz lényegében a névfunkciók) szerint kategorizáljuk (hagyományosan pl. családnév, keresztnév, ragadványnév stb. névfajtákat különítve el) (lásd mindehhez még N. FODOR 2010a: 12, 13).

A mai magyar személynévállománynak mint rendszernek a felfogása B. GERGELY PIROSKA munkáiban jelenik meg a leghatározottabban és vitathatatlanul a leginkább tudatos szemléleti alapként. Abból kiindulva, hogy a személynévrendszer tagjai, illetve az egyes névtípusok és névfajták — keletkezésüket, változásait, valamint használatukat tekintve egyaránt — kölcsönös összefüggésben állnak egymással (1966: 389, 1977: 8), a személynévállomány komponenseinek rendszerszerű összefüggéseit a következő problémakörök vizsgálatával látja feltárhatónak: a névformák funkcionális jellemzői mellett figyelmet kell fordítani a nevek funkcionális-szemantikai és lexikális-mofológiai szerkezetének összefüggéseire éppúgy, mint az analógia (ma inkább úgy fogalmazhatnánk: a névmodellek) rendszerformáló szerepére, vagyis arra, hogy a névrendszer domináns típusai, sémái miképpen hatnak a rendszer további alakulására: a nevek keletkezésére és változására (1968: 13, 1976: 61).²⁷ E területek kijelölésével B. GERGELY PIROSKA pontosan ugyanazokat az alaptényezőket ragadta meg a személynévek rendszerszerűsége és rendszervizsgálata kapcsán, mint amelyekre később a helyne-

²⁷ B. GERGELY PIROSKA ragadványnév-monográfiáját (1977) TEMESI MIHÁLY is fontos mérföldkőnek tekinti ebben a vonatkozásban, és elsősorban azt az erényét emeli ki, hogy a munka a személynéveket jól körülhatárolható használati értékkel rendelkező nyelvi jelekként fogja fel. A névállományt összefüggő rendszernek tekintve nem az egyes nevek vizsgálatára esik benne a főhangsúly, hanem a névállomány belső szerkezetét, összetevőit, illetve a megterheltségi, funkcionális, nyelvi megformáltság szerinti jellemzőit állítja a középpontba (1980: 246). A személynéveket egymással összefüggő rendszerhálózatként fogja fel ÖRDÖG FERENC is, a nyelv működésén belül a névműködésre irányítva a figyelmet (1973: 7–8).

vekkal összefüggésben HOFFMANN ISTVÁN utalt többretegű helynév-tipológiai munkájában (1993). Az ómagyar kori személynévek kapcsán pedig B. LŐRINCZY ÉVA hangsúlyozta igen korán a rendszertani szempontot a vizsgálataiban, és úgy foglalta össze e nyelvi elemcsoport legfontosabb jellemzőit, hogy az ómagyar kori személynévek tömege egy „több forrásból összefutó, de végül mégis egységet alkotó rendszer volt, amely nem képzelhető el tagjainak egymásra ható vonzása nélkül” (1962: 5–6, 52–53). A történeti személynévvizsgálatokban a rendszerszerűség aspektusát újabban N. FODOR JÁNOS is fontos szemléleti alapnak tekinti (2010a: 57–58). A rendszerszerűség a legerőteljesebben az új neveknek a modellektől való meghatározottságában érvényesül (a helynevek kapcsán lásd ehhez HOFFMANN 1993: 29, TÓTH V. 2001: 124–127, a személynévekkel kapcsolatban kifejtve pedig az 1.2.5. pontban).

A rendszerjegyek megragadására más oldalról az egyes személynév-fajták kapcsán lehet nagyobb esélyünk: nyilvánvalóan más szabályszerűségek irányítják ugyanis a merev, statikus névfajták rendszerét, mint a dinamikus, nyitott névfajták kategóriáját. Ez a kettősség a személynévrendszer egyfajta megmerevedésével is összefügg (vö. HOFFMANN 1996: 117), vagyis azzal, hogy a névrendszer idővel (és bizonyos vonatkozásaiban) kodifikált, szokásjog vagy törvény által rögzített formában vált használatossá. Ez azt jelenti, hogy jó ideje törvény szabályozza a családnevek öröklését és megváltoztatását (ez tehát automatikusan hagyományozódó névfajtaként funkcionál), a keresztnévek pedig meghatározott állományból választhatók (őket tehát metanyelvi listajellel jellemzi). E merev, statikus személynév-fajták rendszerkapcsolatokkal alig jellemezhetőek: a rendszerszerűséget esetükben valójában maga a nyelvi működés tartja fenn, vagyis az a tevékenység, amely az újabb neveket létrehozza.²⁸ A szabályszerűségek ugyanis, amik az új nevekben szemantikailag, morfológiailag kifejeződnek, csak addig működnek, amíg aktív névalkotásra is felhasználják őket. Ha egy rendszer statikussá, zárttá válik, akkor ezzel együtt fokozatosan megszűnnek az aktív működést jellemző szabályszerűségek is (vö. HOFFMANN 2008: 18–19, HOFFMANN–TÓTH 2015a: 150–153). A nyelvi működés ugyanakkor a dinamikus névfajták rendszerét továbbra is építi: a sajátosságjelölő funkcióval bíró ragadványnevek vagy az affektív szerepű becéző nevek kategóriájában az előbb jelzett szabályszerűségek minden korban aktívan működnek. Az egyes személynév-fajták eltérő rendszerszerűségét hangsúlyozza B. GERGELY PIROSKA is akkor, amikor például a ragadványnevek „heterogén és ingatag” voltát az adott névrendszer orális ter-

²⁸ A rendszerszerűség jegyeit ugyanakkor ezek a névfajták is felmutatják: ennek megnyilvánulása-ként tekinthetjük például azt, hogy valójában éppen e rendszerjegyek alapján választanak nevet a névhasználók akkor, amikor családnevet változtatnak, ezek alapján van egyfajta asszociációs kapcsolat a helynévi eredetű családnevek vagy éppen a *-ffy* formánst tartalmazók között stb.

mészetével hozza összefüggésbe, azzal tehát, hogy e részrendszer elemei főképpen a kategória beszélt nyelvi jellegéből adódóan ellenállnak minden kodifikációnak (1966: 389).

A fentieket az ómagyar kor személynévrendszerére vonatkoztatva leginkább az egyes személynév-fajták különálló részrendszereinek egymásmellettiségét tételvezhetjük fel. E részrendszerek ráadásul kronológiailag is egymásra rétegződnek valamelyest: azt a folyamatot például, amelynek eredményeként a magyar személynévrendszerben — kulturális-művelődéstörténeti hatásra — megjelent az egyházi nevek kategóriája, rendszertani tekintetben úgy foghatjuk fel, hogy egy másik, újabb névrendszer is létrejött a régebbi mellé, attól nyelvhasználati értékében jelentősen különbözve. A családnevek kialakulására szintén úgy tekinthetünk, mint olyan folyamatra, amelynek eredményeképpen az egymás mellett élő személynévrendszerek száma nőtt meg, ahol persze az egyes részrendszerek egymáshoz sok szálon kapcsolódnak. Azt pedig, hogy aktuálisan éppen melyik személynévrendszer elemeit használjuk fel valakinek a megjelölésére, valójában minden esetben a kommunikációs helyzet dönti el (vö. HOFFMANN 1996: 116).

Személynévrendszeren névszociológiai szempontból több dolgot is érthetünk: a magyar nyelvhasználó közösség teljes névkincsét, egy-egy kisebb régió, tájegység névhasználóinak teljes névkincsét, egy-egy település (mint névközösség) névkincsét, illetve az egy-egy beszélő által használt személynevek állományát, valamint persze mindegyik vonatkozásban az ezt befolyásoló névhasználati tényezők összességét. Noha elméletileg ezek bármelyike létező szisztéma lehet, a gyakorlatban megítélésem szerint leginkább az egy-egy genetikusan vagy szociálisan szerveződő névközösségen belüli névadás és névhasználat kapcsán figyelhetünk meg ténylegesen rendszerszerű összefüggéseket, közös belső törvényszerűségeket.²⁹

Összességében azt kell ismételten hangsúlyoznunk, hogy a személynévrendszer ugyanolyan mentális struktúraként értelmezhető, mint a nyelvi rendszer, és egyúttal a kompetencia szintjén is megragadható elméleti keret: a névkompetencia azon szabályok összessége, amely valamennyi névalkotási módot és eszközt magában foglalja, s emellett részei ezek konkrét eredményei, nyelvi megvalósulásai, vagyis az egyes személynevek is. A névrendszer névmodelleket, névmintákat tartalmaz, s a névadás során ezekből a lehetséges modellekből aktualizál a névadó egyén, illetve a közösség egyet-egyet, megalkotva az illető személy aktuális megnevezését. A személynévrendszer megismerése az egyes aktuális neveken keresztül, de a névmintákat, névmodelleket a leírás keretével használva valósulhat meg. A névmodelleket, sémákat, illetőleg azok használati körét ugyanakkor a sze-

²⁹ Ez a megállapítás egyúttal azt is jelzi, hogy a személynévrendszer működése, a névhasználat elsősorban azoknak a belső szerkezeti sajátosságoknak a függvénye, amelyek egy-egy meghatározott közösség névállományát jellemzik, amellet persze, hogy befolyásolják ezt névrendszeren kívüli, főleg a nevet használó közösség társadalmi körülményeiből adódó tényezők is (B. GERGELY 1981: 28–29).

mélynevek rendszerében nem csupán nyelvi tényezők alakítják, hanem az a nagyfokú kulturális-társadalmi determináció is, amely a személynévrendszert minden korszakban jellemzi.

1.2.2. A személynévadás kulturális meghatározottsága

A tulajdonnév — mint a Bevezetésben is jeleztük — nyelvi univerzálé: minden nyelvben, annak bizonyára minden korszakában megtalálható. Ez az empirikus alapú hipotézis a névhasználatot lényegében egyidősnek tekinti az emberi kultúrával (vö. SZÉPE 1970: 307–308, HAJDÚ 2002: 44, 2004: 12, HOFFMANN 2010b: 50, N. FODOR 2012a: 37–38; kifejezetten a személynévekre specifikálva a gondolatot HOFFMANN 2008: 5, SAARELMA 2013: 124–125).³⁰ A névhasználat ebben az általános vonatkozásában tehát nem mutat kulturális eltéréseket: a kategória — lényegében antropológiai univerzáléként is (SZÉPE 1970: 308) — minden kultúra egyetemes alapeleme. A tulajdonneveket ebből adódóan minden más nyelvi elemnél erősebben jellemzi a kultúrával való szerves összefüggésük, s ennek folytán a kulturális tényezők a nevek rendszerét és a rendszer egyes elemeit is nagyban meghatározzák. Azt a tételt, miszerint „a névhasználat legalább annyira kulturális, mint nyelvi kérdés” (HOFFMANN 2010b: 52), meggyőzően igazolja például a genetikusan közeli rokonságban álló és ezért nyelvi rendszerét tekintve sok egyezést mutató magyar és obi-ugor nyelvek gyökeresen eltérő tulajdonnévi szisztémája. A névrendszerek különbségei a kulturális közeg különbségeiből adódnak, abból, hogy a magyarság névkultúrája — betagozódva az európai keresztény kultúrkörbe — a környező népekéhez vált hasonlónvá, miközben a nyelve minden lényeges vonásában megőrizte eredeti karakterét.³¹ A névrendszer

³⁰ Szigorúan logikai-nyelvi alapon a tulajdonnév elvileg kiiktatható lenne a nyelvekből, hiszen az egyedítésnek más módjai is lehetnek: körülírásokkal például aktuális használatban éppenséggel mindig kiválthatók. Az, hogy ez a kategória ennek ellenére egyetemes használatú nyelvi elemcsoport, minden bizonnyal a gazdag információhordozó értékével állhat összefüggésben. HOFFMANN ISTVÁN a nyelvi gazdaságosság mozgatórugóit látja a tulajdonnév univerzális jellege mögött meghúzódni (1993: 20, ehhez lásd még SZÉPE 1970: 307, SEBESTYÉN Á. 1970: 305, a tulajdonnevek hírértékéhez pedig BALÁZS J. 1963: 42, NYÍRKOS 1989: 291, 293–294 is). Azt, hogy a név létét a nyelvben bizonyos pragmatikus szempontok indokolják, VÁRNAI JUDIT SZILVIA is elfogadja: ez a kategória ugyanis nem „valamely rendszerlogika” alapján, hanem „a kommunikáció gazdaságos, eredményes megvalósulása érdekében, a társadalom működéséhez szükséges, valamennyi emberi közösségben kialakuló intézményes jelenségek egyikeként létezik szükségszerű avagy inkább célszerű” (2005: 16). SZÉPE GYÖRGY (1970: 308) nyomán azt is felveti továbbá, hogy ha a tulajdonnév a nyelvekben nem szükségszerű, de mégis általános, akkor a létrejöttének a folyamatai érdemlik a fő figyelmet (VÁRNAI 2005: 86).

³¹ Korábban is felvetődött annak a gondolata, hogy fontos lenne tájékozódni a magyarral rokonságban álló népek névadási szokásairól azért, hogy e távoli analógiák hozzásegítsenek névadásunk ősi örökségének megítéléséhez (LIGETI 1978–1979: 29). Legalább ennyire fontos a fent mondottak fényében azoknak a névadási rendszereknek a megismerése is, amelyek a magyarral egyazon kultúrkörbe tartoznak, illetve tartoztak egykoron. És ha már az analógiák kérdését

tehát nem annyira a nyelv rendszerével, hanem a kultúrával mutat szoros összefüggést,³² „s a névrendszerek nagy törésvonalai elsősorban nem a nyelvi, hanem a kulturális törésvonalak mentén húzódnak” (HOFFMANN i. h.). Arra, hogy hasonló kulturális rendszerek hasonló névrendszerekhez vezetnek, míg a névadási rendszerek különbségei rendre eltérő kulturális, külső tényezőkkel vannak összefüggésben, a nemzetközi szakirodalomban is gyakran történnek utalások (vö. pl. SAARELMA 2013: 126, illetve korábban KOHLHEIM 1998), ahogyan az is gyakran megfogalmazódik az írásokban, hogy a névrendszereket kívülről érő új kulturális hatások milyen jelentős mértékű átrendeződéseket eredményezhetnek a személynévadásban és -használatban.³³

A két ősi tulajdonnévi kategória, a helynevek és a személynevek azonban a kulturális-társadalmi determináltságuk tekintetében nem egyformán jellemezhetők, s az eltéréseik — funkcionális különbségeik mellett — a nem egészen azonos nyelvi természetükben gyökereznek. A helynevekre a helyhez kötöttség, a név és a denotátum viszonylatában szemlélve általában a hosszú élettartam jellemző, e jegyek azonban a személyneveket kevésbé jellemzik. Ebből adódik részben eltérő forrásértékük is. „A helynevek a bennük megtestesülő névadás nagyobb szociális hatókörű, kollektívebb, népibb jellege révén ugyancsak több fényt vethetnek nyelvi-népi környezetükre, mint a személynevek, melyek jobban egyéni vagy kiscsoportos kötöttségűek, főként pedig erősebben nyelvi divatjelenségek, a mindenkori szűkebb társadalmi ízlésnek, gyakran szeszélyesen érvényesülő kulturális hatásoknak a letéteményesei.” (BENKŐ 2002: 12).³⁴

érintjük, meg kell említeni, hogy az ősmagyar kori személynévadás közvetlen forrásokból nem ismerhető meg, jellegéről azonban részben a hasonló kulturális, társadalmi, gazdasági körülmények között élő közösségek névadási rendszere alapján lehetnek elképzeléseink. Ezt az egykoron — az „európai” kultúrába történő betagozódását megelőzően — a magyarságra is jellemző „ősi”, a név és az elnevezett személy között szoros, organikus kapcsolatot teremtő névadást VÁRNAI JUDIT SZILVIA a transzlogikus gondolkodásmóddal hozza kapcsolatba (2005: 84–91, vö. még TEMESI 1961: 174 is).

³² Hasonlóan értékelte a név státuszát TOLCSVAI NAGY GÁBOR is, amikor azt hangsúlyozta, hogy a név nem nyelvi kritériumok, hanem szociokulturális körülmények révén lesz név (1997: 603). HEGEDŰS ATTILA pedig a nyelvi kompetenciáról nyilatkozott úgy, mint tágabb értelmű nyelvi kompetenciáról, amelyben bizonyos kulturális és szociális többletinformációk is benne vannak (1997: 8).

³³ Az afrikai személynévadás hagyományos rendszerét például — amely a transzparens, leíró nevek használatára épült — a kereszténység és általában az európai kulturális és művelődéstörténeti befolyás alapjaiban változtatta meg. Minthogy az európai nevek kiemelt presztízsértékkel bírtak számukra, és nemcsak a kereszténységet szimbolizálták, hanem az átlépést a „primitív” kultúrából a modern világba, mohón adaptálták őket a 20. század elején (AKINNASO 1981: 60, BLANÁR 2009: 127, SAARELMA 2013: 141).

³⁴ A névadás és a névhasználat vizsgálata éppen ezen körülmények miatt — azaz a személynevek igen erős szociokulturális meghatározottsága folytán — gyakran együtt jár a művelődés-

E különbségekkel függ össze az a körülmény, hogy a személynevek kulturális (és társadalmi) meghatározottsága a helynevekénél jóval erőteljesebben érvényesül. Jól mutatja ezt a magyar személynévhasználat egy évezredes dokumentált változástörténete, amelyben a többször is bekövetkező strukturális átrendeződés nem elsősorban nyelvi, hanem sokkal inkább kulturális tényezőkkel magyarázható (vö. B. GERGELY 1981: 4, HOFFMANN 2010b: 54). A legkorábbi nyelvemlékeink alapján a honfoglalás korának (és bizonyára az azt megelőző időszaknak) a személynévrendszerére az volt jellemző, hogy a névállomány belső keletkezési elemek mellett törökségi nyelvekből származó jövevényelemekből táplálkozott, azaz tulajdonképpen egyfajta nomádos névkultúra jellemezte a magyarságot.³⁵ A Kárpát-medencében való letelepedést követően a névadásban annyi változás állt be, hogy a jövevénynevek rétege új elemekkel bővült: a magyarság szomszédságában élő népek (szlávok, németek) névadásából a magyarba átkerült elemekkel.³⁶ A kereszténység felvételével — az akkor meghatározó európai szellemi-művelődési áramlat részeként — bekövetkező műveltségi váltás azonban mint fontos kultúrtörténeti fordulópont a személynévadás szempontjából is mérőöldkönek bizonyult: a névadás és névhasználat alapvonásait is érintő, lényeges átalakulást, mondhatni „rendszer-váltást” hozott magával.³⁷ Megjelentek a névrendszerben az egyházi latin eredetű (bibliai, mártírológiumi gyökerű) személynevek, amelyek néhány száz év leforgása alatt lényegében kiszorították a névhasználatból és a névrendszerből a korábbi, világi névadáson alapuló személyneveket.³⁸ A

és kultúrtörténeti háttér feltárásával is. A névadó és a névviselő ugyanis — mondja N. FODOR JÁNOS a családnevekkel összefüggésben, de álláspontja ennél tágabban, a személynévadásra és -használatra általában véve is értelmezhető — a mindenkorai társadalom alkotóeleme, s így maga az általa adott és használt név sem lehet független a társadalom kulturális sajátosságaitól (2015: 125, lásd még FARKAS 2014a: 9, 10, 17, BENKŐ 1949b is).

³⁵ A török és a magyar eredetű személynevek kulturális gyökerű szemantikai hasonlóságával függ össze például az is, hogy PAIS DEZSŐ a régi személyneveink jelentésánál foglalkozó munkájában a két réteg között lényegében nem tesz különbséget (1966).

³⁶ Azt is érdemes azonban hangsúlyozni, hogy a szláv és német személynevek egészen más jellegű névtípust képviselnek, mint a törökös, nomádos elnevezések: ezek ugyanis lényegében már az európai keresztény kultúra elemei, még ha nem is bibliai, vallási nevek. A germán és a szláv prekeresztény névrendszer sajátosságaihoz lásd részletesen SAARELMA 2013: 147–148.

³⁷ Azok az intézmények és személyek ugyanis, akik a mindenkorai kultúra jellegét legfőképpen meghatározzák, egyúttal a személynevek állományának és ezzel együtt hosszabb távon a rendszerének az alakításában is tevékenyen részt vállaltak (vö. HOFFMANN 2010b: 57–58).

³⁸ Az egyházi névadás, a szentek tiszteletén alapuló névadás egészen a 20. század közepéig meghatározó szerepet játszott a magyar névválasztásban (HAJDÚ 2004: 15). A kereszténység felvételének mint művelődéstörténeti változásnak a személynévrendszerre gyakorolt hatásával előszeretettel foglalkozik a történeti személynév kutatás, a változásokat taglaló tekintélyes számú munka közül itt csak néhányat említek meg: GALAMBOS 1942: 3–4, BENKŐ 1949a: 8, 1950a: 22, 1967b: 379–380, BERRÁR 1950b: 255, DEME 1960: 137, SZEGFÜ M. 1991: 253 stb. Ennek a folyamatnak köszönhető valójában az is, hogy az európai kultúrában nem várjuk el a

kései ómagyar kor időszakában aztán egy új személynév-fajta jelent meg a magyar névrendszerben: a családi összetartozás kifejezésére szolgáló nexusnév kategóriája.³⁹ Látva, hogy a magyar családnevek kronológiai sajátosságai milyen tökéletesen harmonizálnak a névfajta európai jelentkezésével és elterjedési ütemével (lásd ehhez pl. KÁLMÁN B. 1989: 71, N. FODOR 2010a: 17–19), aligha lehetnek kétségeink afelől, hogy ennek alakulásában is főképpen európai mintákkal, kulturális-társadalmi tényezőkkel számolhatunk.⁴⁰

A kulturális meghatározottság természetesen nem csupán a személynévrendszer egészét érintően érvényesül, hanem a rendszer egyes elemeinek használatát tekintve is. A személynévadással szorosan összekapcsolódó divatjelenségek hátterében például igen gyakran szintén kulturális-művelődéstörténeti összefüggések rejlenek még akkor is, ha ezek körülményeit nem is sikerül minden esetben és minden vonatkozásban pontosan feltárni (vö. ehhez pl. KOROMPAY 1978: 50, 2008: 387, J. SOLTÉSZ 1979: 141, 143). A személynévek elterjedtségét, divatját ráadásul olykor például közvetlenül érvényesülő irodalmi hatások is okozhatják, azaz a személynévadásnak — a nagyon markánsan jelen lévő keresztény-egyházi vonulat mellett — régtől kezdve megvan a maga világi művelődési szférája is: a Trója-regény, a Roland-ének és általában az ekkor tájt Európa-szerte divatos lovagregények hatására divatba jött személynévek ennek a legegységértelműbb bizonyítékai (lásd ehhez pl. MELICH 1907: 166, MIKESY 1953: 130–131, SZÉKELY 1970: 203–204, de főképpen KOROMPAY 1971a: 187–188, 1978, 2008). Ezeknél a kétségekívül jelentős kulturális, ám kezdetben minden bizonnyal csak szűk körben érvényesülő hatásoknál ugyanakkor jóval fontosabbnak tekinthetjük a rendszer egészét meghatározó, az előbbieken érintett kulturális-társadalmi áramlatokat.

Mindez pedig a történeti személynévrendszer és személynévhasználat szempontjából azt jelenti, hogy bármely időszak névadása áll is a vizsgálataink középpontjában, nem függetleníthetjük magunkat attól a kulturális-társadalmi közegetől, amelyben az adott névrendszer aktuálisan funkcionált. Az egyes alapnévfajták tárgyalásakor erre magam is igyekszem nagy hangsúlyt fektetni ugyanúgy, ahogyan megmutatkozik ez a — funkcionális nyelvészet által is alapvető elvként hangoztatott — szemlélet a történeti személynév-kutatás fő vonulatában is (vö. pl. a családnevek kialakulásával és változásával kapcsolatban N. FODOR 2010a; FARKAS 2009a, KARÁDY-KOZMA 2002, a személynévek korai történetének bemutatásában pedig FEHÉRTÓI 1969, SLÍZ 2011a stb.).

névtől az „értelmet” (szemben a tranzlogikus névfelfogást mutató kultúrákkal), mert a név „a kollektív tudat átörökítette szokásokból következőleg egy kulturális címke” (VÁRNAI 2005: 86).

³⁹ Azzal, hogy nagy valószínűséggel a családnevek megjelenése előtt is lehetett a magyarban olyan névfajta, amely nexusjelölő szereppel bírt, a régi magyar személynévrendszer leírásakor részletesen foglalkozom.

⁴⁰ Erre ugyancsak sok utalást találunk a szakirodalomban, lásd többek között MIKESY 1959: 84, HAJDÚ 2003: 734–736, 740, HOFFMANN 2010b: 56, N. FODOR 2010a: 19, SLÍZ 2011a: 176 stb.

1.2.3. A személynévadás és személynévhasználat pragmatikai tényezői

Az ómagyar kor beszélt (természetes) nyelvi valóságáról csak nagyon keveset tudunk, mert az erre vonatkozó megállapításainkat csaknem kizárólag az írásbeliségben ránk maradt (az oklevelek vonatkozásában ráadásul kifejezetten az írásbeliség számára is készült) források alapján tesszük, és noha azt gyanítjuk, hogy az írásbeli nyelvhasználat nagy mértékben eltérhetett a beszélők tömegei által használt korabeli nyelvtől, erről közvetlen bizonytságot nem szerezhettünk (vö. SÁROSI 2003a: 445, de lásd még BENKŐ 1980: 45–53 is). A történeti személynév kutatásnak azonban ugyanúgy kísérletet kell tennie egy-egy időszak beszélt nyelvi névhasználatának a felderítésére, ahogyan a nyelvtörténeti kutatásokban általában sem kerülhető meg az élő nyelvhasználattal való hangsúlyozott foglalkozás. A nyelvi jelenségek leírása és magyarázata elképzelhetetlen a nyelvhasználat felől való közelítésmód, azaz „a pragmatikai funkcionalitás mint elsődleges értelmezési elv” nélkül (SÁROSI 2003a: 440). Ennek fényében pedig a névrendszer működését sem vizsgálhatjuk úgy, hogy eközben az azt használó közösség körülményeire ne lennénk tekintettel. Egy SÁROSI ZSÓFIÁTÓL kölcsönvett gondolatot (i. m. 442) a névrendszer működésére parafrázálva azt mondhatjuk, hogy a személynévrendszer egésze és a rendszerelemek egyaránt változnak, aminek hátterében részint a kommunikációs szükségletek módosulása áll, ezt viszont a kulturális-társadalmi változások okozzák.⁴¹ Az alábbiakban azt igyekszem összefoglalni, hogy melyek azok a pragmatikai tényezők, amelyek figyelembevételével az ómagyar kori személynévadás és személynévhasználat pontosabb megismeréséhez mint elméleti-módszertani alapelvek számottevően hozzájárulhatnak. (Lásd még e kérdéshez TÓTH V. 2014a: 183–187 is.)

1. A személynév a mai felfogásunk szerint valamilyen névadási aktus folytán lesz valakinek a nevévé, e mozzanat révén nyeri el konkrét, egyedítő szerepét

⁴¹ Nem feladatom e helyütt a pragmatika (nyelv)elméleti kérdéseibe belebocsátkozni, azt azonban megemlítem, hogy ennek legutóbbi alapos összefoglalására és a tudományterület helyének, státuszának kijelölésére nálunk NAGY KATALIN vállalkozott tanulmányában (2005), majd átfogó munkájában TÁTRAI SZILÁRD (2011: 14–18), a történeti (szocio)pragmatika lehetőségeiről pedig SÁROSI ZSÓFIA adott számot több írásában is (vö. pl. 2003a, 2003b, 2015). E tudományterület legfontosabb elméleti és módszertani kérdéseit pragmatikai konferencián is meg tárgyalták a szakemberek; ennek eredményeiről a Magyar Nyelv 2014. évi 2. számában közreadott tanulmányokból tájékozódhatunk. Arra pedig, hogy a neveket miként lehet pragmatikai keretben értelmezni, TOLCSVAI NAGY GÁBOR a következőket kiemelve tért ki egyik munkájában: „A név olyasmire vonatkozik, ami egy közösségben intézményesen viseli a nevet. Itt bizonyos értelemben háttérbe szorul az a szempont, hogy a nevet adják, inkább az működik, hogy az anyanyelvi beszélő aktuálisan tulajdonítja (mert tulajdoníthatja) a nevet annak a valaminek, amiről szó van. Ez a tulajdonítás a nyelvről és a világról való ismeretek együttes birtoklásával lehetséges. Ilyen értelemben nyelvészeti keretben valóban pragmatikai szempontból lehet megközelíteni a név kérdését.” (1997: 603–604).

(HOFFMANN 2008: 9, MOZGA 2013: 162). A névadási rendszerek pragmatikai tényezőinek vizsgálatában elsősorban arra kell figyelmet fordítanunk, hogy maga a névadás hogyan valósul meg, azaz bizonyos nyelvi elemek mint személynévfajták milyen körülmények, feltételek (cselekvések, hagyományok, eljárások) révén rendelődnek hozzá az adott személyhez mint néviselőhöz.⁴²

A névadásnak vannak olyan összetevői, amelyeket szabályok kötnek, és vannak olyanok is, amelyek megkötések nélkül érvényesülnek. A névadás egyes sikjai emellett kötelező érvénnyel támaszkodnak a meglévő névállományra, más szintek ettől függetlenek, s a névadót a meglévő névállomány nem korlátozza. Mindez kifejtettebben a következőket jelenti. Mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznunk, hogy a személynévadás és személynévhasználat alapvető vonásából adódóan minden személy az élete során több névadási aktusnak is a célpontja lehet. A személyekhez a névadás aktusa által pedig többféle személynévfajta is hozzárendelődhet, és többnyire hozzá is rendelődik: vagyis az egyének az életük során — akár egyidejűleg is — rendre több nevet viselnek. Tudatos döntés, választás eredményeként és bizonyos személyek (szülő, pap, törzsfőnök, sámán stb.) közreműködésével elvégzett hozzárendelés révén, viszonylag zárt névállományból (listából) választva válik az egyén nevévé a *választott név* vagy *listanév* terminussal megjelölhető személynévfajta. Az egyének ilyen típusú nevének megválasztásában ma a szülők hoznak döntést, az ómagyar korban azonban az egyház tevékenysége játszotta e tekintetben a legfontosabb szerepet, s ezt a szokást az 1279. évi budai zsinat rendeletileg is rögzítette, amikor kimondta, hogy a gyermeket rögtön a születése után meg kell keresztelni, s nevet — a gyermek születésének vagy keresztelésének a napjára eső szentek neve közül választva — csak a pap adhat (GALAMBOS 1942: 5, HAJDÚ 2003: 359, N. FODOR 2010a: 122, SLÍZ 2011a: 96). A személynevek másik típusa automatikusan — szokásjog vagy törvény alapján — kapcsolódik az egyénhez: „az egyéni elnevezői szándéktól lényegében függetle-

⁴² Mivel az emberek elnevezése — mint láthattuk — univerzális jegy, a különböző kultúrák személynevei több tekintetben is számos univerzális sajátosságot mutatnak: az emberek például minden kultúrában egy vagy több nevet kapnak; a névadó is sok esetben meg van határozva (szülők, nagyszülők, a közösség más tagja); egyidejűleg bizonyos személynévfajtaikat rendszerint bizonyos rögzített gyakorlat alapján s nem önkényesen adnak; sok kultúrában a névadás magában foglalhat speciális közösségi vagy privát névadási ceremóniát stb. (SAARELMA 2013: 126). Az egyetemes sajátosságok mellett ugyanakkor több tekintetben eltéréseket is megfigyelhetünk az egyes nyelvek személynévadási gyakorlatában. Több ilyenre is rámutatott például RICHARD D. ALFORD, aki a világ más-más tájairól 60 különböző (preindusztriális) kultúra névadási szokásait tanulmányozta (1988, lásd még SAARELMA 2013: 126–129). F. NIYI AKINNASO részletes írása (1981) alapján pedig azt a tanulságot fogalmazhatjuk meg, hogy noha egyes afrikai névminták meglehetősen távol állnak az európai névadási szokásoktól, több vonásuk is emlékeztet ugyanakkor például a magyarság ősmagyar, korai ómagyar kori nomád névadási sajátosságaira.

nül, közösségi névadási előírások alapján” válik az illető személy nevévé. A mai személynévadásban így rendelődik az egyénhez a családneve, de az *automatikus* vagy *átadott név* típusával az ómagyar korban is feltétlenül számolhatunk (ráadásul ennek meglétét megítélésem szerint jóval korábbi időszakra is feltételezhetjük, mint amikorra azt a szakirodalom hagyományosan teszi). Amíg ez a két névfajta egyaránt egy meglévő, használatban lévő (tehát lényegében zárt) névállományból építkezik, a harmadik személynévfajtát efféle kötöttségek nem korlátozzák. A *kreált* vagy *alkotott nevek*-et nem kötik ugyanis formális szabályok, ez a névadás az egész szókincsre, valamint a névadó nyelvi kreativitására támaszkodik, és igen gyakran nemcsak a név – névviselő kapcsolata, de maga az elnevezés is a névadási aktussal teremthető meg. A mai személynévrendszerben így keletkeznek például a ragadványnevek, de ugyanezt a kognitív-pragmatikai folyamatot tételezhetjük fel az ómagyar kor „motivált” személynévadása mögött is (részben az ún. egyénnevek vonatkozásában, részben pedig a családnévelőzmények terén). (A személynévfajták típusaihoz lásd HOFFMANN 2008: 9–10, illetve angol nyelvű munkában HOFFMANN–TÓTH 2015a: 145–146. Ez utóbbi helyen a személynévfajták angol nyelvű terminusaiként a következő fogalmakra tettünk javaslatot: *list names, automatic names, created names*, i. h.)⁴³

A név és a személy kapcsolata tehát részben a név „címkefunkció”-ja révén teremthető meg (SAARELMA 2013: 124): a valamely névállományból való választás, hagyományozódás vagy öröklés útján kapott nevek esetében erről beszélhetünk. Más megnevezések viszont a személy és a nyelvi elem ábrázoló jellegének viszonya által jönnek létre, s ilyen módon a nyelvi jel lényegében leírja, jellemzi a viselőjét, annak „képeként” funkcionál (HOFFMANN 2010b: 53). Abban is különbségek lehetnek személynévfajtánként, hogy egyén vagy közösség áll-e a névadási aktus mögött. A választott nevek egyéni (szülői, papi stb.) döntés eredményei, az automatikus neveket törvények vagy szokásjog szabályozza (itt névadóról mint a névadás aktusát megvalósító személyről tehát lényegében nem is beszélhetünk), a kreált nevek hátterében viszont jobbra közösségi névadás állhat, ahogyan ezt a jelenkori ragadványnévadás kapcsán viszonylag jól, KÁLMÁN BÉLA szavaival (1962: 139) élve szinte „in statu nascendi” lemérhetjük.⁴⁴

⁴³ Pragmatikai tényezőket mérlegelt VINCENT BLANÁR is akkor, amikor az egyes személynévfajták jellemzőit a névadás körülményei alapján igyekezett meghatározni (1995: 1179).

⁴⁴ A névadás efféle körülményeiről érintőlegesen gyakran szó a szakirodalomban, lásd pl. többek között BENKŐ 1949a: 4, 8, BERRÁR 1952: 50, SZABÓ I. 1954: 8–9, KNIEZSA 1965/2003: 260, BÁRCZI 1958: 128, HEGEDŰS 1984: 208, FARKAS 2003: 147, 148, 2009a: 17, HAJDÚ 2004: 14, N. FODOR 2010a: 122 stb. A közösségi névadás értelmezése kapcsán N. FODOR JÁNOS azt is hangsúlyozza, hogy természetesen ezt nem úgy kell érteni, hogy a névadási aktus kollektív módon valósul meg, azaz hogy a közösség tagjai együtt, egyszerre hozzák létre az illető megnevezésére az adott névformát, hanem ilyen esetekben is eredendően egy személy kreativitását

A személynévrendszer működését, a névadást és a névhasználatot részben — ahogyan a nyelvi rendszer működését általában véve is — belső, rendszertani tényezők irányítják (B. GERGELY 1981: 28), s ezek között a meglévő nevek mintája, azaz a „névszerűség” kritériumának való megfelelés például igen erős befolyással bír (J. SOLTÉSZ 1979: 25, erről a későbbiekben még részletesen szölok). Feltétlenül hatnak azonban emellett a névadásra kognitív-pragmatikai feltételek is: sok esetben kötik a névadást családi, vallási vagy egyéb társadalmi hagyományok (SLÍZ 2011a: 115, 139), de a jog (a tulajdonjog), a különféle ideológiák, a művészetek, a közigazgatási intézmények ugyancsak fontos hatást gyakorolnak rá (BERRÁR 1960b: 270). Bizonyos névfajták használatában mindezeket túl a presztízs is számottevő szerepet játszhat (SLÍZ 2006: 176, 2011a: 45).

A személyneveket (csakúgy, mint a tulajdonneveket általában) az egyén a kultúra részeként mint nyelvi elemeket ismeri meg a társadalmi-nyelvi szocializációja során. Ezzel párhuzamosan formálódik az a képessége, hogy felismeri, megfelelően használja a neveket, illetőleg újakat is alkot. A beszélőnek tehát a szocializációs folyamatok összetevőjeként kialakul egy bizonyos névkompetenciája, amelyet a kulturális hagyományok és ismeretek mellett nyelvi összetevők is alkotnak. A névhasználók s z e m é l y n é v - k o m p e t e n c i á j a azokon a névmintákon, névmodelleken és a nevekhez kapcsolódó pragmatikai ismeretekeken alapul, amelyek a nevekről való sokszínű tudásunkat jelentik (HOFFMANN 2010b: 53, lásd még AINIALA 2013: 111).⁴⁵

2. A személynév-kompetencia mint kulcsfontosságú kognitív-pragmatikai tényező minden kor s z e m é l y n é v h a s z n á l t á t meghatározza. Noha az ómagyar kor forrásaiban fennmaradt személynevek névhasználati (pragmatikai és névszociológiai) szempontból nehezen értékelhetők, a személynévhasználat általános jellemzői, valamint a különböző kultúrák együttélésének tapasztalatai alapján joggal gondolhatunk arra, hogy valamely személy — mint utaltunk rá — az élete során, de akár egy időben is több nevet viselhetett egyszerre, s ez a névviszony a legkorábbi időszaktól kezdve jellemezhetette a névhasználatot (HOFFMANN 2010b: 55). A többnevűség feltételezésének ugyanakkor talán ellentmondani látszik az a tényként kezelt körülmény, hogy a személynevek alapvető funkciója az azonosítás, ezt a szerepet pedig a többnevűség kétségkívül zavarhatja. Mégis úgy tűnik, hogy a névhasználók igénye az egyes személyek többféle megnevezésére

tükrözi az új elnevezés. Az ilyen névadási helyzetet a szókészlet változásaival állítja párhuzamba, ahol ugyanis az egyéni alkotásból akkor lesz tényleges nyelvi változás, ha az szocializálódik (2012a: 39).

⁴⁵ A névkompetencia természetesen nemcsak a beszélők, hanem a hallgatók, azaz általában a névhasználók kompetenciája is (vö. NYÍRKOS 1989: 291), s alapvetően befolyásolja a kultúra strukturált világlátása (NICOLAISEN 1980: 42).

olyan erős, hogy még az azonosító funkció esetleges csorbulása sem szabhat neki gátat. E feltételezésünket egyrészt a mai személynévhasználat sajátosságaira alapozhatjuk, arra tudniillik, hogy az egyén az élő nyelvhasználatban nemcsak az azonosításához feltétlenül szükséges névvel rendelkezik, hanem többel is, s ez a „névbőség” főképpen az informális névhasználatot jellemzi.⁴⁶ De a többnevűség meglétére mutatnak bizonyos, „a filológia számára szerencsés esetekben” az írás szintjére is „beszüremkedett” ómagyar kori adatok is (BENKŐ 2002: 25): egyrészt azok, amelyek az egyháztól kapott névforma mellett a világi névadás eredményeként született név egyidejű, de a forrásokban váltakozó használatáról tanúskodnak,⁴⁷ másrészt pedig azok, amelyek a forrásokban is alternatív nevekként szerepelnek: *Valentini Wasas alias Zabo dicto, Ladislaum dictum Olah alio nomine Vayas* (KÁZMÉR 1987b: 62, 1993: 5).

Ezek alapján nemigen tarthatjuk megalapozottnak azokat a véleményeket, amelyek a magyar személynévrendszer történetének bármely korszakában (jellemzően persze a korai időszakokra vonatkozóan) egy-egy személy esetében egyetlen név viselését feltételezik (vö. pl. BENKŐ 1949a: 4, 1950a: 20, 1967b: 379).⁴⁸ Később BENKŐ LORÁND is differenciáltabban fogalmaz a jelenség kapcsán, s csak az írásbeliség felszínéneként utal az egynevűsége az élő nyelvhasználatban egyidejűleg feltehető többnevűséggel szemben (2002: 25; de a többnevűség mellett foglalt állást a korai időszak névhasználatára kapcsán HAJDÚ MIHÁLY is, 2003: 348).

A névhasználatot befolyásoló pragmatikai tényezők fényében nem azt a jelenséget kell tehát kivételesnek tartanunk, amit csupán szórványosan hoznak előnk a források adatai, hogy tudniillik egyazon személyt több néven szerepeltetnek, hiszen épp ez lehetett az írásbeliség (formális) felszíne alatt a tényleges, élő, beszélt nyelvi realitás. A névhasználatnak több színterét különíthetjük el, és ahogyan ma is általánosnak számít az egy-egy névviselőhöz kapcsolódó, sokszor különböző használati körökben érvényesülő több névforma, ezt a természetes névhasználati

⁴⁶ Az például, hogy a ragadványnevek rendszerét miképpen fejleszti, generálja egy-egy névközösség (vö. pl. B. GERGELY 1966: 389, 1977: 18–19, 1981: 82), vagy hogy a szlengben nem ritka az egy-egy névviselőhöz kapcsolódó 8–10 ragadványnév sem (KIS T. 1996: 98), illetőleg hogy a becéző, a szólító- és említőneveknek miféle sokszínűsége és gazdagsága figyelhető meg a névrendszerben (RÁCZ E. 1960, 1967, HAJDÚ 1974, 2003: 638–730), a magyar személynév-kutatásban sokak figyelmét felkeltette már az eddigiekben is.

⁴⁷ A klasszikus példák: *Aba – Sámuel, Vajk – István* mellett itt említhetjük meg például a 14. században élt (Becsei) Imre fiainak kettős névhasználatát, akik az *István, Gergely, Tamás* egyházi nevek mellett *Töttös, Vesszős, Tövises* névformákkal is szerepelnek a forrásokban (KERTÉSZ 1938: 3, GALAMBOS 1942: 6), vagy a történelemkönyvekbe is a világi nevével bekerült Borsa nembeli *Kopasz* nádort, aki a keresztségben a *Jakab* nevet viselte, de nádori okleveleiben is következetesen *Kopasz*-nak nevezi magát (KERTÉSZ 1938: 3).

⁴⁸ E vélekedések „ritka kivételként” minősítik a forrásokban a világi és az egyházi név együttélését jelző adatokat.

igényt a korai időszakok nyelvhasználatától sem indokolt megtagadnunk. Az persze más kérdés, hogy a források — jellegükből adódóan — mennyi lehetőséget nyújtanak számunkra a szóbeliségben használt megnevezések feltárására. (A névhasználat egyes színtereihez kapcsolódó kérdésekre, a formális és informális névhasználatra a névszociológiai tényezők mérlegelésekor, az 1.2.6. alfejezetben röviden még visszatérek.)

A személynévadás és névhasználat általános pragmatikai körülményei alapján összefoglalóan tehát joggal feltételezhetjük, hogy az ómagyar kori névadási rendszer is hasonló alaptörvényszerűségek mentén működött, mint a mai: ennek leírását ezért a fentiek figyelembevételével jó eséllyel végezhetjük el.

1.2.4. A személynévadás és személynévhasználat kognitív tényezői

Az ómagyar kori beszélt nyelvi személynévhasználat megismeréséhez juthatunk közelebb akkor is, ha azokra a kognitív tényezőkre alapozunk, amelyek a nyelv- és ezen belül a névhasználatot általános jegyeikben, elméleti síkon ragadják meg. Ezek a körülmények, sajátosságok ugyanis — egyetemes érvényük okán — éppúgy meghatározták az ómagyar kori névhasználatot, ahogyan domináns szerepet játszanak a mai névrendszer és névhasználat vonatkozásában is.

A nyelv a nyelvhasználóktól nem független, autonóm struktúra, és nem az az ennek részeként szereplő névrendszer sem, noha az egyes rendszerelemek között olykor igen erős belső kapcsolatok alakulhatnak ki. A funkcionális megközelítés szerint a nyelv — minthogy a nyelven kívüli funkcióival, illetve az ember kognitív képességével szoros kapcsolatban áll — szélesebb, nyelvhasználati összefüggésben vizsgálándó (LADÁNYI–TOLCSVAI 2008: 21–22). A funkcionális nyelvészet⁴⁹ fontos alapelve ezért az, hogy a nyelvi kifejezéseket természetes közegük-

⁴⁹ Az onomasztika legcélszerűbb elméleti keretként HOFFMANN ISTVÁN szerint a funkcionális nyelvelmélet jelölhető ki (2012: 14). Az itt következő egység természetesen nem vállalhatja fel azt a feladatot, hogy e nyelvszemlélet minden aspektusáról számot adjon, ez alól fel is ment az a körülmény, hogy nemrégiben kitűnő összefoglalást adott közre a funkcionális nyelvészetről LADÁNYI MÁRIA és TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2008, lásd még ehhez egy morfológiai jelenség kapcsán LADÁNYI 2007: 21–28 is), az elméleti keret helynevekre való alkalmazhatóságát pedig HOFFMANN ISTVÁN fejtette ki (2012, de itt említhetők meg RESZEGI KATALIN egyes írásai is; vö. 2009a, 2009b, valamint a nemzetközi szakirodalomban a tulajdonnevek általános névelméleti kérdéseit tárgyalva egyik megközelítésként VINCENT BLANÁR is ezt a szemléletet képviselte, 2009: 89., 1. lábjegyzet, 93 stb.). E helyütt ezért csupán azokat a tényezőket emelem ki, amelyek megítélésem szerint a történeti személynévvizsgálatokhoz fontos elméleti-módszertani alapvetésül szolgálnak. A kifejtés során nagyban támaszkodom HOFFMANN írásának gondolataira, hiszen a személynévek több tekintetben is hasonló problémákat vetnek fel, mint a helynevek, s e két tulajdonnévfajta párhuzamba állítása sok haszonnal jár a névkutatásban. A két tulajdonnévi kategória közötti eltérések ugyanakkor éppen kognitív síkon ragadhatók meg talán a legszembetűnőbben, ezeket pedig természetesen a nyelvleírás során is érvényesítenünk kell.

ben, „támogató mátrixuk”-ban tanulmányozza, amelynek szempontjai között az alábbiak szerepelnek: a tényleges, valós nyelvhasználatból származó valódi adatok, a kontextus és a nyelvi variációk figyelembevétele, a nyelvhasználó közösség sajátos kulturális jellemzőinek a szem előtt tartása (i. m. 33, de lásd még 23, illetve LADÁNYI 2007: 21–28 is). Ezek az alapelvek komoly súllyal esnek latba a névtörténeti kutatásokban is, amit az is jelez, hogy újabban ígéretes törekvéseket láthatunk olyan módszertani eljárások kidolgozására, amelyek segítségével a történeti forrásokban ránk maradt névadatok korabeli valós nyelvhasználati értéke a korábbi ismereteknél jóval pontosabban kijelölhető (HOFFMANN 2012: 13–14). Efféle törekvésekről elsősorban a helynevek vonatkozásában számolhatunk ugyan be, a következő fejezetekben azonban azt is igyekszem igazolni, hogy egy ilyen megközelítésnek a személynevek kapcsán szintén van relevanciája.

A funkcionális nyelvszemlélet felfogásához igazodva a személynévrendszer működését és a névhasználat jellegzetességeit egy „szélesebb, kognitív, szociokulturális horizonton” megjelenítve vizsgálhatjuk azzal összefüggésben, hogy e szemlélet szerint a nyelv — egyetemes jellege ellenére — „egy-egy kultúra alkotója, az adott kultúrában konvencionálódik és örökítődik tovább a szocializációban” (LADÁNYI–TOLCSVAI 2008: 25). A személynév kutatásban ennek értelmezhetőségét három összetevő síkján fejthetjük ki: a névhasználók, a névvel megjelölt egyének és a nevek vonatkozásában. (Lásd még ehhez TÓTH V. 2014a: 188–198 is.)

1. A név alapvetően közösségi jelenség, ahogyan a nyelv is az. A személyeket jelölő névformákat — a személyek megismerésével párhuzamosan — az egyén (mint *n é v h a s z n á l ó*) a nyelvi szocializációja részeként a közvetlen környezetében kommunikáció útján veszi birtokba. Ebben a viszonyrendszerben tehát a környezet „az egyén tudásának s benne értelemszerűen a névtudásának is a szociokulturális feltételeit jelenti” (HOFFMANN 2012: 15). A környezetet más-képpen mint *n é v k ö z ö s s é g e t* határozhatjuk meg, a névközösség azonban valamelyest más hangsúlyokkal értelmeződik a személynevek használatával összefüggésben, mint ahogyan azt a helynevek használata kapcsán definiálni szokás. Minthogy a helynevek által jelölt denotátumok a térben léteznek, területi kötöttségűek, az őket használó névközösségek szerveződésének is a térbeliség a meghatározó összetevője. És noha az egyén egyidejűleg több névközösségnek is a tagja lehet, ezek — a helynevek használata kapcsán — mind alapvetően térbelileg szerveződnek és határolhatók körül.⁵⁰

⁵⁰ Ennek elletmondani látszanak az olyan helynév-szociológiai természetű vizsgálatok, amelyek ún. „mikroközösségek” (család, baráti társaság stb.) helynévhasználati szokásait igyekeznek feltérképezni (lásd ehhez GYÖRFFY 2013: 120). Ezek azonban alapvetően szintén térbelileg értelmeződnek, hiszen nyilvánvalóan csak olyan családtagok, baráti társasághoz tartozók esetében lehet ennek a vizsgálatnak létjogosultsága, akik azonos névhasználói közegben élnek.

A névközösség fogalmát a személynévhasználattal és -ismerettel kapcsolatban más hangsúlyok szerint látom meghatározhatónak. A névközösségeknek ugyanis olykor (mint a helynevek esetében) a horizontális (térbeli), máskor pedig (mint a személynévek kapcsán) a vertikális (szociális) komponensei az erőteljesebbek azal összefüggésben, hogy aktuálisan a név és a hely vagy pedig a név és a személy viszonyrendszerében értelmeződnek. Az utóbbi esetben a névközösség lényegét részint genetikusan, részint pedig szociálisan szerveződő közösségként adhatjuk meg, amely egyfajta szociális hálóként funkcionál, és új összetevő, azaz új személyek és neveik megismerésekor mindig újrakonstruálódik. A genetikusan szerveződő névközösség középpontjában az egyén áll, amely egyre táguló koncentrikus körökként megrajzolható névközösségek tagjaként jelenik meg: a legszűkebb, legközvetlenebb névközösség nyilvánvalóan a család, de ebben a viszonyrendszerben képviselt tágabb hálózatot például az ómagyar kor időszakában a nemzetség. (Azt, hogy ezek a közösségek az egyén tudatában meghatározó formációk, az is jól mutatja, hogy a személynévtörténet egy bizonyos korszakában igény támadt e relációk kifejezésére a megnevezés szintjén is: előbb a nemzetségnevek, majd a családnévek formájában.) Ezek a névközösségek tehát genetikusan alapon szerveződnek, s bennük a helyhez kötöttségnek kevésbé van szerepe, hiszen a személynévhasználat családi (és az ómagyar korban nemzetségi) közegben mutat viszonyrendszert függetlenül attól, hogy az adott közösség tagjai éppen hol élnek.

A szociálisan szerveződő névközösség annyiban tér el a genetikusan szerveződőtől, hogy a személyek közötti viszonyrendszert társadalmi, szociokulturális tényezők alakítják. Névközösséget alkothat ilyen értelemben például egy iskolai osztály, ahol speciálisan csak az adott közösségben működő — azaz erős szociális kötöttségű — ragadványnév-szisztéma alakult ki, egy katonai egység, amelynek gondosan felépített szlengnévhasználata van stb. De ilyennek foghatjuk fel az ómagyar korban egy-egy közösségben az azonos foglalkozásúak körét is, amelyekben belül gyakorta találhatunk egységes szemléleti alapon megszülető névformákat.⁵¹ A kisebb közösségekben a névformák létrejöttét nemcsak az azonosítás igénye magyarázza, hanem legalább ilyen fontos szerepe van az összetartozás-tudat kifejezésének is, azaz a nevek erős csoportépítő funkcióval bírnak (vö. HOFFMANN 2008: 17, de lásd még 2010b is). A szociálisan szerveződő névközösségek abban is eltérnek a genetikusan szerveződőktől, hogy nem egyiket a másikba belefoglaló, egyre táguló körökként sematizálhatjuk őket, hanem inkább olyan, az egyes névközösségeket jelképező körökként, amelyek egymással bizonyos része-

(Az persze névszociológiai szempontból szintén izgalmas kérdés, hogy az egykor közös névhasználói körhöz tartozók térbeli eltávolodása, elszármazása milyen mértékben halványítja el a neveket és éppenséggel melyeket az ún. mentális térképen.)

⁵¹ Az ún. névvonatkoztatás szakirodalma több ilyen névadási-névhasználati jelenséget bemutatott már (vö. pl. TERESTYÉNI 1941: 27, PAIS 1966: 223–224).

ken átfedésben vannak. Az efféle, szociálisan szerveződő közösségek személy-névhasználatáról VINCENT BLANÁR mint „mikrorendszerek”-ről beszél (1995: 1181, 2009: 87).⁵²

A pragmatikai tényezők kapcsán már utaltam a névkompetenciára mint a beszélőknek a nevekről való alapvető kulturális, pragmatikai, nyelvi tudására. Itt csupán azzal kell az ott elmondottakat kiegészíteni, hogy mivel a személynevek használati érvénye jóval szűkebb, mint a helyneveké, a személynév-kompetencia összetevőiként szereplő névmodellek érvényességében is nagyobb különbségek lehetnek. A névkompetencia sokféle nyelvi formát felismer és azonosít személynévként (akár egyazon személy neveiként is pl. *Kovács István, István, Kovács, Kovi, Pista, Pityu, Kokó, Sutyi, Sánta* stb.) az alapján a tapasztalat alapján, hogy a személyek megnevezésében sokféle megoldással élhet a különféle névhasználati közegekben, névközösségekben a névhasználó. Ezek között persze vannak olyanok, amelyeket minden magyarul beszélő személy névkompetenciája személynévként azonosít (pl. *Kovács István, Pista*); mások használata erősebben kötődik valamely szűkebb közösséghez (pl. *Sutyi, Kokó, Kovi*), de az adott nyelvi elemeknek a jellegzetes hangsormintázata többnyire biztosítja a névként való azonosításukat; megint másoknál pedig — éppen az adott nyelvi elemnek a közszoói azonosíthatósága folytán — a névként való felismerhetőségben is zavar támadhat (pl. *Sánta*).

A névkompetenciában nagy szerepe van a névmodellek gyakoriságának, ez ugyanis a névközösség szempontjából az elfogadottság, konvencionáltság mértékét jelzi. A gyakoriság mértékének változása a névrendszer változásának irányait, tendenciáit határozza meg (vö. HOFFMANN 2012: 15–16). Konkrét példával megvilágítva ez azt jelenti, hogy a kereszténység felvételével például egy új séma jelent meg a magyar személynévadásban: a bibliai-mártírológiumi nevek modellje, amelynek gyakorisága (és begyakorlottsága) folyamatosan emelkedett, s a névmintákban bekövetkezett változás néhány évszázad leforgása alatt a személynévrendszer állományi összetételének gyökeres átalakulását hozta magával. De hasonló, a névmodellek gyakoriságát érintő folyamat eredményének tekinthetjük a családnevek elterjedését, általánossá válását is.

⁵² A névközösségek fogalmához, értelmezéséhez legutóbb RESZEGI KATALIN szolt hozzá az előzményirodalom megállapításait és több szempontot is mérlegelve. Írásában a helynevek kapcsán a területiség jelentőségét ő sem vonja ugyan kétségbe, azt is hangsúlyozza azonban, hogy a helynevek és a személynevek használata valójában ugyanazokban a közösségekben realizálódik. „Inkább arról van szó tehát, hogy bizonyos személynevek adása, ismerete és használata e csoportok egy részéhez köthető erősebben, s e csoportok esetenként a tagok területi hovatartozásától függetlenül szerveződnek, bár jobbára azért ez is közös, noha nem a legfontosabb vonásuk. Ezeknek a személynévadás és -használat szempontjából kitüntetett közösségeknek ugyanakkor nyilvánvalóan a helynévhasználat is mutat hasonlóságokat, sőt akár bizonyos helynevek létrehozása és használata is korlátozódhat egy adott csoportra.” (2015: 167).

2. A személyekre vonatkozó ismereteink ugyancsak a környezetünk, a világ megismerésének részeként alakulnak ki, szerveződnek tudássá az egyén és a közösség „konstruáló” tevékenysége révén. Ez a folyamat nemcsak az egyén kognitív cselekvése tehát, hanem azé a közösségé is, amelyben az egyéni szocializáció zajlik (vö. HOFFMANN 2012: 15). A helyekre, a térre vonatkozó kifejezések és ismeretek összességét magába foglaló mentális (kognitív) térkép általánosan használt metaforájának mintájára a személyekre vonatkozó kifejezések hálózatát és a velük kapcsolatos ismeretek együttesét *mentális tabló*ként írhatjuk le. Mentális (vagy kognitív) tablónak nevezem az egyén személyes viszonyainak azt a mentális leképeződését, megkonstruálását magába foglaló, folyton változó hálózatot, amelynek a személyek közötti relációk éppúgy a részét képezik, mint a személynévadási modellek, sémák, valamint maguk az egyes elnevezések is.

A névközösségeken belül a névadás és névhasználat belső összefüggéseket mutat, a nevek egymással hálószerű kapcsolatrendszerben állnak, a nevek létrehozásában közös szabályszerűségek is szerepet játszanak (vö. HOFFMANN 2008: 17). A helyek és a helynevek hálózatát tükröztető mentális térkép kapcsán viszonylag nagy biztonsággal feltehetjük, hogy az egyazon névközösségbe tartozó személyek egyéni mentális térképe a legtöbb vonatkozásban hasonló mintázatot mutat,⁵³ és ez a tétel a lényegét tekintve nyilvánvalóan a mentális tablóra is érvényes, de néhány tényező ezt némileg befolyásolhatja. Az egyéni szocializációs folyamatok eltéréseiből adódóan ugyanis az egyének mentális tablója között akár jelentősebb különbségek mutatkozhatnak több tekintetben is. A hálózatban valamely reláció tagjaként részt vevő személyekre vonatkozó tudás, nyelvi és nem nyelvi ismeretanyag egyrészt egyénenként gyakran eltérő kidolgozottságú lehet, ahogyan a személyek közötti kapcsolatrendszert (a kapcsolatok erősségét csakúgy, mint a kapcsolatrendszer tagjait) is sok, az egyén szintjén érvényesülő egyedi (szociális tényezőkkel összefüggő) körülmény befolyásolja.⁵⁴

⁵³ Újabban történtek kísérletek arra, hogy egy-egy névközösség tagjainak egyéni mentális névtérképeit megrajzolják, s a közöttük lévő egyezéseket és eltéréseket felmérjék (lásd ehhez például GYÖRFFY 2015, E. NAGY K. 2015).

⁵⁴ Ez irányú konkrét vizsgálatokról ugyanakkor sem a hazai, sem a nemzetközi szakirodalomból nincs tudomásom. Azt viszont joggal feltételezhetjük, hogy egy-egy névközösség tagjai esetében a mentális tabló homogén vagy heterogén mintázatot nagyban befolyásolja az adott közösség zárt vagy nyitott volta. Egy középkori zárt földműves faluban az egyének mentális tablója — a kapcsolatrendszer szűk és erősen lehatárolt keretei miatt — nagy valószínűséggel valóban viszonylag egységes mintázatot mutathatott, míg e téren sokkal nagyobb differenciáltságra gondolhatunk egy városi, iparos jellegű (jóval nyitottabb és szociálisan erősebben tagolt) névközösségben. (Ez a jelenség minden bizonnyal szoros összefüggést mutat a Kubinyi-féle centralitási pontrendszer alapján az egyes települések besorolásához figyelembe vett kritériumokkal is, ehhez lásd GULYÁS 2014: 44–46.) A (név)közösség szociális tagoltsága és az általa

A személynévhasználat kérdéseinek, az egyes személyneveknek a vizsgálata ebben a „támogató mátrix”-ban, azaz más hasonló szerepű elemekkel való összevetésben lehet a legteljesebb (vö. a helynevek kapcsán erről HOFFMANN 2012: 16). Az ilyen típusú vizsgálatok a történeti személynévkutatásban valójában jelen is vannak, noha nem az itt bemutatott elméleti megalapozásra támaszkodva, és némelyest más célokat kijelölve. Az olyan jellegű munkákra gondolhatunk elsősorban, amelyek egy középkori nemesi dinasztia személynév-használati kérdéseit boncolgatják az ún. mikrotörténelem szellemiségében (lásd pl. SLÍZ 2013).

3. A magukkal a s z e m é l y n e v e k k e l kapcsolatos funkcionális-kognitív kérdések közül csupán néhányat emelek ki az alábbiakban: azokat, amelyek megítélésem szerint az ómagyar kori személynévhasználat megvilágítását a leginkább segíthetik. Ezek a kérdések a prototípus-elmélet, a névadás tudatossága, illetve a személynevek funkciói köré szerveződnek; a személynévadásban ugyancsak meghatározó szerepet játszó névmintáknak pedig e fejezet következő, 1.2.5. pontjában önálló kifejtést szentelek.

Mielőtt azonban ezeket a kérdéseket részletezően bemutatnánk, egy megjegyzés a személynevek funkcionális természetének egy fontos egyetemes érvényű jegyről még feltétlenül idekíváncozik. A személynévnek minden nyelvben alapfunkciója az egyének azonosítása, vagyis az identifikáció (vö. BALÁZS J. 1963: 52, KÁLMÁN B. 1989: 9, HOFFMANN 2008: 8). Ezzel szoros összefüggésben minden személynévfajta fontos velejárója (a névadás módjától függetlenül) az identitásjelölő szerepe is (HOFFMANN 2010b: 53). Ez azt jelenti például, hogy a személynévrendszerben bekövetkező strukturális változások (pl. a keresztény nevek használatának elterjedése), amelyek jórészt kulturális hatásra mentek végbe, az egyén saját identitásának átalakulását is jelentették egyidejűleg. Persze az egyén szintjén a név efféle „identitásváltó”, illetve ezt kifejező szerepét az írásos emlékekben csak ritkán látjuk megjeleníteni, határozottan megmutatkozik viszont ez a folyamat a névallomány egészét tekintve, amelyben egyre jobban háttérbe szorul az ősi réteg, és kerül meghatározó szerepbe a keresztény névkincs. A folyamat mögött — mint jeleztük — kulturális okok húzódnak meg (i. m. 55). A személynevek ezért egyúttal az egyének kulturális identitásának is a fémjelzői (SAARELMA 2013: 125).

használt névanyag között ugyanis kapcsolatot tételezhetünk fel: a szócáisan kevésbé tagozódott közösség adta nevek KNEI ZSÓFIA szerint például egyhangúbbak, mint a gazdagon rétegzett közösségeké (1965/2003: 261). Nagyvonalakban ezt tapasztalhatjuk persze a mai körülmények közepette is, de talán differenciáltabban: az életmód, életkörülmények megváltozása nyilvánvalóan nem hagyta érintetlenül a névközösségeket sem, és ahogyan a nyelvjárássok felbomlásáról beszél a nyelvjáráskutatás, ugyanúgy megfigyelhetünk ilyen tendenciákat a névközösségek esetében is: amíg kisebb, zárt falvakban talán könnyebb ilyeneket kitapintani, ahogyan a nyelvjárás is erőteljesebben jelen van ott, nagyvárosokban erre jóval kisebb esély mutatkozik.

A funkcionális nyelvszemlélet fontos részelmélete a prototípus-elmélet, amelynek fő összetevői a következők: a példányok kategóriába sorolása tulajdonságok alapján történik, ezek családi hasonlóság szerint nyalábokba rendeződnek, a besorolás fokozat kérdése, a kategóriák határai pedig nem élesek (LADÁNYI–TOLCSVAI 2008: 27, kifejezetten a tulajdonnevekre vonatkozóan pedig lásd ehhez még VAN LANGENDONCK 1995a: 485, 2007: 171–173). Jól alkalmazható ez az elmélet a családnevek kialakulásának vitás kérdései kapcsán (amint erre érintőlegesen már utaltam a korábbiakban), de egyes névtípusok és a hozzájuk alapul szolgáló nyelvi elemek elhatárolásának nehézségeit tekintve is sikeresen használható. Ilyen elhatárolási nehézségekkel szembesült például a névkutatás és az ennek eredményeire alapozó társadalomtörténet a foglalkozásnévvel alakilag megegyező családnevek (vagy családnévelőzmények) értékelése során. Az egyazon jobbjagy neveként előforduló 1389: Blasio *Takach* de Narad (Z. 4: 384), 1394: *Thakach* (Z. 4: 552), 1397: Blasium dictum *Takach* de Narad (Z. 12: 55) okleveles említések *Takács* eleme kapcsán az tehát a kérdés, hogy őrzi-e az a szemantikai kapcsolatot az eredeti *takács* közszóval, azaz az illető tényleges foglalkozását is jelöli-e a név, vagy annak pusztán címke jellege van, s legfeljebb a történetiségben tekinthető szemantikailag motiváltnak. A prototípus-elmélettel ezt a problémát olyan módon közelíthetjük meg, hogy a foglalkozással valamilyen síkon kapcsolatban álló nyelvi elemeket pólusok mentén rendezzük el, ahol a foglalkozást jelölő közszavak az egyik pólus körül sűrűsödnek, a foglalkozásnévvel azonos alakú öröklődő (tehát szemantikailag „elhalványult”, prototipikus) családnevek pedig a másik pólust veszik körül. A kettő közötti sávban, mindkét pólustól valamelyest távolabb helyezkednek el azok a névformák, amelyek bár névként (családnévelőzményként) funkcionálnak, de egyúttal foglalkozásjelölő szereppel is bírnak (azaz tulajdonságaikra nézve nem öröklődő, szemantikailag motivált személynevek), és a pólusokban lévő nyelvi elemekkel bizonyos tulajdonságaikban megegyeznek, míg másokban eltérnek tőlük. Ez a megközelítés persze az alapproblémánkat nem tudja megoldani, hiszen a források szűksavúsága éppen azt nem teszi lehetővé, hogy az adott személynévformának a pólusokhoz viszonyított elhelyezkedésére pontosan ráláthassunk. Ehhez további fogódzókra van szükségünk.

A névadás tudatosságának kérdése ugyancsak gyakran felmerül a névtani szakirodalomban, de elsősorban nem a személynevek, hanem a helynevek keletkezésével összefüggésben. Legutóbb ebben a polémiában HOFFMANN ISTVÁN úgy foglalt állást, hogy a helynevek létrejötte a tudatos névalkotás és az e nélkül végbemenő onimizáció pólusai, prototipikus névalkotási módjai közötti széles sávban vázolható fel, s a nyelvi elemek a közszói pólustól a tulajdonnévi pólus felé közeledve valahol köztes helyzetben is lehetnek, mindegyik prototipikus kategória elemeitől valamelyest eltérő jegyekkel jellemezhetően (2012: 20). Ilyen köztes, átmeneti sávban helyezhetők el a helyet jelölő közszavak mint az

egyik pólus és a helynevek mint a másik pólus között a földrajzi köznevekkel azonos alakú helynevek, illetve helynévi leírások. A személynevek kapcsán azonban a névadás tudatossága sokkal kevésbé kérdőjelezhető meg: a személynevek — ahogyan ezt a korábbiakban is hangsúlyoztuk — jellemzően a névadás aktusa által lesznek névvé, fokozatos tulajdonnévvé alakulás (pl. *takács Benedek* > *Takács Benedek* változás) esetükben jóval ritkábban képzelhető el, noha ezt a lehetőséget kizárni természetesen nincs okunk.⁵⁵ Az előzőekben kifejtett foglalkozásnévi eredetű nevek példája sem mond ennek ellent, hiszen ott a pólusok körül csoportosuló prototipikus nyelvi elemek (részben foglalkozást jelölő közszavak, részben foglalkozásnévvel azonos családnévek) köztes sávjában is nagy valószínűséggel személynévi státuszú elemek találhatók, és inkább csak azok családnév volta a kérdéses. (A családnévelőzmény családnévvé válásában viszont valóban érzékelhető az említett folyamat jelleg, de nem köznév > tulajdonnév relációban, hanem tulajdonnév > tulajdonnév viszonyrendszerben.)

Akkor sem hagyhatjuk figyelmen kívül a névadás kognitív alapját és feltételrendszerét, amikor az egyénhez kapcsolódó egyes személynevfajták funkcionális kérdéseit helyezzük a vizsgálataink középpontjába, minthogy a névadási aktusok jellegét elsősorban a névadók mentális viszonyulása határozza meg (vö. HOFFMANN 2008: 9). A név funkcióját alapul vevő kognitív szemléletű kategorizáció és a névadás körülményeire fókuszáló pragmatikai megközelítés eredményei között ugyanakkor szoros megfeleltethetőséget is tapasztalhatunk, igazolva a névfajták elkülönítésében e két aspektus együttes figyelembevételének indokolt voltát.

Funkcionális-kognitív szempontból az alapnévfajták közül a névviselővel a legszorosabb kapcsolatban a kreált nevek állnak (hiszen e névformák az egyén valamely tulajdonságát, társadalmi helyzetét stb. tükrözik). E névfajta elemei mindig motiváltak, gazdag információtartalmuk van, s ennek folytán leíró jellegűek: kognitív szempontból ezért *leíró* vagy *sajátosságjelölő* nevek-nek nevezzük őket. Az átadott nevekre is jellemző bizonyos fokú motiváltság és információtartalom, de csupán egyféle információt közvetítenek tekintve, hogy ezek „valamilyen hagyományosan genetikai, illetve működési alapon szerveződő közösséghez (anyához, apához, családhoz, klánhoz, nemzetséghez stb.) való tartozást fejeznek ki” (HOFFMANN 2008: 11). A legtöbb társadalmi formációban a genetikai összetartozásnak meghatározó közösségépítő szerepe van, s a genetikusan szerveződő közösséget névvel is megjelölik. E névfajtára alkalmazzuk a *kapcsolati* vagy *nexusnév* terminust. A választott nevek esetében nem beszélhetünk motiváltságról, e nevek legfőbb funkciója az, hogy egy kisebb közösségen (első-

⁵⁵ Bizonyára az ilyen esetekben is van egy momentum, amikor először szólítják az illetőt valóban tulajdonnévvel *Takács*-ként, de mégis inkább lehet az a benyomásunk (és a ragadványnévadást is így érzékeljük többnyire), hogy csak „kialakult” egy-egy név, semmint „adták”.

sorban családon) belül azonosítsa az elnevezettet. Kognitív szempontból ezeket nevezzük *referáló nevek*-nek (i. m. 11).⁵⁶ Az alapnévfajták mellett meg kell továbbá említenünk egy negyedik személynévfajtát is, amely az előzőekhez képest másodlagos jellegű kategória: az ún. *affektív nevek*-nek a névadó-névhasználó és a megnevezett személy közötti érzelmi viszony adja a meghatározó kognitív-szemantikai tartalmát. Minthogy ez a névfajta más nevek módosításával jön létre, pragmatikai szempontból módosított névként definiálhatjuk. Ezekben a nevekben az elsődleges, azonosító szerephez az affektív funkció olyan módon társul, hogy az dominánsan van bennük jelen, gyakran az eredeti funkciókat teljesen háttérbe szorítva (i. m. 12).⁵⁷ Azt, hogy az itt névelméleti síkon összefoglaltakat miképpen terjeszthetjük ki a történetiségre, azaz hogyan írható le mindezek fényében az ómagyar kori személynévadás és személynévhasználat, a 2. fejezetben mutatom be részletezően.

A személynévrendszer működését tekintve e névfajták között egyesek aktív, dinamikus névfajtként, mások pedig merev, statikus névfajtként funkcionálnak: az előbbibe a sajátosságjelölő és az affektív nevek tartoznak (amelyek bár-mikor hozzákapcsolódhatnak az egyénhez), az utóbbiba pedig a referáló és a nexusnevek (ezek ugyanis döntően a születéskor rendelődnek hozzá a névviselő-höz). Bonyolultabb kognitív folyamatok a dinamikus névfajtába tartozó elemek létrejötte mögött állnak, a zárt vagy félig zárt, statikus névfajtkra az aktív működést biztosító szabályszerűségek, a szoros rendszerszerű kapcsolatok ugyanis alig jellemzőek (vö. HOFFMANN 2008: 18–19, HOFFMANN–TÓTH 2015a: 150–153, illetve lásd még HAJDÚ 2003: 153, 2004: 12 is).

Érdekes, a prototipikalitás szemlélete szerint is értelmezhető megállapítást tett B. GERGELY PIROSKA a ragadványnevek nyelvi rendszerbeli helyzetére vonatkozóan. Azt emelte ki, hogy ezek közel állnak a szókincs többi (nem tulajdonnévi) eleméhez, és a tulajdonnévi és a köznévi funkció egyidejűleg van meg bennük. A ragadványnév szerinte olyan összetett, komplex struktúrájú jelzésfajta (1973: 22, lásd még 1977: 150), amelynek jelentéstartalma szubjektív és objektív tényezőket is magába foglal (1977: 150). Ez a kijelentés tágabb értelemben a sajátosságjelölő nevek közös, univerzális tulajdonságát ragadja meg, s annak az általános benyomásnak a hátterében, hogy ezek a közszoói és a tulajdonnévi megjelölések

⁵⁶ Referáló funkciója természetesen a másik két névfajtának is van, hiszen minden személynévnek ez a leglényegesebb szerepe, de azoknál a névadáskor sajátos, csak rájuk jellemző funkciók is kifejeződnek, amelyek viszont a referáló neveknél hiányoznak.

⁵⁷ A fentiekben kognitív szempontból leírt személynévfajtkra a következő angol nyelvű terminusok használatát javasoljuk: *descriptive names*, *nexus-names*, *referential names* és *affective names*. Ez utóbbi, másodlagos személynévfajtát angol terminussal pragmatikai szempontból *modified names*-ként jelöltük meg (lásd mindehhez HOFFMANN–TÓTH 2015a: 146–147).

között valamiféle hidat alkotva átmeneti jellegű kategóriát képviselnek, e nevek transzparens volta áll.⁵⁸

Az egyes személynév-fajták funkcionális kérdéseivel szorosan összefügg az elnevezések *m o t í v á l t s á g á n a k* ügye, illetve ezzel kapcsolatban a nevek jelentésszerkezetének problematikája. Ha a személynévadás motiváltságát a funkcionális nyelvelmélet keretei között szemléljük, akkor ezzel a jelentések és a funkciók elsődlegességét feltételezzük, illetve azt, hogy az elnevezés és a jelölt egyén közötti kapcsolat eredendően motivált (vö. LADÁNYI–TOLCSVAI 2008: 22), a nevek keletkezésére tehát nagyfokú szemantikai tudatosság jellemző (HOFFMANN 1993: 43, 2012: 12–13). Mielőtt ennek a kijelentésnek a mélyére ásunk, a személynév (és általában a tulajdonnév) jelentésszerkezete kapcsán előre kell bocsátanunk, hogy azok igen gazdag, sokrétű jelentéssel bíró nyelvi elemek (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 24–33, HOFFMANN 2012: 11), s a jelentésszerkezetükben az adott személyre (denotátumra) vonatkoztatott, benne felismert tulajdonságfogalmak jelennek meg, de ezekből a tulajdonságjegyekből mindössze egy-kettő realizálódik a név nyelvi formájában (HOFFMANN i. m. 23).⁵⁹

Amikor tehát a személynévadás motiváltságáról beszélünk, tulajdonképpen a nevet létrehozó ember nyelvi cselekvését minősítjük: a nevekben megmutatkozó szemantikai jegyeket ugyanis nem közvetlenül az elnevezendő személy (hely vagy bármely más denotátumfajta) határozza meg (ahogyan ezt a korábbi névkutatás hagyományosan és egybehangzóan vallotta), hanem „a név fogalmi és szemantikai jellegében az elnevezést létrehozó egyén kognitív befolyása érvényesül” (HOFFMANN 2012: 12). A megnevezésben mint kognitív aktusban tehát legfontosabb szerepe a megnevező nézőpontjának van (SLÍZ 2012: 286), vagyis a névadás motiváltságát a névadó elméjében lejátszódó kognitív folyamatokban ragadjuk meg.⁶⁰ A nevekben kifejeződő szemantikai tartalom e felfogás értelmében

⁵⁸ Ebből a szempontból is tanulságos lenne olyan vizsgálatokat végezni, amelyek a névhasználók attitűdjét derítik fel az egyes személynév-fajták (és konkrét névformák) tipikalitási fokának megítélésével kapcsolatban.

⁵⁹ Mivel azonban ugyanazt a személyt (mint entitást) fogalmi nézőponttól függően többféleképpen meg lehet szemantikai értelemben konstruálni, ugyanazt a személyt többféle név is megjelölheti. Ezen alapul a személynévi szinonimitás, a többnevűség (HOFFMANN 2012: 23). A kisebb közösségek ragadványnév-használatában például egyáltalán nem szokatlan, hogy egyazon személyre akár 4–5 vagy még több névformát is használnak egyidejűleg (vö. pl. B. GERGELY 1966: 389, 1977: 17, ÖRDÖG 1973: 205–209, KIS T. 1996: 98).

⁶⁰ Itt jegyzem meg, hogy a személynévadás motivációjának, kognitív hátterének a feltárása a magyar személynévkutatásban mindig is meghatározó vonulatként volt jelen mind a történeti, mind a jelenkori névrendszer vizsgálatában: akár a régi magyar világi személynévadás (BENKŐ 1949a, PAIS 1966, HAJDÚ 2003: 353–354), akár a családnévelőzmények (B. GERGELY 1981: 11–12, legutóbbi összefoglalását lásd HAJDÚ 2003: 770–771, illetve főképpen N. FODOR 2008: 288–289, 2010a: 59–60), akár a mai ragadványnevek (B. GERGELY 1977: 87–103, ÖRDÖG

nem közvetlenül a világot képezi le, hanem a világról (s benne az adott személyekről) való tudásunkat. A nevek motivációja nem a világban (és az elnevezett személyekben) rejlik tehát, hanem a névadó-névhasználó ember kognitív rendszerében (HOFFMANN 2012: 23).

A folyamatot a családnevek (pontosabban a családnévelőzmények) keletkezése kapcsán némileg más hangsúlyokkal jellemzi N. FODOR JÁNOS, noha a névadó szerepét ő is kiemeli, de csak mint másodlagos tényezőre utal rá. A hagyományos megközelítéshez igazodva úgy véli, hogy mivel névadáskor az elnevezett személy sajátosságai tükröződnek a névben, így módon az elnevezettek a keletkező nevet motiválják abban a tekintetben, hogy csak velük kapcsolatos jellegzetesség lehet a névadás alapja. Ugyanakkor az elnevező szabadon, önkényesen választhat az elnevezettel kapcsolatos sajátosságok közül, kiemelve a legjellemzőbbnek tartott attribútumot (2008: 287, 2010a: 58). Ez az elképzelés nincs ugyan kibékíthetetlen ellentmondásban a fent kifejtettekkel, de bizonyos tényezőket nem vesz figyelembe. Elnagyoltan kezeli azt a körülményt, hogy amennyiben elfogadjuk, hogy minden névadás szemantikailag tudatos, azaz abszolút motiválatlan név nincs (HOFFMANN 1993: 43, N. FODOR 2008: 287), akkor a motiváltságnak természetesen érvényesülnie kell azoknál a neveknél is, amelyek nem sajátosságjelölő, leíró funkciójúak (a motiváltságról szólva ugyanis jobbra ilyen nevek kerülnek elő a szakmunkákban, a többi személynév fajta pedig kívül reked ezeken a megállapításokon). A referáló nevek adása, az újszülöttek elnevezése látszólag teljesen önkényes művelet, hiszen a névadó szabadon választhat a rendelkezésére álló teljes személynévállományból, de ezt is szubjektív motívumok, azaz a névadó kognitív tevékenysége határozza meg (J. SOLTÉSZ 1979: 25–26). Az is kétségtelen persze, hogy a referáló nevek motiváltsága közel sem olyan erős, mint a sajátosságjelölő vagy az affektív neveké. A személynév fajták közül a nexusnevek (közte a családnevek) típusa viszont valóban olyan, amelynek motiváltsága nem sok teret enged a névadónak, mivel ennek a névfajtának éppen az automatikusan működő hagyományozódás a leglényegesebb jegye. Itt ezért a névadást sokkal inkább valamiféle társadalmi jellegű kognitív aktusként s ilyen értelemben vett motivációként foghatjuk fel, s határozottabban megragadható motiváltságról inkább csak a családnévelőzmények kapcsán beszélhetünk.⁶¹

1973: 199–205, FEHÉR K. 2003) álltak is a vizsgálat középpontjában, rendre a jelentéstani (motivációs alapú) kategorizációt, tipológiát helyezték kutatóink előtérbe. A nevek eredetmagyarázatát tehát nálunk mindig is valamiféle „szélesebb értelemben vett funkcionalizmus” jellemezte (a helynevekre vonatkoztatva lásd ehhez HOFFMANN 2012: 12).

⁶¹ A nexusnevekkel kapcsolatban a motiváltságot azonban úgy is értelmezhetjük, hogy e névfajta elemeit addig minősíthetjük a motiváltság tekintetében, amíg annak a használata jogilag nem szabályozott. Az tudniillik, hogy az illető személy használja-e a nexusnevet, vagy sem, azaz a másokkal való összetartozást kívánja-e kifejezni a névhasználatával, vagy mást, valójában döntés kérdése. Ez a döntés persze nem feltétlenül tudatosul, hiszen többnyire a szocializáció

Ezzel összefüggésben pedig fontos tudatosítanunk azt is, hogy amikor egy-egy személynevet az egyén vagy valamely névközösség mentális tablóján, azaz a névrendszer elemeként vizsgálunk, akkor a szemantikai motiváció csakis az adott szinkrón állapotban értelmezhető, történeti relevanciája lényegében nincs. Hiába tudjuk tehát, hogy a családnévelőzményként funkcionáló *Szabó* személynévformát az illető egyén egy jellemző jegye (a foglalkozása) alapján kapta, ez a primér motiváció az öröklődés során eltűnik (vö. SLÍZ 2012: 287). A névhasználók személynév-kompetenciája ugyanakkor azt valószínűsíti, hogy a kérdéses egyén történeti kapcsolatrendszerében valamely személy egykoron bizonyosan rendelkezett ezzel az ismertető jeggyel, hiszen egyébként — ezt mutatja a névadói-névhasználói tapasztalat — nem nevezték volna el ilyen módon. Éppen ennek köszönhető, hogy az ilyen, valójában „történetivé lett” tulajdonságot kifejező nevek végső soron szintén motivált nevekként értelmeződnek az adott névközösség mentális tablóján (vö. ehhez a helynevek kapcsán HOFFMANN 2012: 24).⁶²

1.2.5. A minták szerepe a személynévadásban

A névminták, névmodellek problematikája a névadás fentebb bemutatott funkcionális-kognitív tényezőivel a legszorosabban érintkezik. Azt, hogy a minták szerepét mégis külön pontban tárgyalom, a személynévadást és a személynévhasználatot lényegében érintő voltuk indokolja.

A névmodellek — mint az egyéni és közösségi névkompetencia fontos összetevői — a nevekről való legalapvetőbb kulturális, pragmatikai, szemantikai, morfológiai, fonológiai tudásunkat tükrözik (HOFFMANN 2010b: 53). Minthogy e sémák, modellek a nyelvhasználók mentális-nyelvi rendszerének szerves részei, fontos szerepük van a nevek használatában: a névhasználók ezek alapján a sémák alapján képesek új neveket alkotni, illetőleg általuk korábban nem ismert nyelvi szerkezeteket nevekként felismerni (HOFFMANN 2012: 14).

A névminták szerepét a személynévadásban és a személynévhasználatban több szinten is megragadhatjuk. Egyrészt úgy, ahogyan a funkcionális nyelvészet általában tekint a — nyelv rendszerjellegét alapjaiban meghatározó — sémák rendszerére. Eszerint ugyanis a séma „nyelvi kifejezések dekontextualizált, elvont szerkezete, fonológiai, morfológiai, szemantikai és morfoszintaktikai szempontból egyaránt”, amely a különböző nyelvi szinteken mintaként szolgál az új elemek létrehozásához (LADÁNYI–TOLCSVAI 2008: 26). A személynévadásra vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy a névhasználók az általuk ismert személynévi elemekből

határozza meg. A helyzet akkor változik meg alapvetően, amikor a jog ebbe új tényezőként belép, ez ugyanis nyelvi, névhasználati szempontból meglehetősen egyedi helyzetet teremt.

⁶² A név eredeti szemantikai motivációját a történeti személynévvizsgálatoknak természetesen fel kell tárniuk: ez a személynév-etimologizálás alapvető feladata, s ezzel együtt meg kell kísérelni az adott név szemantikai szerkezetében bekövetkezett változások pontos leírását is.

sémákat vonnak el, amik aztán mintaként működnek az új névformák létrehozásakor.⁶³

Ilyen, elvont sémáknak tarthatók a korai ómagyar kori személynévadásban például a meghatározott lexikális típusok (mint az állatnévből alkotott személynév kategóriája: *Farkas, Medve, Nyest, Nyuszt*), a speciális morfológiai struktúrák (a személynévképzős névformák, legyenek azok egyházi személynév származékai: *Pete, Peta, Petre, Petra, Petes, Petk, Pető, Peterd, Peterke*, vagy közszói lexémából alakultak: *Árpád, Búzád, Magd, Szemes, Szema, Szeme*), vagy éppen sajátos morfofonológiai névszerkezetek (mint amilyenek például az egyetlen zárt szótagra rövidült névformák: *Pet, Ják*). De efféle sémáknak tekinthetjük a kései ómagyar kor családnévelőzményei között például az apanév + *fi* (*Pálfi, Péterfi*) vagy a helynév + *-i* (*Debreceni, Egri*) szerkezetet is.

E minták persze nem azonos produktivitással vannak jelen a névrendszerben: igen nagy különbségek mutatkoznak például a helynévből alakult családnévelőzmények lehetséges morfológiai típusainak gyakoriságában: amíg az *-i* képzős morfológiai szerkezet igen produktív minta, gyakori névstuktúra volt, és mint ilyen meghatározta a származási vagy lakóhelyre utaló családnévelőzmények jellegét, a formáns nélküli helynév személynévként jóval ritkább típust képviselt. Az efféle eltérések hátterét elméleti síkon úgy értékelhetjük, hogy a sémák, a minták „az egyéni begyakorlottság és a közösségi konvencionáltság” révén érvényesülnek, egyfajta fokozati skála mentén: a nagyon erős, szabály jellegű mintától haladva a gyenge, alternatívaként működő mintáig (LADÁNYI–TOLCSVAI 2008: 26).⁶⁴ Ezt az összefüggést VINCENT BLANÁR is kiemeli, mondván, hogy a „mikrorendszerekben” — a használatuktól, gyakoriságuktól függően — produktív és periférikus modellek különíthetők el (2009: 114–115, 145). A névminták a nyelvhasználatban, illetve a névrendszer egészében tehát eltérő gyakorisággal vannak jelen, aminek nagy szerepe van a nevek, illetve a névrendszer működésében és változásában egyaránt (HOFFMANN 2012: 14). J. SOLTÉSZ KATALIN a névmintákhoz igazodásban a „névszerűség” kritériumának való megfelelést látja érvényre jutni (1979: 25).

⁶³ A személynévadás és a személynévhasználat elvont (absztrakt) sémáinak a meghatározásakor VINCENT BLANÁR elsősorban tartalmi modelleket, motivációs modelleket és szóalkotási modelleket különített el, amelyek azonban sok szálon kapcsolódnak egymáshoz, s közöttük bizonyos megfeleléseket is megfigyelhetünk (2009: 109–110, 140). Az általam alkalmazott megközelítésben a tartalmi modelleknek a funkcionális, a motivációs modelleknek a szemantikai, a szóalkotási modelleknek pedig a lexikális modellek felelnek meg.

⁶⁴ Egy-egy minta erősségét jól lemérhetjük azon is, hogy például a mesterséges névadás-névváltoztatás során milyen típusú névformák felé törekednek a nevet választók: a családnév-változtatások alkalmával a helynévi alapszóból lett családnévformák között ugyancsak az *-i* képzős alakok dominálnak, a pusztá helynéviek súlya ebben az összevetésben is elenyésző (a morfológiai jelöltség szerepéhez lásd általánosabban is FARKAS 2009b: 38–40).

A névmodellek — az elvont sémákként való felfogásuk mellett — ugyanakkor másképpen is értelmezhetők: a névrendszerben meglévő neveknek egy sokkal közvetlenebb, konkrétabb mintájaként (lásd ehhez pl. HOFFMANN 2008: 15, SLÍZ 2012: 287). Ennek legegységesebb megnyilvánulásai azok az esetek, amikor családon (vagy tágabban nemzetségen) belül mutatkozik meg valamely konkrét személynév „kedveltsége”. A korai ómagyar kor névadásában egészen általános jelenség volt, hogy a családban (nemzetségben) ugyanaz a személynév (esetleg a nemzetségnévvel is azonos személynév) rendre fölbukkant a nemzedéki folyamatban vagy esetleg a szoros családi köteléken túl a tágabb nemzetségi körben is (BENKŐ 2002: 33–34, lásd még ehhez KUBINYI 1885: 88, BÁRCZI 1958: 127, FEHÉRTÓI 1997b: 438, HAJDÚ 2002: 50, N. FODOR 2004: 37, SLÍZ 2011a: 77, 167–168).⁶⁵ De a konkrét névegyedek modellhatását láthatjuk megnyilvánulni az asszociatív síkon működő (indukciós) névadás ómagyar kori eseteiben is: azokban tudniillik, amikor testvérek vagy szülő és gyereke viselnek valamilyen módon (szemantikailag, morfológiailag, fonológiailag) összefüggő neveket: *Töttös – Vesszős – Tövises, Péntek – Szombat, Farkas – Medve, Abrahám – Izsák – Jákob* (vö. FEHÉRTÓI 1989: 224); *Boda – Bodos – Bodamer* (FEHÉRTÓI 1981: 4), *Kató – Katók* (BERRÁR 1952: 55); *Manga – Hanga* stb. (BERRÁR 1960a: 190).

Ezek a példák ugyanakkor azt is jelzik, hogy a névminták (névközösségekbeli) hatóköre nagyon különböző lehet. Az elvont sémák valójában társadalmi-kulturális névmodelleknek tekinthetők, a konkrét személynévformák mintaként funkcionálását pedig — noha nyilvánvalóan tágabb érvényük is van — sokkal közvetlenebbül köthetjük a kisebb névközösségek névadási-névhasználati síkjához. (Lásd még ehhez TÓTH V. 2014a: 198–200.)

1.2.6. A személynévadás és személynévhasználat névszociológiai tényezői

A forrásokban ránk maradt személynévi adatok névszociológiai szempontú értékelése — amint erre a korábbiakban már több ízben is utaltam — nehézségekbe ütközik. A bizonytalanságot legfőképpen az a körülmény okozza, hogy úgy kellene az ómagyar kori beszélt nyelvi névhasználatra vonatkozóan megállapításokat tennünk, hogy előttünk közvetlenül elérhető formában csupán az írásbeli névhasználat (s annak is csak egy igen szűk metszete) áll. Márpedig az általános tapasztalatunk az, hogy az írásbeli és a szóbeli névhasználat között jelentős eltérés mutatkozik, s minden bizonnyal így volt ez a régiségben is. De éppen ez a

⁶⁵ Anonymus éppen ilyen irányú tapasztalatai alapján vezette vissza hőseit egészen a honfoglalás koráig: látva ugyanis, hogy saját kora nemzetségbeli családjaiban maguk a nemzetségnevek sűrűn ismétlődnek személynévként akár nemzedékeken át is, úgy vélte, hogy a jellegzetes személynevek sok nemzedékkel korábbra, sőt akár a honfoglalás korára is visszanyúlhatnak, vagyis honfoglaló nemzetségalapító ősre is vallhatnak. Kora nemzetségi tudata is minden bizonnyal hasonlóan foghatta fel (kollektív tudatként) ezt a jelenséget, és adandó alkalommal birtokjogra is válthatta (BENKŐ 2009: 18).

„folytonosság” az, ami ebben a kérdésben is a segítségünkre jöhet, hiszen a jelen kor szinkroniájában lehetőségünk van arra, hogy közvetlen módon megfigyelhessük a személynév-használati szokásokat irányító szocioonomasztikai mechanizmusokat, s e tudásunk alapján megfelelő általánosítások révén olyan egyetemes érvényű névszociológiai elveket rögzíthessünk, amelyek támpontokat adhatnak a régi korok élőszóbeli névhasználatának pontosabb értékeléséhez is.⁶⁶

A névszociológia vagy másképpen szocioonomasztika a nevek kulturális-társadalmi jelentésével, szerepével foglalkozó tudományterület, amely nagy hangsúlyt fektet a nevek és a névhasználók társadalmi beágyazottságára, kiemelve azt is, hogy „az egyén névhasználatát a társadalomban betöltött helyével, szerepével összefüggésben célszerű vizsgálni”, ahogyan tágabban a nyelvhasználati kérdések tanulmányozása is így lehet a legtermékenyebb (GYÖRFFY 2013: 118). Mint-hogy pedig a személynév a társadalom életéhez szorosan hozzátartozik, s a személynévrendszert és annak működését a neveket használó közösség társadalmi viszonyai erősen befolyásolják, ez a megközelítés nem idegen a személynév-kutatástól sem. Olyannyira nem, hogy túlzás nélkül azonosulhatunk VINCENT BLANÁR kijelentésével, miszerint a személynévi (sőt általában a tulajdonnévi) rendszer vizsgálatánál — tekintve, hogy a névrendszer csakis a társadalmi kommunikációban funkcionál — a szociolingvisztikai szempont az egyik legalapvetőbb viszonyulás, s a névkutatás egyik fontos feladatáént ilyen módon a tulajdonnevek szociális-társadalmi funkciójának a feltárását határozhatjuk meg (1995: 1180, 2009: 79, 92, 101, 122).⁶⁷

Noha szocioonomasztikai közelítéssel optimálisan a jelenkori nyelvi állapot vizsgálható, az alábbiakban azt igyekszem röviden összegezni, hogy melyek azok a névszociológiai szempontok, amelyeket a régi személynévanyag vizsgálatakor is feltétlenül szem előtt kell tartanunk ahhoz, hogy következtetéseink a korabeli élő személynévhasználatra vonatkozóan helytállóak legyenek. Ezek a szempontok

⁶⁶ WILLY VAN LANGENDONCK a ragadványnevek vizsgálata kapcsán utalt arra, hogy a modern kori nevek mintáit látva számos fontos általános érvényű tény tárulhat fel az olyan szociológiai paraméterek vonatkozásában, mint a nem, a társadalmi rétegek, az életkor és az ideológia névhasználatot befolyásoló szerepe, és ráadásul a jelenkori névanyag tanulmányozásakor az adatközlők, a névhasználók információi is a rendelkezésünkre állnak (1995c: 162, 2007: 308, de lásd még 1995b: 1228–1229 is). A tulajdonneveket DEBUS fogalomhasználatát (1995: 393) követve VAN LANGENDONCK *szocionimák*-nak nevezi, minthogy azok társadalmilag (közösségi-leg) lehorgonyzott nyelvi jelek, s mint ilyenek, a társadalom nyelvi vívmányai (1995c: 162, 2007: 307), melyek egyúttal joggal tarthatók „a társadalmi változások barométerei”-nek is (2007: 309).

⁶⁷ A szocioonomasztika vizsgálati kereteit és lehetőségeit legutóbb a helynevekre vonatkozóan GYÖRFFY ERZSÉBET mutatta be (2013), s írásában a helynév-szociológia mellett röviden — mintegy mellékszálként — a személynév-szociológiai kutatások hazai eredményeire is kitért (115–116).

főképpen a névhasználatnak a társadalommal, a vallással, az etnikummal és a nemmel való összefüggéseit igyekeznek megvilágítani.⁶⁸ Mindezek előtt azonban a személynévhasználat szintjeiről, a szóbeli és az írásbeli, vagy másképpen az informális és a formális névhasználat viszonyáról kell szólnunk. (Itt e kérdésnek csupán az általános problematikáját érintem, arról, hogy ez a különbségtétel miképpen érvényesíthető az ómagyar kori személynévhasználat terén, illetve ennek milyen következményei lehetnek a források névadatainak értékelésében, az 1.3. fejezetben szólok részletekbe menően.)

1. A névhasználónak a formális és informális névváltozatok közötti választását minden esetben az aktuális beszédhelyzethez való igazodás határozza meg, s a választásban szerepet játszik a nyelvi megformáltság és a választékosság szempontja éppúgy, mint a helyzet formális-informális volta vagy esetleg a társadalmi státusz, csoporthoz való tartozás kifejezésének igénye (vö. GYÖRFFY 2013: 119). A személynévek bizonyos fajtái (mint a családnevek és a keresztnévek) inkább a formális (ha úgy tetszik: hivatalos) névhasználati szintereken (a „tág nyilvánosság” számára) szolgálnak az egyén azonosítására, míg mások (mint a ragadványnevek és a becenevek) inkább az informális (familiáris) névhasználatra jellemzőek (a szűkebb közösség vagy éppen a magánéleti szféra elemeiként). Szerepük ugyanakkor nem korlátozódik kizárólag az egyik vagy a másik szintre: a jobbára formális státuszú elemek is előkerülhetnek az informális használatban és viszont: a familiáris elemek is beszivároghatnak a hivatalos szinterekre (vö. ehhez pl. B. GERGELY 1968: 5, FARKAS 2009a: 41, J. SOLTÉSZ 1979: 149, illetve BLANÁR 2009: 92, 101, 122, 141, 145).

Az ómagyar kori személynévhasználat vizsgálatához ezért is nyújtanak különösen értékes adalékokat azok az adatok, amelyek a nyilvánvalóan familiáris névhasználat elemeiként a hivatalos közeg (az oklevél) szintjéig is eljutottak; vö. pl. 1525: „nobilis condam domine *Katherine* alias *Czompokathko* vocate filie olim Iohannis similiter *Czompo*”, azaz „néhai nemes Compó János lánya, *Katalin*, másképpen *Compó Katkó*” (N. FODOR 2010a: 141). Tatay István „apró fiait”, *István*-t, *Ferenc*-et és *János*-t pedig *Tatay Istók*, *Tatay Ferkő*, *Tatay Jankó*-ként említi Báthory István országbíró egy 1599-ben kelt iratban feltehetően ugyancsak az informális használat jelentkezéseként (PAPP LÁSZLÓ 1958: 456). Egyetérthetünk N. FODOR JÁNOS-sal abban, hogy „Az ehhez hasonló adatok ugyan apró láncszemek a névtörténetben, mégis rendkívül értékesek a névkutató számára, hiszen közelebb vihetnek a középkori szóbeli névhasználat megismeréséhez.” (2010a: 141, 2011: 275).

⁶⁸ Ebben az egységben sem célom az, hogy a személynév-szociológiában született munkáknak valamiféle tudománytörténeti bemutatását elvégezzem, ezért csak azokra az írásokra utalok, amelyek elvi-módszertani szempontból az itt előhozott kérdésekkel kapcsolatban véleményem szerint fontos, előremutató gondolatokat fogalmaztak meg.

A szakirodalomban gyakran olvasható az a vélekedés, miszerint a családnév társadalmi és nyelvi szerepe az egyén azonosításának biztosabbá tétele, mégpedig az egyénnek a legkisebb társadalmi közösséghez, a családhoz való tartozásának a megjelölésével. Ezzel a megállapítással azonban minden megszorítás nélkül nem igen tudunk azonosulni. A családnévnek e funkciója ugyanis maradéktalanul csak az írásbeli névhasználat szintjén érvényesül, egy-egy névközösség szóbeli névhasználatában felcserélődhet más névfajttával annak megfelelően, hogy az adott névközösség mentális tablójának rendszerkapcsolatai az egyes nevekhez milyen használati értéket társítanak (hasonlóan vélekedett a kérdésről B. GERGELY PIROSKA is, 1981: 28). S ahogyan jóformán ma sem használjuk a mindennapi kommunikációs aktusok során a családnévünket, föltehetően ugyanígy nem használta e névfajttát a középkori ember sem, csupán a hivatalos eljárások (például dézsma-szedés) alkalmával (vö. N. FODOR 2002: 81).

2. A szocioonomasztikai tényezők további kifejtése előtt definiálnunk kell az érintőlegesen már fentebb is előkerült *n é v h a s z n á l a t i* (*n é v s z o c i o - l ó g i a i*) *é r t é k* fogalmát. E terminussal a személynévfajta általában és az egyes személynevek mint rendszerelemek egyaránt jellemezhetők, s a fogalom a használatuk társadalmilag (szociológiai szempontból) meghatározott érvényességi körét hivatott megjelölni: azt tehát, hogy az adott névfajta vagy névegyed a formális vagy informális helyzetekben funkcionál-e; kötődik-e a használat a bizonyos társadalmi rétegekhez, nemekhez, befolyásolja-e a használatát felekezeti vagy etnikai hovatartozás; a névhasználók sajátos attitűdje szerepet játszik-e a használatában; mi jellemzi a gyakoriságát stb.⁶⁹

3. Általános tapasztalat, hogy az egyes *t á r s a d a l m i r é t e g e k* személynévhasználatában — a nyelv- és a névhasználat igen erős társadalmi beágyazottsága miatt — eltérések mutatkozhatnak.⁷⁰ Ezek az eltérések rendszertani

⁶⁹ Hasonló gondolatot fogalmazott meg TEMESI MIHÁLY is, bár általánosabban, a tulajdonnevekre vonatkoztatva, amikor felvetette, hogy a nevek — mint a nyelvünk hagyományosan kialakult névadási rendszerének szerves elemei — pontosan meghatározott helyi és egyéb értékkel rendelkeznek (1980: 242). A helyi érték fogalmát BALÁZS JÁNOS használta első ízben a magyar általános nyelvészeti szakirodalomban, s a neveket ebben a vonatkozásban így határozta meg: „a nevek [...] valamely nyelvi közösség céljaira, a megnevezőktől kialakított és a társas érintkezésben rendszerint huzamos időn át funkcionáló névadási rendszernek pontosan megszabott helyi (s egyéb) értékkel bíró elemei”, s nem pusztán azonosító funkciójú „afféle ad hoc kréta-jelek, mint a mesebeli rablók alkalmi jellegű ákom-bákomai a kincseket rejtegető ház falán” (1970: 297). Megjegyzem továbbá, hogy DAVID PHILIP DORWARD a skót személynevek kapcsán azok „használati profil”-járól beszél (1995: 1289).

⁷⁰ Ilyenekre hívja fel a figyelmet a foglalkozásnévi ragadványnevekkel kapcsolatban WILLY VAN LANGENDONCK arra utalva, hogy az egyes társadalmi rétegek társadalmi megbecsülésének a mértéke valójában szoros korrelációban áll a ragadványnév-struktúrák mintázataival (1995b: 1231). Nem a társadalmi rétegek névhasználatában, hanem általában a név és a társadalom

természetűek és az elemek szintjén érvényesülők egyaránt lehetnek, s némelyeket közülük az ómagyar korban is ki tudunk mutatni. A személynévrendszer szintjén az egyes névfajták használatában leginkább a családnévek mint nexusnévfajta kialakulásának ütemében, illetőleg a családnévelőzmények egyes típusainak gyakoriságában figyeltek meg különbségeket a névkutatók. Megítélésem szerint a legmarkánsabb rendszertani eltérést ugyanakkor annak a személynévfajtának a használatában tapasztalhatjuk, amelynek valós névszociológiai értékét többnyire kétségbe vonja a szakirodalom: a nemzetségnevek kizárólagosan a birtokosi réteg névhasználatához kötődnek, és a névfajta kialakulásában, elterjedésében, elenyészésében egyaránt meghatározó szerepet játszottak a korszak társadalmi folyamatai. Nexusjelölő funkcióját rendszertani tekintetben a 14. századtól kezdődően lényegében (kiterjedtebb szociológiai érvénnyel működő) családnév veszi át. A családnév alkalmazására a leginkább szokványos vélekedés szerint a társadalom felső rétegében — bizonyára nem függetlenül a nemzetségjelölő elemek használatát is mozgató társadalomtörténeti folyamatoktól — korábban megjelent az igény, mint az alsóbb rétegekben, ahol még a 16. században sem szokatlan, hogy a nem nemes jogállásúakat csak keresztnévükkel emlegetik, vagy legfeljebb mesterségük megjelölésével egészítik ki azt: *Pal deak, Jakabnak az zakachnak, Peter kovacczal* (vö. pl. KERTÉSZ 1913: 292, 1933: 72–73, BÁRCZI 1956: 146–147, ÁDÁM 1985: 151, HAJDÚ 2003: 742–743).

Azok a változások, amelyek a személynévhasználat terén a kései ómagyar korban bekövetkeztek, GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS szerint legjobban a jobbágyság névadásán mérhetők le. A nemesség és a városi polgárság ugyanis „még mindig aránylag statikus és kötött névadási szokásokat követett”: a birtokos nemeseket a középkor késői századaiban is leginkább birtokuk alapján nevezték meg. A jobbágyság névadási szokásai ezzel szemben sokkal „szabadabbak” voltak: a közösség gyakran többször megváltoztathatta az egyén megkülönböztető nevét, sőt akár a már öröklődő családnévét is (2009: 48). FEHÉRTÓI KATALIN a családnévelőzményekről szólva utalt arra, hogy a felsőbb és alsóbb társadalmi rétegekben az egyes névtípusok használatában a 14. században megfigyelhetők bizonyos különbségek, de hasonlóságok is: a személynévből (apanévből) és a helynévből (származási helyre, birtokra utaló névből) alakult megkülönböztető nevek nagyjából egyforma arányban vannak jelen mindegyik rétegben, a közszavakból alakult, főleg tulajdonságot, foglalkozást jelölő névformák viszont inkább

viszonyában értelmezhető HAJDÚ MIHÁLYNAK az a megfigyelése, amely a személynévfajták változástörténetében tételez fel különbségeket. Azt a kétségtelenül meglévő eltérést hangsúlyozza ugyanis, hogy noha a családnévek és a keresztnévek is alá vannak vetve a társadalmi változásoknak, ezek változási hajlandósága nem azonos mértékű: a keresztnévek gyorsabban, szinte nemzedékenként változhatnak, míg a családnévek — megszilárdulásuk, öröklődővé válásuk után — jóval lassúbb változásokat mutatnak (2003: 323–324).

az alsóbb rétegbelieknél szokásosak (1969: 28–29). Ezzel függ össze az a jelenség is, hogy ugyanazon típusú személynév fajta más-más funkcióban és jelentéstartalommal szerepel a nemesek és az alsóbb rétegbeliek névhasználatában: a *Debreceni*, *Szentpéteri*-féle elnevezések az előbbieket esetében a birtokra (és persze nem ritkán egyúttal lakóhelyre is), az utóbbiaknál csupán lakóhelyre vagy származási helyre utalnak.

Az egyes társadalmi rétegek névhasználatának tanulmányozását természetesen nem végezhetjük el összmagyar szempontból, hiszen a névhasználat közvetlen színtere a szűkebb névközösség. Ennek kapcsán pedig az sem lényegtelen szempont, hogy milyen szerveződésű névközösséget véve alapul igyekszünk a régi magyar személynévhasználat egyes kérdéseire válaszokat kapni. A mezővárosok névhasználatára például kimondottan ígéretes terep lehet a névtörténeti változások vizsgálatához, mert nyitott társadalmi közeget alkotott, lakossága állandóan változott, s a beköltözők általában új nevet kaptak a közösségtől. A mezővárosi társadalom „fluktuációja” a személynévalkotás intenzitását, a névadási hajlandóságot nagyban fokozhatta (GULYÁS 2009: 48).⁷¹

A személynév-történeti szakirodalomban olyan vélekedésekkel is találkozhatunk, amelyek a név és a társadalmi rétegződés összefüggése kapcsán azt emelik ki, hogy nemigen lehet olyan személynévtípusokat találni, amelyek kizárólag csak egyetlen társadalmi réteg névhasználatára lennének jellemzőek, legfeljebb mennyiségi különbségekre akadhatunk (KÁZMÉR 1987b: 63). A nagyobb etimológiai csoportokként megjelölhető személynévtípusok (tehát pl. a közszből alakult névformák, a helynévből alakultak stb.) — eltérő megterheltséggel ugyan, de — valóban minden réteg névhasználatában jelen vannak, a differenciáltabb, aprólékos részletekre koncentrálnak vizsgálatok azonban e tekintetben is kideríthetnek minőségi különbségeket (pl. az adott névtípusok funkcionális kérdéseit érintően). Arra ugyanakkor nem utal ez a vélekedés, hogy maguknak a személynév fajtáknak a használatában nagyon is markáns különbségek észlelhetők a társadalmi rétegződéssel összefüggésben, mint ahogyan ezt a fent említett nemzetségnév mint nexusnév kategóriájának társadalmi réteghez kötött használatával kapcsolatban láthattuk.

Szintén a névadási szokások egyenmőségét emelte ki régebbi munkáiban az egyes társadalmi rétegek névhasználatára BENKŐ LORÁND, minden bizonnyal abban látva az Árpád-kor vonatkozásában ezt a homogenitást, hogy a forrá-

⁷¹ A térbeliség aspektusa a névszociológia tágabb értelmezésében nem idegen ettől a megközelítéstől tekintve, hogy a (használati) nyelvváltozatok közé a regionális nyelvváltozatok is beletartoznak (vö. GYÖRFFY 2013: 118–119). Noha ezzel a megközelítéssel itt nem foglalkozom kiemelten, azt azonban megjegyezhetjük, hogy B. GERGELY PIROSKA Kalotaszeg kereszt- és beceneveit vizsgálva a városias és falusias települések között jelentős névhasználati különbségekre mutatott rá (2005).

sok alapján a korszak végéig egységesen az ún. egyelemű névhasználatot regisztrálhatjuk. Amellett a dokumentáltan ugyan nem igazolható feltevésünk mellett, hogy az írásbeliség mögött a beszélt nyelv valósága bizonyosan ebben a korban is jóval összetettebb lehetett, azt a konkrét írástények is jelzik, hogy a birtokosi rétegnél korábban terjedtek el az egyházi eredetű nevek, és a papság túlnyomórészt szintén ilyen neveket viselt, a szolgarétegben viszont a régebbi, pogánykori névadási formákat találjuk meg a korai forrásainkban (vö. BENKŐ 1950a: 19–20).

A névszociológiai tényezőkön és a mai névhasználati szokások ismeretén alapuló tapasztalataink alapján nehéz elképzelni, hogy az egyes társadalmi rétegek névhasználatában ne lennének bármely időszak vonatkozásában megfigyelhető eltérések. Ezek olykor a rendszerelemek szintjén közvetlenül is megmutatkoznak, elsősorban az ún. névdivat jelenségeiben. A névdivat nem egységes az egész társadalomban ma sem, és nem volt az a régiségben sem: a 13. században a *Munka*, *Munkad*, *Zulga* típusú nevek csakis a szolgarétegben fordultak elő, míg a *Lanchereth*, *Tristianus*, *Isalt*-féle — irodalmi indíttatású — elnevezésekkel csakis az úri nevek között találkozhatunk (BÁRCZI 1958: 126). Azt is hozzá kell azonban ehhez tennünk, hogy olykor a névadást-névválasztást leginkább meghatározó tényezők — a keresztelő pap, illetve az a már korábban is említett körülmény, hogy a születés vagy a keresztelés napjára eső szent nevét volt szokás adni a gyermeknek — meglepő névhasználatot is eredményezhettek, és a jobbágyok nevei között is feltűnnek ennek folytán „különleges” nevek: 1522: *Calixtus*, *Eufrozina* (i. m. 128, lásd még SZABÓ I. 1954: 14). E formák valós névhasználati értékének felderítése éppúgy a történeti személynévkutatás fontos feladatai közé tartozik, mint a korai ómagyar kori oklevelekben szereplő számos *Petrus* típusú, azaz latin alakban szereplő személynév mögötti beszélt nyelvi valóság feltárása. Ennek megvilágításához néhány szempont felvetésével a következő (1.3.) fejezetben magam is igyekszem hozzájárulni.

4. A névhasználati szokások és a vallás összefüggése lényegében a kora újkortól kezdődően napjainkig elsősorban a felekezeti személynévhasználatban ragadható meg, az ómagyar kor időszakában pedig az egyházi és a világi névadás különbségei jelezték e tényező szerepét. A reformáció eredményeként kialakult felekezeti megoszlás a nyelvvel kapcsolatban több területen is nyomot hagyott: ahogyan a helyesírás terén is megfigyelhető bizonyos fokú eltérés a katolikus és a protestáns helyesírási rendszerben (vö. pl. BENKŐ 1967a: 66, KOROMPAY 2003: 587–589), ugyanúgy találunk különbségeket a felekezeti hovatartozás szerint a 17. századtól kezdődően a személynévhasználatban is.⁷² A felekezeti névadásról

⁷² A reformáció szerepe a személynévadás kapcsán más tekintetben is kiemelhető: ez az egyház- és művelődéstörténeti esemény ugyanis mintegy „felszabadította” a névadást olyan értelemben, hogy azt már nem kötötték tovább mártírológiumi szempontok, azaz nem kellett annak a

és névhasználatról legfőképpen B. GERGELY PIROSKA munkáiból szerezhetünk sokirányú ismereteket (vö. 1997a, 1998a, 1998b, 1999a, 1999b és legfőképpen 2003), de megjelent ez az aspektus más, névszociológiai célokat is felvállaló dolgozatokban is (pl. ÖRDÖG 2005, 2008, VÖRÖS F. 2004). A helyesírás és a személynévrendszer kapcsán is azt tapasztaljuk ugyanakkor, hogy a felekezethez való kapcsolódás csupán az elemhasználatra hatott anélkül, hogy magában a szisztemában strukturális, rendszertani módosulásokat okozott volna. A felekezeti névhasználat eltérései jórészt a referáló nevek körében jelentkeznek, de ráakadhatunk ilyen okokra visszavezethető különbségekre az affektív nevek között is.

Az ómagyar kor személynévhasználatát illetően némileg más körülményekben érhetjük tetten a vallás, az egyház szerepét: ez a tényező ugyanis a korai személynévadásunkat és a személynévrendszer állományi összetételét — mint már utaltunk rá a korábbiakban is — gyökeresen megváltoztatta egyrészt azáltal, hogy a referáló nevek körét (az egyházi latinból érkező nevekkal) jelentősen kitágította (ez tehát egyfajta gazdagodással járt együtt),⁷³ másrészt pedig azáltal (és ennek van rendszertani tekintetben talán a nagyobb súlya), hogy a keresztségi névadás e nevek gyakoriságát — nyilvánvalóan mások rovására — nagy mértékben megnövelte, amit a névkutatás igen gyakran úgy értékelt, hogy a személynévrendszer a 14. század elejére a korábbi változatosságához képest „elszürkült”, egyhangúvá vált (FEHÉRTÓI 1968: 326, N. FODOR 2010a: 125, SLÍZ 2011a: 68). Azt is többen megfogalmazták ugyanakkor, hogy az egyház a 13. század végéig valójában megtűrte a régi magyar személynéveket (addig egymás mellett élt az egyházi és a világi névadás, sőt egyáltalán nem volt szokatlan az sem, hogy magas egyházi méltóságot viselőknek is világi nevük volt: pl. *Csanád*, *Bulcsú*),⁷⁴ a 14. századtól azonban — a korábbi toleranciát mintegy félretéve — arra törekedett, hogy kiszorítsa őket a használatból, s a 16. századot a korábbi névadási módnak már csak egy-két kivételes példája (mint a *Farkas* és a *Csaba* név) élte túl (vö. pl. HAJDÚ 1998a: 1067, N. FODOR 2002: 30, 2010a: 122, illetve korábban SZABÓ I. 1954: 14). A korábbi (ha úgy tetszik: ősi) névadás-névhasználat morfológiai sajátosságai azonban tovább éltek azáltal, hogy ezekből a latinból a

szentnek a nevét adni, amelynek ünnepén a gyerek született, vagy amikor őt megkeresztelték (HAJDÚ 2002: 50). Az is kétségtelen ugyanakkor, hogy az egyes felekezetek keresztnévhasználati szokásait továbbra is meghatározza a (katolikus vagy protestáns) vallási nevek hagyománya (lásd ehhez HAJDÚ 2003: 547–549, illetve KISS J. 1995: 119–120).

⁷³ A nagyobb választási lehetőség pedig arányos névmegoszlást eredményezett, azaz egy-egy névformának alacsony volt a megterheltsége (HAJDÚ 1998a: 1066–1067).

⁷⁴ MIKESY SÁNDOR szerint az egyház valójában jó ideig nem törődött a névkérdéssel, s a világi nevek háttérbe szorulását egy európai művelődési áramlat hozzánk is elérő hulláma okozta. „Ez volt az a kor, amikor betegséget, fűvet, fát, határidős napot, hajót, hónapot, falut stb.: mindent szentekről neveztek el. Világiakban támadt az igény, hogy gyermekeiknek keresztyén nevet adjanak, a keresztyénység vulgarizációjának folyományaként.” (1960: 173).

magyarba bekerült, referáló funkciójú egyházi nevekből a magyarban szokásban lévő különféle névalakító folyamatok (névrövidítés és képzés) révén sokféle származéknevet alakítottak ki, és ezáltal gazdag, a magyar nyelvhasználatához szervesen illeszkedő névcsaládok jöttek létre (a latin *Petrus* családjához például az ÁSz. névállománya alapján az Árpád-korban több mint 30 különböző származéknév tartozott; vö. TÓTH V. 2009: 50–53, további hasonló példákat lásd még MOZGA 2013: 160–161, TÓTH V. 2015a).

5. A névhasználat és az etnikai hovatartozás névszociológiai viszonyának értékelése kapcsán csupán a többnyelvű területek személynév-használati szokásainak néhány sajátos jelenségére térek ki, és érintem e vonatkozásban a mai és a történeti (főleg az ómagyar, középmagyar kori) névhasználat kérdéseit egyaránt. A magyar és más nyelvi névpárok egyidejűleg többféle problémát is felvetnek, közülük némelyek a névpárok keletkezési körülményeivel, mások pedig a névpár tagjainak, vagyis az egyes névformáknak a használati értékével állnak kapcsolatban.

Kétnyelvű környezetben egyazon személynek egyidejűleg kétnyelvű megnevezése is keletkezhet, az idegen nyelvit a magyarok is átvehetik, és váltakozva használhatják a saját nyelvi formával (B. GERGELY 1977: 215). Magyar–szlovák vegyes lakosságú településen például *Bíró János*, *Molnár János* és *Ján Richtár*, *Ján Mlynár* megnevezéseket találunk, amiket KNIEZSA ISTVÁN — a helyneveknél tapasztalt jelenséghez hasonlóan — párhuzamos névadással alakult névformáknak tekint. „Ezek a névpárok tehát nem egymásnak fordításai, hanem az azonos szemléletnek megfelelő párhuzamos nyelvi kifejezések.” (1965/2003: 261). A *Molnár ~ Mlynár*, *Fehér ~ Weiss*, *Lehotai ~ Lehotsky-féle* „dublettek”-et KÁZMÉR MIKLÓS ugyancsak párhuzamos alakulású személyneveknek tartja (1981: 43–44, 45), s érvei nagyban emlékeztetnek KNIEZSÁNAK (1944) a párhuzamos helynévadás mellett, pontosabban a fordítás lehetősége ellen felhozott érveire, azaz a különbséggel, hogy KÁZMÉR a fordítást némileg félreértelmezi, s úgy kezeli, mintha az nem a kétnyelvű közösség élő névhasználatában realizálódna, hanem az írnok, az oklevél írója fordította volna le a nevet — lényegében önkényesen — annak rögzítése során (i. m. 45). Márpedig, és ebben KÁZMÉRnak teljesen igaza van, az összeírások elkészítése fontos jogi művelet volt, ami aligha tette megengedhetővé, hogy az adózó azonosítására lefordított, tehát „konstruált”, fiktív nevet rögzítsenek (i. m. 46). Csakhogy a szocioonomasztika nem így tekint a névfordításra, hanem azt olyan jelenségnek fogja fel, amely a kétnyelvű névhasználói környezet természetes működése közben valósul meg, vagyis az egymásnak szemantikailag megfelelő névpárok elemei a fordításos elképzelés értelmében is az élőszóbeli névhasználatnak (s nem valamiféle hivatalnoki közreműködésnek, beavatkozásnak) a termékei. (Ami persze nem zárja ki azt, hogy olykor akár erre is sor kerülhetett.) Ezt korábban, a szórványok forrásértékéről szólva maga KÁZ-

MÉR MIKLÓS is így közelítette meg, s azt hangsúlyozta, hogy mivel „a népi fordítás eredménye is valódi, élő név”, ez a szórványelemek névtani hitelességét — szemben a szkriptorokra hárított fordítás elméletével — nem veszélyezteti (1975: 180).

A párhuzamos névadás elméletének (KNIEZSA 1944) kritikáját a helynevekkel kapcsolatban többen is megfogalmazták az utóbbi időben munkáikban,⁷⁵ érveik meggyőzőek és jól hasznosíthatók a személynévhasználat itt tárgyalt kérdésében is. Ezek nyomán aligha lehetnek kétségeink afelől, hogy a fentebb említett névpárok javarészt fordítás eredményei, nem pedig azonos szemlélet alapján született névformák (és noha némelyek természetesen így is létrejöhetnek, ez aligha lehetett általános jelenség). A megszilárdult, öröklődő családnevek vonatkozásában nehéz is lenne másképpen gondolkodni erről, hiszen a családnevek mint nexusnevek szemantikai kapcsolata a névviselő tulajdonságaival — ami pedig az azonos szemlélet alapján történő párhuzamos névadásnak alapfeltétele — teljesen esetleges, és nem is nagyon releváns körülmény.

Azokon a területeken, ahol a két- vagy többnyelvűség⁷⁶ természetes módon határozza meg a névközösségeket, a különböző anyanyelvű személyek nyelvileg közvetlen módon érintkeznek egymással. A kétnyelvűség minősége és intenzitása ugyanakkor magukra a nyelv- és névhasználókra is eltérően jellemző, illetve állandó változásnak van kitéve (vö. ehhez SZENTGYÖRGYI 2012: 137, 2007: 330). Ezeknek a körülményeknek a személynévhasználatban is nyilvánvalóan jelentkeznek a következményei. Ezt a tételt különösen az olyan korszakok vizsgálata kapcsán érdemes szem előtt tartanunk, ahol a név – anyanyelv – etnikum – identitás viszonyrendszerében nem könnyű tisztán látnunk. SZENTGYÖRGYI RUDOLF például a középmagyar kor boszorkánypereinek anyaga alapján igyekezett ezek összefüggéseit tisztázni, és szemléletes példákat mutatott többek között arra is, hogy a nyelvváltás és a névváltás folyamatában párhuzamosság helyett bizonyos

⁷⁵ Az elmélet fő tételeit legutóbb PÓCZOS RITA cáfolta meggyőzően, és helyezte a párhuzamos névadás elképzelésének helyébe a fordítás elméletét. Mindehhez a mai, jól adatolható névrendszerek tanulságait vette alapul (2010: 189–197). Az elméletek mellett és ellen szóló érvek mérlegre tételének fontosságára hívta fel a figyelmet korábban HOFFMANN ISTVÁN is (2003: 168).

⁷⁶ A kétnyelvűség meghatározásához lásd pl. BARTHA 1999: 40, 195, a modern kori nyelvi kontaktusok vonatkozásában pedig speciálisan magyar–román relációban értékelve a jelenséget PÉNTÉK 2001: 30–42, PÉNTÉK–BENŐ 2003; magyar–szlovák összefüggésrendszerben LANSZTYÁK 2000; magyar–ukrán viszonylatban CSERNICSKÓ 1998 stb. A kétnyelvűségi helyzet néhány nevekkel kapcsolatos tényezőjét magyar–szlovák viszonylatban és történeti megközelítésben, a 17. század időszakára vonatkoztatva fejtette ki nemrég megjelent írásában SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2007, illetve kifejezetten a személynévhasználatot állítva a középpontba: 2012, lásd még ehhez N. FODOR 2012b: 152–156 is). A szakirodalmi utalások persze még bőven folytathatók lennének.

mértékű elcsúszást tapasztalhatunk. Az asszimilációnak van ugyanis egy olyan szakasza, amikor a nyelvcsere már végbement, névcserére viszont még nem került sor (i. m. 141). Az asszimilációs folyamat egyfajta modelljeként is tekinthetünk arra az ábrára, amit FARKAS TAMÁS ennek kapcsán nemrégiben felvázolt. Abból indult ki, hogy a hosszabb ideje és folyamatosan az adott területen élő kisebbségek esetében az asszimiláció több nemzedéket érintő folyamatként jellemző módon az anyagi-tárgyi kultúra átvételével kezdődik, a szellemi kultúráéval folytatódik, és ehhez kapcsolódik a kétnyelvűség, esetleg a nyelvcsere lehetősége. „A névhasználatban először a keresztnévdivat változik a domináns környezet hatására. Ezt magyar nyelvi környezetben az európai nyelvekre általában jellemző, keresztnév + családnév típusú névsorrend megváltozása, a magyar névhasználatot követő felcserélődése követi. [...] A családnév spontán megváltozására még korán sor kerülhet, de esetleges hivatalos megváltoztatása már a névasszimiláció utolsó, legvégső fokát képviseli” (2009b: 33).

6. A n e m e k szerinti személynévhasználat eltéréseit az újabb korokban és a történetiségben is megfigyelhetjük, s tapasztalhatunk eltéréseket e téren a különböző személynév-fajták és személynévtípusok használatában egyaránt.⁷⁷ ÖRDÖG FERENC például 17–18. századi források alapján a keresztnévek használatában mutat ki — ötvözve vizsgálatait a területiség és a névgyakoriság keresztező szempontjaival — efféle különbségeket (2007). FARKAS TAMÁS pedig a 20. század második felében lezajlott családnév-változtatások szociológiai tényezőit mérlegre téve szól a névváltoztatások nemek szerinti megoszlásáról is (2009a: 49).

Az ómagyar kor személynévhasználatának nemek szerinti vizsgálatát nagyban megnehezíti (sőt majdhogynem el is lehetetleníti) az a források természetével kapcsolatos körülmény, hogy a nők nevei a férfiakénál összehasonlíthatatlanul ritkábban kerültek be az oklevelek szövegébe. Ennek magyarázatát a korabeli nemi szerepekben találjuk meg, abban tudniillik, hogy a nők nem rendelkeztek saját vagyonnal, legfeljebb csak özvegyként, s így az adóösszeírásokba csak férjük halála után (a *relict*a ’özvegy’ megjelöléssel) kerülhettek be. Nemeseknél ugyanakkor egyes birtokjogi ügyekben (pl. öröklés kapcsán) szintén sor kerülhetett a nők oklevélbeli megemlézésére (vö. SLÍZ 2011c: 312, N. FODOR 2011: 269).

A korabeli nemi szerepek sajátos következményeként a női és férfinevek funkciója között is eltérések mutatkoznak. „A férfinév szerepe a családhoz, nemzetséghez, tehát gyakorlatilag a dinasztiahoz való tartozás kifejezése volt, hiszen a férfiak örökölték és örököltették tovább a hatalmat elsősorban biztosító birtokokat. Ezzel szemben a nők a dinasztikus szövetségek létrehozásának legfőbb eszközei voltak.” (SLÍZ 2013: 149). A női nevek — miután házasságuk révén a nők átke-

⁷⁷ A névhasználat nemi különbségeire a nemzetközi szakirodalom is rendre felhívja a figyelmet. WILLY VAN LANGENDONCK például a ragadványnevek használati szabályaiban, mintázataiban mutatott be jelentős eltéréseket a női és a férfi nemi szerepek viszonylatában (1995b: 1231).

rültek egy másik családba — gyorsabban és könnyebben szétterjedtek az egymással rokonságban álló családokban (lányaiknak ugyanis átadhatták a szülői házban megszokott női neveket), mint a férfinevek (ahol a névöröklésnek szigorúbb „normái” voltak). Mindez azt is jelzi, hogy az arisztokrácia nemcsak a házasságpolitikájában, hanem az ehhez szorosan kötődő (dinasztikus) névadási stratégiában is követte az uralkodóházat (i. m. 150, lásd még BERRÁR 1952: 56, 1. lábjegyzet, SLÍZ 2011a: 167). A dinasztikus névadás egyik fontos jegyeként pedig azt emelhetjük ki, hogy ez szorosan összefüggött az uralkodók egyházpolitikájával: a családi szentek nemcsak a dinasztiai legitimitását erősítették, hanem nemzetközi presztízst is biztosítottak nekik (SLÍZ 2011a: 144). Az uralkodó családban a fiúknak adott nevek általában kül- és belpolitikai törekvéseket kifejező „programnevek” voltak, amelyek nem vagy csak mellékesen követték az aktuális divatot. A lányok viszont a hazájukban tisztelt női szentekről, legtöbbször nem politikai indíttatásra kapták a nevüket (i. m. 149).

A női és férfi névhasználat terén különbségeket láthatunk az oklevélbeli rögzítés (latin nyelvű) szerkezeteit tekintve is. SLÍZ MARIANN utalt ennek kapcsán arra, hogy a 14. század közepéig a nők megnevezésére az oklevelekben nemhogy családnevet, de még megkülönböztető névelemet sem nagyon használtak, e helyett körülírással jelölték meg őket (pl. 1323: „nobiles domine filie Simonis de genere Kachych ... relictā Botyz magni *Annus* vocata et relictā Nicolai fratris euisdem Batyz *Ilwna* nominata”, azaz „a Kachych nemzetségből származó Simon lányának úrnői ... Nagy Botyz özvegye, akit *Annus*-nak hívtak és Batyz testvérének, Mihálynak az özvegye, akit *Ilwna*-nak neveztek”, A. 2: 226), pedig ekkor a férfiak megjelölésében már a megkülönböztető névelem használata jellegzetes volt.⁷⁸ Fontos különbségként jelezte emellett SLÍZ MARIANN azt is, hogy a családnevek elterjedése a nők körében jelentős késéssel következhetett be, nyilvánvalóan a férfiaknál már többé-kevésbé megszilárdult családnevek „átvételével”: a hajadonokra apjuk, a férjes asszonyokra pedig férjük családneve „szállt át” ilyen módon (2011c: 314, 316). Semmiképpen sem szándékozom az itt hangoztatott eltérések reális voltát kétségbe vonni, hiszen a nők társadalmi és jogi helyzetéből adódóan minden bizonnyal éppen ilyen különbségekkel számolhatunk az ómagyar kori névhasználat terén, azt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy a családnévviselés a névhasználat különleges esetei közé tartozik, hiszen minden nexusnév olyan személynév-fajta, ami elsősorban a formális helyzetek (ha nem is kizárólag a hivatalos névhasználat) számára van fenntartva. Emellett persze a beszélt nyelvbéli (informális) használati érték ugyancsak fontos összetevőjük kell, hogy legyen, hiszen ha ilyennel nem rendelkeznének, akkor a hivatalos (formális) névhaszná-

⁷⁸ A körülírások szerkezeti megoldásaiban is figyelhetünk meg természetes eltéréseket az egyes társadalmi rétegbeli nők esetében: csakúgy, mint a férfiaknál, a magasabb társadalmi státuszúak általában részletesebb körülírásokat kaptak (SLÍZ 2011c: 314–315).

latnak sem válhattak volna a részévé. És ebben az összefüggésben nyer különleges igazoló szerepet a nemzetségnévvel történő személyjelölő szerkezet is: a *de genere* típusú megjelöléssel ugyanis kizárólag férfiak okleveles említéseiben találkozunk, ilyen szerkezetet a nők forrásokbeli szerepeltetésekor közvetlenül soha nem használtak. (Az persze előfordult, hogy azoknak a férfiaknak a megjelölésében, akikkel a nőket mintegy körülírták — mint fentebb is láttuk —, szerepelt nemzetségjelölő elem.)

Arról, hogy az ómagyar korból adatolható női nevek éppenséggel színesebbek voltak-e, mint a férfinevek, vagy gyakoribb volt-e közöttük az egyházi nevek típusa, mint a közszóból alakultaké, meglehetősen ellentmondásos vélekedések láttak napvilágot a személynév-történeti szakirodalomban (lásd pl. FEHÉRTÓI 1997a: 74, HAJDÚ 1998a: 1067, N. FODOR 2010a: 125). Ezen nem is nagyon csodálkozhatunk, hiszen a források csak meglehetősen torz képet festhetnek a nők személynév-használati szokásairól tekintve, hogy az oklevelekben nagy ritkán megemlített nők között meghatározó volt az úrnők és elenyésző a szolgálók aránya, az úrnők pedig — ezt valóban megállapíthatjuk — leginkább a jövevényneveket kedvelték.

Mindezek fényében pedig úgy látom, hogy a nők korabeli beszélt nyelvi névhasználatának felderítése a férfiakénál is nagyobb nehézségekbe ütközik. E tekintetben részben támaszkodhatunk a mai személynévvizsgálatok ilyen irányú eredményeire, és azok elméleti hozadékait felhasználhatjuk a régebbi korok viszonylatában is. Azt a nyilvánvaló ténytet is szem előtt kell ugyanakkor tartanunk akkor, amikor analógiaként a mai névhasználati tényezőkre alapozunk, hogy a nők társadalmi, jogi státuszát más körülmények szabták meg a középkor évszázadaiban, mint napjainkban, s ez a névhasználaton is rajta hagyta a nyomát.

7. A névszociológiai tényezők lezárásaként még egy szempont jelentőségére kívánom felhívni a figyelmet: a névhasználóknak a nevekhez (és egyidejűleg az általuk jelölt személyekhez) való viszonyulására, a t t i t ű d j e r e . Az empirikus alapú nyelvészeti vizsgálatok során a nyelvi adatok felvételekor általában kevésbé szokás információkat gyűjteni azok belső felépítéséről, nyelvi motivációjáról, illetőleg a nyelvhasználóknak az ezekhez való szubjektív viszonyulásáról. A nevek (helynevek vagy bizonyos személynévek: pl. ragadványnevek) esetében viszont az ezekre irányuló információk kérése a gyűjtési helyzet fontos velejárója, ami jelzi ennek az összetevőnek a fontosságát a névhasználat különféle síkjain is (vö. HOFFMANN 2012: 22). Az efféle attitűdvizsgálatnak persze elsősorban az élőnyelvi névhasználat feltérképezése kapcsán lehet tényleges relevanciája, az ómagyar korra vonatkozóan túl sok eséllyel a források nemigen kecsegtetnek, hiszen a nevekről való véleménynyilvánítás csak igen kivételesen maradt az utókorra. Ritka szerencsés esetekben azonban ilyen irányú megfigyelésekre is lehetőségünk nyílhat. Erre ad jó példát az Úriszék egy 1593. évi sértegetési ügye, amelyben az erdőispán gúnynévvel szólította és szidalmazta a falu bíróját: a *Dragmanics* csa-

ládnevű bírót ugyanis *Tropinyák* néven nevezte, és ezért a perben el is marasztalták (JUHÁSZ 1994: 92).⁷⁹

Az általános névelméleti kérdések taglalása kapcsán előkerült számos tényező között a legerősebb összekötő kapocsként megítélésem szerint a (szociálisan szerveződő) névközösség szolgál: a személynévadás és személynévhasználat valamennyi aspektusát ebben a vonatkozási rendszerben értelmezhetjük. A névközösség nem valamiféle elvont keretként fogható tehát csupán fel, hanem olyan eleven „organizmusként”, amely bármely időszakban a névadás és névhasználat elsődleges, legalapvetőbb közegeként funkcionál.⁸⁰ Az ómagyar kor jelenségeinek értékelésekor sem feledkezhetünk meg erről, még akkor sem, ha egy-egy névközösség konkrét körülhatárolására aligha lehet esélyünk, ahogyan az sem áll módunkban, hogy a névhasználók mentális (kognitív) tablójára közvetlenül rápillanthassunk.⁸¹ Ugyanígy fontos elméleti alapként tekinthetünk a személynévek rendszerszerűségének kérdésére is, hiszen az egyes személynévfajták, személynévtípusok és konkrét névegyedek keletkezését, funkcionálását és változását egyaránt a szoros vagy éppen laza rendszerkapcsolataik határozzák meg.

⁷⁹ A szakirodalom az ilyen eseteket leginkább a névhangulattal hozza összefüggésbe (lásd pl. RÁCZ E. 1960: 149, JUHÁSZ 1994: 92, HAJDÚ 2002: 54, 57, 2003: 101 stb.).

⁸⁰ E kérdésben RESZEGI KATALIN is hasonló állásponton van akkor, amikor azt vallja, hogy „a névközösségek ténylegesen meglévő, különböző alapokon szerveződő, dinamikus csoportok, amelyek névismereti, névhasználati sajátosságaik alapján is jellemezhetők. Amikor tehát névközösségként beszélünk róluk, akkor csupán arról van szó, hogy névismereti, névhasználati szempontokat érvényesítve közelítünk hozzájuk.” (2015: 174).

⁸¹ Kérdés persze, hogy milyen mélységig számíthatunk ilyen lehetőségekre akár a jelenkori névvizsgálatok alkalmával is.

1.3. A források személyjelölő szerkezeteinek névszociológiai értéke

A régi magyar nyelv személyneveit az írott források közvetítik számunkra, ezért közvetlenül tanulmányozható formában előttünk csupán az írásbeli névhasználat áll. Az írásbeliség persze szükségszerűen tükrözi valamilyen módon a szóbeli névhasználatot, ám ezen túl van néhány további fontos összetevője is, amelyek az írásbeliség autonóm síkjába illeszkednek bele. A személynévtörténet részleteivel foglalkozó kutatót természetesen nem az írás érdekli elsősorban (bár az mint közvetítő közeg ugyancsak sok fontos információt rejt számára is), hanem azt tekinti fő céljának, hogy a források mögött rejlő nyelvi valóságot, az élő névhasználatot megismerje. Minthogy ehhez viszont csakis az írott forrásokon keresztül vezethet az út, mindenekelőtt azokat az eljárásokat, módszereket, szabályokat kell feltárnunk, amelyek az élő, beszélt nyelvi formák rögzítését irányították, hiszen ezek révén lehet esélyünk az írott forma mögötti szóbeli névhasználatot fölfejtetni. Ezáltal ismerhetők meg azok a jelenségek is, amelyek az írásbeliség autonóm síkját alkotják.

Az oklevelek lejegyzői — efelől aligha lehetnek kétségeink — mindenkor az adott személy megjelölésére ténylegesen használatban lévő elnevezéseket rögzítettek (erre vonatkozóan lásd pl. BENKŐ 1949b: 253), de mindezt az oklevélírás normáihoz, törvényszerűségeihez igazodva tették.⁸² Jelentkezik ez a kettősség egyrészt a jellegzetes latin nyelvű személyjelölő szerkezetek formai megoldásaiiban, és megfigyelhetjük másrészt a latin szerkezetekben szereplő személynévi elemek megformáltságában is. Mindez azt is jelenti tehát, hogy a források szövegében ránk maradt adatok a maguk írott nyelvi valóságában nem azonosíthatók közvetlenül a beszélt nyelvi névformákkal.⁸³ Az ugyanakkor, hogy a latin írásbeliség „rideg formáiból” a magyar nyelvben egykor élt alakokat kihámozzuk, azaz a személynévi adatok nyelvhasználati értékét megállapítsuk, nemcsak önmagában véve fontos feladata a történeti személynévkutatásnak (vö. BENKŐ 1949b: 247,

⁸² BENKŐ LORÁND ezt a gondolatot úgy fogalmazta meg, hogy az írott források személyjelölő formái „bár magukban rejtik az élő nyelvben használt személyneveket”, azoknál jóval bővebbek; és az írásbeliség — azzal összefüggésben, hogy célja (vagyon, tulajdonjogi stb. okok miatt) a pontos meghatározás — nagy gondot fordít az egyén leszármazásának, hovatartozásának és tisztségének a megjelölésére, vagyis az „egyelemű” nevükön kívül az egyéneket más nyelvi elemek felhasználásával is megjelöli (1949a: 9). A többnevűség persze nem az írásbeliség törekvéseiben gyökerezik, erre ugyanis a szóbeli névhasználatban is természetes igény mutatkozik, az írás ezt az igényt legfeljebb fölerősíti, vagy éppen más aspektusait helyezi előtérbe például azzal, hogy némelyeknél jobban törekszik több névfajta és névforma egyidejű rögzítésére, míg másoknál beéri kevesebbrel is (s mindez megint csak igen sok külső körülménytől függ).

⁸³ Arra, hogy a középkori írott források névhasználatát és a beszélt nyelvi névhasználat között feltétlenül különbséget kell tennünk, a nemzetközi szakirodalom is felhívta a figyelmet (vö. pl. VAN LANGENDONCK 2007: 259).

253, FEHÉRTÓI 1982: 44, N. FODOR 2010a: 21), hanem előfeltétele ez a személynevek további (pl. az etnikai rekonstrukciós eljárásokban való) felhasználásának is (vö. HOFFMANN 2007: 18).

Ahogy az 1.1. alfejezetben konkrét példákon is láthattuk, a források személyjelölő szerkezetei önmagukban nem elegendőek ahhoz, hogy a korabeli beszélt nyelv névhasználatát általuk megismerhessük. Úgy gondolom ezért, hogy a történeti személynév-szociológiai vizsgálatok során azokból az alapvető tényezőkből célszerű kiindulnunk, amelyeket a névelméleti ismereteink alapján ma ebben a tekintetben meghatározónak tarthatunk. Ehhez a tudásanyaghoz mérhetően aztán maguk az írástények, s a két szempont együttes mérlegelésével megítélésem szerint jó esélyeink lehetnek a források személynévhasználatára mögött rejlő tényleges névhasználati szokások — legfeljebb persze nagy vonalakban történő, de legalább a körülményekhez képest megnyugtató — feltárására, az egyes, a korábbi kutatások által megrajzolt mozaikdarabkák összeillesztésére. Az ebben a vonatkozásban kulcsfontosságú névelméleti tényezőket az 1.2. alfejezetben foglaltam össze, itt ezekre alapozva igyekszem a források adatait vallatóra fogni.

1.3.1. A források személyjelölő szerkezeteinek típusai

1. A személynévadás és személynévhasználat általános, kognitív-pragmatikai természete folytán lehetnek arról fogalmaink, hogy a személyek milyen módon kapják a neveiket, s az egyes személyjelölésre használatos névfajták milyen funkcionális értékkel rendelkeznek: mik azok a nyelven kívüli tényezők, névadási körülmények, amikre figyelemmel vagyunk akkor, amikor valakit névvel megjelölünk. Általános tapasztalataink alapján tudjuk, hogy mindenkihez több személynévfajta is hozzárendelődhet részint a születésekor, részint azt követően az élete során bármikor. Közöttük vannak olyanok, amelyek csupán azonosító-referáló funkciót látnak el; míg mások arra szolgálnak, hogy az illető személyt valamely jellegzetes sajátossága alapján jelöljék meg (ez sokféle szemantikai jegy lehet: külső vagy belső tulajdonság, lokális jellemző, foglalkozás stb.); de kiemelhetők tulajdonnévi elemmel az egyén kapcsolati és nexusviszonyai is. Ezeken túl igen gyakori, hogy az illető egyént valamilyen érzelmi viszonyulást kifejező, affektív szerepű névformával is megjelölik a névközösség tagjai. Aligha tévedünk sokat, ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy az írott források személyjelölő szerkezeteiben is azokat az alpnévfajtákat kell keresnünk, amelyekkel a személyekre általában utalni szokás. A másik előfeltevésünk pedig emellett az lehet, hogy a források bizonyosan nem rögzítettek olyan neveket, amelyek az élő névhasználatban ne szolgáltak volna az illető személy megjelölésére. Ez az eshetőség ugyanis ellentmondana minden fontos feltételnek: a források jogi szerepének éppúgy, mint benne a személyek pontos és hiteles azonosítására irányuló követelménynek.⁸⁴

⁸⁴ Az más kérdés, hogy az írásbeliségben használt elemek személynévi státuszának megítélésében lehetnek viták, ennek összetett problematikájára a későbbiekben részletesen is kitérek majd.

Azt pedig, hogy a valóban használatban lévő személynévformákat milyen módon rögzítették az oklevelekben, a latin nyelvű oklevélírói gyakorlat normái, szabályai kötötték meg, amelyeket a jellegzetes személyjelölő sablonok használatában érhetjük tetten. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk ugyanis azt a körülményt, hogy az oklevelek szerzői (lejegyzői, fogalmazói, kompilátorai) latin nyelvű írásműveket kívántak létrehozni, a latin nyelvű szöveg természete pedig azt igényelte, hogy e szövegek fogalmazói a magyar, illetve részben vagy egészen latinra fordított vagy latinosított névformákat — az írás autonóm síkjához igazodva — latin nyelvi eszközökkel illesszék be (SZENTGYÖRGYI 2010a: 33, 42). Az oklevelek személyjelölő szerkezetei tehát egészükben véve latin nyelvűek, latin nyelvű szerkezetsablonokból állnak, amelyekbe konkrét személynévformák vannak befoglalva, s ezek a személynévformák vulgáris nyelvű elemek, illetőleg a befogadó anyaszöveghez igazítva latinra fordított, latinizált alakok egyaránt lehetnek. Mindenkor szem előtt kell tartanunk az értékelésükkor azt, hogy ezek a szerkezetek nem azonosíthatók magukkal a személynévvel, csupán azok írásbeli rögzítésére szolgáló eszközöknek tekintendők.⁸⁵

A következőkben azt vizsgálom meg, hogy a személyek azonosítására szolgáló személynévformákat milyen jellegzetes latin szerkezetsablonokkal rögzítették az oklevelek lejegyzői, s ezek mögött milyen élő névhasználat húzódhatott meg.⁸⁶ A névszociológiai vizsgálat során azonban nem a szerkezetek latin nyelvű elemeiből indulok ki, ahogyan azt a szakirodalom többnyire teszi (és ebből is adódóan téves szemlélettel, félreérthető módon „*filius-os*”, „*dictus-os*” stb. „nevek”-ről beszél),⁸⁷ hanem abból, ami a szóbeli névhasználattal közvetlenebb kapcsolatot tart fenn: azok a névfunkciók szolgálnak a tipizálásunk alapjául — szervesen igazodva ezáltal az előzőekben kifejtett funkcionális nyelvszemlélet alapelveihez is —, amelyeket a latin nyelvi szerkezetek kifejezni hivatottak. Az egyes névfunkciók és a személynévformák kérdéseire ugyanakkor itt, lévén e fejezet célja más természetű, nem térek ki. Ehelyett a vizsgálódásaink középpontjában az egyes konkrét szer-

⁸⁵ Ebben a kérdésben a névtörténet kutatói megítélésem szerint igen gyakran hibásan járnak el akkor, amikor ezekről a szerkezetekről mint személynévekről beszélnek, s például azok „névszerűségében” igekeznek fokozatokat felállítani (vö. pl. FEHÉRTÓI 1965: 427, SLÍZ 2009: 296, 2011a: 198).

⁸⁶ A magyar nyelvtörténeti kutatásokban ismereteim szerint BENKŐ LORÁND volt az, aki elsőként alkalmazta konzekvensen — egy másik forrástípus, a korai szövegemlékeink nyelvi magyarázata kapcsán — azt az alapvető tételt, hogy az írástények nem azonosak a nyelvvel, s ahhoz, hogy közelebb kerüljünk a korabeli beszélt nyelvhez, az írott szövegek hangzós formáját kell mindenekelőtt rekonstruálnunk (1980, főképpen 44–53).

⁸⁷ Ez a megközelítés (vagy inkább talán pontatlan megfogalmazás) annyira jellegzetes a szakirodalomban, hogy csak néhány hivatkozással utalok rá (főleg összefoglaló jellegű munkákat kiemelve), de ezek sora bőséggel folytatható lenne még: FEHÉRTÓI 1969, N. FODOR 2010a, SLÍZ 2011a.

kezetsablonok állnak, s elsősorban arra vonatkoznak a kérdésfelvetéseink, hogy milyen latin grammatikai, lexikális elemek felhasználásával realizálódtak a középkori forrásokban a személyek rögzítésére irányuló oklevélírói törekvések.

2. Mindenekelőtt arra a szembetűnő körülményre kell felhívunk a figyelmet, hogy a latin nyelvű oklevelek személyjelölő szerkezetsablonjainak középpontjában — úgy tűnik — nem állhat az adott személy megnevezésére használatos névformák bármelyike. Az olyan szerkezetek, mint például az 1288: *Andreas dictus Chuna* (HOKl. 108, ÁSz. 209), 1290: *Johannes dictus Chouka* (H. 7: 212, ÁSz. 421), 1290: *Petrus dictus Ruh* (H. 7: 209, ÁSz. 684) stb. azt mutatják, hogy a többnevűség viszonyai közepette az egyes névformák használati értékében jól megragadható különbségek lehettek a korai ómagyar korban is. Arra ugyanis, hogy míg a *Johannes dictus Chouka* felépítésű szerkezetek teljesen szokványosak, a *Chouka dictus Johannes* típusúak viszont lényegében hiányoznak az oklevelekből, megítélésem szerint a nevek közötti presztízskülönbségek adhatnak magyarázatot. Ez azt jelenti, hogy az oklevélírókat a megjelölendő személy egyidejűleg használatos különböző elnevezései közötti választásban az a fajta presztízsz vezethette, amely közvetlenül a nevek használatában nyilvánul ugyan meg, de mögötte elsősorban nem nyelvi, hanem inkább kulturális tényezők s azok presztízsbeli különbsége húzódtak meg. A *Johannes*, *Andreas* névformák létrejöttét és valójában „hivatalos” névként szerepeltetését az írásbeliségben ugyanis még abban az esetben is egyfajta egyházi előírás irányíthatta, ha emögött konkrét kánonjogi rendelet nem is állt (bár annak alapján, ahogyan a budai zsinat rendelkezett a gyerekek megkereszteléséről és a nekik adandó nevekről, egy ilyen rendelet meglétét egyáltalán nem tarthatjuk kizártnak). Ezeknek a referáló neveknek a latin szerkezetsablonokban tehát lényegében kötött helye van: a szerkezet élén mint főtag helyezkednek el. Olyankor, amikor az illetőt más személyhez (apához), esetleg valamely helyhez való viszonyítással jelölik meg az oklevélben (most tekintsünk el attól a kérdéstől, hogy e megjelölések mögött személynévi státuszú elem áll-e vagy sem), ez a kötött pozíció egyébként is természetesen adódik (pl. 1301: *Stephanus filius Bank*, AOKl. 1: 90/113, Gy. 1: 487, ÁSz. 88; 1262/1262: *Conraldus de Gug*, PRT. 2: 317, ÁSz. 219), ám az olyan szinonim elnevezéseket rögzítő szerkezetekben, mint a fent említett, *dictus*-szal kapcsolt struktúrák, ez a fajta következetesen alkalmazott szerkezeti egyneműség csak úgy érthető, ha az adott névnek valamilyen szempontból kiemelt szerepe van.

Az oklevelek személyjelölő szerkezeteinek e központi névfajtáját a szakirodalom (főleg újabban) az *egyéni név*, *egyénnév* terminussal jelöli meg (vö. pl. FEHÉRTÓI 1969, HAJDÚ 1984–1985: 33, 2003: 153, 347, SLÍZ 2011a: 20–21, 2014c). Terminológiai kérdésekkel itt ugyan nem kívánok foglalkozni, azt azonban fontosnak tartom megjegyezni, hogy ez a terminus azért nem túl szerencsés választás, mert tulajdonképpen valamennyi személynévfajta egyénnévnek tekint-

hető, s ez nyilvánvalóan komoly definiálási problémákat vet fel.⁸⁸ Itt és a továbbiakban ezért én magam a személynév átfogó kategóriáján belül az egyes névfajtákat — mint láthattuk — funkcionális-pragmatikai jellegük alapján különitem el és határolom körül.

3. A latin személyjelölő szerkezetben az élén álló (többnyire, de nem kizárólagosan referáló szerepű) személynévi forma mellett nem ritkán egy sajátosságjelölő funkciójú elem határozza meg az azonosítandó egyént. Az ilyen szerkezetek többfélék lehetnek aszerint, hogy tartalmaznak-e valamilyen latin segédszót, vagy csupán a magyar elemeket foglalják (többnyire latin névsorrenddel) magukba. A két típus nemritkán egyébként váltakozik egymással, illetőleg kronológiailag is egyfajta átrendeződést mutat. A latin kapcsolóelemeket tartalmazó szerkezetsablonok tipikus lexikális eleme a passzív befejezett melléknévi igenévi szerepű *dictus* (pl. 1298: *Hench dictus Zeuke*, OklSz., ÁSz. 849, 1351: *Johannes dictus Vrdug*, Z. 2: 460, FEHÉRTÓI 1969: 122), amely az ilyen szerkezetekben jobbára az illető személy valamely külső vagy belső tulajdonságára utaló nevét kapcsolja a szerkezet élén álló megnevezéséhez. A *dictus* szerepköre azonban ennél jóval tágabb is lehet, amit például a nemzetiségre, foglalkozásra, társadalmi helyzetre utaló nevet rögzítő személyjelölő szerkezetek is jól mutatnak: 1353: *Johannes dictus Nymuth* (A. 6: 95, FEHÉRTÓI 1969: 116), 1349: *Stephano dicto Nyľfarago* (OklSz., FEHÉRTÓI 1969: 118), 1380: *Heinricus dictus Nemes* (OklSz., FEHÉRTÓI 1969: 116). De megjelenik ez a lexéma a lokális (vagy birtokosi) kapcsolatot kifejező elnevezéseket tartalmazó latin szerkezetekben is: 1317: *Nicolai filij Laurencij dicti Supruny* (A. 1: 448, FEHÉRTÓI 1969: 133), 1370: *Mihály dictus Zeremi* (Kállay 2: 151, FEHÉRTÓI 1969: 139).⁸⁹

A *dictus* szerepgazdagságát megközelítőleg sem éri el a sajátosságjelölő elemet rögzítő szerkezetekben előforduló másik latin elem, a *de* prepozíció funkciója: az illető személyt a származási vagy még inkább a lakóhellyel, esetleg a birtok nevével szűkítő megfogalmazások rendre a „*de* + helynév” struktúrában jelentkeznek (1292–1297: *Peturke de Naragy*, Gy. 1: 350, ÁSz. 632). E szerkezettel kapcsolatban fölvetődhet ugyanakkor annak a lehetősége, hogy a *de Naragy* esetleg nem személynévi státuszban lévő (azaz nem *Nyárágy(i)*-ként azonosítható) névforma latin fordításaként szerepel a megjelölésben, hanem pusztán a 'Nyá-

⁸⁸ Ezt a nehézséget SLÍZ MARIANN is érzékelte, ám „szemléleti alapon”, a *családnév* terminussal párba állítva az *egyénnev* kifejezést végső soron elfogadhatónak gondolta (2010: 158, 2011a: 21), és munkáiban ő maga is ezt alkalmazta. A nagyobb gondot viszont az jelenti, hogy a *dictus*-szal kapcsolt nevektől ilyen szemléleti alapon ezek az egyénnevek aligha különíthetők el.

⁸⁹ A *dictus*-szal kapcsolt személyjelölés egyes feltételezések szerint elsősorban a nemzetségen kívüli középirtokos rétegre lehetett jellemző (KURCZ 1988: 76).

rágyra való’ ablatívuszi körülírásként.⁹⁰ Ebben a kérdésben nehéz egyértelműen állást foglalnunk, legfeljebb annyit tehetünk, hogy mindegyik lehetőséget objektív érvek alapján mérlegre téve igyekszünk egyiket vagy másikat nagyobb valószínűséggel megtámogatni.

E latin szerkezetsablonok nem minden esetben tartalmazzák a fentiekben jelölt latin nyelvű kapcsolóelemeket, a személyjelölő struktúra névsorrendje és más nyelvi eszközök (mint például a referáló név latin alakjának a használata) ugyanakkor egyértelműen jelzik e szerkezetek latin nyelvűségét; vö. pl. 1289/1353: *Jacobi Luaz* (PRT. 10: 542, ÁSz. 498), 1389: *Nicolaus Zytaketheu* (Zs. 1: 94/940, FEHÉRTÓI 1969: 139), 1393: *Thomam Nogh* (Sztáray 1: 530, FEHÉRTÓI 1969: 116), 1389: *Thomas Olaz* (Zs. 1: 111/944, FEHÉRTÓI 1969: 118), 1400: *Georgium Mochachy* (Z. 5: 191, FEHÉRTÓI 1969: 114). A szerkezetsablonok használatában a szakirodalom egybehangzó álláspontja szerint időbeli eltéréseket is megfigyelhetünk: a latin elemeket tartalmazó struktúrákat idővel (a források tanúsága szerint nagyjából a 15–16. századra, de némelyek szerint akár még korábbra tehetően) egyre inkább fölváltják az oklevelekben azok, amelyekből ezek az elemek hiányoznak (FEHÉRTÓI 1965: 427, 1969: 5, 33, GULYÁS 2007: 151, 2009: 53, 58–59, N. FODOR 2002: 3, 2010a: 28–31 stb.).

4. A latin szerkezetsablonok másik fő típusa nexusviszonyok rögzítésére szolgál. Noha a kapcsolati vagy nexusnév funkciója a mai magyar névhasználatban meglehetősen homogén, és csupán a családhoz való tartozás kifejezésére korlátozódik, az ómagyar kor időszakában ennél szűkebb és tágabb kapcsolatrendszert is kifejezhetett: közvetlen (apa-fiú nexusra vonatkozó) leszármazási viszonyt éppúgy tükrözhetett, mint nemzeti hovatartozást. Az előbbit az oklevelekben a *filius* + apa neve (olykor genitívuszban) szerkezetsablon adta vissza, az utóbbit pedig a *de genere* + nemzetségnév sablon jelölte; vö. pl. 1301: *Stephanus filius Bank* (AOkl. 1: 90/113, Gy. 1: 487, ÁSz. 88);⁹¹ 1270: *Syke de genere Opour* (H. 1: 49, ÁSz. 714).

A nexusviszonyt jelölő szerkezeteknek is ismeretes olyan altípusa, amelyből a latin grammatikai elemek hiányoznak, s a szerkezet lényegében a magyar személynévi alakokból (vagy azok latinizált, latinra fordított formáiból) épül fel; vö.

⁹⁰ Ilyen megjelöléstípusokkal a mai névhasználati helyzetekben is nemritkán élünk: pl. *Tudod, a Jóska Debreceből*.

⁹¹ Ez a szerkezet azonban ismétlődhet is, s ebben a komplikáltabb formában a nagyapáig vezet vissza a leszármazási vonalat; vö. pl. 1339: *magister Johannes filius Jacobi filii Ambrosii* (A. 3: 524, AOkl. 23: 25/30, SLÍZ 2011b: 20). Ez a megoldás valójában két szerkezetsablont tartalmaz: a fiút jelölő *Johannes filius Jacobi* és az apát jelölő *Jacobus filius Ambrosii* szerkezetet. Szórványosan nők, anyák nevei is előfordulnak — talán az apa nevének ismeretlen volta miatt (vö. FEHÉRTÓI 1968: 331) — ilyen szerkezetekben, vö. pl. 1389: *Iacobus filius Ilneh* (Zs. 1: 99), 1389: *Thomas filius Marghyth* (Zs. 1: 111).

pl. 1341: *Stephanus Frank iudex* (A. 4: 123, SLÍZ 2011b: 467),⁹² 1460/1469: *Petri Lewryneche* (RMCsSz. 685), 1453: *Stephanus palfy* (RMCsSz. 815). Az ilyen struktúrákban megjelenő magyar nexusjelölő név lexikális-morfológiai szerkezete arra vonatkozóan is jó támpontot nyújthat, hogy a korábban bemutatott, *Stephanus filius Bank* típusú szerkezetsablonok nexusjelölői mögött milyen beszélt nyelvi formák húzódhattak.

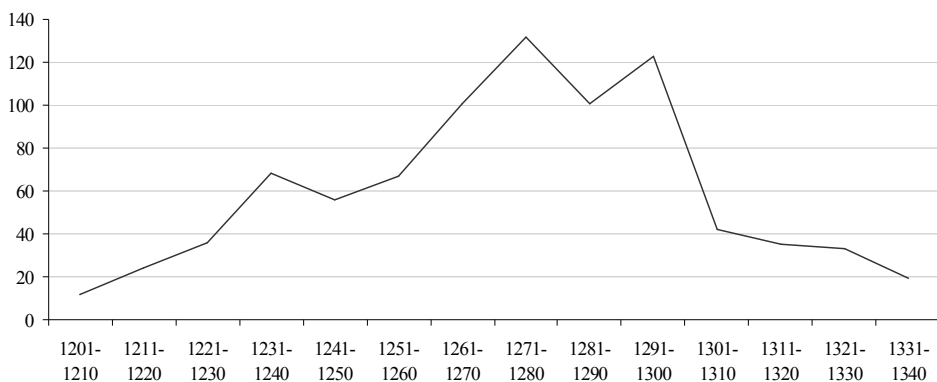
A *filius* + apa neve latin szerkezetsablon csakúgy, mint a *de genere* + nemzet-ségnév struktúra kronológiai szempontból több feltűnő jelenséget mutat, s aligha tévedünk sokat, ha úgy gondoljuk, hogy ezek mögött minden bizonnyal az oklevélírói gyakorlat változása húzódnak meg. Igencsak feltűnő például, hogy a 13. század első évtizedéig a *filius*-os szerkezet szórványosan sem igen fordul elő a személyek megjelölésében: még a gazdag személynévanyagot felvonultató forrásokban is csupán egy-két adattal szerepel (vö. pl. 1138/1329: *Iohannes filius Woth*, SZABÓ D. 1936: 206, ÁSz. 420; 1193: *Martino comite filio Mircur*, JAKUBOVICH–PAIS 1929: 55, CAH. 90, ÁSz. 554). A változást ebben a tekintetben egészen nyilvánvalóan a 13. század tízes évei hozzák magukkal: egyrészt Anonymus gesztája, másrészt pedig az 1211. évi Tihanyi összeírás. Anonymus a „Gesta Hungarorum” című munkájában nagy hangsúlyt fektet a leszármazási kapcsolatokra, így érthető, hogy gyakran azonosítja a vezéreit ezzel a nexusjelölő szerkezettel: pl. *Sunad filius Dobuca* (SRH. 1: 10, ÁSz. 253), *Borsu filius Bunger* (SRH. 1: 22, ÁSz. 163), *Zobolsu filius Eleud* (SRH. 1: 15, ÁSz. 274) stb.⁹³ A Tihanyi összeírás összes személyjelölő szerkezetének nagy része az itt tárgyalt nexusjelölő típusba tartozik, igaz viszont, hogy nem a „klasszikus” szerkezetsablon rögzíti a relációkat, hanem a „helytakarékos” felsorolásnak jobban megfelelő összevont szerkezet: „In villa Zamthou ... vndornicij sunt isti ... *filiū Forcos, Viter, Buhtus, Othoc, Tyze*” (PRT. 10: 514, ÁSz. 159), „[In Tychon] ... sunt pulsatores ... *Keneh (Keueh) cum filiis suis Stephan, Cegue*” (PRT. 10: 504, ÁSz. 457). A típus — a szakirodalom egyöntetű állásfoglalása szerint — még a 14. században is a legelterjedtebb szerkezetsablonnak mutatkozik, azt követően azonban „drasztikusan” visszaesik a használata, s helyét egyre inkább a latin lexikális elemek nélküli szerkezet veszi át (vö. BENKŐ 1949a: 15, GULYÁS 2009: 56), s jut benne egyidejűleg egyre nagyobb szerep a magyar nexusnév morfológiai jelöltségének (*Lőrinc-e, Pál-fi*) is. (Ezt persze minden bizonnyal úgy értelmezhetjük, hogy a szóbeli névhasználatban a morfológiai eszközök az addi-

⁹² Azt, hogy ebben a szerkezetben a *Frank* apanévi szerepű, nexusjelölő névforma, az ugyanezen személy rögzítésére alkalmazott további okleveles említések teszik egyértelművé; vö. 1337: *Stephanus filius Frank* (SLÍZ 2010: 162).

⁹³ Olykor viszont ugyanennek a kapcsolatnak a kifejezésére más megoldásokkal él; vö. pl. *Ound pater Ete* (SRH. 1: 6, ÁSz. 292), *Cundu, pater Curzan* (SRH. 1: 6, ÁSz. 230), *duobus filiis Hulec avunculi sui ... Zuard et Cadusa* (SRH. 1: 6, ÁSz. 442).

giakban is bizonyára jellemzőek lehettek, csak használatukat és sokszínűségüket az egységes latin formulák követése elfedte.)

A nemzetségjelölő szerkezetek még sajátosabb kronológiai ívet rajzolnak meg. Amint az a következő ábrán jól látható, a nemzetségjelölő formulák használata a 13. század első évtizedében jelenik meg az oklevélírói gyakorlatban, a 13. század második felében éri el a csúcspontját, majd a 14. század első néhány évtizedében lényegében teljesen elenyészik.

2. ábra. A nemzetségjelölő elemek előfordulása az oklevelekben
(Az adatok forrása: ÁSz., SLÍZ 2011b.)

5. A szerkezetsablonok között a „leguniverzálisabbnak” a *dictus*-szal alkotott formulák tűnnek.⁹⁴ Ez a szerkezet valójában a többnevűséget hivatott jelezni, s az, hogy éppen melyik nevét (vagy megjelölését) rögzíti a névviselőnek, a *dictus* szerepkörének meghatározásában valójában nem releváns. Az oklevélírói gyakorlatban beálló változásoknak köszönhetően a szerkezetek latin elemei egyre inkább háttérbe szorulnak, s ez természetesen érinti a *dictus* kikopását is az oklevelek szövegéből. Azt is meg kell továbbá jegyeznünk, hogy a *dictus* szerepkörében olykor az *alio nomine* ’más néven’, *seu* ’vagy’ elem szintén feltűnik (vö. pl. 1347: *Barbara alio nomine Bonch vocatis*, A. 5: 27, BERRÁR 1960a: 189; 1391: *Thomam dictum Fodor alio nomine Fekethew*, Z. 4: 469, FEHÉRTÓI 1969: 90; 1364: *Paulum dictum Zagyurwago alio nomine filetenpal*, Z. 3: 237, OklSz.), és akár ugyanannak a személynek az említéseiben is tapasztalhatunk ilyen variálódást (pl. 1348: *Mauritius dictus Mokus seu Abraam*, App. 1: 167, 1348: *Mauritio dicto Mokus alio nomine Abraam*, App. 1: 167, 1348: *Mauritius alio nomine Mokus seu Abraam dictus*, App. 1: 168, vö. FEHÉRTÓI 1969: 114). FEHÉRTÓI KATALIN a 14. századi megkülönböztető neveket tárgyaló monográfiájában úgy ítélte meg, hogy az *alio nomine* és társai (*alias*, *aliter*, *seu*) a *dictus*

⁹⁴ Problematikus voltuk miatt itt nem szólok azokról a szerkezetekről, amelyekben a *dictus* elem affektív szerepű személynévfajtát kapcsol, de ilyenek meglétére több körülmény is utal.

szinonimájaként szerepelnek, azzal azonos funkcionális értékkel rendelkeznek (1969: 51, 53). Később viszont módosít ezen a véleményén, s azt hangsúlyozza, hogy az *alio nomine* (és a többi vele együtt kezelt) kifejezés már eleve személyjelölő szerkezetekhez (*filius*-os, *de* + helyneves, *dictus*-os szerkezetekhez) kapcsolódik, és az illető személyre leginkább jellemző tulajdonságot jelöli meg, s míg a *dictus*-os szerkezetben álló megkülönböztető névi elem útban van a családnévvé válás felé, az *alias* típusú szerkezetek eleme még csak a megkülönböztető névi funkciót sem tölti be (1982: 45, 47). Megítélésem szerint az adatok nem jeleznek efféle megoszlást, és FEHÉRTÓI ez irányú állásfoglalását is bizonyára inkább az az igyekezet motiválta, hogy megkísérelt a „névszerűség” tekintetében az egyes nyelvi elemek között különbségeket, fokozatokat felállítani.

6. A fentieket összegezve megállapítható, hogy az egyszerű (nem kombinált) szerkezetsablonok strukturális felépítésére az jellemző, hogy az adott személyt jelölő referáló vagy (ritkábban) sajátosságjelölő névforma mellett egy latin elemmel (*filius*, *dictus*, *de*, *de genere*) kapcsolt újabb tulajdonnévi lexéma (apanév, helynév, nemzetségnév) vagy személynévi szerepben álló, de közszóval azonosítható nyelvi elem áll: pl. 1272: *Peteu filius Petri* (ÁÚO. 8: 405–406, ÁSz. 632), 1347: *Petrus dictus Bolugh* (Z. 2: 284, FEHÉRTÓI 1969: 62), 1342: *Kolch de Ohath* (A. 4: 230, SLÍZ 2011b: 352), 1268: *Zahariam de genere Buken* (Gy. 2: 353, ÁSz. 160). A formula természetesen akkor is latin nyelvűnek minősül, ha az említett latin elemek éppenséggel hiányoznak belőle, amire a kései ómagyar kortól kezdődően egyre gyakrabban látunk példákat.

A két szerkezetípus (tehát a latin elemet is tartalmazó és az anélkül álló szerkezet) szerepkörei és a mögöttük lévő nyelvi valóság között a névkutatók olykor különbséget tételeznek fel, az utóbbit, a latin elemek nélküli struktúrát „magyarosabb” szerkezetnek tartják, amely nagyobb valószínűséggel rejt magyar személynévformákat (vö. pl. ERDÉLYI 1908: 74, BENKŐ 1949a: 11, 1967b: 381, FEHÉRTÓI 1969: 5, 33, KÁZMÉR 1987b: 61–62, 1993: 5, GULYÁS 2007: 151, SLÍZ 2009: 294, 2011a: 196 stb.).⁹⁵ Megítélésem szerint ezt az álláspontot azért is

⁹⁵ Az elgondolás mögött igen gyakran az a hibás megközelítés áll, amire már utaltam a korábbiakban is, hogy tudniillik a kutatók hajlamosak az írásbeliséget a szóbeliséggel azonosítani, vagy éppenséggel azt feltételezni, hogy bizonyos élőszóbeli személynévformák az írásbeliségben gyökereznek. Ebből adódnak az olyan kijelentések is, mint amelyet például SLÍZ MARIANN-nál olvashatunk a *dictus* nélkül álló szerkezetek személynévi elemeinek pozíciójáról: ezekben az adott névforma a „megkülönböztető név fejlettebb, a családnévhez közelebb álló változatát képviseli, hiszen már nem szerepel benne a névvé válást gátló elem” (2009: 294, 2011a: 196; én ritkítottam: T. V.). Majd ugyanebben az írásban később ennek az ellenkezőjére is utalás történik mondván, hogy a *dictus* nélküli szerkezetben álló személynevek „nem feltétlenül képviselnek magasabb fejlettségi szintet” (2009: 295, 2011a: 197). Az efféle vélekedéseket látva nem hangsúlyozhatjuk eléggé, hogy a nevek az élőszóbeli használatban születnek meg, az az elsődleges és természetes használati közejük, az írásbeli-

érdemes felülvizsgálunk, mert az eltérések nem elsősorban a névhasználatban, hanem sokkal inkább az oklevélírói gyakorlat normáiban bekövetkezett változásokkal mutatnak összefüggést (erre utalt egy megjegyzésével GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS is, 2009: 59). A kétféle latin szerkezet (nevezzük az egyszerűség kedvéért jelölt és jelöletlen szerkezetnek) mögötti magyar nyelvi névhasználat azonos szocioonomasztikai értékét támogatják azok az adatok is, amelyek ugyanazon személy megjelölésében mutatnak ilyen variálódást; vö. pl. 1429: *Dominicus filius Luka ~ Dominicus Luka* (ERDÉLYI 1908: 73); 1349: *Stephano dicti Nyílfarago*, 1366: *Stephano Nyílfaragow* (OkI Sz., FEHÉRTÓI 1969: 118), 1405: *magistri Ladislai dicti Tutus* (Z. 5: 332), 1406: *Ladislaus Teuthes* (Z. 5: 395, KOZMÁCS 1987: 30); 1436: *Benedictus de Sara ~ Benedictus Saray* (GULYÁS 2007: 151). Ezek a példák világosan jelzik, hogy a jelölt és jelöletlen szerkezet-sablonokban szereplő személyjelölő elemek használati értéke azonos, azt azonban egyelőre ezekből még nem látjuk, hogy ez a használati érték pontosan mit is jelent: álltak-e *Luka(fi)*, *Nyílfaragó*, *Sárai-féle*, ténylegesen személynevekként használatos magyar nyelvű elemek ezek mögött a latin szerkezetek mögött, vagy sem. Mielőtt azonban erre a kérdésre megkísérelnénk választ adni, előzetesen még ejtenünk kell néhány szót a kombinált szerkezetek strukturális kérdéseiről, illetőleg ki kell térnünk arra is, hogy mik azok a körülmények, amelyek az előbb látott latin szerkezetsablonok normatív jellegét mutatják, azaz milyen okok miatt tekinthetjük őket a latin nyelvű írásbeliség jellegzetes, szabályszerű formuláinak.

7. Az egyes személynévfajták rögzítésére szolgáló sablonok a legritkábban jelentkeznek önmagukban, jóval tipikusabb a bonyolult, kombinált szerkezetek használata, amelyek tehát az adott személynek egyidejűleg több megjelölését is dokumentálják (pl. 1275: *Petenye filius Petri de Machalan*, HOkl. 73, ÁSz. 629; 1312: *Leus filius leus filij Ambrosi de leus*, A. 1: 260, AOkl. 3: 149/326, SLÍZ 2011b: 20; 1321: *Comes Ladizlaus filius Alexandri de Manaky de genere Bogathrodwan*, A. 1: 617, AOkl. 6: 73/183, SLÍZ 2011b: 260). Ezek a kombinált formák ugyanakkor az előbb látott sémákkal, azok kapcsolataiként jól leírhatók. Azt, hogy egy-egy személyt milyen részletgazdagsággal nevesítettek a források, nyilvánvalóan sokféle, elsősorban pragmatikai körülménytől függött, amelyek között az oklevélbe foglalt személy társadalmi státusza; az oklevélben rögzített ügyben játszott szerepe; a kép, amit magáról sugározni kívánt; az adott doku-

ség ezt legfeljebb annyiban befolyásolja, hogy megnöveli az igényt egy-egy, a társadalmi követelmények folytán kialakult személynévfajta. Az írásbeliség tehát csupán igyekszik a saját szabályai, normái alapján rögzíteni a beszélt nyelvbeli névhasználat valamely (a körülményektől függően kisebb vagy nagyobb) szeletét. És nemigen hiszem azt sem, hogy a hivatalos oklevelek személyjelölő szerkezeteit úgy kellene felfognunk, mint „kissé kaotikus, még formálódó, latin struktúrájú névhalmazok széles repertoárját”, ahogyan ezt HORVÁTH ZITA a 14. századi okleveles adatokra utalva teszi (2006: 8). Maguk az itt bemutatott szerkezetsablonok, illetve az ezek használatában megmutatkozó következetességek mondanak ellent e véleménynek.

mentum célja, hivatalosságának foka stb. is minden bizonnyal szerepet játszhatott (vö. ehhez pl. SLÍZ 2008b: 187–194, 2011a: 18, 208–228).

A kombinált szerkezetek leírásához SLÍZ MARIANN a kognitív megközelítést ajánlotta, és közel 15 000 Anjou-kori személyjelölő szerkezet tanulmányai alapján a prototipikus kombinált struktúráként a következő sémát jelölte meg: [[[X *dictus* A] *filius* Y] *de* B] *de genere* C] (2009: 292, 2011a: 193). Ez a prototipikusnak tekintett szerkezet, amely mögött SLÍZ MARIANN véleménye szerint a világról alkotott tudásunk áll, a példák sokasága alapján felállított képlet, amelyet szabályokba vélhetően soha nem foglaltak, mégis a személyek meghatározásának korabeli szokásait, variációs lehetőségeit, illetve azoknak az oklevélbeli gyakoriságát tükrözi. Azt, hogy ez a sorrend nem tekinthető abszolút érvényűnek, az is jelzi, hogy az oklevelek írói időnként eltértek tőle, s kevésbé tipikus szerkezeteket részesítettek előnyben (2009: 293, 2010: 169, 2011a: 195).

Ehhez a megfigyeléshez két megjegyzést fűzhetünk. A fenti képlet prototipikus sorrendiségét nemcsak az Anjou-, hanem az Árpád-kori adatok is alátámasztják; vö. pl. 1284: *Nicolaus dictus Fatra filius Petri* (ÁÚO. 9: 380, Gy. 3: 463, ÁSz. 302), 1293: *Petrus dictus Petheuch filius Petri de Scynnue* (Gy. 1: 149, ÁSz. 632), 1283: *Paulus dictus Chomoz de genere Chak* (Gy. 4: 689, ÁSz. 202) stb. A prototipikus szerkezet nagy gyakoriságához képest a más struktúrát mutató adatok jóval ritkábbak; vö. pl. 1290: *Stephanus Kuun dictus ... de Murgo* (ÁÚO. 12: 498, Gy. 1: 724, ÁSz. 472), 1285: *Johannes Finta dictus* (Sztp. II/2–3: 360, ÁSz. 310). Ráadásul ez utóbbi esetekben nem is arról van szó, hogy az egyes szerkezettömbök sorrendje cserélődött volna fel, hanem pusztán az egyik tömb belső struktúrájában történt variálódás (de persze a tömbök cseréjére is akadnak szórványos példáink: 1386: *Andreas filius Laurentii dictus Beel* (GULYÁS 2007: 162), 1340: *Johannes de Posonio, alias dictus Casmer* (MES. 3: 366, FEHÉRTÓI 1982: 45). A másik megjegyzésem e szerkezetsablonok konzekvens alkalmazására vonatkozik. Emögött megítélésem szerint nagyfokú tudatosság rejlik, ami arra utal, hogy a jogi írásbeliség sajátos szerkezeteit, sémáit a nótáriusok a képzésük részeként sajátították el, s alkalmazták aztán ez irányú ismereteiket a gyakorlatban.⁹⁶ Ebből pedig arra következtethetünk, hogy a személyek megjelölésére használatos formulákat, s benne a nevek sorrendjét szabályok rögzítették. Enélkül aligha tapasztalhatnánk e téren ilyen magas fokú egyöntetűséget, és aligha harmonizálna a magyarországi gyakorlat tökéletesen a (nyugat-) európaival.

⁹⁶ Ezt látszik támogatni az a körülmény is, hogy a jogi írásbeliség mindazon résztvevői (kancelisták, egyéb nótáriusok), akik például francia, olasz egyetemeken képezték magukat, a 12–13. századtól kezdődően (de akár már korábban is) nagy valószínűséggel tanulhattak *ars notaria*-t (erről s általában a középkori retorikai műveltségről bővebben lásd MURPHY 1974: 263–268).

1.3.2. A normatörekvés jelei a források személyjelölő szerkezeteiben

Az előbbi megjegyzés át is vezet bennünket azoknak a tényezőknek a kérdéséhez, amelyek a latin nyelvű oklevelek személyjelölő szerkezeteinek egységes szabályokat, egyfajta normát követő jellegéről tanúskodnak. A normakövetés azzal az oklevélírói gyakorlat terén megmutatkozó bizonyos fokú egységesüléssel van kapcsolatban, amit az oklevél-kibocsátás intézményi háttere, a kancellária és a hiteles helyek eljárása biztosított (vö. HOFFMANN 2004: 58). A folyamatot SZENTPÉTERY IMRE így jellemzi: „Az illető kor jogi és műveltségi viszonyaival kapcsolatban itt [ti. a királyi kancelláriában; T. V.] fejlődtek ki azok a szokások és szabályok, melyek az okleveles gyakorlatban bizonyos egyformaságot teremtettek” (1930: 5). BENKŐ LORÁND a források magyar nyelvű anyagában is kiemelte az egységesítő törekvésre utaló jeleket: „a magyar nyelvi elemek lejegyzésében többé-kevésbé érvényesült bizonyos közös eljárás mód, írásnormaszerű egységesítő igyekezet, melynek a királyi kancellária és a hiteles helyek, illetőleg a szerzetesrendek, kolostorok voltak a legfőbb letéteményesei” (1997: 175, de Anonymus ő-zése kapcsán is hangsúlyozta BENKŐ a normatörekvés szerepét, 2003a: 159).⁹⁷

Azt, hogy az oklevelek személyjelölő szerkezeteinek használatában a nótáriusok nem egyéni utakon jártak, egyértelműen jelzi az a körülmény, hogy az európai oklevélírói gyakorlatot tanulmányozva ugyanezekkel a sablonokkal találkozunk (talán csak a nemzetségjelölő *de genere* szerkezetnek nem akadunk közöttük a nyomára). A német nyelvterület okleveles forrásaiban például éppen olyan típusú szerkezetek jelölik a személyeket, mint a magyarországi diplomákban; vö. pl. 1259: *Nicolaus filius Alberti* (BRECHENMACHER 1847: 17), 1263: *Albertus filius Alberti dicti de Pfaffenhofen* (i. h.), 1320: *Heinricus dictus Affental* (< *Affental* hn., i. m. 11); 1405: *Joh. Abbtmeyer aliter Joh. Judicis dictus de Wartberg* (i. m. 1) stb. Ugyanezt találjuk továbbá a különböző szláv, francia stb. források személyjelölő szerkezeteit analizálva is; vö. pl. 1217: *Zacharius filius Artuici* (le.), 1195: *Zlauebor castellanus de Satec* (cseh), 1280: *Bogdanus filius Gregorii de Premilo* (horv.), 1080: *Gilduinus major de Sesni*

⁹⁷ A normatörekvő, egységesítő szándékra utalhatnak azok a formuláskönyvek (formuláriumok) is, amelyek meglétéről egyes diplomatikai források tesznek említést. Ilyen, valójában már kiadott oklevelekből összeállított mintagyűjteményeket használhattak a hiteles helyek és a kancellária nótáriusai is, s azok — egyes kutatók szerint (vö. pl. PERÉNYI 1938: 33) — elsődlegesen azt szolgálták, hogy az oklevélírók a segítségükkel elsajátítsák az oklevelekben használatos formulákat (lásd ehhez bővebben SZŐKE 2009: 159). De találunk formuláriumokat olyan helyeken is, ahol azt a legkevesbé várnánk: a Gyulafehérvári sorokat is tartalmazó prédikációskönyvben, a Gyulafehérvári-kódexben például egy 1320 körül összeállított — vélhetően jogi biztosítékként szolgáló — formulagyűjtemény lelhető fel (MADAS 2002: 198, 201).

Villa (fr.) stb. (KALETA 1989: 14).⁹⁸ Ezekre az európai összefüggésekre mutatott rá BENKŐ LORÁND is azt hangsúlyozva, hogy az olasz nyelvi háttérű latinitás a római keresztény kultúrkörbe tartozó közép-európai nyelvi area szerves tartozéka volt, és magyarországi használata az Árpád-kor jogi írásbeliségében sok párhuzamot mutat a latin nyelv német, horvát, szlovén, cseh és lengyel nyelvi közegben való érvényesülésével (1998c: 1038). Kiemeli az európai minták szerepét bizonyos latin szerkezetsablonok használatában FEHÉRTÓI KATALIN is (1965: 427, 1998: 464).

Arra az általánosabb érvényű jelenségre pedig, hogy a vulgáris nyelvű szavaknak, tulajdonneveknek a latin nyelvű alapszövegbe való beleszövése az egész korabeli európai oklevélírói gyakorlatot széleskörűen jellemezte, ugyancsak többen rámutattak (vö. pl. BALÁZS 1989, HOFFMANN 2004: 12 stb.). Az európai minták közül a hazai jogi írásbeliség eljárásaira különösen a német (SZENTPÉTERY 1930: 36–44), majd a francia (i. m. 64–65, PERÉNYI 1938), illetőleg a pápai oklevélkiadás (SOLYMOSSI 1997, 2006: 185–192) volt jelentős hatással. Annak a feltérképezése ezért, hogy a magyar oklevél-megszövegezés gyakorlata hogyan viszonyul az európaihoz, nemcsak a magyar oklevélkiadás európai háttérének szélesebb feltárásához vezethet el, hanem a korabeli európai (főleg német, francia és olasz) diplomatikai gyakorlat hazai hatásának mélyebb megismeréséhez is (SZENTGYÖRGYI 2010a: 44).⁹⁹

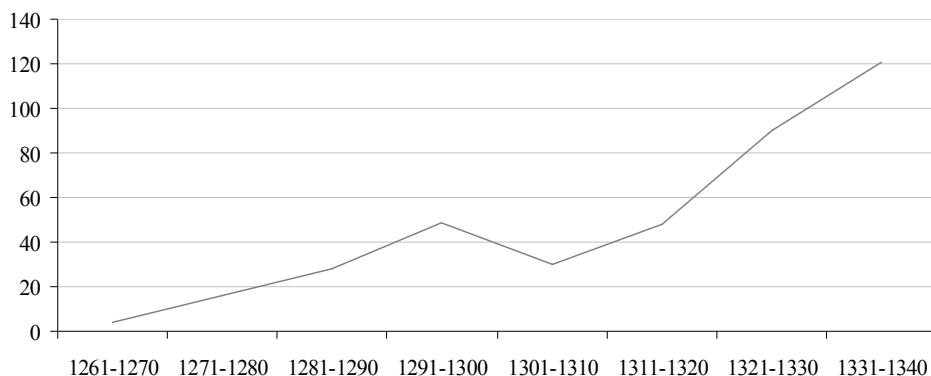
Az oklevélírói gyakorlat eljárásaiban csakúgy, mint az alkalmazott személyjelölő sémák tekintetében ugyanakkor az ómagyar kori jogi írásbeliség nem képvisel teljesen homogén gyakorlatot. Ez azt jelenti, hogy noha az oklevélírók — az írásnorma jegyében — viszonylag állandó jellegű, jól körülhatárolható szerkezetsablonokkal éltek, ezek használati preferenciájában idővel akár jelentős módosulások is történhettek. Az elmozdulásokat látványosan érzékeltetik az olyan ábrázolások, amelyek egy-egy személyjelölő szerkezet kronológiai-gyakorisági görbéjét rajzolják meg.

A 3. ábra a *dictus*-os személyjelölő szerkezetek gyakorisági görbéjét mutatja be az 1260–1340 közötti időintervallumra vonatkozóan. Ez a szerkezettípus többféle funkcionális szerepű személynévfajta rögzítésére alkalmas, közülük is kifejezetten gyakran használatos sajátosságjelölő szerepű személynevek szövegbe illesztésére. Az aligha lehet kérdéses, hogy a sajátosságjelölő nevek igen régi elemei a névrendszernek, az ábra viszont azt mutatja, hogy ezek oklevélbeli rögzítésére jó ideig nem használták a később oly általános *dictus*-os szerkezetsablont. E

⁹⁸ Az sem lehet véletlen, hogy európai kontextusban vizsgálódva is a referáló szerepű egyházi nevek rögzítésekor éppen azokkal a latinizálási szokásokkal találkozunk, amelyek nálunk is szokványosak voltak.

⁹⁹ A szélesebb (nemcsak jogi) értelemben vett magyarországi írásbeliség európai háttéréhez lásd még MEZEY 1979, BALÁZS 1980, BENKŐ 1980, TARNAI 1984.

körülmény háttérben tehát nem a személynévhasználat funkcionális változását kell látnunk, hanem a latin oklevél-szövegezési gyakorlatban bekövetkezett módosulást.

3. ábra. *A dictus-os szerkezetek előfordulási gyakorisága*

A formulák egy-egy időszakban megfigyelhető következetes és egységes alkalmazása bizonyosan nem lehet független a oklevélíróknak, a nótáriusoknak a képzésük során elsajátított ismereteitől. Mindezek fényében pedig úgy vélem, hogy a szerkezetek közötti különbségek — a szakirodalomban olvasható álláspontokkal szemben (vö. pl. FEHÉRTÓI 1982: 45, 47, SLÍZ 2011a: 26–28, 192) — nem alkalmasak arra, hogy közöttük a névvé válás folyamatát jelző fokozatokat állapíthassunk meg, s az egyes stádiumokat jelölve körülírásokról, névszerkezetekről stb. beszélhessünk.

1.3.3. Az oklevélírók szerepe a források személynévhasználatában

1. A normakövetéssel kapcsolatos jelenségek nem választhatók el az oklevélíró személyétől, akinek nyelvi beavatkozása a magyar személynévek nyelvi alkátán is több tekintetben nyomot hagyhat. Ezzel a körülménnyel számolnunk kell ezért akkor is, amikor a források személyjelölő szerkezeteinek névhasználati értékét igyekszünk felderíteni. Az oklevélírók beavatkozását elsősorban az oklevélben rögzíteni kívánt személy megnevezései (és ezzel összefüggésben az alkalmazott szerkezetsablonok) közötti választás, illetőleg bizonyos latinizálási szokások vonatkozásában emelem ki, és nem foglalkozom e helyütt a más nyelvi szinteken (pl. a hangjelölés terén) érvényre jutó oklevélírói befolyással.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Noha természetesen nyelv- és névtörténeti szempontból annak a kiderítését is éppoly fontosnak tartom, hogy egy-egy okleveles helynévi vagy személynévi adat mennyire hűen őrizte meg a helyi kiejtést, vagy mennyiben tükrözi inkább az oklevélíróét (vö. KÁZMÉR 1956: 424), hiszen ennek ugyancsak lényeges további konzekvenciái lehetnek. Minthogy azonban ez a kérdés a személyjelölő szerkezetek névhasználati értékét valójában nem érinti, az itt tárgyalt problematika szempontjából nem releváns.

Az oklevélíró szerepének megértéséhez mindenkor szem előtt kell tartanunk azt a sajátos szituációt, amelyben ezek az írásművek születtek. Ezt a szituációt HOFFMANN ISTVÁN így jellemzi: „Az oklevelek keletkezési körülményei és megírásuknak a követelményei olyan nyelvpszichológiai helyzetet teremthettek a nótáriusok számára, amelyben nyelvi tudatuk állandóan két vagy adott esetben több nyelv között mozgott és közvetített.” (2004: 13). A rendelkezésünkre álló források ilyen értelemben tehát a két-, illetve kevertnyelvűség sajátos (az írásbeliségben jelentkező) reprezentációinak tarthatók, ahol azonban a kevertnyelvűség közel sem kiegyenlítetten érvényesül, minthogy minden esetben az idegen nyelv (a latin) dominanciája határozza meg (SZENTGYÖRGYI 2010a: 33).

A kevertnyelvűség sajátos eseteit képviselik azok az adatok, amelyek a latin írásmű megfogalmazójának téves nyelvváltása miatt a latin anyaszövegbe iktatott magyar személynéven vulgáris nyelvi ragot tartalmaznak. Anonymus a fejedelmi birtokadományozásokat előadva olykor például részeshatározó-raggal ellátott személynévformákat használ: „dux Arpad dedit terras multas, diuersorum locorum cum suis habitatoribus, *Edunec* et *Edumerne*” (SRH. 1: 14, ÁSz. 268), ahol a ragos formák a *dedit* állítmány vonzataként állnak. A Váradí regestrum egyik jogesetében pedig több tárgyragos személynevet is rögzített a lejegyző a nyelvváltás során elkövetett hibájából eredően: 1216/1550: Tunc et Legyn castrenses Bichorienses de villa Gyan, coadiuuantibus Luca principe exercitus, et Matthia Centurione, impecierunt Libertinos *Forcos* et *Kelemen* s. *Iseput*, *Bulsuhut*, *Chimont*, *Sashat*, *Meduet*, *Ilobarut*, hos omnes cum filiis suis. Item *Belat*, *Egidut*, *Tadeusut* pro conciuibus suis (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 84); ebben a szövegrészletben az *impecierunt* ’megvádolták’ állítmány vonzataként állnak ugyanis a magyar tárgyragos alakok.

BALÁZS JÁNOS meggyőző érvelése szerint mindennek a hátterében az a körülmény áll, hogy noha a nótáriusoknak a középkori oklevelek szövegét latinul kellett megfogalmazniuk és leírniuk, de a törvénykezési eljárás és általában a hivatali ténykedés során latinul nem tudó magyar vagy más Duna-táji vulgáris nyelvű laikusokkal is szükségszerűen érintkezniük kellett. S ezekben a helyzetekben a nótáriusok feladatai közé tartozott az anyanyelvi tolmácsolás is (1989: 102). A fenti „hibrid szövegek” pedig BALÁZS JÁNOS szerint arról tanúskodnak, hogy „az eredetileg megfogalmazott előzmények nyomai nemcsak a birtokadományozásokról kiadott latin oklevelekbe és az ezekre támaszkodó történeti forrásokba, hanem a bírósági jegyzőkönyvek latin szövegébe is még a XIII. század fordulóján is beszüremkedtek. Eszerint magyarból latinra, valamint latinból magyarra való szóbeli tolmácsolgatásra nálunk a középkor századaiban változatlanul szükség volt, s e gyakorlat mindvégig töretlenül fennmaradt.” (i. m. 104).

Ahhoz, hogy az írott források képviselte kétnyelvű közegben a vulgáris nyelvi elemek használati szabályaihoz közelebb férközhessünk, az idegen nyelvű szövegkörnyezet tanulmányozása elengedhetetlen feltétel. A latin nyelvű források

szövegvizsgálatának fontossága nem új gondolat a nyelvészeti szakirodalomban: a magyar szórványelemek kapcsán a szűkebb és tágabb kontextus sokszempontú értékelésének jelentőségére jó néhányan felhívták már az eddigiekben is a figyelmet (lásd pl. BALÁZS J. 1980: 290–291, 317–322, 1989: 101–103, BENKŐ 1995: 404, 2003a: 70, HOFFMANN 2004, SZŐKE 2006, 2008, 2013, SZENTGYÖRGYI 2010a: 35, KENYHERCZ 2013a, 2013b stb.), a kontextusvizsgálat révén ugyanis a szórványok névtörténeti, nyelvtörténeti és történettudományi értékelése egyaránt pontosíthatóvá válik. Ezek a célok és alapelvek vezetnek a továbbiakban akkor is, amikor az ómagyar kori személynévhasználat vitás kérdéseit igyekszem ily módon megvilágítani.

A források személyjelölő elemeinek használatában megnyilvánuló sajátosságokat többnyire az oklevélírók tudatos törekvéseként értékelhetjük, amely — mint erre már a korábbiakban is utaltunk — a lejegyzésben érvényesülő egységesítő szándékban, hivatali normatörekvésben is megmutatkozik.¹⁰¹ Az oklevélírók tudatossága valójában két tényező egyidejű jelenlétére épül: egyrészt arra az európai oklevélírói gyakorlatra, amit a nótáriusok hazai és külföldi képzésük során elsajátítottak, másrészt pedig az oklevelek elsődleges jogbiztosító szerepére (vö. ehhez HOFFMANN 2004: 13–14). Mindezeknek a körülményeknek az együttes jelenléte pedig a személynév-történeti kutatások számára azzal a következménnyel jár, hogy az egyes nyelvi elemek (köztük személynévek) nyelvhasználati értékét is összetettebben kell értékelnünk, és kísérletet kell tennünk arra, hogy az oklevelek személyjelölő szerkezeteit elemezve leválasszuk azt a réteget, amely az oklevélíró nyelvi lenyomatát őrizheti, arról, amely a helyi névhasználatot kifejező formákat tartalmazza. Ennek eredményessége persze sok tényezőtől függ, ahogyan ezt az alábbiakban látni fogjuk.

2. Az oklevélírói tevékenységet már rögtön a névvalásztásban tetten lehet érni. Többször utaltunk már arra, hogy a személyek megjelölésére egyidejűleg a régiségben is több névforma (és névfajta) lehetett használatban.¹⁰² Azt,

¹⁰¹ A tudatosság mellett persze számolnunk kell bizonyos fokú véletlenszerűséggel, ösztönösséggel is a megszövegezésben, ami elsősorban „az oklevél-fogalmazó nyelvtudati bizonytalanságából” fakad (vö. HOFFMANN 2004: 14). Anonymus kapcsán véli úgy BENKŐ LORÁND, hogy a szerző „tudós latinsága és anyanyelvi bázisa nemegyszer ütköztek és keveredtek” egymással (1996: 237).

¹⁰² Természetesen ezek közül csak némelyek jutottak el az írásbeli rögzítés szintjére, ezért nem igen tudok egytérteni BENKŐ LORÁNDnak egy régebben megfogalmazott véleményével, amely szerint „Föl kell tennünk [...], hogy az írásbeliség a létező és élő formákat ebben az időben is hiánytalanul rögzítette” (1949a: 4, 17, én ritkítottam: T. V.). Abban igaza van BENKŐnek, hogy az írás a szóbeliségben is élő névformákat rögzített, abban azonban már nem lehetünk biztosak, hogy ezeket az élő névalakokat egy-egy személyre vonatkozóan az írás hiánytalanul rögzítette volna. Ahogyan a mai jogi írásbeliség sem így jár el, miért kellene mást elvárnunk a középkortól? A névhasználat hivatalos és nem hivatalos színtereinek különbsé-

hogy ezek közül az adott oklevélben éppen melyikkel vagy melyekkel azonosították a jogesetben szereplő egyént, részben nyilvánvalóan az „adatközlő”, a névvisselő választásától függött; de az, hogy egy-egy ilyen esetben mi tekinthető az illető tényleges közlésének, és mi az, ami inkább az oklevél megszövegezőjének a választása volt, sajnos ma már nemigen dönthető el. A szöveg fogalmazója a névválasztással egyidejűleg azt a szerkezetsablont is megválasztotta, amellyel az adott névformát az oklevél latin nyelvű szövegébe beillesztette.¹⁰³ Konkrét példával megvilágítva ez azt jelenti, hogy ha egy adott személyt például referáló néven *János*-nak (és ennek nyilván valamely affektív származékával például *Jani*, *Jan-kó*, *Jancsi* stb. formában) neveznek, és visel emellett egy sajátosságjelölő szerepű *Kobzos* névformát, illetőleg egy szintén sajátosságviszonyt kifejező *Szabadi* ’Szabadiba való’ megjelöléssel is meghatározzák, az ő okleveles említésekor a szövegező ezek közül élhet csupán egynek a kiválasztásával (ez többnyire a referáló név — ahogyan ezt a fentiekben láttuk —, amit egyházi név esetén ráadásul latin megfelelővel „standardizálva” szokás visszaadni: *Johannes*), de összekapcsolhat közülük kettőt (1326/1326: *Johannes dictus Kobzus*, A. 2: 248), vagy akár hármat is (1327: *Johanne dicto Kobzus de Zobody*, A. 2: 274). Arra, hogy az egyének okleveles említéseiben szereplő variációk mögött esetleg az oklevélíró egyéni döntései állnak, a szakirodalom is több ízben utalt (vö. pl. SZABÓ I. 1954: 8, KÁLMÁN B. 1961: 30–32, 1989: 69, FEHÉRTÓI 1969: 51–52, SZENTGYÖRGYI 2010a: 37, 39, KENYHERCZ 2013b). Azzal viszont kevésbé érthetünk egyet, hogy ezt — mint FEHÉRTÓI KATALIN véli (i. m. 51) — a nótárius „ízlése” befolyásolta volna. Sokkal inkább tartható ebben a kérdésben SZENTGYÖRGYI RUDOLF álláspontja, aki szerint abban, hogy egy-egy konkrét esetben milyen oklevélírói döntés született, elsősorban névszerkezeti és névhasználati kérdések lehettek a meghatározóak (i. m. 37).

3. Az oklevélírói tudatosság és mögötte valamiféle hivatali normatörekvés megnyilvánulásaként értékelhetők az oklevelekben megfigyelhető l a t i n i z á l á s o k különböző formái. Latinizálás terminus alatt fogom egybe mindazokat a jelenségeket, amelyek a személynévformák latinra fordításában (pl. *Nagy* – *Mag-nus*) vagy pedig a latin megfelelőjük használatában (pl. *István* – *Stephanus*) ölte-

gét ALEKSANDRA SUPERANSKAYA abban látja, hogy míg a beszélt nyelvben (a nem hivatalos szinteken) egy-egy személyt elegendő volt egy-két névvel megjelölni, a hivatalos szituációkban három vagy még több komponenssel azonosították (1995: 814). Arra, hogy a személyek azonosítására a szerkezetsablonokban használt tulajdonnévi elemek a beszélt nyelv szintjén is használatban lehettek, e fejezet további pontjaiban részletesen is kitérek.

¹⁰³ A névválasztás SZENTGYÖRGYI RUDOLF felfogásában az oklevél megszövegezőjének előzetes tevékenysége, amely megelőzi a konkrét nyelvi elem szövegbe illesztésének eljárását (2010a: 37). Noha ezeket a fázisokat az elemzés során valóban szétválaszthatjuk egymástól, e két lépés tudati-mentális idősikja a valóságban megítélésem szerint teljesen egybecsúszik.

nek testet.¹⁰⁴ Az oklevelek latin nyelvű személynévhasználatát tanulmányozva szembevetünk, hogy bizonyos típusú névfajták jóval gyakrabban szerepelnek ilyen alakban, mint mások, aminek a háttérében az áll, hogy bizonyos nevek „irodalmi szintű” formáit a korabeli norma szerint latinosított alakban volt szokásos vagy éppen kötelező rögzíteni (BENKŐ 1995: 405–406). E vonatkozásban teljesen egyetérthetünk HOFFMANN ISTVÁN álláspontjával, aki úgy véli, hogy „a latin oklevélszövegek korabeli szerkesztési szabályai bizonyára ezt kötelezően el is várták a nótáriusoktól” (2004: 17). Ez pedig egyúttal azt is igazolja, hogy a forrásokban (oklevelekben, gesztákban) szereplő nevek latin vagy latinosított formái mögött is feltétlenül kereshető, sőt keresendő az anyanyelvi háttér (BENKŐ 1996: 224).

3.1. A latinizálások egyik fő típusaként a személynéveknél is — csakúgy, mint a helynévi szórványok latin szövegbe történő beillesztésének módjai között (vö. ehhez HOFFMANN 2004: 15–38, SZENTGYÖRGYI 2010a: 39–42, SZŐKE 2013: 59–74) — a *n é v f o r d í t á s o k a t* jelölhetjük meg. Ez a személynévek esetében elsősorban a sajátosságjelölő névfajták egyedeit érinti tekintve, hogy ezek közzsói azonosíthatósága a fordításhoz jó alapot nyújtott, s körükben — a források tanúsága szerint — is előnyt élveztek a latinra fordítás szempontjából bizonyos külsődleges tulajdonságjegyeket, foglalkozást, nemzetiséget kifejező névformák. A 14. századi, *dictus*-os szerkezetsablonnal rögzített személynévi adatok („megkülönböztető nevek”) vizsgálatából FEHÉRTÓI KATALIN arra az eredményre jutott, hogy a latinra fordított névalakkal megjelölt személyek körében az öt leggyakoribb között négy külső tulajdonságra utaló (*Magnus* ’nagy’, *Rufus* ’vörös’, *Parvus* ’kis’, *Niger* ’fekete’) és egy etnikai hovatartozást (*Sclavus* ’szláv’) megjelölő név szerepel (1969: 46). Ezek mellett azonban igen változatos azoknak a szemantikai tartalmaknak a köre, amelyek a latin fordításban (vagy abban is) megjelenő személynévekben tükröződnek; tulajdonságjelölők például az 1302: *Nicolaus Magnus* (A. 2: 2: 166), 1334: *Johannes Niger* (A. 3: 116), 1389: *Dionisius claudus* (’sánta’, Zs. 1: 97), 1389: *Stephanus Rufus* (Zs. 1: 106), 1449: *Fabianus bonus* (’jó’, N. FODOR 2010a: 29), 1449: *Matas cecus* (’vak’, i. h.) személynévek; foglalkozásra utalnak az 1449: *Matias carpentator* (’ács’,

¹⁰⁴ A tulajdonnevek fordításának egy lehetséges (négy fokozatot elkülönítő) modelljét dolgozta ki monográfiájában VERMES ALBERT PÉTER (2005a, lásd még 2005b: 312–313), amelynek alkalmazhatóságát a régi magyar személynévformák okleveles rögzítésében SLÍZ MARIANN tesztelte középkori névanyag bevonásával, és mutatott ki a fordítási stratégiában a 14. és a 16. század közötti időszakra vonatkozóan jelentős elmozdulásokat, s egyúttal valamiféle egységesülési tendenciát (2014b). A fentiekben én magam nem ezt a modellt követem ugyan, mert a munka gondolatmenete más struktúrát kíván meg, de a VERMES-modell egyes kategóriái az általam választott megközelítésben is feltétlenül helytállónak bizonyulnak, ahogyan a SLÍZ MARIANN-tól megfogalmazott következtetések többségével s a felvázolt tendenciákkal ugyan-csak egyetérthetünk.

i. h.), 1468: *Martinus faber* ('kovács', i. h.), 1449: *Paulus sartor* ('szabó', i. h.); etnikai hovatartozásra pedig az 1324: *Johannes Polonus* ('lengyel', A. 2: 143), 1349: *magistri Laurencii sclavi* (A. 5: 399), 1460: *Johanne Valaho* ('oláh', N. FODOR 2010a: 29) alakok. (A latin fordításban jelentkező személynevek szemantikai sokszínűségéhez lásd még FEHÉRTÓI 1969: 46–49, N. FODOR 2010a: 29–30, SLÍZ 2011a: 231–233.) Ezek a latinra fordított sajátosságjelölő névformák a középkor végének okleveleiben már meglehetősen periférikus jelenséget képviselnek: a magyar alakok használata ekkorra lényegében egyöntetűvé válik (vö. FEHÉRTÓI 1968: 326, GULYÁS 2007: 152, 2009: 47). SLÍZ MARIANN a 16. század végére bekövetkező egységesülési folyamatok háttérében névrendszertani változásokat sejt. Úgy véli, hogy a családnevek ekkorra jórészt kialakulhattak, s az írnokok pontosan érzékelték a sajátosságjelölő név (nála: megkülönböztető névelem) és a családnév közötti pragmatikai különbséget, azt tudniillik, hogy az előbbi kreált névforma, az utóbbi pedig átadott, automatikus név (2014b: 82–83). Megítélesem szerint ez a felvetés csak abban az esetben tekinthető reálisnak, ha az írnok a helybeliekkel egyazon kommunikációs közösségbe (valójában névközösségbe) tartozott, hiszen csak akkor lehetett valós ismerete arról, hogy egy-egy névformát az adott közösség tagjai nexusjelölő (automatikus) névként vagy pedig sajátosságjelölő (kreált) névként használtak-e. A mai névhasználati viszonyok közepette sem igen tudhatja például egy idegen, nem az adott közösségbe tartozó személy egy *Fuvaros Jóska* típusú névforma *Fuvaros* eleméről megállapítani annak tényleges funkcióját, azt tudniillik, hogy ez sajátosságjelölő névként (ragadványnévként) vagy nexusnévként (családnévként) kapcsolódik-e a névviseelőhöz. A névhasználói közösséghez való tartozás a régiségben ugyanilyen fontos feltétele lehetett az efféle névhasználati körülmények pontos ismeretének. Emellett persze az sem elképzelhetetlen, hogy a neveket lejegyző hivatalnok a saját névkompetenciáját is rávetíthette az általa lejegyzett személynevek státusának megítélésére.

Abban, hogy egy-egy személy megjelölésében a magyar vagy a latinra fordított formával élt-e a lejegyző, határozott szabályokat nemigen figyelhetünk meg. Többen is fölvetették ugyan azt a lehetőséget, hogy az eltérő nyelvi megformáltság mögött esetleg eltérő névszociológiai érték rejtőzik (lásd pl. FEHÉRTÓI 1969: 49, HORVÁTH Z. 2006: 9), ennek azonban éppen maguk a nyelvi adatok látszanak ellentmondani. A felvetés lényegét röviden a következőkben foglalhatjuk össze. FEHÉRTÓI KATALIN egy valóban érdekes ötlettől vezetve párhuzamba állította a személynevek kapcsán megfigyelhető latinizálási szokásokat a helynevek latinra fordításával, s ennek alapján azt a konklúziót fogalmazta meg, hogy „A közszájon forgó, állandónak mondható magyar helyneveket az oklevélírók soha nem fordították le latinra; ezeket a nép csak magyaros formájukban ismerte, latinra fordítva meg sem értették volna. Talán azokat a magyar megkülönböztető elemeket is, melyeknek hasonló jelentésű latin megfelelőjük is használatban volt

az okleveles gyakorlatban, a személy környezete adta, s így általánosan ismert nevek voltak, nem pedig az oklevélíró alkalmi ötletéből születtek. A magyar nyelvi forma tehát a megkülönböztető elem társadalmi érvényének szilárdabb voltára, a latin nyelvi pedig a megkülönböztető elem alkalmi jellegére látszik mutatni.” (1969: 49). Azt az elgondolást, miszerint a latin nyelvű megkülönböztető elemek inkább alkalmi jellegűek voltak, amit a szkriptor írt az „egyénnév” mellé a birtokösszeírások során, s amelyek magyar megfelelői a szóbeliségben nemigen voltak személynévként használatban, N. FODOR JÁNOS is vitatja, ám ezeket a latin nyelvű lexikális egységeket végső soron — mégiscsak engedve egy bizonyos pontig a fenti felvetésnek — ő maga is „névkiegészítő” elemekként határozza meg, és a szerkezeteket „az írásbeliséghez köthető alkalmi jellegük”-re hivatkozva a körülírások közé utalja (2010a: 23–24). Én magam úgy vélem, hogy ezeknek az elsősorban FEHÉRTŐItől származó, de részben N. FODOR által is felkarolt gondolatoknak a névszociológiai érvényessége erősen vitatható, amint ezt az alábbiakban tételesen is igyekszem igazolni. Már itt is megjegyzem ugyanakkor, hogy az efféle jelenségek magyarázatában egy lényeges tényezővel feltétlenül számolnunk kell (és ezt FEHÉRTŐI, de részben N. FODOR is elmulasztja): a már sokat emlegetett oklevélírói tudatossággal, illetve az ezzel szerves összefüggésben lévő szabály- és normakövető magatartással. Ez a „humán” (vagy még inkább: hivatali) tényező pedig komoly súllyal veendő figyelembe minden itt tárgyalt kérdés kapcsán.

A *Niger, Rufus, Parvus, Sartor* típusú latin személyjelölőknek a magyar *Fekete, Vörös, Kis, Szabó* formákkal megegyező használati értékét világosan igazolhatja az az egyáltalán nem szokatlan jelenség, amikor egyazon személy oklevélbeli említéseiben használják a lejegyzők hol a magyar, hol a latin formát; vö. pl. 1324: *magister Johannes polonus* (A. 2: 143), 1324: *Johannes dictus Lengen* (A. 2: 171), 1326: *Thoma Rufo ~ Thoma dicto Werus* (App. 1: 57–58, FEHÉRTŐI 1969: 49), 1468: *Johannes lanifex*, [1468 u.]: *Johannes Chapo* (N. FODOR 2010a: 29), [1468 u.]: *Gregorius sartor; Andreas sutor*, 1468: *Gregorius Zabo; Andreas varga* (i. h.) (az efféle párhuzamokhoz az idézett forrásokon túl lásd még SLÍZ 2011a: 184, 197).¹⁰⁵ SLÍZ MARIANN ezekre támaszkodva tartja meg-

¹⁰⁵ Ezeket a párhuzamos megfeleléseket látva N. FODOR JÁNOS is úgy foglalt — a fent bemutatott véleményétől eltérően — állást, hogy nincs okunk arra, hogy ezeket a variánsokat ne fogadjuk el valóban élő névformáknak, de még az olyan esetekben sem lehet kizárni a magyar névhasználatot, ahol csakis latin formában adathozható a név, különösen ha ezt a későbbi öröklődése egyértelműen bizonyítja (2010a: 30). Egy újabb írásában SLÍZ MARIANN is azt hangsúlyozta, hogy a formai szempontok (mint például a lejegyzés nyelve, a névszerkezet elemeinek száma és sorrendje) nem lehetnek alkalmas kritériumok a „családnévség” megítélésére, mivel azok elsősorban a nevek feljegyzésében alkalmazott, latin mintákon alapuló szokásokat (és tegyük hozzá: az ebben bekövetkező elmozdulásokat) tükrözik (2014c: 285, 291).

alapozatlannak azt a feltevést, hogy „akár a latin, akár a magyar alak állandóbb lenne a másiknál”, ahogyan arra sem következtethetünk véleménye szerint pusztán a feljegyzés nyelvéből, hogy volt-e ezek mögött a nevek mögött élőszóbeli névhasználat (2011a: 232). Valóban nem. Az itt látható váltakozásból ugyanis csupán annyit valószínűsíthetünk (ennyit azonban megítélésem szerint bizonyosan), hogy a magyar és a latin formák használati értéke azonos lehetett. Arra pedig, hogy ezt miképpen határozhatjuk meg, a források személyjelölő szerkezeiteinek névszociológiai jellemzőit taglalva rövidesen visszatérek. Egy tanulságos megfigyelés viszont még feltétlenül ide kívánczik: noha nem tudjuk, mi inspirálta a nótáriusokat a nevek magyar vagy latin nyelvű rögzítésében, az a tapasztalatunk, hogy sokkal inkább a nagyobb frekvenciájú névformákat (*Nagy, Kis, Vörös*) örökítették meg latinra fordítva, a ritkébbakat (*Nyakas, Lopó*) pedig vulgáris nyelven rögzítették, ami talán arra mutat, hogy mindez esetleg összefüggésben állhat az írnokok műveltségével, nyelvtudásával is (SLÍZ 2011a: 232–233). MEZŐ ANDRÁS a Várdai-birtok 16. századi jobbágyneveit vizsgálva arra is felhívta a figyelmet, hogy bizonyos sajátosságjelölő személyneveknél meg éppenséggel a magyar forma használata a szokatlan, és a latin mutatkozik az általánosnak még ebben a viszonylag kései időszakban is (1970a: 27–28). Ezek a körülmények aligha tekinthetők véletleneknek, s minden bizonnyal szerves összefüggésben állnak az oklevélírói (normatív) gyakorlattal.

3.2. A személynevek nagyobb részét a latin nyelvű iratokban úgy jegyezték le, ahogyan azok a magyar ajkakon, a közhasználatban vélhetően funkcionáltak (pl. 1138/1329: *Muncas*, ÁSz. 571, 1230: *Vduorus*, H. 7: 18, Gy. 1: 761, ÁSz. 773), az egyházi eredetű nevek azonban a kezdetektől fogva rendre (mondhatni szabályszerűen) a latin megfelelőjükkel használatosak a források szövegében (pl. 1113: *episcopus Laurencius Chanadiensis*, DHA. 1: 396, ÁSz. 483; 1134: *testes ... Benedictus custos*, CAH. 46, ÁSz. 112; 1156: *testes ... Stephanus Sunadiensis electus*, Gy. 1: 851, CAH. 62, ÁSz. 728). (Erre a kettősségre a szakirodalomban is gyakran történik utalás; vö. pl. MOÓR 1936: 51, BENKŐ 1950a: 18 stb.)

A referáló nevek latin alakban történő okleveles rögzítése mint a latinizálás másik fő típusa ugyanakkor nemcsak az egyházi (bibliai, mártírológiumi) nevek kapcsán jelentkezik, hanem találkozunk ezzel a gyakorlattal (szövegbeillesztési eljárással) olykor a világi nevek alakját érintően is: pl. *Arpadius, Farkasius* (vö. ÁSz.) A *Farkas* személynév latinizált *Farkasius* alakja ráadásul olyan feltűnően gyakori volt az Árpád-korban (az ÁSz. három hasábon keresztül közli az adatait, szemben más állatnévi lexémát tartalmazó személynevek alig egy-két előfordulásával), hogy joggal gyanakodhatunk arra, e megfelelés mögött speciálisan e névforma használatát befolyásoló minta állhatott. Ez a lehetőség — a már az „Árpád-kori kis személynévtár” adatai kapcsán is szembeötlő aránytalanságot érzé-

kelve — FEHÉRTÓI KATALINban is felmerült, s a név gyakoriságát kapcsolatba hozhatónak gondolta István király feleségének, Gizellának a nevelője, Szent Wolfgangus regensburgi püspök tiszteletével, illetve általánosabban a német *Wolfgangus* névvel, s a *Farkas* névformát ennek fordításaként értékelte (1997a: 75).¹⁰⁶ KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND ezt megelőzően szintén utalt arra, hogy a *Farkas* név elterjedését talán befolyásolhatta a véletlen jelentésbeli találkozása a mártírológiumban is szereplő *Wolfgangus* személynévvel (1954: 380), s az ezzel való azonosítása eredményezhette a magyar névalak gyakori latinizálását is. További támogató érvként szolgálhat a — németek között egyházi névként is népszerű — *Wolfgang* névnek a vele azonosítható *Farkas* használatát ösztönző hatására az az adalék, hogy a *Farkas* név elsősorban ott őrződött meg mindmáig, ahol a középkortól fogva folyamatos volt a magyar–német nyelvi érintkezés (B. GERGELY 1999a: 219).

A személynévek latin alakban való használata azzal a fontos előnnyel járt, hogy szabályszerű deklinálhatóságuk révén a névalakok könnyen beépíthetők voltak a latin mondat szerkezetébe (HOFFMANN 2004: 17, SLÍZ 2006: 178). Az egyházi nevek (és részben mások) efféle „standardizálása” sok egyező vonást mutat a patrocíniumi eredetű településneveknek mint jellegzetes helynévtípusnak a sajátosságaival. Ez a névtípus ugyanis az oklevelek tanúsága szerint latin nyelven tűnik fel az írásbeliségben; vö. pl. 1332–37/PR.: Johannes sacerdos de *Sancto Adriano* (Bihar vm.), 1329: de *S. Andrea* (Abaúj vm.), 1338–42: de *Sancto Demetrio* (Arad vm.), 1285: de *Sancto Dyonisio* (Baranya vm.), 1276/1641: de *Sancto Georgio* (Bars vm.), 1287: p. *Sancto Ladislao* (Bodrog vm.) (az adatokat lásd KMHsz. 1.); s a latin nyelvű megjelölések a magyar alakokkal szembeni dominanciájukat a névhasználat ezen közegében hosszú ideig megőrzik.¹⁰⁷ Aligha lehet kétséges, hogy a *Péter*, *György*-féle személynévek és a *Szentpéter*, *Szentgyörgy*-féle településnevek feltűnően gyakori latin nyelvű használatát azonos tényezők határozták meg: a latin formák hosszan elhúzódó fölénye az oklevélírók műveltsége mellett arról is tanúskodik, hogy ezek a nevek — amint

¹⁰⁶ Megítélése szerint csak abban az esetben lehetünk biztosak a *Farkas* személynév állatnévi eredetében, ha az — a névvonatkoztatás példaként — a *Medve* névvel együtt apát és fiát vagy testvéreket jelöl meg (FEHÉRTÓI 1997a: 75). Erre a minden bizonnyal asszociációs névadásra a Tihanyi összeírásban láthatunk is (testvérek neveiben) példát: 1211: In villa Supoc vdornicij ... filius Laurentii, *Zemdi cum filiis suis Forcos, Medue* (PRT. 10: 512–513, Gy. 2: 433, ÁSz. 301).

¹⁰⁷ A névtípusról az utóbbi években több magyar és angol nyelvű tanulmányt is közzétettem, s ezek mindegyike érintette e sajátos kultúrnévtípus latin nyelvű feltűnését az okleveles forrásokban (lásd pl. TÓTH V. 2007, 2011a, 2012a, 2012b; a nemzetközi összefüggéseire pedig 2011b). De hasonló az itt idézett jelenség ahhoz is, amit más típusú helynevek latinizálása kapcsán tapasztalhatunk: a *Strigoniensis* 'Esztergom', *Nova villa* 'Újfalú' típusú okleveles említések beszélt nyelvi használatáról természetesen szó sem lehet.

arra HOFFMANN ISTVÁN is utalt — „egy magasabb, írásbeli norma által is támogatott megnevezéseknek számítottak” (2004: 26).¹⁰⁸

A probléma ugyanakkor az itt látottnál megítélésem szerint még összetettebb, s erre akkor derül fény igazán, ha azt a kérdést is feltesszük, hogy mi is volt az a magyar nyelvű személynévforma, aminek a latin megfelelőjeként a *Petrus*, *Jacobus*, *Johannes* stb. feltűnik az egyének oklevélbeli megjelölésében. Ezt a kérdést ugyanis nem tudjuk egyértelműen és minden tekintetben megnyugtatóan megválaszolni, s legfeljebb a (valamelyest megalapozott) sejtéseinknek adhatunk hangot akkor, amikor azt gyanítjuk, hogy nemcsak az alapneveket, azaz a *Péter*, *Jakab*, *János* névformát volt szokás a korszak jogi írásbeliségében ekképpen standardizálni, hanem a *Pete*, *Pető*, *Ják*, *Jákó*, *Jan*, *Jankó* stb. származékneveket is.¹⁰⁹ E felvetést az alábbi néhány érveléssel látom megtámogathatónak.

Mindenekelőtt azoknak a személyjelölő szerkezeteknek a vallomására támaszkodhatunk, amelyek a latin *Petrus*, *Johannes* típusú névalakkal összekapcsolva azok valamely származéknevét (*Petőc*, *Jankó*) tartalmazzák az illető személy megjelölésében. Az ilyen módon, a *dictus*, az *alio nomine* vagy más hasonló szerepű latin elem segítségével összekapcsolt nevek (pl. 1293: *Petrus dictus Pethuch* filius Petri, Gy. 1: 149, ÁSz. 632, 1366: *Johannem dictum Janko*, SoprOkl. 1: 366, FEHÉRTÓI 1969: 98)¹¹⁰ jóvoltából a névhasználat különböző szintjeit: az élőszóbeli, valós használatú és a hivatalosan, az oklevél számára az oklevélíró által — a normához igazodva — ezek alapján életre hívott névalakot egyaránt tetten érhetjük. Ezek az adatok arról tanúskodnak tehát, hogy például a latin *Petrus*-ból rövidített *Petr-*, *Pet-* többől való személynévi származékokat egyenesen a *Petrus*-szal latinizálták a korabeli oklevélírói gyakorlat szerint. Ez persze nyilvánvalóan csak azzal a feltétellel képzelhető el, ha a *Petenye*, *Petk*, *Pete*, *Pető*, *Petőc*, *Péter* stb. névformák összetartozása egymással és főleg a latin *Petrus*-szal a szinkrón névhasználatban, de legfőképpen az oklevélíró névtudatában (névkompetenciájában) világos volt. (Hasonlóan értékeli a jelenséget SLÍZ MARIANN is, bár ő a név és névváltozat viszonyára, valamint a képzett neveknek

¹⁰⁸ Némileg eltérően ítéli meg az efféle elnevezések névhasználati körülményeit legújabb írásában SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2013: 161–163).

¹⁰⁹ E helyütt azzal a kérdéssel, hogy a *Pete*, *Pető*, *Ják*, *Jákó* típusú személynévek milyen funkciót tölthettek be (azaz referáló nevekként vagy affektív nevekként jelölték-e meg a kérdéses személyt), nem foglalkozom, hiszen a latinizálás ügyét ez nem érinti, de a források személyjelölő szerkezeteinek névhasználati értékét tárgyalva erre a problémakörre is kitérek majd.

¹¹⁰ Néhány további példa ebből a körből: 1306: *Petrus filius Petri dicti Petune* (A. 1: 115, FEHÉRTÓI 1969: 125), 1324: *Petrus filius Petri dictus Pethyz* (SoprOkl. 1: 98, FEHÉRTÓI 1969: 125), 1346: *Johannes filius Petri dicti Peturnye* (A. 4: 591, FEHÉRTÓI 1969: 125); 1397: *Pauli Paka dicti* (Zs. 1: 535/4858, FEHÉRTÓI 1969: 123), 1398: *Petro Peter dicti* (Z. 5: 70, FEHÉRTÓI 1969: 125), 1347/1394: *Nicolaum alio nomine Mysich nominatum* (Z. 1: 449), 1318: *Stephanus filius Stephani dictus Chepe* (A. 1: 451, RÁCZ E. 1956a: 138).

az alapnévtől való önállósodására helyezi inkább a hangsúlyt; vö. 2008c: 125, 2011a: 53, 55.)

További támogató érvként hozhatjuk fel azokat az említéseket, amelyekben testvéreket jelöl meg az oklevélíró olyan módon, hogy az egyiket a latin alapnévvel határozza meg, a másikat pedig annak valamely származéknevével: 1322: *pro Paulo et Pousa fratribus ipsorum* (A. 2: 43), de még nagyobb információértéket hordoznak számunkra azok az adatok, amelyek éppenséggel ugyanazzal a latin alapnévvel említik a testvéreket: 1313: *Ladizlao as alio Ladizlai filijs suis* (A. 1: 301), 1333: *Jacobus et alter Jacobus fratres sui* (A. 3: 22).¹¹¹ Ezek az adatok ugyanis még egyértelműbben utalnak arra, hogy a testvérek vagy ugyanazon alapnév két származéknevét viselték (tehát például *Jákó* és *Jakucs* néven ismerte őket a szűkebb közösségük), vagy az egyiküket az alapnévvel (*Jakab*), a másikat pedig ennek valamely származéknevével nevezték a szóbeliségben. A források mindkét lehetőségre szolgáltatnak analóg példákat; 1303: *Kathow* (A. 3: 20) és a testvére: 1343: *Katouch, Kathok* (Sztáray 1: 169, 171, vö. BERRÁR 1952: 33, RÁ CZ E. 1956a: 135); 1202–1203/1500 k.: *Villa Bodol ... vdornicorum hec sunt ... Agus cum quatuor, ex quibus Boda cum tribus filius, Bodos, Orod, Bodamer cum duobus* (ÁSz. 133).

Néha még az oklevélíró hibájából is levonhatunk a latinizálási szokásokra vonatkozó információkat. HORGER ANTAL hívta fel a figyelmet arra az esetre, amikor egy *Gegus*-ként, illetve egy *Gegew*-ként nevezett személyt a szkriptor más oklevelekben egyaránt *Gregorius*-ként standardizált, pedig a *Gegus*, *Gegew* személynévforma nem tartozik a *Gregorius* családjába, nem annak származékneve, hanem — ha elfogadjuk a szokásos magyarázatát — a *gége* főnévből alakulhattott magyar képzőkkel. „Az a körülmény, hogy egy-egy oklevélíró barát egy *Gegus* és egy *Gegő* nevű magyar embert a latin nyelvű oklevélben *Gregorius*-nak írt, csak annyit bizonyít, hogy ők a z t h i t t é k, hogy ezek azonosak a lat. *Gregorius* névvel.” (HORGER 1934: 77). Ez a megfigyelés attól függetlenül nagyon lényeges, hogy az adott etimológiai magyarázat éppenséggel elfogadható-e vagy sem (ebben a kérdésben nem is mernék állást foglalni), mert azt jelzi, hogy közszói eredetű személynévi formát is vonhattak tévesen az oklevélírók (valójában analogikus vagy hasonlósági alapon) egy-egy latin személynév családjába. És alátámasztja továbbá azt is, hogy nemcsak az alapnevek, hanem a származék-

¹¹¹ További hasonló adatokhoz lásd még GALAMBOS 1942: 44, FEHÉRTÓI 1981: 5–6, HAJDÚ 2003: 108, SLÍZ 2011a: 54 stb. És hogy még egy nevezetes példát is kiemeljünk az érintettek közül: Hunyadi Jánosra és az öccsére egyaránt *Johannes* megjelöléssel utalnak a krónikák (HAJDÚ i. h.). Esetükben sem arról lehet vélhetően szó, hogy mindkettejüket *János*-nak hívták. (Az olyan adatok ugyanakkor, mint az 1567: Kupa *Petre*, akinek a testvére is *Petre*, arra intenek bennünket, hogy az ómagyar kor személynévhasználatának egyes kérdéseiben csak igen nagy óvatossággal foglalkunk állást. HAJDÚ MIHÁLY egyébként ezeket az eseteket a névhez való sajtós ragaszkodással magyarázza, 2002: 50.)

nevek latinizálása is a legtermészetesebb, normakövető oklevélírói magatartás volt ebben a korszakban. Ez a norma természetesen nemcsak a hazai jogi írásbeliség gyakorlatát jellemezte, hanem ugyanezt tapasztalhatjuk Európa-szerte: a német személynévhasználatban például a *Johannes* alapnévből (gyökérnévből) alakult *Johann*, *Hannes*, *Hans* stb. származékneveket az egyházi és jogi iratokban rendre a „hivatalos” *Johannes* alapnévvel rögzítették (SAARELMA 2013: 152), de megfigyelhetjük ezt a kettős névhasználatot a szláv személynévrendszerek kapcsán is (SUPERANSKAYA 1995: 813).

Arra vonatkozóan, hogy mikor éltek az oklevélírók a latinizálás eszközével, és mely esetekben kezelték ezt „nagyvonalúan”, nehéz lenne szabályokat felállítani. SLÍZ MARIANN ebben semmiféle szabályosságot vagy következetességet nem lát, csupán annyit szögez le — s véleményével egyet is érthetünk —, hogy a származéknevek megjelenése bizonyára az élıszóbeli névhasználatnak az oklevelekbe való beszűrődését jelzi, szemben a tipikusan latinizált formában használt alapnévvel (2011a: 138). KÁLMÁN BÉLA pedig az 1522. évi dézsmalajstromok személynéveit tanulmányozva jut arra a megállapításra, hogy noha bennük a keresztnévek rendre latinosított alakjukban szerepelnek, a szláv nevek viszont — minthogy ezeket nem tudták latinosítani — eredeti alakjukban jelennek meg a lajstromokban (1961: 23–24). Noha ez a megfigyelés az esetek többségére nézve valóban érvényesnek fogadható el, egyes források adatai mégis ennek éppen az ellenkezőjéről, a személynév más nyelvbeli megfelelıjének nagyon is tudatos használatáról árulkodnak. A *Csépán* személynév latin genitívuszi alakját mutató adatok (vö. 1267: *Terra Chepani*, 1342: *Chepanfalwa*, KÁZMÉR 1970a: 288; 1307: *Villa Chepani*, *Chepanfalua*, i. m. 277–278) például világosan jelzik, hogy az oklevélíró számára a név idegen (szláv) eredete egyértelmű volt, de ennek a latin ragozási rendbe állítása nem jelentett számára nehézséget, sőt az utóbbi településre vonatkozó 1295: *Villa Stephani* adat még azt is tanúsítja, hogy a nótárius a név más nyelvbeli megfelelıivel is tisztában volt (HOFFMANN 2004: 34).

Azt is valószínűsíteni lehet továbbá, hogy az alacsonyabb társadalmi állásúak pontos rögzítésére nem fordítottak annyi gondot a szkriptorok, mint a felsőbb körökhöz tartozókéra, ezért a róluk szóló feljegyzések gyakrabban is őriznek magyar nyelvű névformákat. A latinosítás eszközét az oklevélírók a felsőbb rétegek nevesítésekor ugyanakkor szinte kötelező érvénnyel használják. Ezzel magyarázható az is, hogy a női nevek körében az úrnőnevek túlnyomó többségét latin alakban találjuk meg a forrásokban, a szolgálók említésében azonban szívesebben él a fogalmazó az élınyelvi formákkal (vö. BERRÁR 1950a: 68–69). BERRÁR JOLÁN a névhasználat és a magyar–latin alakok értékelésével kapcsolatban egy nagyon fontos, előremutató megjegyzést is tesz arra utalva, hogy ha a keresztény nevek használatának kezdeteitől fogva tapasztaljuk a származéknevek jelenlétét is a névadásban, eléggé valószínűtlen, hogy a hosszú és az oklevelekben gyakori *Katerina*, *Margareta* „hivatalos” nevek helyett a mindennapi kommuni-

kációs helyzetekben ne a már kialakult rövidebb *Katlin* ~ *Katrin* (továbbá: *Kata*, *Kató*), *Margit* (továbbá: *Margics*) alakot használták volna (i. m. 69).¹¹² Erre konkrét igazoló adatot is találunk ráadásul az oklevelekben. Egy úrnő a forrásokban egyszer *Bagych*, máskor *Magych*, illetőleg latinizált alakokban, *Magdalena* és *Margareta* néven tűnik fel. BERRÁR szerint az úrnőt feltehetőleg *Magics*-nak nevezhették a szóbeliségben, ami a *Magdalena* származéknévként élt a korban. Amikor az oklevélíró „hivatalosabb”, latinosított formában kívánta a nevet írni, ingadozott a *Magdalena* és a hasonló hangzású *Margareta* között. A *Magics* ikerítéses-elvonásos, „házi használatú” (és bizonyára affektív szerepű) változata lehet a *Bagics*, amely azonban ritkán a hivatalos iratokba, mint látjuk, szintén bekerülhetett (1960a: 189). Ezek a kérdések azonban már a névszociológia területére vezetnek.

3.3. A latinizálás sajátos eseteiként tekinthetünk valójában azokra a *s z e r k e z e t s a b l o n o k r a* is, amelyek az egyes személynévformák okleveles rögzítését szolgálják. Mivel ezekről a korábbiakban már bőven esett szó, itt csupán arra utalok ismételtén, hogy bennük éppúgy az oklevelek megszövegezőinek normatív eljárásait kell látnunk, ahogyan a latinizálás egyéb típusaiban is ez irányítja fő mozgatórugóként a nótáriusok tollát.

4. A fentiekben röviden összefoglalt névfordítások és egyéb típusú latinizálások megítélésem szerint a kancellisták és más oklevél-fogalmazók magas szintű nyelvi képzettségét mutatják. Ennek fényében pedig aligha fogadhatjuk el GYÖRFFY GYÖRGY vélekedését, aki a vulgáris nyelvű helynévi elemeknek az oklevelekben latinul történő említését úgy tekintette, mint pusztán véletlen, „lélektanilag indokolt” eseteket (1970: 200). A források szórványelemeire (helynevekre és személynévekre egyaránt) érdemes olyan szemmel is tekintenünk, hogy ezek az adatok keletkezésük körülményeiből adódóan maguk is „a hivatalos írásbeliség részei voltak, s így esetükben sem zárhatók ki — sőt valószínűsíthetők — bizonyos normatörekvések, egységes eljárásmódok. Biztosra vehető ugyanis, hogy a nyelv sokkal nagyobb változatosságot mutatott már régen is, mint amit az írott források tükröznek. E mögött a látszólagos homogenitás mögött pedig minden bizonnyal nem a nyelvi valóság, hanem egyéb körülmények mellett az okleveles gyakorlat normatörekvése állhatott.” (KENYHERCZ 2013b). Azt, hogy a latin nyelvű névhasználat „tudatos törekvés, szándékos oklevélírói magatartás eredménye, kétségkívül jelzik azok a névcsoportok, amelyekben szinte kizárólagosnak tekinthető a

¹¹² Egyik-másik névforma használatát persze befolyásolhatta az is, hogy volt-e ennek esetleg bizonyos fokú társadalmi-szociális „kötöttsége”, vagy sem. Ahogyan a mai névhasználatban is természetesek a különféle névhangulati tényezők (lásd ehhez pl. HAJDÚ 2002: 54), ugyanígy számolnunk kell ezzel a „pszichológiai” faktorról a régi névadás-névhasználat viszonylatában is. Ezt a tényezőt BALÁZS JÁNOS a tulajdonnevek stilisztikai jellegű konnotációjának nevezi (1963: 51–52).

latin nyelvű említés: e téren a következetesség olykor olyan mértékű, hogy egyfajta — vélhetően a képzés során elsajátított — norma megnyilvánulását láthatjuk benne” (HOFFMANN 2004: 37, 58).

1.3.4. Támpontok a személyjelölő szerkezetek névhasználati értékének megállapításához

1. Végezetül arra, a személynévtörténet szempontjából is kulcsfontosságú kérdésre igyekszem választ adni, hogy a fent részletezett általános elvek mentén haladva milyen további fogódzók lehetnek a segítségünkre ahhoz, hogy a források személyjelölő szerkezeteinek névszociológiai értékét megállapíthassuk. Ehhez figyelembe vehetők egyrészt azok a névelméleti megállapítások, amelyekkel az előző (1.2.) fejezetben foglalkoztunk, de maguk a konkrét forrásadatok is szolgálnak — ha kellően differenciált módon és a korábban hangsúlyozott alapelvek szem előtt tartásával fogjuk őket vallatóra — fontos és megbízható információkat. A mai személynévhasználat jelenségeire ebben a vizsgálatban többnyire ugyancsak támaszkodhatunk (ahogyan ezt például B. GERGELY PIROSKA is hangsúlyozta, 1968: 3), ám eközben arra is tekintettel kell lennünk, hogy egyes mai névhasználati szokásokat törvényi előírások szabályoznak (mint például a családnevek kötelező öröklését), míg az ómagyar korban ilyenek még nem vagy csak másképpen (például keresztnévadáskor) kötötték az egyes személynévfajták használatát.

A névhasználati érték problematikáját vizsgálva azt kell megkísérelnünk felderíteni, hogy az oklevelekben szereplő személyjelölő szerkezetek milyen beszélt nyelvi valóságot és milyen személynévfajtákat rögzítettek. E kérdés megválaszolásában segítségünkre jönnek egyrészt az ómagyar kori források olyan személyjelölő szerkezetei, amelyek egyazon személynek a megjelölésében alkalmaztak eltérő megoldásokat; hasznunkra lehetnek másrészt a későbbi jellegzetes családnévtípusok; illetőleg számíthatunk harmadrészt a személynevet tartalmazó egykorú helynévi adatok vallomására is. Bizonyos névszociológiai kérdésekhez pedig a mai magyar személynévhasználatból levonható általános tanulságok ugyancsak támpontot jelenthetnek. Az alábbiakban ezeket a szempontokat tekintem át.

2. Az a körülmény, hogy ugyanazt a személyt az oklevelekben olykor váltakozó szerkezet típusokkal jelölik meg, nagy információértékkel bírhat a névkutatók számára, hiszen ezekből a v a r i á n s o k b ó l nemcsak a tényleges, élő névhasználatra vonatkozóan nyerhetünk adalékokat, hanem ilyen módon gyakran a nevek morfológiai szerkezetére is fény derül, amit egyébként a latin nyelvű szerkezetsablonok — „homogenizáló” jellegükből adódóan — szükségszerűen elfednek.¹¹³ Azt például, hogy a latin *de* ablatívuszos helynévi szerkezet az esetek nagy részében vélhetően *-i* melléknévképzős helynévből lett magyar személynevet

¹¹³ Szláv nyelvekből való példákkal illusztrálta ezt a jelenséget ZOFIA KALETA (1989: 15–16).

rögzített, az olyan szerkezetvariánsok jelezhetik számunkra, mint például az 1421: *Georgius dictus de Senew* ~ *Georgius Seney* (GULYÁS 2007: 166), 1436: *Benedictus de Sara* ~ *Benedictus Saray* (GULYÁS 2007: 151, 168), 1429: *Albertus dictus de Warangh* ~ *Albertus Warangy* (PRT. 10: 651, ERDÉLYI 1908: 74). A magyar -i képzős névforma olykor a jelölt latin szerkezetbe is beszűremkedik (vö. pl. 1351: *Dominicum de Gumbas* ~ *Dominicus de Gumbasi*, Teleki 1: 93, 95, FEHÉRTÓI 1969: 13), amit felfoghatunk akár úgy is, hogy az oklevélíró vétett az íratlan szabályok ellen, s a nyelvek közötti váltást nem oldotta meg zökkenőmentesen (ahogyan erre már az előzőekben is láttunk példát, vö. *Edunec*, *Bulsuhut*). Az efféle variációk azt jelzik tehát, hogy a *de* + helynév szerkezetsablonnal *Sárai*, *Gombási*-féle magyar nyelvi elemet rögzített az oklevélíró. Ez a nyelvi elem véleményem szerint nem annyira melléknévi (*sárai* 'Sárára való'), mint inkább személynévi (*Sárai*) státuszú lehetett, de ennek eldöntése pusztán az ilyen variánsok alapján természetesen nem lehetséges. Ehhez más támpontokra is szükségünk van.

A váltakozás az említett megoldáson túlmenően persze úgy is jelentkezhet, hogy két különböző szerkezetsablonnal utal az oklevél lejegyzője az adott személyre: az előbb látott Gombási Domonkost például egy másik oklevélben *dictus*-szal kapcsolt szerkezetben találjuk meg (1363: *Dominicus dictus Gumbasy nobilis de Sumkerec*, Teleki 1: 123, FEHÉRTÓI 1969: 13, 93), ami — a latin *dictus* lexéma jelentéséből adódóan — egyértelműen jelzi e megjelölés élőszóbeli használatát. Nem mehetünk el ugyanakkor említés nélkül amellett sem, hogy a forrás Gombási Domonkost egy másik helynévi szerkezet felhasználásával somkereki nemesnek mondja. Az ilyen kettős helynévi megjelölésekről FEHÉRTÓI KATALIN úgy tartja, hogy a megkülönböztető elem (jelen esetben a *dictus Gumbasy* mögött rejlő névforma) a származási helyet jelöli, a másik helynévi szerkezet pedig a feljegyzés idejére vonatkozó lakóhelyet (1969: 13, ehhez hasonló jelenséghez lásd még N. FODOR 2004: 36 is). Ennek valószínűségét itt nem firtatjuk, számunkra ugyanis most ez az adat csak azért lényeges, mert a *nobilis de Sumkerec* szerkezetben bizonyosan nem kereshetünk *Somkereki*-féle személynévet, csak *somkereki* melléknevet vagy még inkább *Somkerékről* (ti. való)-féle ablatívuszi meghatározást.¹¹⁴

A latin fordításban megjelenő népnevek, foglalkozásnevek személynévi funkciójának megítélésében ugyancsak segítségünkre lehetnek a párhuzamosan használt szerkezetvariánsok. Azt például, hogy az 1324: *magister Johannes polonus*

¹¹⁴ Megjegyzem ugyanakkor, hogy a nemzetséghez tartozás kifejezésére szolgáló *de genere* + nemzetségnév típusú szerkezetnek is van *de* + nemzetségnév variánsa, s ennek fényében a névadatot elvileg akár úgy is értékelhetnénk, hogy 'a Somkerék nembeli Gombási Domonkos', ám *Somkerék* ~ *Somkereki* nemzetségről nincs tudomásom (nem ismer ilyet sem KÁRÁCSONYI 1900/2004, sem az ÁSz.).

(A. 2: 143) szerkezet *polonus* eleme mögött személynév rejlik, és nem pusztán etnikumjelölő szerepű elem, az illető személy további adatai egyértelművé teszik (1324: *Johannes dictus Lengen*, A. 2: 171, 1332: *Johannis dicti Lengel*, A. 2: 623 stb.; vö. SLÍZ 2008c: 129, 2011a: 184).

A variánsok elemzésének nemcsak olyan értelemben vehetjük hasznát, hogy általuk igazolhatjuk bizonyos személynév-fajták beszélt nyelvi használatát, hanem ahhoz is támpontul szolgálnak, hogy az adott személynév-fajták morfológiai sajátosságairól képet alkothassunk. Jól szemléltetik ezt a lehetőséget a közvetlen (apa-fiú) nexusviszonyra utaló szerkezetek. Az 1301: *Nicolaus filius Tomb* (A. 1: 11), 1308: *Nicolai dicti Thumb* (A. 1: 151, FEHÉRTÓI 1969: 9) változatok arra utalnak, hogy az illető személyt a referáló néven kívül (az egyszerűség kedvéért nevezzük *Miklós*-nak) az apjáról vett *Tomb*-ként is említik. Az apáról átszármazó elnevezés ugyanakkor morfológiai elemeket is kaphat, s erről a jelöltségről árulkodnak a következő, vélhetően szintén egyazon személyre vonatkozó, párhuzamosan rögzített adatok: 1393: *Blasius dictus Zabey* (Zs. 1: 311/2856), 1399: *Blasium* et *Benedictum Zabfy* dictos (Zs. 1: 645/5833),¹¹⁵ ahol tehát a *(S)zab* apanévhez kapcsolódó -é birtokjelből alakult patronimikumképző váltakozását láthatjuk a *fi* 'fia' formánssal. Mindkét morfológiai szerkezet megtalálható a későbbi magyar családnévrendszer típusai között (vö. pl. *Pálfi*, *Péterfi*, *Sándorfi*; *Lőrince*, *Lőrinci*, *Balassa*, *Balassi*). Megítélésem szerint e formák valós személynévi szerepéhez a dokumentumok keletkezésének korára vonatkozóan nemigen férhet kétség.

3. Hosszabb kifejtést nyilvánvalóan nem igényel annak a szempontnak a mérlegelése, hogy az oklevelek személyjelölő szerkezeteinek valós névhasználati értékére a későbbi-mai *c s a l á d n é v t í p u s o k* vizsgálata jelentős mértékben rávilágíthat. Ellenvetésként persze megfogalmazhatnánk, hogy ez a fogódzó csak azoknak a névfajtáknak az analizisét segítheti, amelyek később családnévvé válhattak. Ez az ellenérv azonban azért nem lehet túlságosan nyomós, mert mindegyik névfajta elemeit ott találjuk a családnévtípusok között, legfeljebb ezek gyakoriságában fedezhetők fel különbségek. Nem nehéz belátnunk, hogy a *Nagy*, *Sánta*, *Derecskei*, *Kovács*, *Tót*, *Pál*, *Jakó*, *Péterfi* stb. típusú családnévek (ezekhez lásd RMCsSz.) már a puszta létükkel támogatják azt a feltételezésünket, hogy az ómagyar kori 1349: *Paulum dictum Noog* (Z. 2: 413), 1375: *Demetrius Santha dictus* (OkI Sz.), 1276/1328: *Nicolaus Dumbo ... de Dereske* (ÁSz. 262),

¹¹⁵ Minthogy a *fi(a)* formánssal alakult nevek elsősorban a 15. századtól jelentkeznek jelentősebb számban (FEHÉRTÓI 14. századi korpuszában mindössze két ilyen elnevezés szerepel, *Birófia*, *Zabfi*, 1969: 67, 155), amikor viszont a latin *filius*-t tartalmazó szerkezetsablonok használata már kevésbé jellemző, olyan variánsokra, amelyekben a *filius*-os szerkezetben szereplő apanévi megjelölés váltakozik a *fi* formánst tartalmazó személynévvvel, ritkán akadunk a forrásainkban.

1268: *Martinus faber* ('kovács', N. FODOR 2010b: 256), 1342: *Petrum dictum Thooth* (Z. 2: 39), 1325: *Johanne filio Pauli* (A. 2: 183), 1307: *magistro Petro filio Jakow* (A. 1: 125), 1291/1291: *Iohannes filius Petri* (ÁSz. 637) stb. típusú latin szerkezetek mögött tényleges magyar személynévformák is rejtőzhetnek, s ráadásul azok lexikális-morfológiai felépítésének rekonstruálásához szintén analógiát nyújtanak.

Családneveink emellett megítélésem szerint a személynév-történeti szakirodalom néhány megállapítását is határozottan cáfolják. A latin szerkezetsablonok kronológiai kérdéseit taglalva utalt SLÍZ MARIANN arra, hogy a 14. század közepére a leggyakoribbá a *de* + helyneves szerkezet vált, a *filius* + apanév struktúra pedig szinte teljesen eltűnt. Ezt az átrendeződést a „megkülönböztető elem” családnévvé válásával hozta összefüggésbe, minthogy „a birtoknév [...] tökéletesen alkalmas a családhoz való tartozás kifejezésére, hiszen egy birtok akár századokon keresztül is lehetett ugyanannak a nemesi dinasztiának a tulajdonában. Az apanév ezzel szemben nemzedékről nemzedékre változó volta miatt kevésbé alkalmas erre a szerepre” (2008b: 188–189, 2011a: 212), ráadásul — idézi ERDÉLYI LÁSZLÓT — az apanév „nem kötötte össze a rokon családtagokat” (1932: 3). Ezzel az érveléssel azért nem tudok maradéktalanul egyetérteni, mert az apanév alkalmasságát a családnévi szerep betöltésére minden kétséget kizáróan igazolják a *Péter*, *Pálfi*, *Pete*, *Lőrince* stb. típusú családnevek.

Korábban már utaltam arra a véleménykülönbségre, amely FEHÉRTÓI KATALIN és N. FODOR JÁNOS között mutatkozott a foglalkozásnévi eredetű, de latinul rögzített névformák használati értékével kapcsolatban. Ebben a kérdésben — mint emlékezhetünk rá — FEHÉRTÓI azon az állásponton volt, hogy amennyiben a *Faber*, *Carpenter* stb. adatok mögött valós személynévek lennének, feltétlenül magyarul rögzítették volna őket a szkriptorok (1969: 49). N. FODOR ezt az érvet nem tartja elégségesnek, és úgy véli, az azonos jelentéstartalmú megkülönböztető nevek öröklődése, azaz családnévi funkciója a latinul rögzített formák élőnyelvi használatához is fontos támogató adalék lehet (2010a: 24).

A családnevek tanúsága ugyanakkor nemcsak pozitív értelemben szolgálhat bizonyos személynév-fajták ómagyar kori létezésére igazolásul, hanem részben éppen e nevek vallomására alapozva szokás megcáfolni a nemzetséghez való tartozást kifejező személynévnek mint nexusnévfajtának a létét. E nézet szerint ugyanis az oklevelek nemzetségjelölő szerkezetei (a *de genere* + nemzetségnév) csak az írásbeliség termékei voltak, az élőszóbeliségben nem használták őket, amit többek között az igazol, hogy a nemzetségneveket nem találjuk meg a családneveink között. Mint már több ízben is jeleztem, a nemzetségnevek kérdésével — főleg a velük kapcsolatos ellentmondásos, de leginkább negatív viszonyulás okán — részletesen is foglalkozni kívánok a munkám egy későbbi (2.3.1.) fejezetében, így az itt idézett véleményre is ott térek majd vissza.

4. Az írásbeliség személyjelölő szerkezeteinek névhasználati értékét mérlegelve a legnagyobb súllyal megítélésem szerint az egykorú helynévi adatok nyújtotta információk esnek a latba. Elsőként ezért az ezzel kapcsolatban a szakirodalomban itt-ott felmerült kétségeket igyekszem eloszlatni. Az 1312/1315: *Bokfya Benedukfolua* (AOKlt. 3: 259/577), 1319: *Inakfiapeturfelde* (AOKlt. 5: 173/437, 185/465), 1321/1323>1370: *Kenchesandrasfolwa* (AOKlt. 6: 22/39, HAJDÚ 2003: 738) típusú „terjengős” helynévi alakulatokról ZELLIGER ERZSÉBET azt tartja, hogy e névszerkezetek csupán írásalakulatok voltak, névként a beszélt nyelvben soha nem éltek, csupán alkalmi használatban merültek fel azzal a céllal, hogy a pillanatnyi birtoklást egy-egy jogesetben pontosan tükröztessék (1991a: 548). Ezt az álláspontot — egyetlen névszerkezetre szűkítve — a magáévá teszi FEHÉRTÓI KATALIN is, és a gondolatot a szerkezetben szereplő személyjelölő elemre vonatkozóan tovább folytatva azt a kérdést teszi fel, hogy a zömmel helynevekben előforduló *-fia* utótagú névszerkezeteket lehet-e potenciális családneveknek tekinteni (1998: 463, lásd még 1969: 4–5 is). Kételyeihez csatlakozva utóbb HORVÁTH ZITA is arra a következtetésre jutott, hogy a *Péterfia-péterháza* típusú helynévi alakulatok személyjelölő előtagja — a magyar nyelvűsége ellenére — nem jelez valós, élőnyelvi névalakot (2006: 9). Nem minden ellentmondástól mentes e kérdésben N. FODOR JÁNOS véleménye, aki szerint az a körülmény, hogy a *filius* magyar megfelelője (a *fi*, *fia* formáns) a 14. században alig fordul elő, és később sem válik gyakorivá, alátámasztja azt, amit FEHÉRTÓI az *Inakfiapéterföldre*, *Bokfiabenedekfalva* típusú helynévi (és benne személynévi) alakok pusztán írásbeli jelentkezéséről vallott (2010a: 22). Utóbb azonban ehhez lábjegyzetben azt is hozzáfűzi, hogy az apa-fiú kapcsolatot feltüntető névviszony minden bizonnyal ismert lehetett a korban, amit a későbbi családnevek apanévi eredetű csoportja is támogat (i. h. 5. lábjegyzet).¹¹⁶

¹¹⁶ Jó félszáz évvel korábban BENKŐ LORÁND jóval differenciáltabban értékelte a „latin *filius* + apa neve genitívusban” szerkezet névhasználati helyzetét, s azt hangsúlyozta, hogy noha a *Johannes filius Petri* struktúra a 13. században még sokszor pusztán rokonságjelölésre szolgál, „nem lehet vitás, hogy nem egyszer, sőt a XIV. században talán az esetek nagyobbik részében az egyénnek a magyar ajkakon a közhasználatban is élő másodlagos, apáról vett nevét takarja” (1949a: 9). Ennek igazolására egyrészt az itt is idézett *Inakfiapeturfelde* típusú helyneveket hívja segítségül, de támaszkodik emellett az 1321: *Wyđ et Lachk filiorum Markolfy* (A. 1: 605) típusú személyjelölő szerkezetek bizonyító erejére is (i. m. 10). Az előbbi valóban megnyugtató fogódzó lehet a kérdésben, az utóbbi viszont azért zárandó ki a támogató érvek közül, mert csupán téves azonosítása egy *Markol-fi*, azaz ’Markol fia’ szerkezetnek. Ez ugyanis — a *-fi* formánssal álló személynévi szerkezetek kronológiájához képest feltűnően korai jelentkezése miatt szintén sokat idézett *Rikolfi*-val együtt (vö. ZELLIGER 1991a: 539, 1991b: 17) — egyszerű genitívuszi esete a latin(izált) *Rikolphus*, *Markolphus* névformáknak (lásd ehhez MEZŐ 1996: 18, FEHÉRTÓI 1998: 463, a személynemekhez pedig pl. 1306: *Morkolfo* filio Kuch, A. 1: 115, SLÍZ 2011b: 288, 1329: magister *Ricolphus*, A. 2: 382–383, SLÍZ 2011b: 435).

A szakirodalomban felmerülő kétségek megítélésem szerint sem a helynevek, sem a személynevek használati értéke szempontjából nem egészen indokoltak, legalább két érv ugyanis mindenképpen ellentmond e felfogásnak. Hangsúlyozandó először is az a körülmény, hogy az oklevelek jogi dokumentumok, amelyek jogi eseteket rögzítenek, s a bennük lévő névformákra a hitelesség, az érdekérvényesítés biztosítása, a birtokjog igazolása szempontjából kulcsfontosságú szerep hárul. Aligha képzelhető el olyan szituáció, amelyben ezek a hivatalos iratok nem a helyi névhasználatra építettek volna akár a helyek, akár a személyek megjelölésében.¹¹⁷ Azt tehát bátran leszögezhetjük, hogy a szándék, a törekvés feltétlenül az lehetett, hogy az oklevél lejegyzője a helyben használt elnevezéseket foglalja bele a dokumentumba. Az viszont ettől valamelyest független kérdés, hogy ezeket a ténylegesen használt hely- és személyneveket éppenséggel milyen nyelvi formába öltöztetve rögzítették a nótáriusok, ennek ugyanis — mint már több ízben is utaltunk rá — sajátos, az oklevélírók kezét irányító, sőt nagyban meg is kötő normái voltak. Ezek a normák, szabályok pedig más eljárásmódot írtak elő a helynevek szövegbe illesztésére, mint amelyek a személynevek beszerkesztését szabályozták. Az előbbieket esetében az elnevezések névszociológiai értéke jobban megragadható a forrásokbeli adatok alapján, hiszen a vulgáris nyelvű rögzítésük — a latinizálás eseteinek nagyon határozott normái mellett — alapvető követelménynek számított. A személyneveknél viszont, mint láthattuk, a latin szerkezet-sablonok a névstruktúrába is beavatkoztak. Jól szemléltetik ezt az eltérő szövegbemillesztési stratégiát azok a párhuzamos adatok, amelyek egyrészről a személynévi előtagot tartalmazó helynevet, másrészről pedig az ugyanezen személy megjelölésre szolgáló szerkezetet mutatják; vö. pl. 1369: villa *Nicolai filii Prebyl* ~ 1389: *Pribifyamyclosfalwa* (KÁZMÉR 1970a: 234), 1327: villa *Nicolai dicti Ewz* ~ 1349: *Ewzmyklosfalva* (i. m. 283), 1320/1322: *terram vacuum ... Zeulos Jacobfolde vocatam ... Jacobi dicti Zeulos* (Gy. 1: 239). Ezekben a példákban az adatpár első tagja (illetve az utolsó példában a szövegrészlet második fele) tehát azt a helyzetet képviseli, amikor a lejegyző az illető személyt igyekezett rögzí-

¹¹⁷ Az más kérdés, hogy amennyiben egy-egy birtokos érdeke úgy kívánta, adott esetben a megszerezni kívánt település nevének megváltoztatásával is igyekezett annak érvényt szerezni. A magát Bot ispántól származtató Becsei Imre birtokszerző törekvései közismertek a szakirodalomban (az Alföldön számos *Bot-*, *Bat-*, *Bod-*, *Pat-* kezdetű névvel álló falut adományoztatott e leszármazási viszonyra hivatkozva magának), ahogyan az is, hogy miként kezdték el a Bodrog megyei *Potala* település nevét *Botalja*(szentpéter)-ként használni a birtokgyarapítás igazolásaképpen (az adatokat lásd a KMHsz. 1. megfelelő szócikkeiben, illetve vö. TÓTH V. 2008: 178). A nevekkal való manipulációnak egy sajátos esetét mutatta be BENKŐ LORÁND, aki szerint a gömöri Szuhai család tagjai, miután megszerezték a Csanád megyei *Ajtonymonostorát*, magukat az *Ajton* nemzetségből valónak kezdték mondani (2002: 102). Ezek a nevekkal való visszaélések is éppen azt bizonyítják azonban paradox módon, hogy a helynevek hitelessége — azaz az oklevélbeli formáknak és a valós névhasználatnak az egyezése — aligha kérdőjelezhető meg bármely esetben is.

teni az oklevélben (s ehhez a jellegzetes szerkezetsablonnal élt), az adatpár másik tagja pedig a helynév vulgáris nyelvi formáját közvetlenül mutatja. Mivel a helynevek belső szerkezetét a személyek azonosítására szolgáló sablonok soha nem kötötték az oklevelek megszövegezési gyakorlatában, az itteni névhasználati formák mindenképpen a vulgáris nyelvhasználatból származhatnak. Arra, hogy az oklevélírók maguk alkottak volna tulajdonneveket, sehonnan sem ismerünk példákat.

A helynevek vallomására ebben a kérdésben én magam sokkal bátrabban építenék, mint azt olykor az előzményirodalom teszi, hiszen azok — ahogyan BENKŐ LORÁND is megjegyezte — a közhasználatban lévő formákat híven megőrizték (1949a: 9, 1949b: 247, 1998a: 112, 115). Ám ha ez önmagában véve még nem is lenne minden esetben elegendő fogódzó, az ehhez kapcsolható további érv: e személynévstruktúráknak a továbbélése családnév típusok formájában feltétlenül meg kell, hogy győzze a kételkedőket. Mindezek nyomán pedig úgy gondolom, hogy az 1322: *Ernefyastephanpaulia* (A. 2: 45, Gy. 1: 650, KMHsz. 1: 93 *Ern(y)efiaistvánpályija* a.), 1332: *Herborthfiaandreashaza* (Oklsz.), 1335: *Methvdfiamihalfefulde* (Oklsz.), 1336: *VezekfyaIwanusmolna* (Oklsz.), 1359: *Lalfiaestephanfolua* (Oklsz.); 1353: *Egrimihalhaza* (A. 6: 72, Oklsz., HAJDÚ 2003: 739), 1301: *Suprunymyklosmolna* (Gy. 3: 71, AOkl. 1: 104/146, HA. 3: 29); 1291: *Adosioanusfelde* (Oklsz.), 1321/1323>1370: *Kenchesandrasfolwa* (AOkl. 6: 22/39, HAJDÚ 2003: 738), 1346: *Bytakunpeturfeulde* (Baranya vm., A. 4: 641, KMHsz. 1: 57 *Bitakunpéterfölde* a.), 1339: *Fuldespeturfulde* (Bars vm., Str. III, 342–343, AOkl. 23: 216/451, KMHsz. 1: 104 *Földespéterfölde* a.), 1341: *Verespétvrligety* (Baranya vm., Gy. 1: 317, KMHsz. 1: 299 *Verespéter ligete* a.), 1366: *Feyriuanfalua* (Oklsz.) stb. okleveles adatok kapcsán nemcsak a helynévi szerkezetek valós létezésében nincs okunk kételkedni, hanem a bennük előtagként szereplő személyjelölő formákat is személynévekként (nexusjelölő, illetve sajátosságjelölő nevekként) fogadhatjuk el.

Itt kell utalnunk arra az ellentmondásos viszonyulásra is, amely a személynévi elemet tartalmazó helynevek forrásértékének kérdésében a szakirodalom megállapításait olvasva nyilvánvalóan felmerül. Egyáltalán nem ritka ugyanis az az eljárás, amely az ilyen struktúrájú helynevek vallomása iránt bizonyos névfajták esetében feltétlen bizalommal viseltetik, míg más névfajták kapcsán ezek „szavának” kevésbé ad hitelt. FEHÉRTÓI KATALIN például — mint láthattuk — az 1322: *Ernefyastephanpaulia* típusú helynevek és egyidejűleg a nexusjelölő, az oklevelekben *filius*-os szerkezettel rögzített személynévek tényleges használatában nem hisz (1998: 463, 1969: 4–5), ám az 1321/1323>1370: *Kenchesandrasfolwa* típusú helynevek vallomását ő maga is felhasználja a sajátosságjelölő, *dictus*-os szerkezettel rögzített személynévek valós léte mellett, illetve a névsorrend kérdésében érvelve (1969: 54). Ugyanígy következtlenül jár el a helynevek értékelésekor N. FODOR JÁNOS is (2010a: 22, illetve 24). Ebben a kérdésben

mindenképpen a konzekvens magatartást tartom a célravezetőnek, amely a helynevek tanúságára mindegyik személynév-fajta és okleveles személyjelölő szerkezet névszociológiai értékelésében egyformán számít.

A fent idézett helynévi példákról azt tartja SLÍZ MARIANN, hogy azok „feltehetőleg csak írásban létrejött, élőszóban ilyen formában nem használt” alakulatok lehettek (2010: 157, de lásd sokkal árnyaltabban 2014a: 160). A helynevek kérdésébe itt nem kívánok belebocsátkozni, de azt hozzáfűzöm e megjegyzéshez, hogy valóban igen feltűnő e helynevek alkalmi jelentkezése a forrásokban, illetőleg az, hogy amennyiben mégis hosszabb időn keresztül fennálltak, akkor pedig gyakori volt körükben a redukciós változás, ami éppen a személyjelölő előtagjuk megrövidülésében öltött testet (vö. pl. 1349: *Ewzmyklosfalva*, 1401: *Myklosfalwa*, 1405: *Ewz Miclosfalua*, 1808: *Miklósfalva*, KÁZMÉR 1970a: 283). Ezek a körülmények pedig jó eséllyel árulkodnak a helynévi formák ideiglenes használatáról. Mindenesetre még ha ez így is volt, és az adott helynévi szerkezetet csak alkalmilag használták a beszélt nyelvben, ez a körülmény önmagában a helynévben lévő személyjelölő előtag tényleges személynévi státuszát nem érinti. Azt ugyanis, hogy az itt idézett alakok reális személynévi formák lehettek, a családnevek vallomása nagy mértékben megtámogatja. Amíg ugyanis a *Bokfiabenedekfalva*, *Kincsesandrásháza* típusú településnevek valóban nem szokásosak, mondhatni atipikusak (s e modell ritkasága a változási érzékenységre is feltétlenül hatással van), a *Bokfi(a)*, *Kincses* típusú családnevek a jellegzetes családnévtípusok közé tartoznak. Mindezzel arra kívánok csupán utalni, hogy a helynév esetleges alkalmi (de megítélésem szerint feltétlenül valós, beszélt nyelvi) jellege önmagában még nem vonja szükségképpen maga után a személynév alkalmi (esetleg az írásbeliség számára kreált) jellegét.

Mindazonáltal az is nyilvánvaló, hogy a *Kincsesandrásfalva*, *Egrimihályháza*-féle helynevek nem szolgálhatnak információkkal sem arról, hogy az adott személynévforma (tehát jelen példákban az *Egri*, *Kincses* sajátosságjelölő név) mennyire volt az adott személy megjelöléseként állandó, vagy inkább a változékonyság jellemezte; ahogyan arról sem adhatnak e helynevek számot, hogy az *Egri*, *Kincses* stb. névalak pusztán az adott személy megjelölését szolgálta-e, vagy esetleg már családi relációban, nexusnévként volt használatban, azaz öröklődött. Abban a kérdésben is óvatosabban lehet csak állást foglalni, hogy az efféle helynevek írásbeli rögzítése befolyással lehetett-e maguknak a személynévszerkezeteknek a megszilárdulására, ahogyan azt SLÍZ MARIANN feltételezi (2008c: 129–130).

A személynév-használati kérdésekkel szorosan összetartozik az a probléma is, amely a foglalkozásjelölő elemeknek a névként kezelését vagy egyáltalán a névszerkezethez tartozását érinti. Az 1257: *Demetrius sacerdos* (ÁÚO. 2: 293) szerkezet többnyire más megítélés alá esik a szakirodalomban, mint a „magyarosabb” 1289: *Jacobi Luaz* (ÁÚO. 4: 349) forma, az utóbbi kapcsán ugyanis

nagyobb eséllyel vetik fel névkutatóink a személynévi szerepet, míg az előbbi esetben inkább lehet szó az adott személy foglalkozásának megjelöléséről. Ebben a kérdésben a korábbiakban már nyilatkoztam, kifejtve, hogy mely esetekben gyaníthatunk a latin formák mögött is *Ács*, *Kovács*-féle magyar személynévet, így itt csupán egyetlen adalékot fűzök hozzá az ott elmondottakhoz. A *dictus*-os szerkezetben szereplő formák elvileg minden esetben utalnak a mögöttes magyar névhasználatra, s BENKŐ LORÁND szerint bizonyos mértékben ilyennek tekinthetők a *Georgius banus* típusú formák is (1949a: 12).¹¹⁸ Ebben az összefüggésben érdemes szemlélni az 1337: *Demeteryspanlaka* (OkI Sz.) 14. századi helynévi adatot is, ahol vélhetően szintén arról lehet szó, hogy a foglalkozásnév nem személynévi szerepben áll, hanem inkább azt időnként kiegészítő vagy éppen helyettesítő elemként fogható fel (hasonlóan látja e név helyzetét BENKŐ LORÁND is, 1949a: 12). Erre egyébként valamelyest még a névsorrend is utal. Akkor ugyanis, amikor a foglalkozásjelölő elem személynévi státuszú, a beszélt nyelvi valóságot és névsorrendet hűen tükröző helynévi előfordulásokban a referáló név előtti pozícióban, mintegy annak jelzőjeként szerepel: pl. 1470: *Jobagisthwanfalwa* (később *Jobbágyfalva*, 1503: *Jobaghfalwa*, KÁZMÉR 1970a: 167), 1645: *Pap Gyeorgy Falva* (KÁZMÉR 1970a: 174). A *Demeterispánlaka*, *Kereszténykenézháza*-féle helynevek személyjelölő előtagjának névsorrendje viszont éppen fordított.

S ha már a személynévsorrend kérdését említettük, erre vonatkozóan ugyan csak fontos tanulságokkal szolgálhatnak az ómagyar kori helynévi adatok. Arra, hogy a beszélt nyelvben attól az időtől fogva, hogy a különböző személynév-fajták szerkezetben is használatosak lettek, a magyar jelzős szerkezetnek megfelelő sorrend volt jellemző, az olyan helynevek szolgálnak bizonyáságul, mint az *Ernefyastephanpaulija*, *Deseufiastephanloka*, *Gywrynfiamarkloka* és a többi korábban idézett példa,¹¹⁹ sőt „igazi ritkaságként” személynévet is találhatunk magyaros sorrendben lejegyezve: 1302: *Nogmiklous*, *serviens* (A. 1: 28, AOkl. 1: 124/189) (vö. SLÍZ 2010: 157). A magyaros névsorrenddel álló okleveles személynévi alakokat (*Vruz Iwanka*, *filetlenpal*, *Both Andreas*) FEHÉRTÓI KATALIN is kivételesnek tekinti (1969: 54).¹²⁰ Megítélésem szerint e példák nem is annyira

¹¹⁸ Az ilyen elemeket BALÁZS JÁNOS a tulajdonnév értelmezőjének tekinti, s a használati szabályaira vonatkozóan megjegyzi, hogy az alkalmazásukat egy-egy nyelvi közösségben annál szükségesebbnek érezték a névhasználók, minél kevésbé volt ismert valamely tulajdonnév (1963: 45–46). Meg kell jegyeznünk továbbá, hogy ezek az elemek nagyban emlékeztetnek az oklevelekben szereplő helynevek mellett gyakran előforduló latin fajtajelölő lexémák funkcionális sajátosságaira (i. m. 47).

¹¹⁹ A személynévsorrend kérdéséhez KERTÉSZ MANÓ is felhasználta az egykorú helynévi adatokat (*Borsfiapeturfeulde*, *Palfyyanus kurtuale*, *Mihalfya Isthwanfelde* stb.) igazoló példaként (1913: 289).

¹²⁰ Noha ez a névsorrend az európai nyelvekben egyedülállónak mondható, VAN LANGENDONCK kutatásai alapján tudjuk, hogy egyes flamand (keleti) nyelvjárásokban is felbukkan, ráadásul

a névsorrend tekintetében minősülnek kivételesnek, hanem inkább ahhoz szolgálhatnak fontos adalékul, hogy az egyes személynév-fajták egyáltalán mikortól jelentkeznek szerkezetben.

Végezetül pedig az egykorú helynevek egy olyan fontos kérdés megoldásához is segítséget nyújthatnak, amely problémakör az ómagyar kori személynévhasználat lényegi részét érinti. Véleményem szerint aligha találhatnánk közvetlenebb és megbízhatóbb forrást annak a megismeréséhez, hogy miképpen hangzottak az oklevelekben latinul vagy latinosított alakban rögzített *Johannes*, *Michael*, *Petrus* stb. személynévek a korabeli élőszóbeli, mindennapi használatban, mint a korszak okleveleinek helynévi szórványait. Ez azzal a körülménnyel van kapcsolatban, amit KOROMPAY KLÁRA nagyon lényeglátóan így foglalt össze: „A helynevek az élő nyelvi ejtést eleve közvetlenebbül tükrözik, mint a (legtöbbször latinosított) személynévek.” (1978: 22, de lásd még ehhez 2008: 391 is). A helynevek ilyen értelemben vett forrásértékére SLÍZ MARIANN is utalt, s illusztrációként az 1337: *Myhaltheleky*, *Andrafalua* (A. 3: 357), *Dyenusteluky* (A. 3: 358), *possessionum Nagmihal*, *Tothmihal* (A. 3: 416) stb. példákat említette (2006: 178). De hasonló tanulságokat hordoznak a következő adatok is: 1312: villa *Johannis*, 1448: *Janofalwa*, 1475: *Janusfalwa* (KÁZMÉR 1970a: 212), 1332–37: *Michaelis* villa, 1332–37: *Mike*, 1392: *Mikefalva* (i. m. 172), és még tovább tárgítva a kört: lényegében valamennyi puszta személynévi helynév (pl. *Ják*, *Jákó*, *Pét* stb.) hiteles tanúként szólítható abban az ügyben, hogy a *Jacobus*, *Petrus* latin(osított) névalakok miként voltak használatban az élőszóbeliségben. Azt tehát, hogy a helyjelölő szerkezetben latin nyelven rögzített személynév (*Johannis*, *Michaelis*) mögött milyen beszélt nyelvi névforma húzódik, a később (vagy éppen párhuzamosan) adatolható helynevek mutatják meg a legközvetlenebbül (vö. még BENKŐ 1998a: 115, illetve HOFFMANN 2004: 36).

5. Az ómagyar kori személynévhasználat feltárásához igen sajátos támpontot jelentenek azok az okleveles adatok, amelyek az oklevél *l e j e g y z ő j é n e k h i b á j á b ó l*, tévedéséből árulnak el a korabeli névhasználatról információkat. Az olyan személyjelölő szerkezetekben, mint az 1437: *Nicolai de Wyfalus* (KÁZMÉR 1970b: 66), 1479: *Gyula dictus de Fejerfalus* (i. m. 64), 1413: *Johannes filius Gregory de Nathafalus* (i. m. 66), 1480/1829: *Michaele de Dragomerfalws* (i. m. 64) az *s* végű helynév nyilvánvalóan az oklevélíró alkalmi elvonása, amelyhez analógiás indítékot a *Sáros* hn. ~ *Sárosi* szn., *Hódos* hn. ~ *Hódosi* szn. névpárok szolgáltathattak. Ahogyan ugyanis Hódosi Miklós megjelenése az oklevélben *Nicolaus de Hodos* lett, ugyanúgy lehetett Kisfalusi Gergely

gyakoribbnak is mutatkozik. Ezt a szerkezeti típust LANGENDONCK régebbi és a holland szórendnek jobban megfelelő mintának tekinti, mint a fordított sorrendet mutató mintázatot, de annak nyelvi és nyelven kívüli okokból adódó fokozatos visszaszorulását is jelzi (2007: 259, 265).

pedig *Gregorius de Kisfalus* (KÁZMÉR 1970b: 61). Ezek a példák több szempontból is nagyon informatívak számunkra. Világos igazolását adják egyrészt a *Kisfalusi* típusú, helynévből alakult személynévformák élőszóbeli használatának, hiszen efféle elvonáshoz más aligha adhatott névtudati háttérrel. És azt is mutatják másrészt, hogy a helynévből melléknévképzővel alakult személynévformák latin oklevélbeli rögzítése a *de* + a helynév nominatívuszi alakja szerkezetben volt a szabályszerű; csak hogy itt a nótárius tévesztett, és ezért került be a szövegbe a hibásan azonosított helynév.

6. És végezetül még egy megjegyzést kell tennünk arra vonatkozóan, hogy a *m a i s z e m é l y n é v h a s z n á l a t* általános tanulságai miként szolgálhatnak vezetőszálként az ómagyar kori vizsgálatokhoz is. E kérdésre hosszasan nem kívánok ismételtten kitérni, hiszen az előző fejezetben éppen ezeket a tényezőket vettem sorra. A jelenkori ragadványnév-használat apropóján vetette fel B. GERGELY PIROSKA azt a gondolatot, ami azonban számunkra e vonatkozásban is lényeges, hogy az identifikációban, azaz a név funkcionális értékének a betöltésében a névfajták kombinációjának elsőrendű szerepe van, ami azt jelenti, hogy maguk a névkapcsolatok is felhasználhatók az elnevezettek megkülönböztetésére, azonosítására (1976: 61). A ragadványnévnek különböző névkapcsolatokban való jelentkezése ráadásul nemcsak a népi, hanem a hivatalos névhasználat szintjén is megfigyelhető úgy, hogy ahol a hivatalos névkapcsolatoknak eleve részeként szereplő család- és keresztnév alacsony funkcióértékű elemek, ott a ragadványnév gyakran beépül a hivatalos (sajtóban, hivatali szerveknél használatos) névformába is (i. m. 65, 1977: 61). A névkapcsolatok változása is megtörténhet természetesen, s ez a kapcsolatban részt vevő nevek funkcióértékének csökkenésével áll korrelációban. A számunkra leginkább lényeges körülményt e tekintetben B. GERGELY PIROSKA abban összegzi, hogy a személynévek identifikáló és kapcsolódási értéke között nyilvánvaló összefüggés van, mégpedig olyan módon, hogy „a funkcionális érték csökkenésével együtt jár a kapcsolódási érték fokozódása” (1976: 67).¹²¹ Pontosan ilyen mozgatórugók állhattak minden korban a személyek többnévűségének hátterében.

A latin nyelvű források helynévi és személynévi szórványelemeire nagy teher hárul: ezek képviselik ugyanis — ahogyan BENKŐ LORÁND Anonymus gesztája kapcsán oly találóan megfogalmazta (1996: 229) — az ómagyar kor okleveleiben, történeti munkáiban az anyanyelv jelenlétének igazi, konkrét térénümát. Ezért sem mindegy, hogy milyen ítélet születik abban az ügyben, amely azt hivatott kideríteni, hogy alkalmasak-e ezek a szórványok a korabeli beszélt nyelvi va-

¹²¹ BALÁZS JÁNOS általános névelméleti síkon közelítve ugyancsak utal arra, hogy a nyelvi jelek azért kerülnek egymással szintaktikai kapcsolatba, mivel funkciójuk valamilyen szempontból kiegészítésre szorul (1966: 18).

lóság, konkrétan a névhasználat főbb tendenciáinak kitapintására, vagy pedig le kell mondanunk arról, hogy a mögöttük lévő élőszóbeliségre vonatkozó kérdéseinkre valamelyest megnyugtató válaszokat kapjunk. Én magam azt az álláspon-
tot vallom, és reményeim szerint ezt a fentiekben sikerült is igazolnom, hogy az oklevelek személyjelölő szerkezeteinek valós névhasználati értékének a meghatá-
rozásához különböző fogódzók segítségével közel kerülhetünk. Ezek között nagy
súllyal vannak jelen a korabeli helynévi adatok, és hasonlóképpen biztosan ala-
pozhatunk az általános személynév-elméleti tényezőkre, valamint a mai névrend-
szer tanúságára is. Vizsgálataink során mindvégig szem előtt kell továbbá azt is
tartanunk, hogy az előttünk álló források jobbára a jogi írásbeliség dokumentu-
mai, amelynek az ómagyar korban éppúgy megvoltak a maga szabályai, ahogyan
megvannak ezek a mai viszonyok közepette is. Ezekhez a normákhoz pedig a do-
kumentumok készítői, az oklevelek lejegyzői jobbára következetesen tartották is
magukat, ami csakis a képzés során elsajátított közös ismeretek révén valósulha-
tott meg ennyire egységes és az európai oklevélírói gyakorlatba is szervesen il-
leszkedő formában.

2. Az ómagyar kor személynévrendszere

Az ómagyar kor személynévrendszerét történeti szemléletmóddal közelítve és abban a funkcionális-pragmatikai keretben igyekszem bemutatni, amit a korábbiakban felvázoltam. A funkcionális szemlélet lehet ugyanis megítélésem szerint az az elméleti keret, amelyben a névrendszer belső összefüggései és az egyes személynév-fajták a legeredményesebben leírhatók. A történeti közelítésmódot pedig főleg az indokolja, hogy csakis ilyen módon nyílik lehetőségünk arra, hogy a névfajták viszonyrendszerének alakulását, kapcsolatait feltárjuk. E leírási mód mellett szól továbbá az a körülmény is, hogy bármely, adott állapotában vizsgált rendszert nem jellemezhetünk sikeresen, ha azt statikus szemlélettel közelítjük meg, mivel számos jellegzetessége csakis működésének dinamizmusában tárható fel és mutatható be (ennek a névkutatásban mutatkozó érvényességéhez lásd HOFFMANN 2008: 13, SAARELMA 2013: 136). Az alábbiakban ennek megfelelően nemcsak azt tárgyalom, hogy milyen főbb jellemzői vannak az egyes személynév-fajtáknak, hanem ezzel szerves összefüggésben azt a folyamatot is igyekszem felvázolni, amelynek során a személynévrendszer egyes részrendszerei kiépültek.¹ Noha a leírás során az ómagyar kor viszonyai állnak a középpontban, vázlatosan minden névfajta kapcsán igyekszem a történeti ívet a mai névrendszerig kifutóan megrajzolni. Azt is előrebocsátom ugyanakkor, hogy ebben a fejezetben sem töreksem a szakirodalom széleskörű eredményeinek összefoglalására, hiszen ezek nagy része az itt alkalmazott felfogás szerint is megállja a helyét; e helyett inkább azokat a kérdéseket és problémaköröket érintem, amelyek a funkcionális megközelítés fényében némileg más megvilágítást kaphatnak.

A nyelv- és névtörténeti vizsgálatoknak az egyik kulcskérdése az elméleti keret, amelyben a vizsgált problematikát szemléljük, a másik viszont nyilvánvalóan

¹ Hasonlóan dinamikus leírási keretet választottak azok a névkutatók is, akik az egyes európai személynévrendszerek fejlődési ívét rajzolták meg írásaikban. Közülük itt csupán néhányat emelek ki. ZOFIA KALETA hat szláv nyelv (cseh, lengyel, horvát, szerb, bolgár-macedón, orosz) személynévadásának alakulását mutatta be nagy alaposággal, a névrendszer fejlődését öt szakasza tagolva (1989), ALEKSANDRA SUPERANSKAYA a keleti szláv nyelvek (1995), VERONICA SMART az angol (1995), DAVID PHILIP DORWARD a skót (1995), HEINRICH TIEFENBACH (1995: 775–776) és WILFRIED SEIBICKE (2008) a német, WILLY VAN LANGENDONCK a flamand (2007: 256–306) személynévrendszer fejlődésének leírását vállalta munkájában. Az európai névrendszerekről összefoglalóan szólt emellett MINNA SAARELMA (2013: 157–200), más írásokban pedig a névrendszer jellegzetes struktúráváltásai is nagy hangsúlyt kaptak (KALETA 1989: 15, VAN LANGENDONCK 1995a: 488, 1995b: 1228).

maga az a nyelvi forrásanyag, amelyre a következtetéseinket alapozzuk. Én magam azt az álláspontot vallom, hogy a névelméleti kérdéseket is gyakorlati, empirikus közelítésmóddal lehet a legsokrétűbben és talán a leginkább megnyugtató módon feltárni. Funkcionális nyelvészeti keretben igyekeztem tehát azt a nyelvi anyagot feldolgozni, amelyet az ómagyar korra vonatkozóan (s kisebb részt azon túlmenően is) egybeállítottam. A forrásanyag feltérképezésekor arra törekedtem, hogy az lehetőség szerint megbízhatóan reprezentálja a korszak névállományát. Az ómagyar kor személynévrendszerének leírásához a következő forrásokra, forráscsoportokra támaszkodtam: feldolgoztam mindenekelőtt a legfontosabb kézikönyvek, kompendiumok névanyagát (pl. ÁSz., SLÍZ 2011b, N. FODOR 2010b, RMCsSz. stb.), a személynév-történeti vagy éppen a történettudományi szakirodalomban szereplő, nagy névanyagot felvonultató tanulmányok, kötetek névadatait (pl. BERRÁR 1952, FEHÉRTÓI 1969, KOROMPAY 1978 stb.), a nyelvemlékfeldolgozások személynévi adatait, de az ómagyar kor időhatárain túlmenően becéző-, család- és ragadványnév-monográfiák, tanulmányok adataiból is bőven válogattam (pl. , ÖRDÖG 1973, B. GERGELY 1977, 1981, FARKAS 2009a stb.). A magam számára kijelölt kronológiai kereteken túl azonban természetesen közel sem kívánok részletes analízisbe bocsátkozni, és inkább csak a névrendszer történetének főbb vonulatait kísérem meg — a későbbi korok névkincséből is szemezgetve — igen nagy vonalakban megrajzolni.

2.1. Sajátosságjelölő nevek

2.1.1. A sajátosságjelölő személynévek kronológiai rétegei

A magyar névtörténet legkorábbi dokumentált időszakának, a honfoglalás korának magyar személynévadásában minden bizonnyal jelentős szerepet töltöttek be a sajátosságjelölő (leíró) személynévek. Ezt a megállapítást részben azokra a konkrét adatokra alapozhatjuk, amelyeket a legkorábbi írott források személynévanyaga hoz elénk, részben pedig e személynév fajta vélhetően legősibb jellegére építve tekinthetjük valószínűnek. A sajátosságjelölő személynévek ősi voltát nemcsak az az általános tétel támasztja ugyanis alá, miszerint minden tulajdonnév végső soron közzőra vezethető vissza (már csak azért sem, mert ez a tétel sok szempontból legalábbis vitatható), de emellett szól a mai és a régi névrendszer belső összefüggéseinek az elemzése is, illetőleg az a körülmény sem mellékes e tekintetben, hogy a többi személynév fajta valójában ebből vezethető le. A sajátosságjelölő nevek központi szerepére utaló megállapításokat ennek alapján a személynévtörténet valamennyi korszakára vonatkozóan érvényesnek fogadhatjuk el: ez a személynév fajta képezi valójában a névrendszer gerincét.²

² RICHARD D. ALFORD az általa megvizsgált 60 különböző kultúra kétharmadában találta jellegzetesnek azt, hogy a gyerekeknek transzparens, sajátosságjelölő névformát adtak (1988, lásd még SAARELMA 2013: 127).

Mindebből egyúttal az is következik, hogy a sajátosságjelölő szerepű személynevek a nyelvtörténetileg nem dokumentálható korszakban, a honfoglalást megelőzően, az ősmagyar korban is meghatározó szerepű névfajtaként állhattak a magyar személynévrendszerben. Az ősmagyar kor — mint az köztudott — közvetlen források alapján nem vizsgálható, de jellegéről egyrészt analógiák, másrészt pedig a legkorábbi nyelvemlékek szórványanyaga alapján és a névrendszer folytonosságára alapozva lehetnek fogalmaink. Az ősmagyar kor megismerhetősége kapcsán a visszakövetkeztetés módszerét vallotta BÁRCZI GÉZA is (1958: 130), és noha e tekintetben alapvetően igazat adott neki LIGETI LAJOS, egyidejűleg arra is figyelmeztetett, hogy e bonyolult „egyelemű” névrendszer mégsem vonatkoztatható mechanikusan a 9–10. századra (1978–1979: 28). A névrendszer folytonosságát BENKŐ LORÁND is kiemelte akkor, amikor azt hangsúlyozta, hogy „az ősmagyar kori személynév-anyagnak nemcsak a tipológiai továbbvitele, de az egyedi nevekben való hagyományozódása is viszonylag töretlen volt az ómagyarban” (1992: 61).

Az ősmagyar kori személynévrendszer és benne a sajátosságjelölő nevek vizsgálatához a legközvetlenebb forrást — koraisága miatt — Konstantin császár munkája jelenti, amely ugyan a honfoglalás után íródott (950–951 k.), de adatai markáns képviselői az ún. pogány kori és nomád szemléletű magyar névadásnak; lásd pl. *ἀρπαδῆς* ([árpad(i)]; vö. *árpa*), *φαλίτζιν* ([fálisc(i)], vö. *fal* ige), *ἐζέλεχ* ([ézeleχ]; vö. *íz(l)el*), *Λεβεδίας* ([lēbed(i)]; vö. *lesz*).³ E névformák rendszertani tekintetben (szemantikai és morfológiai szerkezetüket illetően egyaránt) tökéletesen illeszkednek a korai ómagyar kor hazai okleveles forrásainak korai személynévi adataihoz is; vö. pl. 1184: *Cucendi* ([kőkén(y)di]; PRT. 10: 500, CAH. 86, ÁSz. 228), 1211: *Kereu* ([kérű]; PRT. 10: 503, ÁSz. 459), 1138/1329: *Lewedi* ([lēbed(i)]; SZABÓ D. 1936: 131, ÁSz. 494), 1174: *Numvog* ([nömβagy]; CAH. 73. ÁSz. 588), 1213/1550: *Fehersa* ([fexér(c)sa]; Gy. 1: 613, ÁSz. 303) stb.

Az a nem túl nagy számú szórványszemélynév persze, amely a 10–12. századi forrásokban fennmaradt, nemigen tájékoztat megfelelően sem az ősmagyar kor időszakáról, sem a korai ómagyar kor első néhány évszázadáról, de nagy vonalakban — és főképpen a későbbi nyelvemlékek személynévi adatait is figyelembe véve — mégis kirajzolódik valamiféle kép a korabeli névadási szokásokról. A kereszténység elterjedését megelőző, nomád névadási szokások legfőbb jellemzőjének a történeti személynév kutatás azt tartja, hogy az egész magyarságnál lényegében az a névadási gyakorlat uralkodott, hogy a személyek csupán egy nevet viseltek, amit születésükkor vagy nem sokkal azután kaptak a környezetüktől, de az sem kizárt, hogy az olykor csak később, az életük során valamikor tapadt

³ E példák értékelése kapcsán ugyanakkor feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy az olvasatuk és az értelmezésük több kérdést is felvet, s a szakirodalomban a DAI. nyelv- és névtörténeti forrásértékének a megítélése — mint korábban utaltam rá — közel sem egységes.

hozzájuk (vö. pl. MELICH 1907: 199, HORGER 1934: 78, BENKŐ 1949a: 2, 1950a: 19, 1967b: 378–379, 1992: 61, KÁLMÁN B. 1989: 40–42). E nevek pedig jórészt magyar közszavakból alakultak, szemantikailag motiváltak voltak, és nemigen különbözhetek jelentősen az ómagyar kor névadásának azon típusaitól, amelyeket az „egyelemű” vagy „egytagú” névadáson belül különböző szemlélettel (de lényegében azonos tartalmat megjelölve) „kezdetleges”, „pogány kori”, „nomád” vagy utóbb — a kereszténység elterjesztette egyházi nevek típusával szembeállítva — „világi” névadásnak szokás nevezni. További jellegzetes példák e korai időszak személynévhasználatára (a szövegkörnyezetet — az utolsónak említett néhány adat kivételével — azért nem tartottam fontosnak megadni, mert az itt közölt névformák nagy többsége szolgák egyszerű felsorolásában szerepel): +1086: *Hitlen* (DHA. 1: 254, CAH. 25, ÁSz. 388), *Chozug* (DHA. 1: 253, CAH. 25, ÁSz. 369), *Feketeydi* (DHA. 1: 253, CAH. 25, ÁSz. 303), *Ereuca* (DHA. 1: 253, CAH. 24, ÁSz. 289), *Zacal* (DHA. 1: 253, CAH. 24, ÁSz. 834), *Paztur* (DHA. 1: 253, CAH. 25, ÁSz. 622), +1135: *Scemd* (PRT. 8: 273, ÁSz. 844), *Ruoz* (PRT. 8: 273, ÁSz. 681), 1138/1329: *Mogdi* (SZABÓ D. 1936: 132, Gy. 1: 896, ÁSz. 561), *Sileu* (SZABÓ D. 1936: 132, Gy. 1: 895, ÁSz. 715), 1152: *Arua* (PRT. 1: 601, CAH. 58, ÁSz. 75), *Legunei* (PRT. 1: 601, CAH. 58, ÁSz. 487), *Fehera* (PRT. 1: 601, CAH. 58), *Halaldi* (Szt. 1: 28, CAH. 57, ÁSz. 367), *Fergudi* (PRT. 1: 601, CAH. 58, ÁSz. 306), *Aianduc* (PRT. 1: 601, CAH. 58, ÁSz. 51), 1165 k.: *Golombos* (CAH. 67, Gy. 1: 475, ÁSz. 344), 1164–1165: *Zombot* (CAH. 67, Gy. 1: 475, ÁSz. 856), 1171: *Vrumes* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 47, CAH. 74, ÁSz. 784), *Qurta* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 47, CAH. 74, ÁSz. 660), *Vtuend* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 47, CAH. 74, ÁSz. 786), *Kerew* (CAH. 73, ÁSz. 459), 1177: *Edlelmes* (PRT. 1: 605, Szt. 1: 41, CAH. 77, ÁSz. 268), 1181: *Vendeg* (CAH. 78, Gy. 1: 397, ÁSz. 802), *Bibura* (PRT. 8: 277, CAH. 82, ÁSz. 123), *Som cu(m) t(ri)bus filiis: Somos, Bol, Quisid* (PRT. 8: 277, CAH. 82, ÁSz. 724), 1198: *Sukete* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 63, UB. 1: 34, ÁSz. 734), *servos ... Hamard ... Queseud, Warou* (UB. 1: 33, ÁSz. 367), 1199: *alium exequialem nomine Scimed cum uxore Tumpa et filio Buhta et filia Mog* (H. 5: 3, OklSz. 603, ÁSz. 696) stb.

A kereszténység felvételét követően a személynévrendszer korábban már több ízben is jelzett átstrukturálódása folytán a sajátosságjelölő szerepű nevek használatában némi változás állt be. Megjelent ugyanis a névrendszerben egy olyan referáló szerepű névtípus, az egyházi nevek kategóriája, amely presztízsbeli fölénye folytán a névválasztásra jelentős hatást gyakorolt, különösen azt követően, hogy a kereszttségben minden személy kötelező jelleggel egyházi nevet kapott. Az Árpád-korra vonatkozóan elsőre talán anakronisztikus megfogalmazásnak tűnhet, de mégis úgy látom, hogy a hivatalos névviseléshez vezető folyamat első állomását ebben a mozzanatban fedezhetjük fel. E kérdéskört a következő fejezetben, a referáló nevek kapcsán részletesebben is érintem majd, itt csak azért tartottam

fontosnak megjegyezni, mert ez a körülmény valójában a névhasználat más szintjére helyezte a korábbi névadást és névhasználatot karakterében jórészt meghatározó sajátosságjelölő neveket.

A források tanúsága szerint a referáló szerepű egyházi nevük mellett az egyének sajátosságjelölő neveket is igen gyakran viseltek, s a két névfajta elemei — amint erre az 1.3. fejezetben több példát is láthattunk — egyazon személy okleveles említéseiben hol váltakozva, hol egyidejűleg is megjelentek. Az 1284: *Johannes dictus Balogh* (H. 7: 194, ÁSz. 86), 1288: magister *Thomas Tholpos dictus* (Gy. 2: 454, Sztp. II/2–3: 397, ÁSz. 760), 1291: *Mychael dictus Sydo* (Kub. 1: 147, ÁSz. 713) típusú adatok a két személynévrendszer (az egyház képviselője által, bizonyos szabályokhoz igazodva adott referáló név, illetőleg közvetlenül a névközösség tagjai által életre hívott sajátosságjelölő név) egymás mellett élését egyértelműen tanúsítják. Arra is utalnunk kell ugyanakkor, hogy noha e sajátosságjelölő névformák sok tekintetben emlékeztetnek a későbbi családnevek jellegzetes szemantikai típusaira, ezek az elemek másképpen értékelendők. És nem csupán azért, mert az itteni példák *Balog*, *Talpas*, *Zsidó* személynéve bizonyára csak az illető személyhez kapcsolódik, s nem öröklődő névforma, hanem amiatt is, mert ezeket nem mint egy összetettebb névforma szerkezetelemeit, hanem mint párhuzamos névformákat használták a 13. században. A fenti adatokban tehát nem *Balog János*, *Talpas Tamás*, *Zsidó Mihály* említéseit kell feltételeznünk, hanem *János*-ét, akit másképpen *Balog*-nak is hívtak, *Tamás*-ét, aki egyidejűleg a *Talpas* nevet is viselte, illetőleg *Mihály*-ét, akit pedig *Zsidó* néven is említettek az adott névhasználó közösség tagjai. A személynévfafták szintaktikai kapcsolata rendszertani tekintetben valójában a családnevek megjelenésével alakul ki, egy új jellemzőt hozva ezáltal a személynévrendszerbe. További példák a sajátosságjelölő nevek e korai kronológiai rétegére: 1264/1305: *Nicolaus dictus Tukas* (Csáky 1: 34, ÁSz. 766), 1272–1290: *comes Stephanus dictus Ruphus* (SoprOkl. 1: 53, ÁSz. 729), 1277/1356: *Mychael dictus Tar* (Sztp. II/2–3: 301, ÁSz. 740), 1279/1312: *Petrus dictus Feyes* (Gy. 1: 802, ÁSz. 303), 1281/1347: *Nicolaus dictus Ormous* (HOkl. 91, ÁSz. 605), 1282/1381: *Petrus dictus Agh frater Barthulumei* (H. 7: 179, Sztp. II/2–3: 303, ÁSz. 49), [1292–1293]: *comes Nicolaus dictus Farkas* (H. 7: 321, ÁSz. 301), 1299: *Petrus dictus Gumbus* (MES. 2: 474, Gy. 1: 409, ÁSz. 345), 1300 k.: *magister Jacobus dictus Kopoz* (ÁSz. 468), 1323: *Petrus dictus Chuka* (Károlyi 53, SLÍZ 2011b: 398), 1327: *Nicolaus dictus Hamar* (OklSz., FEHÉRTÓI 1969: 95), 1333: *Johannis dicti Istenwethe* (A. 3: 29, FEHÉRTÓI 1969: 98), 1337: *Nicolaus filius Michaelis dicti Wkleleu de Byky* (A. 3: 351, SLÍZ 2011b: 345).

A családnév mint nexusnévfajta kialakulását, megszilárdulását követő jelenségként szokás utalni a sajátosságjelölő nevek (a szakmunkákban rendre: ragadványnevek) újabb rétegére, amely e szerint a felfogás szerint a megkülönböztetés szükségességéből ered; rendszere nyitott, változatos és változékony, működését — amely alapvetően orális jellegű — semmiféle kodifikáció nem köti (vö. pl.

KÁLMÁN B. 1962: 139, 1989: 94–95, B. GERGELY 1977: 65). HAJDÚ MIHÁLY igen határozott véleménye alapján ragadványnevekről valójában csupán a családnevek megváltoztathatatlanságának törvénybe iktatása után beszélhetünk, mert addig legfeljebb a családnevek párhuzamos vagy egymást váltó használatáról lehet szó (1981: 28).

Megítélésem szerint a modern kori ragadványnevek nem valamilyen új („harmadlagos”, BENKŐ 1949b: 251) személynévfaftaként jelentek meg a névrendszerben, és létrejöttüket sem elsősorban a homonímia elkerülésének, vagyis az azonos hivatalos nevű személyek megkülönböztetésének az igénye magyarázza (hiszen ott is születnek, mintegy „feleslegesen”, ilyen elnevezések, ahol erre az azonosításhoz egyébként nem lenne szükség), hanem ugyanannak a természetes kognitív mechanizmusnak a működése, amely a legkorábbi sajátosságjelölő neveket is meghatározta. E szerves, genetikusan összefüggésre a kalotaszegi ragadványnevek rendszeréről írott monográfiájában B. GERGELY PIROSKA is rámutatott (1977: 18). A sajátosságjelölő személynévek újabb kori példái (vö. pl. *Csimasz, Gorilla, Döbrögi, Kétméteres, Bajusz, Sánta, Papó, Koszmagazin, Zsidó, Lucifer, Kollega, Kisfinánc, Faluvégi, Muszka, Bibliás, Pityókás, Amerikás*, B. GERGELY 1977; *Böndő, Favágó, Paszuly, Kecse, Kancsi, Hegyesbajuszú, Mankós, Vén, Szolnoki, Csoszogi, Dicsértessék, Nagyjankó, Úttörőpajtás*, FEHÉR K. 2002, 2003) rendszertani értelemben tehát az ómagyar, sőt minden bizonnyal az ősmagyar kor sajátosságjelölő neveivel egyazon rendszert alkotnak, azokkal minden lényeges jellemzőjükben megegyeznek.⁴ Egyetlen különbség ugyanakkor valóban elválasztja a modern kori sajátosságjelölő neveket a történeti korszakokban funkcionálóktól: miután ugyanis a személynévrendszerben megjelent a névfajták szintaktikai szerkezetbe rendeződésének a lehetősége (illetve ennek a szabályozása), a sajátosságjelölő szerepű (ragadvány)nevek is mutathatnak ilyen kapcsolódási jellegzetességeket. Nem csupán a hivatalos névszerkezet tagjait (a családnevet és a keresztnévet együtt vagy külön-külön) helyettesítő funkciójuk lehet tehát, hanem azzal jelzői szerepű névrészként össze is kapcsolódhatnak.⁵

⁴ A mai ragadványnevekkel való párhuzamot, illetőleg a szinkrón névadás vizsgálatának fontosságát a régi névrendszer megismerésében N. FODOR JÁNOS is kiemelte, és utalt eközben arra is, hogy noha az emberi társadalom folyamatos változásban van, és ennek folytán más kulturális-társadalmi közeg, történelmi háttér veszi körül a mai személynévrendszert, mint az ómagyar korit, a névadás alapját a kognitív folyamatok fényében szemlélve mégis számos párhuzamos-ságot és hasonló tendenciákat mutathatunk ki (2012a: 44–45). „A szinkrón példákon alapuló empirikus tapasztalások fogják lehetővé tenni a természetes módon keletkező személynévek keletkezési mechanizmusát illetően megfogalmazott teória helyességének alátámasztását.” (i. m. 48).

⁵ Arra, hogy a sajátosságjelölő nevek rendszerét — függetlenül attól, hogy mely kronológiai rétegbe tartoznak — egységes szempontok alapján lenne kívánatos feldolgozni, BENKŐ LORÁND egy korai írásában, a jelentéstani kategorizációt előtérbe állítva ugyancsak utalt (1949b: 251).

2.1.2. A sajátosságjelölő személynevek szemantikai jellemzői

E rövid névrendszer-történeti áttekintés azt a célt szolgálta, hogy bemutassam, a sajátosságjelölő nevek fajtája a magyar személynévadás történetének minden korszakát — máig elnyúlóan — jellemezte. Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy e névfajta elemei (használatuk színtereit, funkcionális természetüket illetően) az egyes korszakokban nem teljesen azonos módon ítéltetők meg. Az alábbiakban azokat az elméleti kérdéseket érintem röviden — a szakirodalom esetleges ellentmondásait is a felszínre hozva —, amelyek e személynév fajta ómagyar kori értékeléséhez lényeges alapelvekként vehetők figyelembe.

A sajátosságjelölő személynevek szemantikai szempontból minden esetben *motíváltak*: leíró jellegűknél fogva az egyén valamely tulajdonságát jelölik meg. Azt ugyanakkor feltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy egy-egy, vélhetően ilyen funkciójú személynév kapcsán a névadás közvetlen kiváltó okának a meghatározására kevés esélyünk nyílik (erről ugyanis a források csak a legkivételesebb esetekben tájékoztatnak bennünket),⁶ abban azonban — látva a jelenkori ragadványnévadás mögött húzódó pragmatikai-kognitív mechanizmusokat — csaknem biztosak lehetünk, hogy sajátosságjelölő név gyakran kapcsolódhatott az ómagyar korban is az egyes személyekhez. Ezek egyik-másik altípusának ráadásul az általános motivációs háttere is viszonylag könnyen kideríthető: elsősorban a lokális viszonyokra, illetve a foglalkozásra, etnikai hovatartozásra utaló elnevezések tartoznak az efféle, szemantikailag többnyire minden vonatkozásban transzparens névformák közé. A külső vagy belső tulajdonság mint a névviselő jellemző jegye bizonyára szintén gyakori névadási indíték lehetett, ám míg egy *Debreceni* vagy *Szabó* típusú névről jó esélyekkel megállapíthatjuk, hogy az adott személy milyen sajátosságát hivatott jelezni, addig egy *Medve*, *Fekete*, *Szemes*-féle elnevezés motivációs hátteréről jóval kockázatosabb véleményt formálni, hiszen ezek (ahogyan ismét csak a mai névhasználat efféle elnevezéseire utalhatunk) közel sem annyira egyértelmű sajátosságjegyet (pl. 'olyan erős, mint a medve' vagy 'egyszer elejtett egy medvét'; 'fekete hajú' vagy 'sötét a bőrszíne');

⁶ A. Molnár Ferenc hívta fel a figyelmemet arra, hogy a Gyöngyösi Gergely által az 1520-as években és utána latinul írt, majd mások által folytatott, korábbi okiratokon alapuló pálos rendtörténet a sajátosságjelölő név születésének egy-két kései ómagyar kori példáját is megőrizte a számunkra, amelyek ezáltal igen értékes adatokként kínálnak analógiát az ilyen funkciójú korábbi személynevek keletkezéséhez is. Az egyaránt *Gál* (*Gallus*) referáló nevet viselő szerzetesek például termetük alapján kapták a *Kis* és a *Nagy* sajátosságjelölő nevüket, egy *Petrus* néven említett rendfőnök pedig azáltal jutott a *Jófiám* sajátosságjelölő (vélhetően szavajárási) nevéhez, hogy öregsége miatt elnéző volt a feddésben; vö. Anno Domini 1468 frater *Petrus*, *Bonefili* dictus, electus est in priorem generalem (ezekhez és további hasonló példákhoz lásd GYÖNGYÖSI É. n./1983, É. n./1988). Az adalékokért A. Molnár Ferencnek tartozom köszönettel.

’nagy szemű’ vagy ’sötétben is jól látó’ stb. szemantikai jegyet) mutatnak.⁷ Mindez pedig arra figyelmeztet bennünket, hogy még a világos közsői transzpárenciával rendelkező sajátosságjelölő névformák is bonyolult mentális folyamatok és a névadók sokirányú asszociációs tevékenysége révén kelnek életre.⁸

A sajátosságjelölő nevek motivált, leíró jellegére utaló megállapításunkat abban az esetben is érvényesnek tekinthetjük, ha névelméleti szempontból tudjuk, hogy amint valamely sajátosságjelölő nyelvi elem személynévként megjelenik a rendszerben, az egyidejűleg valamiféle potenciális lista elemévé (tulajdonképpen metanévvé) is válik, s a további névadást a pusztta létevel is motiválja. Ez konkrétan azt jelenti, hogy az Árpád-korban nem feltétlenül és minden esetben azért neveztek el valakit *Szemes*-nek, mert ez a testrésze valamiképpen jellemezte őt, vagy *Nemvaló*-nak azért, hogy megóvják az ártó szellemektől,⁹ hanem azért, mert a korabeli névrendszerben ezek az elemek személynévként (és az általuk képviselt névmodellekként) használatosak voltak. Ettől függetlenül persze ezek a nevek a névhasználók mentális tablóján úgy szerepelnek, mint motivált, szemantikailag áttetsző elnevezések, s a személynévfajták leírásában is akkor járunk el helyesen, ha a nyilvánvalóan meglévő referáló funkciójuk ellenére az ilyen neveket a domináns jegyük alapján sajátosságjelölőknek minősítjük. Ezt a kitélt csak azért tartottam fontosnak hangsúlyozni, mert csak ennek fényében érthető meg pontosan az is, hogy bizonyos időszakokban (pl. az Árpád-korban) egyes közsői alapú névformák miért váltak annyira gyakorivá, míg mások (akár ugyanazon fogalomkörbe, szemantikai mezőbe tartozó nevek) használatát viszont alig néhány adat jelzi. A *szem* lexéma sokféle származéknévben, morfológiai szerkezetben megjelenve (pl. *Szem*, *Szeme*, *Szema*, *Szemej*, *Szemcsi*, *Szemse*, *Szemd*, *Szemdi*, esetleg *Szemer*, *Szemere* stb., az adatokhoz lásd ÁSz. 843–846) igen gyakori személynévtípust alkot, míg az ugyancsak testrésznévi funkciójú — és legalább annyira feltűnő — *orr* jóval ritkábban használatos személynévként (vö. pl. [1279]: *Orrothlon*, ÁÚO. 9: 555, ÁSz. 606, vagy valamelyest későbből

⁷ Egy szűk családi (név)közösségben egy kisgyerek például nem azért kapta a *Kisgombonc* sajátosságjelölő nevet, mert kövér (amire a nevet hallva esetleg gondolhatnánk), hanem amiatt, mert a *gombóc* szót egy nazális betoldásával, *gombonc*-nak ejtette.

⁸ Jól érzékeltetheti ezt az a hosszú névlista is, amely B. GERGELY PIROSKA kalotaszegi ragadványnév-monográfiájában az ismeretlen motivációjú neveket sorolja fel (1977: 101–103), de erre utal az egy-egy szemantikai kategória alá * megjelöléssel besorolt nevek tekintélyes száma is, amely pedig a többféle kategorizációs lehetőségre hívja fel az olvasó figyelmét. Az is elképzelhető továbbá, hogy ugyanazon személynévi forma háttérében a különböző névviselők esetében más-más névadási indíték áll.

⁹ Az óvónevek típusa más kultúrák személynévadásában is ismeretes (lásd ehhez pl. ALFORD 1988, SAARELMA 2013: 127, 138), s a mögöttük lévő szemlélet is minden bizonnyal azonos volt.

1323: Syke dictus *Orrus*, A. 2: 112).¹⁰ A *Medve*, a *Ravasz* és főképpen a *Farkas* Árpád-kori gyakorisága (vö. ÁSz.) sem kizárólagosan annak köszönhető, hogy az illető személynek olyan tulajdonságát kívánták a névadók nyelvileg kifejezni, amely ezekre az állatokra emlékeztetett. Azon túl, hogy ilyen közvetlen motiváción alapuló névadás is bizonyosan létezett, számolnunk kell az ettől valójában független, minta alapú névadás lehetőségével is.

Az itt kifejtett gondolat pedig arra a körülményre is rávilágít, hogy noha elméletileg elképzelhető lenne az egyes nyelvek személynévrendszerének történetében egy olyan állapot, amelyben a legősibb típus képviselőiként csak leíró, sajátosságjelölő nevek vannak, a gyakorlatban ilyen, ún. egybázisú névrendszer (vö. HOFFMANN 2008: 13, HOFFMANN–TÓTH V. 2015a: 147–148) — a több okból is bizonyosan jelen lévő referáló nevek miatt — aligha tételezhető fel.

2.1.3. A sajátosságjelölő személynevek rendszere

1. E személynév fajta rendszertani leírása során azokat az eszközöket kell bemutatnunk, amelyek a létrejöttüket irányító összetett kognitív folyamatokban szerepet játszanak: a funkcionális-szemantikai jellemzésük mellett a lexikális-morfológiai és a keletkezéstörténeti vizsgálatukra is figyelmet fordítva. A legkorábbi források sajátosságjelölő személynévi adatai között sokféle funkcionális-szemantikai típusba tartozó és többféle lexikális-morfológiai szerkezetű névformát találunk. Ezek a fentiekben említett rendszertani folytonosság révén az ősmagyar kor és a korai ómagyar kor személynévrendszerét egyaránt jellemezhetjük, és alapvetéseikben ott találjuk őket a családnévek előzményeként szolgáló névformák között éppúgy, mint a későbbi-mai ragadványnévadásban. Ennek illusztrálására a *fül* testrésznévvel összefüggő, bizonyára valamilyen külső testi tulajdonságra utaló sajátosságjelölő nevek különböző kronológiai rétegeiből idézek itt egy-egy példát: 1210: *libertinos ... Rupa, Feud, Files, Jacob, Cosma* (PRT. 1: 618, ÁSz. 309); 1389: *Johannes dictus Files* (Zs. 1: 106/944, FEHÉRTÓI 1969: 88);¹¹ 1351:

¹⁰ Ez a nagyfokú aránybeli különbség még abban az esetben is fennáll, ha némely *Orus, Oros, Urus, Uros*-féle ómagyar kori személynévben szintén az *orr* lexémát gyaníthatjuk, sőt ezek mellett HOFFMANN ISTVÁN a Tihanyi alapítólevél *ursa* helynevének magyarázatában ugyancsak felveti egy olyan személynévből való származtatás lehetőségét, amely az *orr* testrésznévből is alakulhatott (2010a: 74–75). A Molnár Ferenc mutatott ugyanakkor arra rá, hogy pusztán szemantikailag szemlélve is érthető, hogy a *szem* szóból nagyobb számú származéknév alakult, mint az egyébként szintén feltűnő testrészt jelölő *orr* lexémából. A *szem* érzelmet is kifejez, s ezért meghatározóbb jegye az embernek, mint az *orr*. Bizonyára a szó- és névalkotás hátterében meghúzódó kognitív mechanizmusoknak is köszönhető, hogy a *szem* szónak jóval több közszoói származéka is van, illetve lényegesen több szólásban és közmondásban is szerepel, mint az *orr*.

¹¹ Azt, hogy a *Fil-* ~ *Fül-* kezdetű személynévformák a *fül* testrésznévvel állnak-e kapcsolatban, vagy pedig a latin *Philippus* személynév rövidítésével és képzésével alakultak-e, bizonyos

Thomam dictum *fylethlen* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 193, FEHÉRTÓI 1969: 92), 1410: *Filespeteryzgara* (Cs. 2: 34, RMCsSz. 381); 1960–65 k.: *Füles* (B. GERGELY 1977: 92). A szemantikai típusok részletezésével e helyütt ugyanakkor több okból sem foglalkozom. Nem vállalkozom erre a feladatra egyrészt azért, mert megtették ezt gazdag példaanyag felhasználásával előttem többen is.¹² Visszatart másrészt egy funkcionális szemléletű személynév-elemzési modell felvázolásától az a körülmény is, hogy ennek kivitelezhetőségét — az alább következő érvelés alapján — nem látom biztosítottnak.

Amennyiben ugyanis egy ilyen tipológia megalkotását tűzzük ki célul, azt az igényt mindenképpen szem előtt kell tartanunk, hogy a leírási keretünk alkalmazható legyen az Árpád-kor, de egyúttal a későbbi korszakok sajátosságjelölő neveinek (az ún. családnévelőzményeknek és a ragadványneveknek) a kategorizációjára is, hiszen ezek létrejöttét — néhány körülménytől eltekintve — minden korszakban kétségkívül ugyanazok a kognitív folyamatok irányították. Ez persze akár még segíthetné is a modellalkotásunkat, hiszen építhetnénk a napjainkban aktívan működő hasonló névadási folyamatok szemléleti alapjaira. Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a kulturális-társadalmi meghatározottságából adódóan a személynévrendszer sajátosságjelölő neveinek szemantikai típusai is (csakúgy, mint a névrendszer egésze és az elemei általában) követik a külső, nyelven kívüli változásokat. Azáltal pedig, hogy a sajátosságjelölő nevekben megjelenő motivációk szorosan összefüggenek az ember világlátásának változásaival, nem ritkán tapasztaljuk azt, hogy bizonyos szemantikai kategóriák (mint névmodellek) adott esetben csak egyes korokra jellemzőek (gondoljunk például az ún. óvónevek típusára), mások viszont a megváltozott kulturális-társadalmi igényekhez alkalmaz-

névadatok kapcsán nem egyszerű (ha egyáltalán lehetséges) eldönteni. Az itt említett példákban a testrésznévvel való kapcsolatot közvetlen analógiák segíthetik: a korábbi említésben a *Files* névalak — ha helyes az olvasatunk — egy másik testrésznévi személynévvel együtt szerepel (*Feud* < *fő*), s noha állnak a felsorolás elemeiként egyházi latin személynevek is (*Jacob*, *Cosma*), egyikük sem mutatja az esetleges *Philippus* > *Files* alakulásmódot alátámasztó képzéses névrövidülés jelenségét. Az utóbbi példában pedig a *Files* személynévi adatot egyházi latin névvel (*Johannes*) összekapcsolt, *dictus*-os szerkezetsablonban találjuk, amely sokkal inkább használatos sajátosságjelölő név rögzítésére, mint másik egyházi névből alakult (esetleg apanévi szerepű) névformára.

¹² A legkorábbi időszakokra vonatkozóan és korai ómagyar kori adatokkal illusztrálva ilyen szemléletű tipológiát vázolt fel például TERESTYÉNI 1941, BENKŐ 1949a, 1950a, BERRÁR 1952: 8–25, PAIS 1966: 11–24, KÁLMÁN B. 1989: 43–46, HAJDÚ 2003: 348–356; a sajátosságjelölő funkcióban álló családnévelőzmények (melyek a szakirodalomban jobbára a megkülönböztető nevek, illetve a családnévek terminus alatt szerepelnek) motivációs tipológiájához lásd összefoglalóan BÁRCZI 1956: 154–156, FEHÉRTÓI 1969: 11–17, B. GERGELY 1981: 57–58, 63–68, KÁLMÁN B. 1989: 81–87, HAJDÚ 2003: 770–771, N. FODOR 2010a: 74, kifejtve 72–90, 2012a: 45, CsnVégSz. 10–11; a jelenkori ragadványnevekéhez pedig pl. B. GERGELY 1977: 87–103, FEHÉR K. 2003.

kodva a névrendszer történetének csak egy későbbi időszakában jelennek meg (mint például a valamely hellyel való kapcsolatra utaló, birtoklást vagy származási helyet kifejező elnevezések). A mai személynévrendszer analógiáira ezért a tipológia szemantikai kategóriáinak megalkotásában és az ómagyar kor névrendszerének vizsgálatában csak mérsékelten alapozhatunk.

A sajátosságjelölő személynév-fajta funkcionális-szemantikai tipológiájának kidolgozására azért sem mernék vállalkozni, mert azt bármely korszak vonatkozásában valamelyest esetlegesnek gondolom. Úgy látom ugyanis, s ebben a mai ragadványnevek még inkább megerősítenek, hogy az efféle személynévadás mögött lényegében bármilyen motiváció állhat (legfeljebb némelyek közülük prototipikusabb, mások pedig periférikusabb szemantikai tartalmat közvetítenek), és még a mai ragadványnevadás kapcsán is nehéz megállapítani ennek pontos körülményeit. Ehelyett sokkal inkább azt tudhatjuk meg az adott névformáról, hogy a névhasználók éppen milyen motivációt ismernek fel, azonosítanak benne.¹³ Egy-egy ómagyar kori *Szemes*, *Medve* stb. névadat kapcsán ez a probléma még hatványozottabban jelentkezik, hiszen e nevek funkcionális alapú jellemzése legfeljebb arra szorítkozhat, hogy a kutató — részben a mai névismerete, részben az ómagyar kor feltehető névadási szokásainak és kulturális körülményeinek nagyvonalú ismerete alapján — milyen motívumot vél mögötte felfedezni. Márpedig ha a nevek szemantikai motivációjának azonosítása ilyen komoly nehézségekbe ütközik, az némileg kérdésessé teszi egy erre az ismeretanyagra építő, abból elvonatkoztatott funkcionális-szemantikai névelemzési kategorizálás létjogosultságát is.

A tipológiai leírás lehetőségéről ugyanakkor nem kell végérvényesen lemondanunk, pusztán a hangsúlyokat érdemes ennek felállításakor a nevek nyelvi szerkezetének azon összetevőjére áthelyezni, amely a sajátosságjelölő funkciójú nevekben jobbra megnyugtatóan azonosítható: a lexikális-morfológiai struktúrára. Mielőtt azonban egy ilyen lehetséges keretet ismertetek, szólni kell még röviden azokról az ellentmondásokról, amelyek a szakirodalomban fellelhető motivációs szemléletű tipológiákban jelentkeznek, és amelyek a fentiekben kifejtett állásponthoz még inkább indokolttá teszik.

A szándékuk szerint motivációs alapú tipológiák általános problémája megítélésem szerint az, hogy noha a kategóriák egy része valóban funkcionális-szemantikai alapon van meghatározva (pl. a születés körülményeire, testi, lelki tulajdon-

¹³ Ez pedig inkább valamiféle újraértelmezése az elnevezésnek (vö. HOFFMANN 2012: 14–16). Hasonló, transzszemantizációnak is nevezett jelenséggel (vö. HOFFMANN 1999: 215, TÓTH V. 2008: 178–179) a helynevek népi magyarázatában is gyakran találkozunk. A modern kori ragadványnevek kapcsán WILLY VAN LANGENDONCK is azt hangsúlyozza, hogy a névadás motivációja ugyan nyilvánvalóan összefügg a név alapjául szolgáló lexéma etimológiai jelentésével, de maga a lexéma nemigen informálhat a névadási motivációról (2007: 273).

ságokra stb. utaló elnevezések), más részük viszont inkább értelmezhető lexikális síkon (állatnevek, növénynevek, foglalkozásnevek, népnevek stb.), az altípusok kijelölése pedig olykor éppenséggel keletkezéstörténeti közelítéssel történik meg (pl. metaforikus megnevezés). Arra is találunk példát, hogy a motivációs szempontú kategorizáció mellett jelentéstani osztályozást is ad egy-egy munka anélkül, hogy e kettősség magyarázatára — akár meghatározásszerűen, akár a kategóriarendszer egyértelmű elkülönülése révén — fény derülne. Így jár el például HAJDÚ MIHÁLY is mind az ős- és ómagyar kori sajátosságjelölő nevek (2003: 348–354), mind pedig a családnevek rendszertani leírásakor (770–771). Azt gyanítom, hogy a névadás indítéka alapján történő kategóriaalkotás e helyütt valójában a funkcionális-szemantikai leírási keretet foglalja magában, a jelentés-taniként megjelölt rendszerezés pedig leginkább lexikális kategóriákat tartalmaz. Ez sem következetes azonban, hiszen például a külső és belső tulajdonságot mint kategóriát mindkét keret elemeként megtaláljuk. A kisebb-nagyobb mértékben vegyes szempontú (de szándéka alapján motivációs) tipológia a korai sajátosságjelölő nevekkel összefüggésben PAIS DEZSŐ munkájában (1966), a családnevek, családnévelőzmények kapcsán pedig például BÁRCZI GÉZÁNÁL (1956) is visszaköszön.¹⁴

Egységes, homogén szempontrendszer jellemzi ugyanakkor például BERRÁR JOLÁN leírási keretét a korai időszak női neveire vonatkozóan (1952), N. FODOR JÁNOS funkcionális-szemantikai tipológiáját, amellyel a családnevek elemzését kívánta elvégezni (2010a), de hasonlóan egynemű leírási keretet mutatott be a modern kori sajátosságjelölő nevek (a ragadványnevek) kapcsán B. GERGELY PIROSKA (1977), valamint FEHÉR KRISZTINA (2003) is.¹⁵ N. FODOR JÁNOS emellett felvázolt egy olyan funkcionális-szemantikai (kognitív) tipológiát is, amely az itt alkalmazott megközelítéshez is szervesen illeszkedik (2012a: 47), de ennek korlátozott használati lehetőségeire is felhívta a figyelmet. Úgy látja, hogy ami e téren elvégezhető, az „a névalkotási lehetőségek teljes körű számbavétele, átgondolása, és az így kapott motivációtípusok rendszerbe illesztése” (i. m. 48, illetve lásd még 46 is).

Ezek a szemantikai leírások (amelyek nyilvánvalóan az adott időszak személynéveire alapozva, azokból elvonatkoztatva álltak egybe tipológiai keretté) jól tükrözik azt a változást, amely a sajátosságjelölő névadás mögött meghúzódó emberi világlátásban bekövetkezett. Azt is pontosan mutatják továbbá, hogy

¹⁴ Nem róhatjuk fel ugyanakkor az említett szerzőknek (és másoknak) nagyon kritikusan ezt a fajta „szempontkeverést” tekintve, hogy az általuk beemelt lexikális kategóriák sok szállal kötődnek a nevek funkcionális szerkezetéhez is, hiszen az állatnév, növénynév stb. alkalmazása e keretben valójában fogalmi-szemantikai kategóriának is felfogható.

¹⁵ N. FODOR JÁNOS és FEHÉR KRISZTINA egyébként HOFFMANN ISTVÁN helynevekre kidolgozott tipológiájának (1993) funkcionális rendszerezését adaptálta a személynévek adott típusaira.

melyek lehetnek azok a funkcionális kategóriák, amelyek egyetemes érvényűek minden időszakban, és talán nem tévedünk sokat, ha úgy véljük, minden nyelvben.¹⁶ A névadás aktusának szemléleti alapját ugyanis alapvetően egyetemes sajátosságok határozzák meg, amelyeket pedig nyelven kívüli tényezők, megismerési (kognitív) folyamatok irányítanak. Ezek a közös funkcionális jegyek (pl. a testi és lelki tulajdonságokra, foglalkozásra és tisztségre, cselekvésre stb. utalás) tekinthetők a sajátosságjelölő nevek központi (prototipikus) motivációs nyalábjainak.

Az, hogy az ellentmondásos szemantikai felosztások nem ritkák a történeti (és a jelenkori) személynév kutatás kérdéseivel foglalkozó munkákban, nem meglepő tekintve, hogy a motiváció mint kiindulási alap meglehetősen bizonytalan tényező. Erre figyelmeztetett a mai családnévek rendszerezése kapcsán B. GERGELY PIROSKA is kiemelve, hogy egy mai családnévről semmiképpen sem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy az például etnikai hovatartozásra, méltóságra vagy testi tulajdonságra utal, e helyett csupán azt állíthatjuk, hogy népre, méltóságra vagy testi tulajdonságra utaló alapszóból alakult ki (1981: 57). Véleményem szerint éppen ugyanilyen okok miatt nem állíthatjuk ezt egy történeti családnévről sem, hiszen a megítélés időbeli perspektívája ugyanaz: a ma szinkroniájából kellene állást foglalnunk a családnév keletkezésének idejéről s a korabeli névadói attitűdről. Ebből a szempontból tehát valójában nincs jelentősége annak, hogy mai családnévet vizsgálunk-e vagy 15. századit, mert a névadási helyzet egyformán homályban van, hiszen ugyanarra az időszakra (a 14–17. századra) tehető.

Ezt a gondolatot két ok miatt tartottam fontosnak kiemelni. Egyrészt azért, mert ennek apropóján a családnévelőzmények és a családnévek viszonyrendszerével kapcsolatosan egy lényeges megjegyzést kell előre bocsátanunk. A családnévek motivációs háttéréről, szemantikai típusairól gazdag szakirodalom áll a rendelkezésünkre (közülük az előzőekben csupán néhányát fogó igényű munkára utaltam), ám ezek a megközelítések rendszertani szempontból nem minden ellentmondástól mentesek. A családnévség fő kritériumának ugyanis azt szokás tartani, hogy öröklődik, márpedig az öröklődő névfajta szemantikai tartalma csupán egyetlen motivációra szűkül le: kapcsolatot, nexust fejez ki. Az öröklődő családnév alapjául szolgáló név (nevezzük akár megkülönböztető névnek, akár családnévelőzménynek) viszont úgy funkcionál, mint a ragadványnevek, s ennek valóban gazdag motivációs rendszeréről beszélhetünk. Ez a személyjelölő forma azonban

¹⁶ Bizonyos szemantikai jegyek univerzális jellegére N. FODOR JÁNOS a családnévelőzmények bemutatásakor, angol, illetőleg német modellekre is kitérve szintén felhívta a figyelmet (2010a: 66–69, 85). Ehhez a nemzetközi szakirodalomból lásd még SIEBS 1970, KALETA 1989: 12, VAN LANGENDONCK 1995b: 1230–1231, 2007: 282–306, SMART 1995: 785, DORWARD 1995: 1285–1287, SAARELMA 2013: 153–154, PARKIN 2013: 201–202 stb.

nem tekinthető családnévnek, minthogy nem öröklődik. Ennek alapján használom rá a családnévelőzmény fogalmát.¹⁷

Másrészt pedig azért is utaltam a családnévelőzmények mögötti névadási indíték feltárásának problémájára, mert ez jól szemlélteti azt a bizonytalanságot, amit annak a helyzetnek a kényszere idéz elő, hogy véleményt kellene formálnunk sokszáz évvel ezelőtt lezajlott névadási aktusok indítékairól. Úgy látom, hogy ezt a kényszert szükségtelen is felvállalnia a történeti személynévkutatás képviselőinek, ehelyett el kell fogadnunk azt a helyzetet, hogy bizonyos kérdések nem tarthatók fel a jelenlegi tudásunk, nyelvtudományi eszközeink és forrásaink segítségével. Ezért javaslom a sajátosságjelölő nevek kapcsán a funkcionális leírás helyett más rendszerezési keretet. Jól tudom, persze, hogy ez a törekvés valamelyest ellentmond annak a korábban kifejtett gondolatnak, miszerint a személynévrendszer leírását alapvetően funkcionális keretben látom a leginkább célszerűnek és megvalósíthatónak. Ezt a véleményemet a személynév-fajták körülhatárolását illetően továbbra is fenntartva azt gondolom, hogy még ezt az ellentmondásos helyzetet is inkább érdemes vállalni annak érdekében, hogy a történeti személynévrendszer leírásában megbízhatóbb alapokra építhessünk, mint erőltetni egy olyan — az alkalmazott megközelítéshez kétségkívül erősebb szálakkal kapcsolódó — funkcionális alapú rendszerezést, amelyben az eredményeink eleve csupán illuzórikusak lehetnének.

2. Az előzőekben kifejtett nehézségek ellenére a sajátosságjelölő nevek rendszerezésében — legyen szó azok bármely kronológiai rétegéről — a személynévkutatásban a névadás indítéka szerinti motivációs tipológia bizonyult messze a legnépszerűbb leírási keretnek. Ugyanakkor a nevek nyelvi megformáltsága, vagyis az, hogy a névadás indítéka alapján felállított, elvonatkoztatott (és ezért többnyire egyetemes érvényű) rendszerezés sémakeretei milyen nyelvi eszközök felhasználásával töltődnek ki — amint ezt B. GERGELY PIROSKA is felelemlette (1973: 21) —, alig kapott figyelmet (de lásd mégis B. GERGELY 1977: 120–203, főképpen: 149–203, illetve újabban FEHÉR K. 2002; N. FODOR 2007). Nyelvi megformáltságon sokféle körülményt érthetünk ugyan (a hangtani, morfológiai sajátosságoktól kezdve a szókészletteni, mondattani jellemzőkig; vö. B. GER-

¹⁷ Ezt az ellentmondást érzékelte N. FODOR JÁNOS is, és úgy igyekezett azt feloldani, hogy a természetes úton kialakult családnéveket öröklődő ragadványneveknek tekintette, ami módszertani szempontból azt jelenti, hogy a családnévek funkcionális, lexikális és keletkezéstörténeti leírása kapcsán valójában ennek a „ragadványnévnek” a névadáskori jellegzetességeit határozta meg (2010a: 83). A fenti különbségtételt a sajátosságjelölő családnévelőzmények és a nexusjelölő családnévek között rendszertani tekintetben indokoltabbnak és következetesebbnek gondolom. Munkájában másutt ugyanakkor ő is használja családnévelőzmény terminust (i. m. 114, 2012a: 43). A családnévelőzményekre ZOFIA KALETA a *protocsaládnév* fogalmát javasolja (1989: 11), de ezt a terminust használja WALTER WENZEL (2004: 705) és VINCENT BLANÁR (2009: 117, 134) is.

GELY 1977: 120–203), a következőkben azonban egy olyan, lényegében lexikális-morfológiai keretet vázolok fel a sajátosságjelölő nevek elemzéséhez, amelyben a lexikális egységek szófaji-fogalmi osztályokat is képviselnek. Nem meghatározott korszak(ok) sajátosságjelölő neveinek tipológiáját igyekszem megalkotni, hanem a korábbi munkák eredményeit is részben felhasználva olyan rendszertani leírást próbálok nyújtani, amely általában alkalmas a sajátosságjelölő személynév fajta lexikális-morfológiai struktúrájának jellemzésére. E leírás előnye, hogy a nevek szerkezetének a valóban megragadható, nyelvrendszertani komponenséből indul ki, s nem abból a minden egyedi névadási aktusra vonatkozóan felderíthetetlen helyzetből, hogy a nyelvi elemek névként való felhasználását, az adott személyhez történő hozzárendelését milyen körülmények motiválhatták.

A sajátosságjelölő nevek szerkezetüket illetően egy- és kétrészesek lehetnek annak megfelelően, hogy bennük hány szemantikai jegyet kifejező egység szerepel. Kétrészes sajátosságjelölő név a mai ragadványnévrendszerben is meglehetősen kevés van; lásd pl. *Közi/nagy*, amely névforma első névrésze 'a Közben lakó' jelentéstartalmú, a másodiknak a funkcionális szerepe pedig 'Nagy (ragadvány)nevű'-ként adható meg, ahol a *Nagy* eredetileg az illető vagyoni helyzetére utal (vö. FEHÉR K. 2002: 83). Ez a példa is azt mutatja egyébként (és mindazok a további, hasonló szerkezetű adatok is, amelyeket B. GERGELY PIROSKÁNÁL találunk, 1977), hogy a több névrészből álló sajátosságjelölő nevek gyakran másodlagos alakulatok: a *Nagy* sajátosságjelölő nevet kapott személyre utóbb — azzal szerkezeté összekapcsolva — a lokális viszonyt kifejező *Közi* nevet is használták. A kétrészes névforma mindkét tagja viszont egyértelműen (és kizárólagosan) az adott személyre vonatkozik. Másként ítélnék meg ugyanakkor azokat a sajátosságjelölő neveket, amelyeket az [1521–1526]: Mathias *kysgenyrew* (N. FODOR 2010b: 138), Stephanus *NaghBathor* (N. FODOR 2010b: 170) típusú névszerkezetek hoznak elénk. Ezekben ugyanis nagy valószínűséggel csupán a *Kis*- és a *Nagy*- tekinthetők sajátosságjelölő névrészeknek, amennyiben ezek — ahogyan N. FODOR JÁNOS véli — a *Gyönyörű, Bátor* (család)nevűektől való elkülönítés szándékával kapcsolódtak az 'ifjabb', esetleg 'kis termetű', illetőleg az 'idősebb', esetleg 'nagy termetű' jelentésben a névviselőhöz (i. h.). Azt, hogy ez valóban reális felvetés, igazolják a mai névrendszer *Kisbalogh* 'az ifjabb (1) Balogh családnevű (2)' névszerkezetei is, ahol tehát egy sajátosságjelölő név egy nexusnévvel kapcsolódott össze ún. kétosztatú névformává. (A névszerkezeti kérdésekre összefoglalóan a 3. fejezetben térek majd ki.)

Az alábbi tipológia természetesen egy-egy sajátosságjelölő szerepű névrész kezelésére alkalmas, azaz a két- vagy esetleg többrészes sajátosságjelölő nevek névrészei külön-külön helyezendők el benne, illetve kategorizálhatók általa.¹⁸ Azt

¹⁸ Maga a két- vagy többrészes név pedig a névrészeiben kifejeződő kategóriák szerkezeti kapcsolatának jellege alapján jellemezhető.

is ki kell továbbá előzetesen emelnünk, hogy egy-egy sajátosságjelölő név több lexémát is tartalmazhat, ám ezek nem feltétlenül minősülnek önálló névrészeknek: az *Őzverő* személynévforma például (1389: Johannes *Ewzvero* dictus, Károlyi 1: 436, FEHÉRTÓI 1969: 123) egyetlen névrészből áll, hiszen egyetlen szemantikai jegyet árul el a néviselőről, noha több szó is szerepel benne. A névrészek belső szerkezetében található lexémákat és a névalkotásban szerepet játszó toldalék-morfémákat névelemeknek nevezzük: az előbbi példa tehát egyetlen névrészből, de három névelemből áll (*őz+ver-ő*).¹⁹

Az itt közreadott tipológiai leírás nem előzmények nélküli a személynévkutatásban. A kidolgozása során elsősorban B. GERGELY PIROSKA (1977), FEHÉR KRISZTINA (2002), illetőleg N. FODOR JÁNOS (2010a) munkáira támaszkodhatunk; szemléletét tekintve pedig azzal a lexikális-morfológiai leírási kerettel rokonítható leginkább, amelyet HOFFMANN ISTVÁN alakított ki a helynevek vizsgálatára (1993), és amelynek kategóriarendszere FEHÉR KRISZTINA és N. FODOR JÁNOS analíziséhez is kiindulópontul szolgált.

A sajátosságjelölő nevek kategóriája rendszertani tekintetben döntően a nyelv közszóállományából kap utánpótlást, de valójában az adott nyelv teljes szókincse a forrásbázisaként szolgál (vö. HOFFMANN 2008: 15, 18, HOFFMANN–TÓTH V. 2015a: 147–148). A sajátosságjelölő nevek lexikális-morfológiai t i p o l ó g i - a i r e n d s z e r e az alapszófajok mint fő kategóriák mellett a nevekben nem ritkán jelentkező szókapcsolattípusokat is magában foglalja. Az egyes fő kategóriákon belül a célszerűség és az áttekinthetőség követelményeit is figyelembe véve altípusokat különítettem el. A példaként említett névformák megválasztásakor törekedtem a minél szélesebb időbeli merítésre, ami azt jelenti, hogy lehetőség szerint a sajátosságjelölő személynév fajta funkcionálásának minden korszakából igyekeztem adatokat felvonultatni. Ennek persze némely típusok esetében gátat szabott a források névanyaga: az tudniillik, hogy a magyar személynévadás korai évszázadaiból egy-egy lexikális kategória személynévként való adatolását az írásbeliség esetlegessége nagyban megnehezíti. A közölt adatok nagyságrendje ugyanakkor jól érzékelteti azt is, hogy egyes lexikális típusok milyen gyakorisággal vettek részt a névadásban.

I. a sajátosságjelölő névrész f ő n é v

1. k ö z n é v

1.1. személyt jelölő köznév

a) népnév

1138/1329: *Besenehdi* (SZABÓ D. 1936: 56, ÁSz. 120), 1222: *Zerechen* (OkI Sz. 257, 918, ÁSz. 847);

¹⁹ A névrész és a névelem fogalmát HOFFMANN ISTVÁN nyomán használom (1993: 30, 43–44).

1338: Martinum dictum *Zekel* (H. 3: 134, FEHÉRTÓI 1969: 137), 1360: Petrus dictus *Bezermen* (Z. 3: 190, FEHÉRTÓI 1969: 69);
1632: *Tirpak* Matias (RMCsSz. 1067);
Muszka, Magyar, Cigány (B. GERGELY 1977: 98)

b) foglalkozásnév, tisztségnév, méltoságnév, társadalmi státuszt jelző szó

1198: *Sculgad* (UB. 1: 33, ÁSz. 860), 1221: *Apat* (PRT. 1: 785, ÁSz. 71);
1382: Andreas *Aztalnak* dictus (ZalaOkl. 1: 186, FEHÉRTÓI 1969: 60), 1358: Martinus dictus *Nemes* (FEHÉRTÓI 1969: 116), 1398: Johannem *Jobagy* (Z. 12: 59, FEHÉRTÓI 1969: 99), 1389: Thomas dictus *Ersuk* (jobbágy neveként, Zs. 1: 100/940, FEHÉRTÓI 1969: 85);
1450: Paulus *polgar* (N. FODOR 2010b: 191);
Kupec, Suszter, Fuvaros (B. GERGELY 1977: 98)

c) rokonságnév

1209: *Vnuca* (MES. 1: 193, Gy. 3: 410, ÁSz. 777), 1211: *fiacha* (PRT. 10: 505, ÁSz. 307), 1221: *Eusud* (PRT. 1: 651, ÁSz. 294);
1364: *Fyady* (dictus), más néven Zolga Miklós (Kállay 2: 117, FEHÉRTÓI 1969: 88);
1513: Johanne *Sogor* (N. FODOR 2010b: 203);
Papó 'öreges' (B. GERGELY 1977: 92), *Ángyom* (i. m. 99), *Kisfiam* (FEHÉR K. 2002: 81)

d) egyéb személyjelölő főnév

1268: *Leguen* (MES. 1: 561, ÁSz. 487), 1273/1274: *Leanch* (UB. 2: 32, ÁSz. 485);
1374: Petri dicti *Fotyú* (Z. 3: 539, FEHÉRTÓI 1969: 91);
[1435–1436]: Michael dictus *Kwrwa* (N. FODOR 2010b: 150);
Kolléga, Pajtás, Menyecske (B. GERGELY 1977: 95)

1.2. élőlényt, nem személyt jelölő köznév

a) növénynév

1181: *Somos* (PRT. 8: 277, CAH. 82, ÁSz. 724), 1211: *Culessed* (PRT. 10: 513, 515, ÁSz. 228);
1332: Nicolaus dictus *Buza* (HOkl. 204, FEHÉRTÓI 1969: 70);
1478: Ambrosio *Thorma* (N. FODOR 2010b: 226);
Káposzta, Korpa (B. GERGELY 1977: 98), *Bükkfa, Jegenye* (FEHÉR K. 2002: 80)

b) állatnév

1138/1329: *Farcasti* (SZABÓ D. 1936: 130, ÁSz. 300), 1138/1329: *Ticudi* (SZABÓ D. 1936: 134, ÁSz. 755), 1198: *Bika* (UB. 1: 33, ÁSz. 124), 1211: *Rigou* (PRT. 10: 505, ÁSz. 676), 1283: *Golomb* (Gy. 1: 323, ÁSz. 344);
1347: Nicolaus dictus *Cynege* (A. 5: 79–86, FEHÉRTÓI 1969: 75), 1366: Johannes dictus *Fechke* (OklSz., FEHÉRTÓI 1969: 86);
1450: Michael *Solyom* (N. FODOR 2010b: 204);
Bogár, Puli, Jérce (B. GERGELY 1977: 99), *Egérke, Juhom* (FEHÉR K. 2002: 81)

1.3. élettelen dolgot jelölő köznév

a) testrésznév

+1135: *Scemd* (PRT. 8: 273, ÁSz. 844), 1138/1329: *Filedí* (SZABÓ D. 1936: 133, ÁSz. 309);

1341: Michaelis dicti *Fark* (A. 4: 147, FEHÉRTÓI 1969: 86);

1509: Paulo *Chwlewk* (N. FODOR 2010b: 78);

Csukló, Tüdő (B. GERGELY 1977: 92), *Böndő* (FEHÉR K. 2002: 80)

b) tárgyat jelölő köznév

1138/1329: *Sarlaudi* (SZABÓ D. 1936: 133, 204, ÁSz. 693), 1291: *Tykur* (UB. 2: 254, ÁSz. 755);

1327: Nicolai dicti *Cherep* (A. 2: 299, 301, FEHÉRTÓI 1969: 74);

[1450–1470]: Barnabas *kalapaach* (N. FODOR 2010b: 126), 1463: Barnaba *Zytha* (N. FODOR 2010b: 216);

Gyűszű (B. GERGELY 1977: 92), *Golyó, Csapágy, Bekecs* (FEHÉR K. 2002: 80)

c) anyagnév

1138/1329: *Wasadi* (SZABÓ D. 1936: 131, ÁSz. 794);

1400: Johanne dicto *Arany* (Z 5: 174, FEHÉRTÓI 1969: 60);

[1460–1480]: Vallentino *korom* (N. FODOR 2010b: 143);

Salak (B. GERGELY 1977: 98)

1.4. helyet jelölő (földrajzi) köznév

1382: *Wewlgh* István (Kállay 2: 215, FEHÉRTÓI 1969: 154);

[1521–1526]: Stephanus *parlagh* (N. FODOR 2010b: 185);

Szegelet (B. GERGELY 1977: 97)

1.5. elvont jelentésű köznév

1138/1329: *Halaldi* (SZABÓ D. 1936: 133, 134, 203, ÁSz. 367), 1138/1329: *Muncadi* (SZABÓ D. 1936: 131, ÁSz. 572); 1138/1329: *Maradek* (SZABÓ D. 1936: 131, ÁSz. 511), 1211: *Latomas* (több szolga neveként szerepel a TÖ-ben, PRT. 10: 503, ÁSz. 482); 1211: *Pentec* (PRT. 10: 504, ÁSz. 624), 1239: *Pincusd* (Sztp. 1: 192, ÁSz. 640);

1400: Johannem dictum *Husveth* (Z. 5: 152, 183, FEHÉRTÓI 1969: 97);

1518: Philippo *pokol* (N. FODOR 2010b: 191);

Halál (B. GERGELY 1977: 99), *Pech* (FEHÉR K. 2002: 80)

2. tulajdonnév

2.1. helynév

1345: Dionisius filius Mark *Zaadelei* (A. 4: 508), 1373: Andreas *Gergurlaka* (HOkI. 300, FEHÉRTÓI 1969: 93), 1398: Nicolaum *Kertmegy* nominatum (Z. 12: 59, FEHÉRTÓI 1969: 103), 1398: Blasium dictum *Buda* (H. 1: 291, FEHÉRTÓI 1969: 69), 1399: Blasius dictus *Baranyay* (FEHÉRTÓI 1969: 63);

[1460–1480]: Mychael *sopron* (N. FODOR 2010b: 204), 1481: Anthonii *pochay* (N. FODOR 2010b: 190);

Almásí, Sárvasári, Szugolyi (B. GERGELY 1977: 97)

2.2. személynév

a) sajátosságjelölő név

b) referáló név

1408: Andreas *Marton* (RMCsSz. 713), 1409: Ladislaum *Chepan* (RMCsSz. 232);

Júdás, *Kain* 'ravasz, álnok' (B. GERGELY 1977: 94; vö. esetleg 1257: *Kayan*, UB. 1: 263, ÁSz. 466);

c) nexusnév: *Kossut* 'rá hasonlít' (B. GERGELY 1977: 95);

d) affektív név: *Micike* 'nőies természetű' (B. GERGELY 1977: 94);

e) többszattatú név

1399: Abraham *Zewkepether* (Z. 5: 102, FEHÉRTÓI 1969: 141), 1476: Georgius *Kispal* (RMCsSz. 600);

Fedáksári 'színészkedő', *Ludasmatyí* 'libapásztor'

2.3. egyéb tulajdonnév

állatnevek: *Bodri*, *Csillag*, márkanév: *Hubertusz* (FEHÉR K. 2002: 80)

II. a sajátosságjelölő névrész m e l l é k n é v (i jellegű lexéma)

1. képzetlen melléknév

1138/1329: *Hazug* (SZABÓ D. 1936: 130, ÁSz. 369), 1138/1329: *Bahatur* (SZABÓ D. 1936: 132, ÁSz. 98), 1199: duos pulsatores videlicet *Nogy* et *Kysed* (H. 5: 2, ÁSz. 585), 1211: *Zegen* (PRT. 10: 506, ÁSz. 842), 1213/1550: dominam *Genuruch* (EO. 1: 138, ÁSz. 330), 1263: domina nomine *Zep* (H. 6: 113, ÁSz. 847), 1282/1327: *Genge* (ÁÚO. 12: 368, ÁSz. 329);

1324: Deseu dicto *Kopoz* (A. 2: 166, FEHÉRTÓI 1969: 106), 1330: Paulo dicto *Feyr* (A. 2: 497, PRT. 8: 307, FEHÉRTÓI 1969: 86), 1358: Johanne dicto *Pogan* (A. 7: 9, 10, FEHÉRTÓI 1969: 126), 1366: Benedictus dicti *Zudar* (Károlyi 1: 475, FEHÉRTÓI 1969: 81), 1400: Clementem dictum *Kevyl* (Z. 5: 179, FEHÉRTÓI 1969: 104);

1446: Mathey *Thar* (N. FODOR 2010b: 221), 1518: Albertus *chorba* (i. m. 76);
Jó, *Szép*, *Hazug*, *Büszke* (B. GERGELY 1977: 94), *Néma*, *Öreg*, *Vén* (FEHÉR K. 2002: 81)

2. képzett melléknév

1211: *Horogus* (PRT. 10: 513, ÁSz. 368), 1237–1240: *Hotolmos* (PRT. 1: 775, Gy. 2: 623, ÁSz. 391), 1280: Johannes dicti *Zakalus* (ÁSz. 836); +1086: *Hitlen* (CAH. 25, DHA. 1: 254, ÁSz. 388), 1211: *Nuetlen* (PRT. 10: 505, ÁSz. 587);
1381: Ladislaum dictum *Naualas* (OkI Sz., FEHÉRTÓI 1969: 118); 1351: Benedictum dictum *Orrothlan* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 193, FEHÉRTÓI 1969: 121), 1389: Petrus dictus *Agyatlan* (Zs. 1: 103/940, FEHÉRTÓI 1969: 59);
1451: Petrus *merges* (N. FODOR 2010b: 164), 1523: Ladislao *chynthalan* (N. FODOR 2010b: 74);

Trottyos, *Pofás*, *Részezes* (B. GERGELY 1977: 93–94), *Mankós*, *Gyapjas*, *Szőrös* (FEHÉR K. 2002: 81)

3. folyamatos melléknévi igenév

1211: *Latou* (PRT. 10: 515, ÁSz. 483), 1211: *Quereud* (PRT. 10: 509–510, Gy. 1: 706, ÁSz. 660), 1275: *Leseu, Kopou, Nuzou ... Lukeu* (H. 7: 237–238, HOKl. 140, Gy. 4: 305, Sztg. II/4: 140, ÁSz. 445), 1282: *Mychaele dicto Vkleleu* (ÁÚO. 9: 344, OKlSz. 721, ÁSz. 776);
1364: *Johannes dictus Keruhtew* (FEHÉRTÓI 1969: 103);
1453: *Albertus syro* (N. FODOR 2010b: 203), 1468: *Lucas mazo* (i. m. 161);
Cincogó, Dunnyogó (B. GERGELY 1977: 92)

4. befejezett melléknévi igenév

? 1392: *Borzolth* (dictus) Péter (Zs. 1: 297/2738, FEHÉRTÓI 1969: 69);
[1445–1448]: *Gregorius halot* (N. FODOR 2010b: 111), [1468 u.]: *Johannes Zakath* (N. FODOR 2010b: 209), 1478: *Jacobus, Mathyvs et Johannes fythamoth* (< *futamodik*, 'szökött' jobbágyság megjelölése lehetett; N. FODOR 2010b: 98);
Puffadt (B. GERGELY 1977: 99), *Tekert* (FEHÉR K. 2002: 82)

5. számnév(ből képzett szó)

1131: *Negus* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 24, CAH. 47, ÁSz. 578), 1171: *Vtuend* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 47, CAH. 74, ÁSz. 786), 1211: *Harmas* (PRT. 10: 514, ÁSz. 368);
1454: *Johannis Kylences* (RMCsSz. 591), 1513: *Stephano Masfel* (N. FODOR 2010b: 161), 1577: *Albertus Nyolcas* (RMCsSz. 779)
Kétszer, Tizenegy (FEHÉR K. 2002: 82)

III. a sajátosságjelölő névrész i g e (i jellegű lexéma)²⁰

1229/1550: *Sceret* (ÁSz. 698);
1399: *Petrum dictum Kothor* (Zs. 1: 664/5990, FEHÉRTÓI 1969: 107, ugyanitt vannak *Kothrous* személynévi adatok is);
1476: *Michael Mendegel* (RMCsSz. 724), 1560: *Hadar* (N. FODOR 2002: 76), 1675: *Michael Zörög* (RMCsSz. 1163); 1520: *Sebastianus mondok* (RMCsSz. 747), 1522: *Gerardus Thermeg* (RMCsSz. 1063), 1522: *Matheus Halgas* (i. m. 451), 1560: *Hallja* (N. FODOR 2002: 71);
Mozog, Siess (B. GERGELY 1977: 93), *Csípdmeg* (i. m. 94), *Pörög, Lötyögsz, Megadja* (FEHÉR K. 2002: 82)

IV. a sajátosságjelölő névrész e g y é b s z ó f a j b a t a r t o z ó l e x é m a²¹

határozószó: 1198: *Hamard* (UB. 1: 33, ÁSz. 367); 1307/1315: *Nicolai dicti Hamar* (A. 1: 131, FEHÉRTÓI 1969: 95), 1371: *Johannis dicti Gyalug* (Z. 3: 417–418, FEHÉRTÓI 1969: 94), 1425: *Johanne Altal* (RMCsSz. 36), 1522: *Benedictus Lassan* (RMCsSz. 666); *Immár, Túl* (FEHÉR K. 2002: 82)
névmás: 1528: *Andreas Akárki* (RMCsSz. 31);

²⁰ E kategória elemei között szép számmal találhatók ún. szavajárási nevek. E névtípusról lásd például KÁLMÁN B. 1962, 1989: 83–87, KNEZSA 1965/2003: 339, B. GERGELY 1977: 95–96.

²¹ A szavajárási nevek kategóriáját itt is több példa képviseli.

módosítószó: *Biztos* (B. GERGELY 1977: 95);
 partikula: 1452: Paulo *Byzon* (RMCsSz. 144), 1672: Samuel *Bezegh* (RMCsSz. 138); *Ám* (FEHÉR K. 2002: 82)
 interakciós mondatzó: 1693: Paulus *Izé* (RMCsSz. 504); *Csá, Dicsértessék* (FEHÉR K. 2002: 82)

V. a sajátosságjelölő névrész szó szerkezet

1. alanyi alárendelő szintagma

1349: Michael filius Symonis dicti *Istenuetethe* (FEHÉRTÓI 1969: 98), 1366: Nicolai dicti *Istenwette* (PRT. 8: 351, FEHÉRTÓI 1969: 98);
 1537: Blasius *Istenatta* (RMCsSz. 499)

2. tárgyas alárendelő szintagma

1329: Matheus dictus *Farkaswerew* (A. 2: 440, FEHÉRTÓI 1969: 86), 1348: Stephani dicti *Igazmundo* (Z. 2: 321, FEHÉRTÓI 1969: 98), 1358: Jacobi dicti *Nylgarto* (A. 7: 525, FEHÉRTÓI 1969: 118), 1364: Paulum dictum *Zagyurwago* (Z. 3: 237), 1397: Mathiam Bors et Stephanum *Feldwezthew* dictos (Z. 5: 40, 12: 54, FEHÉRTÓI 1969: 88), 1355: Michael dictus *Holniahagow* (Oklsz., FEHÉRTÓI 1969: 97);
Tányérnyaló (B. GERGELY 1977: 95), *Eperleső* (FEHÉR K. 2002: 82)

3. jelzős alárendelő szintagma

3.1. minőségjelzős szerkezet

1211: *Ioleguen* (Gy. 1: 653, EO. 1: 150, ÁSz. 422), 1282/1327: ancillas ... Genge Facha et *Jolyan* nominatas (ÁÚO. 12: 368, ÁSz. 423);
 1341: Blasii *Bykanyakw* dicti (Oklsz., FEHÉRTÓI 1969: 66), 1346/1393: Paulus *Noghlabu* (A. 4: 583, FEHÉRTÓI 1969: 116), 1391: Stephanum *Machkazemew* dictum (Z. 4: 468, FEHÉRTÓI 1969: 112);
 [1445–1448]: Valentinus *sepsakalo* (N. FODOR 2010b: 214), [1460–1480]: Marcus *mazagfazo* (N. FODOR 2010b: 156);
Nagyseggű, Szűkfejű (B. GERGELY 1977: 92), *Vaddisznófogú* (i. m. 98), *Dinkás-szájú, Hegyesbajuszú* (FEHÉR K. 2002: 82)

3.2. mennyiségjelzős szerkezet

1389: Andreas *Hothwyw* (Zs. 1: 114/945, FEHÉRTÓI 1969: 95), [1450 k.]: Andree *felsemw* (N. FODOR 2010b: 94), 1463: Benedicto *hathekrew* (N. FODOR 2010b: 112);
Négyszemű, Félkezű (B. GERGELY 1977: 92), *Hatvékás, Soklányos* (FEHÉR K. 2002: 82)

3.3. birtokos jelzős szerkezet

1327: Johannes dictus *Feuldura* (A. 2: 286, FEHÉRTÓI 1969: 88);
 1470: Gregorio *Istenfia* (N. FODOR 2010b: 119), 1474: Nicolaus *Banfi* (RMCsSz. 82);
Falunyelve (B. GERGELY 1977: 94), *Egyháztetűje, Istenpennája* (FEHÉR K. 2002: 82)

4. határozói alárendelő szintagma

1138/1329: *Mauog, Mawag, Mawog* (hat szolga neveként is, SZABÓ D. 1936: 131, 134, Gy. 1: 502, ÁSz. 530);
1355: Petrus dictus *Dumbunylew* (OklSz., FEHÉRTÓI 1969: 83), 1364: Gaal dictum *Eyeltudo* (Z. 3: 245, FEHÉRTÓI 1969: 84);
1425: Georgius *Polczonzaro* dictus (OklSz.);
Kiskertbenéző, Végigüres (FEHÉR K. 2002: 82)

5. szervetlen szókapcsolat

1138/1329: *Numel* (SZABÓ D. 1936: 56, ÁSz. 587), 1138/1329: *Numhw* (SZABÓ D. 1936: 56, ÁSz. 587), 1174: *Numwog* (CAH. 73, ÁSz. 588), 1219/1550: *Numuolohod* (ÁSz. 588), 1222: *Nemhyz* (Sztp. 1: 128, ÁSz. 588);
1452: Johanne *Bornemyzza* (N. FODOR 2010b: 61);
Emmagyereki, Majdlesz (FEHÉR K. 2002: 82)

E tipológiai leírás részletes taglalását itt nem tartom ugyan feladatomnak, a kritikus pontjaira azonban feltétlenül rá szeretném irányítani a figyelmet. Amint az egyes kategóriák illusztrálására hozott példákból is kitűnik, különbséget tettem a képzők funkcionális értékében aszerint, hogy a személynév alapjául szolgáló közszo képzésében játszott-e szerepet, vagy pedig magának a személynévnek a létrejöttéhez járult hozzá morfológiai elemként. A *Hatalmas, Haragos* típusú személynéveket e szerint az alapelv szerint képzett melléknévből alakult névformáknak tekintettem, a *Besenyőd, Farkasd, Kicsid, Vakod, Fiaksa, Leáncs, Pocsaji-félék -d, -cs(a), -i* képzőjét ugyanakkor személynévformánsként értékeltem (lásd részletezőbben a morfológiai elemzésnél).

Az is feltűnhet továbbá, hogy bizonyos kategóriák alatt többféle lexikális természetű elem találkozik össze. Az elvont jelentésű főnevek mint személynévi alapszavak között ugyanis például *-ás/-és*, illetve *-ék* képzős cselekvésneveket (*Látomás, Maradék*) éppúgy találunk, mint napneveket (*Péntek, Húsvét*). E kategória további tagolását mégsem tartottam sem szükségesnek, sem célszerűnek, mivel a túlzott szétaprózottság és az apró részletekre fókuszálás éppen a lényeges jegyeket fedné el előlünk az ilyen vizsgálatokban.

Más természetű problémákat vetnek fel az olyan sajátosságjelölő névformák, amelyek alapszavaként személynévet gyaníthatunk. Az ugyanis nyilvánvaló, hogy a személynévek alkotásakor a névadók bármely korban támaszkodnak a meglévő névállományra: gyakorinak mutatkozik ez a jelenség a mai névadás dinamikus személynévajtáinál éppúgy, mint az ómagyar kor személynéveiben. A személynévre épülő elnevezések ugyanakkor óriási többségükben nem sajátosságjelölő, hanem nexusviszonyra utaló nevekként foghatók fel az itt alkalmazott keretben: az ómagyar korban többnyire az apa, ritkábban az anya nevét használták fel erre a célra, a jelenkori személynévadásban pedig a családtagok nevei általában szolgálhatnak a (ragadvány)név-adás alapjául. Véltetően erről lehet szó a következő

okleveles adatok esetében is; 1359: Gregorius, filius Nicolai, dictus *Kathou* (PRT. 2: 457, FEHÉRTÓI 1969: 102), 1376: Bothus dicto *ffichormiklous* (MNY. 10: 78, FEHÉRTÓI 1969: 88). Az első példában az anya (talán affektív) nevével, a másodikban pedig az apa sajátosságjelölő és referáló nevének kombinációjával jelölte meg a környezete és arra alapozva az oklevél írója az illető személyt. A mai névhasználat jellemzőit figyelembe véve ugyanakkor elméletileg bármely személynévfajtát alkalmasnak gondolhatjuk arra is, hogy sajátosságjelölő névhez alapul szolgáljon.²² A történeti adatok kapcsán annak a megítélésére azonban, hogy egy-egy személynévi alapú elnevezés pontosan milyen funkcionális jelleggel bírt (nexusjelölő szerepe volt-e éppen, vagy sajátosságot fejezett ki), csak kivételes esetekben nyílik lehetőségünk. (Erre a problémakörre a nexusnevek tárgyalásakor térrek ki részletesebben.)

Bármely tipológia alkalmazhatóságának lényeges fokmérője az, hogy az adott körben szóba jövő nyelvi elemek helyét mennyire lehet benne egyértelműen kijelölni. Nem hallgathatjuk el, hogy tipizálási, besorolási nehézségeket a fenti leírási keret több ponton is fölvet. Leginkább a *Szabó*, *Síró*, *Serfőző*, *Farkasverő*, *Nemvaló* típusú személynévformák okozhatnak e tekintetben fejtörést. Mindegyik alapszava folyamatos melléknévi igenévi származék ugyan, de azok a főnevesülés fokában és a nyelvi szerkezetükben egyaránt különböznek. Közülük a *Szabó* besorolása jelenti a legkisebb nehézséget, hiszen ennek a helyét nyilvánvalóan a foglalkozásnévi lexémát tartalmazó személynevek között jelölhetjük ki.²³ Megítélésem szerint ugyanígy célszerű eljárunk a következő személynévi példákban is, amennyiben azok alapszava összetett foglalkozásnévnek minősül: 1358: Jacobi dicti *Nylgarto* (A. 7: 525, FEHÉRTÓI 1969: 118), 1375: Jacobum dictum *Zyugyartou* (OKISZ., FEHÉRTÓI 1969: 139), 1409: Jacobus *Nyakuago* (RMCsSz. 773),²⁴ 1531: Andreas *Syraso* (RMCsSz. 938), noha maga a foglalkozásnév tárgyi alárendelő szerkezetre vezethető vissza. A *Farkasverő*, *Papverő*-féle személyneveket viszont minden nehézség nélkül tekinthetjük tárgyi alárendelő szókapcsolatból származó elnevezéseknek, minthogy személynévként, nem pedig

²² Arra ugyan, hogy a sajátosságjelölő név alapja egy másik ugyane személynévfajtába tartozó lexéma lett volna, példát nem találtam. Könnyen lehet, hogy névelméleti megfontolások alapján ennek a lehetőségét akár ki is zárhatjuk, hiszen nemigen lehetséges, hogy egyazon személynévfajta eleme (itt tehát egy sajátosságjelölő név) ugyanazon névfajtába tartozó másik elem (vagyis egy másik sajátosságjelölő név) alapja legyen.

²³ Arról, hogy a lexéma főnévi (foglalkozásnévi) jelentése mikor alakulhatott ki, az etimológiai szótáraink nem nyilatkoznak (vö. TESz., EWUng. *szab* a.).

²⁴ Minthogy a *nyakvágó* 'hóhér' foglalkozásjelölő összetétel szinonimájaként szerepelt a középkorban a *nyakazó* is, az 1391: Thomam dictum *Nakazow* de Apathy (Z. 4: 468, FEHÉRTÓI 1969: 118) névadatot ugyancsak a foglalkozásnévi alapszót tartalmazó nevek kategóriájába illeszthetjük be.

közzsóként (foglalkozásnévként) jöttek ilyen szerkezetben létre. Szintén egyértelmű a *Síró*, *Tagadó* típusú személynevek tipológiai státusza: ezek alapjául folyamatos melléknévi igenevek szolgáltak. Különleges a helyzete a *Nemvaló* névfórmának (1211: *Numuolou*, PRT. 10: 511, ÁSz. 586), amely jellegzetes szerkezete miatt a szervetlen szókapcsolatok között kapott — több más efféle struktúrában álló (*Nemhisz*, *Nemhű*, *Némél*) ún. óvónévvel együtt — helyet.

Olykor nem egy-egy típus, hanem egy-egy konkrét névforma bizonyul a rendszerben kettős besorolhatóságú személynévnek. Az 1399: Johannem dictum *Vrdugh* de Vrdughaza (Zs. 1: 664/5990, FEHÉRTÓI 1969: 123), 1388: Blasius *Isten* dictus (Oklsz., FEHÉRTÓI 1969: 98) ómagyar kori személynévi adatok kapcsán például igencsak gondban vagyunk akkor, ha állást kívánunk foglalni abban, hogy az *ördög* és az *isten* lexémák éppenséggel elvont főnevekként vagy pedig személyjelölő szavakként értékelhetők-e. Az *özvegy* és az *árva* lexémát tartalmazó sajátosságjelölő személynevek (vö. 1302/1382: Petro dicto *Wzwegh*, A. 1: 23, FEHÉRTÓI 1969: 123; 1152: *Arua*, PRT. 1: 601, CAH. 58, ÁSz. 75) esetében pedig az a kérdés merül fel, hogy ezek a képzetlen melléknévi alapszó vagy a rokonságjelölő alapszó kategóriájába sorolhatók-e inkább be.

A fenti leírási keretben — a mai szófaji szerepből kiindulva — a határozószók kategóriájában vettem figyelembe a *hamar*, *gyalog*, *biztos*, *bizony*, *bezzeg* lexikális elemeket. Ezekről azonban nyelvtörténeti ismereteink alapján tudjuk, hogy az ómagyar korban kettős szófajú elemekként funkcionáltak, s a határozószói szerepe mellett a *hamar* használatos volt 'gyors' jelentésben, a *bizony* és a *bezzeg* lexémáknak némileg korábbi adatolható jelentése az ugyancsak melléknévi 'igaz', a *gyalog*-nak pedig a legkorábbi adatolható 'gyalogos katona' szemantikai szerepével szintén számolnunk kell (a kettősszófajúság és a szófajváltás problematikájához részletesen lásd A. MOLNÁR 1991, 1992). Ezek a problémák ugyanakkor nem is annyira a leírási keret problémái, hanem inkább talán a nyelvi kategóriák, fogalmi mezők bonyolult összefüggéseivel, egyáltalán nem éles elkülönülésével vannak kapcsolatban.

3. A sajátosságjelölő személynevek m o r f o l ó g i a i s z e r k e z e t é r e — amely egyúttal a keletkezési folyamataikkal is szoros megfelelést mutat — az jellemző, hogy az adott lexikális kategóriák többféle struktúrában jelentkezhetnek. Állhatnak a személynevekben egyrészt önmagukban, mindenféle formáns hozzájuk kapcsolása nélkül, ahogyan ezt például az alábbi történeti adatok mutatják: pl. 1138/1329: *Hwruat* (SZABÓ D. 1936: 132, ÁSz. 391), 1347: Johannem dictum *Pop* (Z. 2: 267, FEHÉRTÓI 1969: 124), 1237–1240: *Geuden* (PRT. 1: 775, Gy. 2: 623, ÁSz. 352), 1276: domina *Gyung* (H. 5: 54, ÁSz. 356), 1198: *Zumbot* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 63, UB. 1: 34, ÁSz. 856), 1370: Stephanum dictum *Bator* (Sztáray 1: 366 stb.), 1398: Blasium dictum *Buda* (H. 1: 291, FEHÉRTÓI 1969: 69). Az egyes szócsoportok elemeihez járulhatnak emellett kü-

lönféle képzőelemek is; vö. pl. 1138/1329: *Fiodi* (SZABÓ D. 1936: 205, ÁSz. 307), 1138/1329: *Kakasti* (SZABÓ D. 1936: 134, ÁSz. 442), 1138/1329: *Bugardi* (SZABÓ D. 1936: 204, ÁSz. 157), 1165: *Vokud* (CAH. 69, ÁSz. 826), 1210: *Sombotka* (PRT. 1: 619, ÁSz. 861), 1400: Nicolaum *Bereksoy* (Z. 5: 178, FEHÉRTÓI 1969: 65), 1237–1240: *Hetes* (PRT. 1: 775, ÁSz. 386). Az is előfordulhat továbbá, hogy a szóosztályok tagjai egymással összekapcsolódva alkotnak sajátosságjelölő személynevet. Ennek elméleti problémáiról a *Közi/nagy* típusú nevek kapcsán korábban már szóltam, de talán az ott kifejtett megszorításokkal az ilyen névformák is itt idézhetők: 1393: Petri dicti *Kissudar* (Zs. 1: 301/2776, FEHÉRTÓI 1969: 104).

A sajátosságjelölő személynevek morfológiai jellemzőinek meghatározásakor is szem előtt kell tartanunk azt, hogy a névtestben fellelhető morfológiai, grammatikai eszközök a személynév létrejöttében játszottak-e szerepet, vagy csupán az alapjául szolgáló nyelvi elemek belső struktúrájához tartoznak hozzá.²⁵ Az +1086: *Hitlen* (CAH. 25, DHA. 1: 254, ÁSz. 388), 1138/1329: *Numarek* (SZABÓ D. 1936: 203, Gy. 1: 868, ÁSz. 587), 1199: *Sceretheu* (H. 5: 3, ÁSz. 698), [1445–1448]: Gregorius *halot* (N. FODOR 2010b: 209) névadatok képzőit ennek nyomán nem tekintettem a sajátosságjelölő személynevek formánsainak, azokat úgy ítélt meg, mint olyan képzőket, amelyek a személynév melléknévi, főnévi, illetve melléknévi igenévi alapszavát hozták létre.²⁶ Az 1351: Stephanum dictum *Faythalanlabo* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 194, FEHÉRTÓI 1969: 85), 1374: Symonem dictum *Kerekhaytow* (Z. 3: 245) nevek sem minősültek ugyanilyen okok miatt összetett sajátosságjelölő neveknek tekintve, hogy az összetett jellegüket közszoji mivoltukban nyerték el. Az igei alapszót tartalmazó személy-

²⁵ A képzett személynevek problematikájához legutóbb MOZGA EVELIN fűzött értékes névelméleti megjegyzéseket (2013), de hasonlóan értékelte a személynevek képzőinek szerepét B. LŐRINCZY ÉVA is (1962).

²⁶ Ezt az eljárást az a körülmény is támogatja, hogy személynévi szerep betöltésére az egyes szófaji kategóriák elemei köztudottan nem azonos mértékben alkalmasak. A főnevek ilyen funkciója — minthogy a személynév is főnévi természetű nyelvi elem — magától értetődő, de melléttük a főnevesülésre hajlamos lexémacsoportok, a melléknevek és a melléknévi igenevek is gyakori névalkotó elemek. A *Váró*, *Szerető* típusú személynevek morfológiai szerkezete és keletkezéstörténete kapcsán elvileg két lehetőséggel is számolhatunk: alakulhattak egyrészt a *váró*, *szerető* folyamatos melléknévi igenevekből (jelentéstapadással), illetőleg a *vár*, *szeret* igékből (-ó/-ő személynévképzővel). Ez utóbbi keletkezési módot azért nem tartom túlzottan valószínűnek, mert az igék sokkal kevésbé alkalmasak főnévi szerep betöltésére, mint a melléknévi igenevek. Ugyanezen okok miatt nem merül fel a *Látomás*, *Hallomás*, *Maradék*-féle személynevek igei származtatása sem. (Azt is láttuk ugyanakkor, hogy a sajátosságjelölő személynevek között találunk végső soron igei alapszóból alakultakat is, de ezek — szemben az igenévekkel — annyira szórványosan és inkább az újabb korokban, valamint a hagyományos tipológiai leírások által a szavajárási neveknek tekintett névtípusban tűnnek fel, hogy nem sorolhatók a személynevek prototipikus rétegéhez.)

nevek személyragjait és módjeleit (*Mondok, Hallja, Hallgass, Térjmeg*), illetőleg a szervetlen szókapcsolatból alakult *Nemvaló, Nemél* típusú névstruktúrákban szereplő grammatikai elemeket (az igének, igenévnek a tagadószóval, határozószóval való kapcsolódását) szintén a személynév előzményeként azonosítható nyelvi elem belügyének tekintetem. Azt, hogy a helynévi alapszóból *-i* képzővel alakult személynevek helyzetét miért ítéltem meg máshogyan, az alábbiakban (a 2.1.5. pontban) részletesen is megindoklom.

4. A fenti megjegyzések átvezetnek bennünket a sajátosságjelölő nevek keletkezésé történeti kérdéseihez, vagyis ahhoz, hogy melyek azok a névalkotási folyamatok, amelyek az e személynévfajtába tartozó elemek létrejöttét irányították. A keletkezéstörténeti folyamatok részletes bemutatásáról — s főképpen azoknak az egyes névadatokra vonatkozó kétségtelen alkalmazásáról — itt azonban ugyanúgy (és ugyanolyan okokból) le kell mondanunk, ahogyan a motivációs alapú tipológiai leírásra sem vállalkozhattunk. A fő névadási mechanizmusok ugyanakkor jól kirajzolódnak, így ezeket — néhány ómagyar kori példával illusztrálva — röviden mégiscsak felvázolhatjuk. A főbb keletkezési típusok megegyeznek azokkal a névadási módokkal, amelyeket a helynevek kapcsán HOFFMANN ISTVÁN meghatározott (1993: 67–69), néhány kérdésben azonban a sajátosságjelölő neveket tárgyalva máshová kerülnek a hangsúlyok. Jól használható keletkezéstörténeti elemzési modellt állított fel (alapjaiban a HOFFMANN-féle kategóriarendszerre építve) a családnévelőzmények vizsgálatára N. FODOR JÁNOS (2010a: 111–120). E munkákra is támaszkodva én magam a sajátosságjelölő nevek alakulásában az alábbi főbb névadási módokkal számolok.²⁷

4.1. A sajátosságjelölő nevek igen tekintélyes aránya jelentésbeli névvalkótással keletkezett. Metaforikus névadás hívhatta életre jó néhány állatnévvel azonos alakú személynevünket (*Bika, Ravasz, Farkas, Medve, Fecske*), amennyiben ezekhez a megnevezett személyeknek az illető állatra jellemző valamely tulajdonsága szolgáltatott alapot. Erre vonatkozó utalások hiányában azonban e kérdésben nem képviselhetünk határozott véleményt, s az 1332: Paulus *Oruzlan* vocatus (A. 2: 605, FEHÉRTÓI 1969: 121), 1358: Nicolai dicti *Waryu* de Zendamakus (A. 7: 75, FEHÉRTÓI 1969: 151) -féle személynévi adatok kapcsán csak mint potenciális keletkezési folyamatot jelölhetjük meg a metaforikus névátvitelt. Az is lehetséges azonban, hogy egyes ilyen személyneveket más motivációk és folyamatok (pl. metonímia, szinekdoché) keltettek életre.

A metonímia — csakúgy, mint a metafora — az ember szó- és névteremtő képességének legjellegzetesebb és leghétköznapiabb eszköze, amely mint kognitív

²⁷ A nevek változási folyamatai ebben a rendszerezésben nem kaptak helyet, azok ugyanis egy már meglévő személynévformát módosítanak, s mint ilyenek, a névkeletkezés kapcsán másodlagosak, noha a névrendszer egészének alakulástörténete szempontjából ugyancsak fontosak.

mechanizmus minden korban meghatározó szerepet játszott a hely- és a személynévalkotásban egyaránt. A foglalkozást nemcsak a foglalkozásnév, hanem a foglalkozás eszköze, tárgya, alanya is megjelenítheti a személynévben: a Tihanyi összeírás Besenyő faluban említett halászhalkok például olyan elnevezéseket viselnek, amelyek halak nevéből (*sügér, süllő, őn*) alakultak metonimikusan (1211: *Syguer, Sileu, Euuen*, PRT. 10: 510, ÁSz. 713). Mészáros (carnifex) neveként szerepelnek a következő előfordulások: 1330: *Petri carnificis dicti Wkur*, 1373: *Petri carnificis dicti Kolbaz* (Oklsz., N. FODOR 2010a: 114), ahol az első adat a Péter nevű mészáros a foglalkozása tárgyával, a második pedig annak egyik eredményével jelöli meg sajátosságágnévként. Metonimikus névadással keletkeztek méltóságnévi alapszóból az olyan személynevek is, amelyek nem az illető személyek méltóságát, tisztségét hivatottak megjelölni, hanem azok valamiféle társadalmi kapcsolataira utalnak: ilyenek például a jobbágyok neveként szereplő *Király* (1389: *Johannis dictis Kyral*, Zs. 1: 112/944, FEHÉRTÓI 1969: 104) és *Érsek* (1389: *Thomas dictus Ersuk*, Zs. 1: 100/940, FEHÉRTÓI 1969: 85), illetve a polgár említéseként álló *Herceg* (1355: *Albertus dictus Hercegh*, A. 6: 270, FEHÉRTÓI 1969: 96) elnevezések, de metonimikus jellegűek a napnevekből való *Péntek, Húsvét* névformák is. Megítélésem szerint metonímia játszott szerepet továbbá a helynévből formáns nélkül alakult sajátosságjelölő nevek (*Buda, Somogy, Sopron*) létrejöttében is, bár N. FODOR JÁNOS ezeket inkább redukcióval keletkezett, másodlagos alakulású névalakulatoknak tekinti (2010a: 114).

A metonímia egyik altípusaiként foghatjuk fel a rész–egész jelentésviszonyt kifejező elnevezéseket.²⁸ Ezzel a folyamattal a sajátosságjelölő nevek kapcsán is találkozunk: azok az esetek képviselik, amelyekben testrésznév szolgál az illető személy megjelöléséül; vö. pl. +1086: *Zacal* (DHA. 1: 253, CAH. 24, ÁSz. 834), 1398: *Georgii dicti Bayus* (Zs. 1: 616/5597).

A jelentéshasadás alkalmával egy köznévi státuszú elem olyan módon nyer tulajdonnévi funkciót, hogy ehhez semmiféle morfológiai eszközt nem használ fel a névadás. A helynevek kapcsán akkor beszélünk jelentéshasadásról, ha egy helyet jelölő közszó (azaz egy földrajzi köznév) önmagában, bármiféle formáns hozzákapcsolása nélkül helynévvé alakul (HOFFMANN 1993: 93). A személynevek esetében viszont tágabban határozható meg az a szócsoporthoz, amelynek névvé válását hasadáshoz hasonló jelenségként értékelhetjük: népszó, foglalkozásnév, egyéb

²⁸ Bár olyan vélekedést is idézhetünk a szakirodalomból, amely ezt lényegében a szinekdoché alá tartozó jelenséggént írja le: egy fogalom megnevezése egy vele „együtt értett” másik fogalom megnevezésével valósul meg, s ennek egyik tipikus esete a rész–egész viszony kifejezése (vö. SZATHMÁRI 2008: 545). Metonimikus összefüggésként kezelik viszont a rész–egész kapcsolatot a kutatók a kognitív nyelvészet fogalmi keretében (vö. pl. KÖVECSES–BENCZES 2010: 66–70), és ugyanígy tekinti a korábbi jelentéstani szakirodalom is (lásd pl. KÁROLY S. 1970: 168, 239–240).

személyjelölő lexémák, illetőleg tulajdonságnevek egyaránt ilyen folyamat révén kerülnek személynévi szerepbe; vö. pl. 1333: Michaelis dicti *Sydou* (A. 3: 7, FEHÉRTÓI 1969: 157), 1292: *Zulga* (ÁÚO. 10: 80, ÁSz. 860), 1374: Petri dciti *Foty* (Z. 3: 539, FEHÉRTÓI 1969: 91), 1329: Petrus dictus *Churba* (A. 2: 442, FEHÉRTÓI 1969: 78), 1415: Ladislao *Hethsege* (N. FODOR 2010b: 115).

4.2. A morfe mat i k a i s z e r k e s z t é s a személynevek kapcsán általában véve is fontos névkeletkezési folyamat, s ennek egyik fő színterének a sajátosságjelölő nevek létrejöttét tarthatjuk. E névalkotási mód lényegében véve a névképzést öleli fel. A személynévképzés és a személynévképzők funkcionális kérdéseivel az affektív nevek jellemzésekor foglalkozom tüzetesebben, itt pusztán néhány példával illusztrálom ezt a névkeletkezési folyamatot. A sajátosságjelölő nevek létrehozásában az ómagyar korban sokféle képzőelem vett részt, köztük a leggyakoribbak a *-d(i)*, illetőleg ennek bizonyos zöngétlen mássalhangzók után zöngétlenedett *-t(i)* változata (pl. *Besenyőd*, *Szolgád*, *Fiad(i)*, *Árpád*, *Bogárd(i)*, *Sarlód(i)*, *Vasad(i)*, *Haláld(i)*, *Munkád(i)*, *Hitvánd*, *Kérőd*, *Ötvend*, *Hamard*, *Nemvalód*; *Kakast(i)*, *Farkast(i)*, *Ravaszt(i)* stb.), az *-s* és képzőbokrai (pl. *Somos*, *Szemes*, *Szemse*, *Hetes*), a *-cs* és képzőbokrai (pl. *Leáncs*, *Fiacsa*), az *-a/-e* (pl. 1211: *Hozuga*, PRT. 10: 514, ÁSz. 369, 1282/1351: *Scegene*, H. 8: 226, Gy. 2: 539, ÁSz. 842), a *-ka/-ke* (pl. *Szombatka*), valamint az *-i* morféma (pl. *Budai*, *Debreceni*, *Somlyói*, *Kertmőgi*, *Szádeleji*).

4.3. A s z i n t a g m a t i k u s s z e r k e s z t é s mint személynév-alkotási folyamat kétrészes sajátosságjelölő neveket hoz létre. Arról ugyanakkor a korábbiakban már említést tettem, hogy a kétrészes sajátosságjelölő nevek rendszertani helyzete rendkívül bizonytalanul ítéltető meg tekintve, hogy a példaként felhozható névformák valójában másodlagosak (kiegészüléssel alakultak), s az összetétel egyik eleme inkább a nexusjelölő név funkcióját tölti be, s csak az ezt másodlagosan kiegészítő névforma minősül sajátosságjelölő névnek (vö. pl. 1521: Emericus *Andok* > [1521–1526]: Emericus *Kys Andok*, 1521: Stephanus *bathor* > [1521–1526]: Stephanus *NoghBathor*, további hasonló példákhoz lásd még N. FODOR 2010a: 116). Olyan esetet, amelyben két sajátosságjelölő szerepű névrész szerkezetet alkotva kapcsolódna a névviselőhöz, nem tudok idézni.

4.4. A *Térjmeg*, *Nemhű* típusú személynévstruktúrákat nemigen sorolhatjuk be a hagyományos névkeletkezési kategóriák egyikébe sem, és ezek az alakulatok azt is jelzik, hogy a személynévadási a sajátosságjelölő nevek tekintetében lényegében nem kötik szabályok, s a névadó névteremtő képességének (ha úgy tetszik fantáziájának, nyelvi leleményének) semmi sem szab határt.

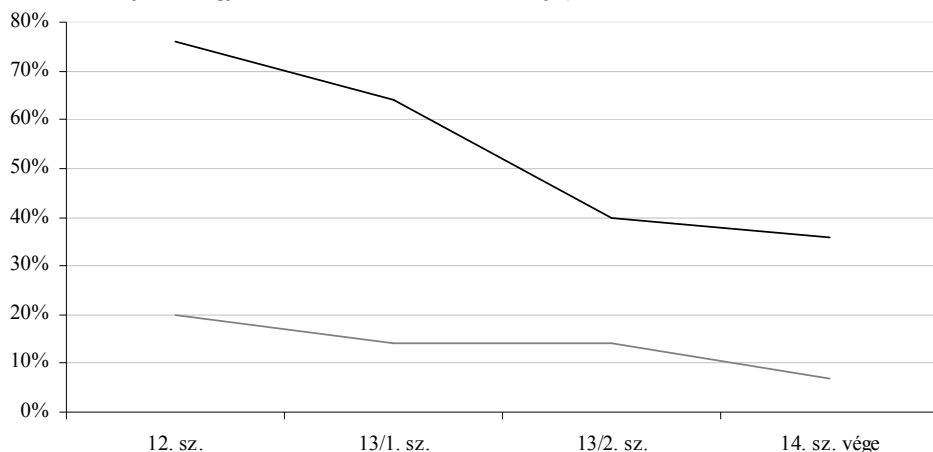
2.1.4. A sajátosságjelölő személynevek használatának névszociológiai tényezői

A személynevek ómagyar kori használatában a személynévkatatók több tekintetben is megfigyeltek társadalmi különbségeket. Mivel ennek a kérdésnek jó néhány aspektusát már tárgyaltam az 1.2. fejezetben, itt csupán azokat a jelenségeket érintem röviden, amelyek a sajátosságjelölő személynév-fajta ómagyar kori használatának társadalmi differenciáltságára utalhatnak.

Az Árpád-kori személynévadás jellemzőit taglalva vélekedett úgy BENKŐ LORÁND, hogy a birtokosi rétegnél hamarabb terjedtek el a referáló funkciójú egyházi nevek, a szolgarétegben viszont ezzel egyidejűleg még a korábbi, az ún. pogány kori névadási formákat, a sajátosságjelölő nevek típusát találjuk meg prototipikus megnevezésekként. A sajátosságnevek persze a birtokosi réteg névadásában is jelen vannak, de abban, hogy ezeknek mely lexikális-szemantikai típusai használatosak inkább, ugyancsak eltéréseket figyelhetünk meg: a birtokosi réteg sajátosságjelölő neveihez ugyanis a tiszttség, a méltóság szolgáltatja elsősorban az idő tájt az indítékot, a szolgák elnevezései számára viszont sokkal inkább a földművelés, az állattenyésztés, a mesterségek fogalomköre (1950a: 19–21). Ennek magyarázatát PAIS DEZSŐ abban látja, hogy a felsőbb rétegek névadását elsősorban a hagyomány befolyásolta (ezért annyira jellemző a körükben, hogy még a 11–13. században is honfoglaló elődek török eredetű, vagy belső keletkezésű, de a korabeli magyar nyelvérzék előtt már elhomályosult neveit viselik), az alsóbb rétegbeliéknél viszont a névadást főleg a jellemzésre irányuló törekvés határozta meg (1966: 10–11). Mindkét jeles nyelvtörténészünk itt idézett véleményében fontos összetevőként van tehát jelen az az állásfoglalás, hogy a sajátosságfunkciójú személynév-fajta az Árpád-korban elsősorban az alsóbb társadalmi rétegek névhasználatát jellemezte. Hasonló megfigyeléseket tett konkrét névanyag vizsgálata alapján és speciálisan a női nevek vonatkozóan BERRÁR JOLÁN is, aki a sajátosságjelölő neveknek az úrnők (domina) és a szolgálók (ancilla) közötti megoszlásában lényeges különbségekre mutatott rá. Az egyik jelentős eltérésként azt jelölte meg, hogy a sajátosságjelölő nevek aránya a szolgálók körében az egész általa vizsgált időszakban (1400-ig) sokszorosán túlhaladja az úrnők között regisztrálható ilyen nevek arányát, noha ez a névtípus az egyházi nevek használatának kiszélesedésével körükben is erősen csökkenő tendenciát mutat (vö. 1950a: 67).²⁹ A 4. ábra — a BERRÁR JOLÁN által közölt szám adatok alapján —

²⁹ Pontosabb ugyanakkor, ha úgy fogalmazunk, hogy a sajátosságjelölő nevek típusa vélhetően továbbra is igen jelentős szerepet játszott a személynévadásban, de az írásbeliség szintjére a keresettségben kapott referáló név (mint egyfajta „hivatalos” név) jutott csak el mindaddig, amíg e tekintetben az oklevélírói gyakorlatban (nyilván a társadalmi igényekkel is összhangban) változás nem állt be.

ezt a változási folyamatot illusztrálja (a fekete görbe a szolgálók, a szürke pedig az úrnők sajátosságjelölőnév-használatát mutatja).

4. ábra. Az úrnők és szolgálók sajátosságjelölő neveinek aránybeli különbségei

A másik fontos különbséget a sajátosságjelölő nevek szemantikai típusai kapcsán figyelte meg BERRÁR JOLÁN: az úrnők nevének több mint a fele ún. bóknév (*Nyest, Nyuszt, Liliom, Gyöngy*), a szolgálók körében ugyanakkor a gyakran lekicsinylő jelentéstartalmú tulajdonságjelölő, illetve foglalkozásra utaló nevek a gyakoriak (*Kicsi, Gyenge, Szegény*) (i. m. 68, 1952: 50). Ezt a jelenséget mások a névdívat egyfajta társadalmi kötöttségként értékelik (BÁRCZI 1958: 126).³⁰

Az ún. megkülönböztető nevek használatát a szakirodalom szerint ugyancsak befolyásolta a társadalmi helyzet: a nemesek körében a helynévi lexémát tartalmazó, birtoklásra utaló névforma például — az öröklés fontossága miatt is — igen gyakorinak mutatkozik (vö. SLÍZ 2011a: 210, 212). A nemtelenek megnevezésekor viszont inkább a külső és belső tulajdonság, lakhely, foglalkozás kognitív tartományai aktiválódtak (SLÍZ 2008a: 470). Erre a különbségre FEHÉRTÓI KATALIN ugyancsak rámutatott (1969: 26, 28–29, 1970: 156), de arra is felhívta a figyelmet, hogy az okleveles forrásokban a felsőbb rétegbeliek körében az egyidejűleg több névvel való megjelölés szokása nem nagyon változott a 14. században, a jobbágyok esetében viszont a század utolsó évtizedeiben a korábbi egy névvel jelölés mellett erősen megszorozódott a több névvel való említés (1969: 24, vö. még GULYÁS 2009: 47 is). Igencsak szembeötlő ugyanakkor, hogy az egyetlen

³⁰ KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND nem tudja ugyan okát adni egyes nevek társadalmi megoszlásának, de azt gyanítja, hogy egy-egy névhez kapcsolódó érzelmi többlet az olvasmányélményeken alapulhat a felsőbb rétegekben, hallomáson pedig az alsóbb rétegeknél (1954: 385). Megjegyzem azonban, hogy az olvasás a felsőbb rétegekben sem lehetett túlságosan elterjedt az írásbeliség korai évszázadaiban, illetve az írásművek is igen kis példányszámban, kivételes esetekben állhattak rendelkezésre.

néven való hivatalos iratokbeli rögzítés a privilégizált, magas presztízssú társadalmi helyzetben, illetve az egyházi rendben lévők körében — nemcsak nálunk, hanem más népek névhasználati gyakorlatában is — hosszú ideig gyakori eljárás volt (vö. PAPP LÁSZLÓ 1957: 448, PAPP LAJOS 1993: 261).

Az itt előhozott szakirodalmi álláspontokkal jórészt egyet is érthetünk. Egyetlen tényező árnyalja csupán e kérdésben a véleményünket: az írásbeliségnek és az oklevélírónak mint közreműködő tényezőnek a hangsúlyozott figyelembevétele. Azt ugyanis megítélésem szerint nem szabad szem elől téveszteni, hogy a névhasználat körülményeit az ómagyar korban csupán az írás közvetítésével tanulmányozhatjuk, ami pedig — mint korábban részletesen is kifejtettem — erős szűrőként funkcionálva nem a tényleges névhasználati valóságot, hanem annak csak egy apró részletét tükrözi.

2.1.5. Helynévi alapszóból alakult sajátosságjelölő személynevek

Az előzőekben csupán érintőlegesen tárgyaltam azt a névcsoportot, amely a sajátosságjelölő nevek típusának egy nagyon jól megragadható, formailag és funkcionálisan is elkülönülő kategóriáját alkotja: a helynévi alapszóból keletkezett személynevek csoportját. A sajátosságjelölő személynév-fajta tárgyalásának lezárásaként azért térek ki erre a névcsoportra részletesebben, mert a személynevek és a helynevek rendszertani összefüggéseinek kérdéskörében ezek a nevek képviselik az egyik fontos pólust. A helynév > személynév relációban érintett sajátosságjelölő neveket taglalva természetesen a korábbi szakirodalmi álláspontok összegzését sem kerülhetem meg, e nézetek közül azonban azokat emelem ki első sorban, amelyek megítélésem szerint helytállóan jellemzik ezt a személynévtípust, vagy adott esetben éppenséggel némi kiigazításra szorulnak; illetve foglalkozom azokkal a körülményekkel is, amelyek viszont mindezidáig jobbra elkerülték a kutatók figyelmét.

1. A sajátosságjelölő személynevek között tekintélyes súllyal vannak jelen a helynévi lexémát tartalmazó névformák. E névtípus a személynév-történeti kutatások érdeklődését elsősorban a családnevekkel összefüggésben keltette fel, ám mint a korábbiakban kifejtettem, az ennek kapcsán tett, a szakirodalomban olvasható megállapítások valójában nem a családneveket (mint nexusnévfajta), hanem a családnévelőzményeket (mint sajátosságjelölő személyneveket) jellemzik. E nevek funkcionális-szemantikai szempontból a nemeseknél a birtokuk helyére, illetőleg a lakóhelyükre utalnak, az alacsonyabb társadalmi állásúak esetében pedig a lakó- vagy még inkább a származási helyüket jelölik meg (vö. pl. KÁLMÁN B. 1961: 35, 1979: 10, KÁZMÉR 1970b: 61, FEHÉRTÓI 1983: 74, BÍRÓ 1998: 77–78).³¹

³¹ KÁLMÁN BÉLA a jelenkori ragadványnév-keletkezés leggyakoribb indítékának is ezt a motivációt tartja (1961: 35). Kalotaszeg 34 településének ragadványnévanyaga ezt az állítást ugyan-

A Felső-Tisza-vidék családnévelőzményeit az 1401–1526 közötti időszakban vizsgálva N. FODOR JÁNOS a magyar eredetű nevek közel 30%-ában ismert fel helynévi lexémát (2010a: 93). A régi magyar családnéveket bemutató szótárában KÁZMÉR MIKLÓS pedig a névalakok közel feléről nyilatkozott úgy, hogy azok — legvalószínűbb motivációjukat tekintve — hellyel való kapcsolatra utalnak, és lexikális szempontból helynevet (vagy ritkábban helyjelölő közsztót; pl. *Vég, Városi*) tartalmaznak (CsnVégSz. 12). De a névtípus gyakoriságáról vall például az 1574. évi gabonadézsma-jegyzék is, amelyben az ekkor már vélhetően öröklődő családnévi funkcióban álló személynevek 22,5%-ában azonosítható valamilyen helynév (ÁDÁM 1989: 212).

2. A lokális viszonyt kifejező sajátosságjelölő nevek alapjául helynévi és földrajzi köznévi lexéma egyaránt szolgálhatott,³² abban azonban, hogy a *Völgy, Hegy* típusú személynevek alapszava helyjelölő közszo vagy vele azonos alakú helynév volt-e, nehéz lenne határozottan állást foglalni. Az ilyen lexikális szerkezetű személyneveket a tipológiai leírásban azért különítettem mégis el az egyértelműen helynévi alapszót tartalmazó személynevektől, mert közöttük — tapasztalataim szerint legalábbis — a nevet használók is különbséget éreznek: a *Debreceeni, Gergelylaka* személyneveket világosan helynévi, a *Völgy-féléket* viszont köznévi alapúnak érzékelik. A lokális kapcsolatra utaló nevek körében a legjellegzetesebbek kétségkívül azok a névalakok, amelyekhez település neve szolgált alapul (pl. 1394: Emeric dicti *Deuechery*, Zs. 1: 370/3344, FEHÉRTÓI 1969: 83, 1397: Paulum *Zenthjanuspallya* dictum, Z. 5: 43, FEHÉRTÓI 1969: 138, 1394/1466: Ladislaus *Wyfalw*, Zs. 1: 374/3375, FEHÉRTÓI 1969: 13), de vannak közöttük szép számmal más helynévfajta tartalmazók is: megyenév (pl. 1418: Petrum *Zalay*, RMCsSz. 962), tájnév (pl. 1475: Michael *Alfeldy*, Z. 12: 299, RMCsSz. 34, 1477: Paulus *Felfewldi*, Z. 11: 208, RMCsSz. 357, 1413: Johannes *Erdely*, Z. 6: 283, RMCsSz. 330, 1522: Laurencius *Cherhati*, RMCsSz. 238),³³ víznév (pl. 1427: Bartholomeus *Thyzay*, Z. 8: 324, RMCsSz. 1067, 1448:

akkor nemigen támasztja alá: itt ugyanis az 1960 és 1965 között elvégzett gyűjtés alapján településenként 1 és 15% között ingadozik a lakóhelyre utaló elnevezések aránya (B. GERGELY 1977: 241). Ebben a tekintetben azonban — csakúgy, mint a ragadványnév-használatban általában — jelentős területi, illetve névközösségek között megmutatkozó különbségek is adódhatnak.

³² A szakirodalomban olykor nem túl szerencsés terminussal „hely- és településnévi eredetű nevek”-ként határozzák meg ezt a lexikális kategóriát, az előbbin azonban valójában földrajzi köznévi származást értenek (B. GERGELY 1981: 62–63, N. FODOR 2002: 39; de később ezt felülvizsgálva helyes megközelítéssel: N. FODOR 2010a: 64).

³³ A tájnevek személynéalkotó szerepének JUHÁSZ DEZSŐ szentelt tanulmányt, és ebben arra mutatott rá, hogy noha az ómagyar kortól napjainkig több mint 300 tájnév ismeretes, ebből — részben kronológiai, részben morfológiai okokból — csak mintegy 50 szerepel személynévként is. Köztük is a nagy múltú, össznemzeti ismertségű nagytáji neveknek (*Alföld, Felföld,*

Paulus *Raba*, Z. 9: 194, RMCsSz. 879), mikrotoponima (pl. 1469: Bartholomeus *Falwegy*, RMCsSz. 344, 1438: Johanne *Kerthmegy*, Z. 8: 638, RMCsSz. 586) egyaránt részt vett az ilyen típusú személynévek megalkotásában (vö. ehhez még BENKŐ 1948–1949: 65–66, JUHÁSZ 1997: 176).

Az alapul szolgáló helynévfajta tekintetében tapasztalható sokféleség magyarázataként (bár kétségtől a településnév a domináns helynévfajta) azt a körülményt szokás kiemelni, hogy amennyiben távolabbi vidékről költözik valaki az új lakóhelyére, akkor célszerűen nem a korábbi falujáról, hanem arról a megyéről, vidékről nevezik el (pl. *Baranyai*, *Erdélyi*), ahonnan érkezett, hiszen a távoli országrészen fekvő falu neve nem kellően informatív az új közösség számára, a nagyobb területi egységek megnevezése ellenben igen (vö. KÁLMÁN B. 1961: 35, 1989: 38, 78–79, N. FODOR 2002: 39–40, 2008: 299, 2010a: 79). Ezzel összefüggésben KÁZMÉR MIKLÓS egy lényeges szociopragmatikai szempontot is felvetett, amikor azt hangsúlyozta, hogy noha a korabeli népi hely(név)ismeretről lényegében semmit sem tudunk, az mégis valószínű, hogy egy-egy falusi vagy városi ember település(név)ismerete igen szerény (egy megyénél is jóval kisebb) területre korlátozódhatott. Ebből pedig az adódik, hogy egy-egy településnév családnévvé válása is jellemzően csak az adott település szűkebb körzetében realizálódhatott (1970b: 62).³⁴ Ezt a feltételezést ugyanakkor megítélésem szerint az alacsonyabb jogállásúak, a jobbágyság neveire tarthatjuk elsősorban érvényesnek, a nemesek esetében a névadást alapvetően más tényezők befolyásolták. Amíg ugyanis a jobbágyság helynévi alapszót tartalmazó sajátosságjelölő nevei többnyire az adott közösségtől származhattak, a birtokosok efféle megjelölései mögött — bizonyára nem függetlenül a jogaik, érdekeik érvényesítésének alapvető törekvésétől — inkább ők maguk állhattak, a saját kezükben tartva mintegy a névadás folyamatát. Esetükben ugyanis nem elsősorban a lakóhelyre, származási helyre utalt a helynévi személynév (mint a jobbágyságnál), hanem a birtokra. Azt pedig, hogy ez a körülmény milyen erősen meghatározhatta a névhasználatot is, jól mutatja annak az Abaúj megyei családnak a példája, amely a 13. században nyert nemesi rangot, és a család tagjai, amint a nemességükkel együtt megkapták az

Erdélyi) százsámra rúgó személynévi (családnévi) bázisuk van. Névszociológiai kérdéseket tárgyalva JUHÁSZ DEZSŐ ugyanakkor arra is rámutat, hogy az ismertség foka és a tájnév régisége fontos, a személynévvé válást elősegítő tényező. Önmagukban azonban ezek sem garantálják a produktivitást: egyes nagy gyakoriságú tájnévcsoportok egyáltalán nem kaptak helyet a személynévek állományában (1997: 180–181). A tájnevekből alkotott sajátosságjelölő nevek egyébként ahhoz is fogódzót nyújthatnak, hogy milyen tájfogalmak voltak ismeretesek a középkor évszázadaiban: feltűnő például, hogy a hegységnevek mint névalkotó elemek nem túl gyakoriak (BARABÁS 1981: 42).

³⁴ A középkori ember ún. „névismereti horizont”-jának feltérképezhetőségéhez, illetőleg ennek kiszélesedéséhez legutóbb BÖLCSKEI ANDREA fűzött tanulságos észrevételeket a településnév-korrelációk kérdésével összefüggésben (2010: 239–248).

Abaúj megyei Fáj birtokot, lényegében azonnal és következetesen *Fáy* néven szerepeltetik magukat az oklevelekben (KÁLMÁN B. 1979: 10); vö. pl. 1324: *Philippus filius Urbani de Fay*, 1327>1410: *Petrus filius Stephani de Fay* (Gy. 1: 79). A névadási aktus (vagyis a közösségi, illetőleg egyéni névadási aktus) közötti különbség magyarázhatja továbbá azt is, hogy mivel a jobbágyság körében a helynévi eredetű sajátosságjelölő név többnyire a korábbi lakóhelyet jelentette, csak igen kivételes esetekben fordult elő, hogy egy faluban az adott településnek a nevét viselje valamely család. A Heves megyei Ivádon viszont éppen ennek az ellenkezőjét tapasztalhatjuk, itt ugyanis a kisenemesi falu lakosságának nagy részére az *Ivady* névvel utaltak (N. FODOR 2008: 299, 2010a: 79).

A nemesi, birtokosi rétegnél ez a fajta névbeli reláció — a fent jelzett okok miatt — egyáltalán nem lehetett ritka jelenség. A személynévben is rögzített birtoknév ENGEL PÁL véleménye szerint csakis olyan birtokra utalhatott, ahol a nemesnek a háza volt, ami tehát aktuálisan a lakhelyeül szolgált. Ez azzal is együtt jár, hogy az ilyen névforma használata és megkülönböztető funkciója szükségszerűen alkalmi jellegű, hiszen amennyiben a családnak több birtoka és lakóhelye volt, akkor több helynévi alapú személynévet is használhattak egyidejűleg vagy egymást váltva (1998: 16, vö. még N. FODOR 2002: 15, 16, 2004: 43, SLÍZ 2014a: 161–162). Ez utóbbi lehetőséghez az a korábban tett megfigyelésünk is fontos adalékul szolgálhat, hogy új, jelentősebb, nagyobb presztízsértékű birtok megszerzését nemritkán kísérte — az odaköltözés mellett — a birtokos helynévi eredetű személynévének megváltozása is.

3. A helynévi lexémát tartalmazó elnevezések lehetséges társadalomtörténeti konzekvenciáira több kutató is felfigyelt, és főképpen a jobbágyság ilyen tartalmú neveire alapozva igyekezett a középkori Magyarország belső migrációjára vonatkozó tanulságokat leszűrni (vö. pl. MEZŐ 1970a: 29, BARABÁS 1981: 41, az újabb szakirodalomból pedig GULYÁS 2011, 2014). SZABÓ ISTVÁN ezzel kapcsolatban (Bács, Bodrog és Csongrád megyék példáján) arra mutatott rá, hogy Magyarországon a jobbágymigráció viszonylag szűk földrajzi térben, általában a szomszédos vagy környékbeli falvak övezetében mozgott (1954: 7, 13). Ehhez azt is hozzáfűzhetjük, hogy a jobbágymigráció hátterében a 15. században — mivel ekkor még nincs röghöz kötve a jobbágy — nem elsősorban a szökések, hanem az elvándorlások és a földesúr birtokszerző tevékenysége következtében történt áttelepítések említhetők meg legfőbb mozgatórugóként (MEZŐ 1970a: 30). A török hódoltság korában pedig a délről fenyegető török veszély késztette a lakosságot a biztonságosabb területekre költözni, akik szétszóródva az ország különböző régióiban személynévükben megőrizték eredeti lakóhelyük, megyéjük (közük nemritkán időközben eltűnt közigazgatási egységek) nevét is: *Pozsgai* (< *Pozsega*), *Valkai* (< *Valkó*), *Kevi* ~ *Kövi* (< *Keve*), *Karsai* (< *Krassó*) stb. (vö. KÁLMÁN B. 1979: 11–12).

4. A valamely hellyel való kapcsolatot kifejező sajátosságjelölő nevek morfológiai felépítésüket tekintve kétfélék lehetnek: alakulhattak formáns nélkül álló (pl. 1431: Micahela *Tyza*, Z. 8: 450, 1436: Andreas *Baraczka*, RMCsSz. 88), illetőleg *-i* képzőt tartalmazó helynevekből (pl. 1334: Nicolai de *Hegmegy*, A. 3: 58, SLÍZ 2011b: 343, 1473: Petrus *Kewesdy*, Z. 9: 417, RMCsSz. 646). (Ez a megfigyelés gyakran előkerül a családnevekkel foglalkozó munkákban; vö. pl. BENKŐ 1948–1949: 65–66, KÁLMÁN B. 1961: 35, FEHÉRTÓI 1973–1975: 197, 1983: 74, ÁDÁM 1989: 214, HAJDÚ 2003: 797–798, N. FODOR 2007: 120, 2010a: 107.) Az utóbbi típusba tartozó neveket az előzményirodalom jelölt, „alaktanilag is motivált” (BÍRÓ 1998: 79) struktúráknak minősíti, s az *-i* képző szemantikai tartalmaként a ’valahová való’, ’valahonnan származik’ jelentésjegyet határozza meg (vö. pl. KНИЕZSA 1965/2003: 266, 339–340, N. FODOR 2010a: 107). KНИЕZSA ISTVÁN azt is kiemeli, hogy e funkció kifejezésére a magyarban — a szláv nyelvekben e téren tapasztalható sokszínűséggel szemben — kizárólag az *-i* képző használatos, ami alaktani tekintetben meglehetősen egyhangúvá teszi ezt a névcsoportot. A szláv személynévalkotásban vidékenként más-más képzőelemeket vesznek igénybe a névadók az efféle lokális kapcsolatok megjelölésére (1965/2003: 266, 339–340). Megjegyzendő azonban, hogy az *-i* képző mellett olykor a *-si* morféma is feltűnik ebben a szerepkörben (pl. 1458/1784: *Nagyfalusi* Márton, RMCsSz. 760, 1578: Lucas *Kisfalusi*, RMCsSz. 598), igaz viszont, hogy ez a toldalékelem kronológiailag jóval később kapcsolódott be a névalkotásba, mint az *-i* képző, illetve jellegzetes morfológiai kötöttséget is mutat, mint-hogy az ómagyar korban csakis a *-falu* utótagú helynevekből lett személynéveken tűnik fel (lásd ehhez CsnVégSz.).

Az ilyen személynévformák keletkezésében kétféle folyamat játszott szerepet: a személynévképzés, illetőleg a metonimikus névadás. Ezzel azt az álláspontomat is jelzem, hogy a helynévi alapszóból *-i* képzővel alakult személynévek (és képzőmorfémájuk) helyzetét másként ítélem meg, mint pl. a folyamatos melléknévi igenévből alakultakét. Az 1348: Johannes filius Michaelis dicti *Fyzery* (Károlyi 1: 177–178, FEHÉRTÓI 1969: 92), 1359: Mathius dictus *Gemery* (Z. 3: 147, FEHÉRTÓI 1969: 92), 1391: Egidius *Debrecheny* dictus (Zs. 1: 206/1887, FEHÉRTÓI 1969: 81), 1353: Paulum dictum *Zomlyoy* (Z. 2: 540, FEHÉRTÓI 1969: 156) adatok képzőjét ugyanis olyan morfémának tekintem, amely a személynévalkotásban játszott szerepet, vagyis ezek a sajátosságjelölő nevek véleményem szerint nem a *füzéri*, *gömöri*, *debreceni*, *somlyói* mellékevekből keletkeztek, hanem a *Füzér*, *Gömör*, *Debrecen*, *Somlyó* helynevekből. Ezt a felfogást azok a személynévi adatok is támogatják, amelyek — az előzőekkel nyilvánvalóan egyazon szemantikai jelleggel — formáns nélküli helynevet tartalmaznak; vö. pl. 1391: Nicolaum dictum *Symeg* (Z. 4: 469, FEHÉRTÓI 1969: 133), 1393: Georgio *Chehtelek* (FEHÉRTÓI 1969: 72), 1397: Petrum dictum *Sopron* (Z. 12: 55, FEHÉRTÓI 1969: 133), sőt a kétféle struktúra akár ugyanannak a személynék a meg-

jelölésében is váltakozhat egymással (vö. pl. 1449: Mathias *leles*, [1445–1448]: Mathias *lelesy*, N. FODOR 2010b: 153). Ez a fajta variálódás pedig azt erősíti, hogy a személynév alapjául az adott helynév (és nem a belőle lett melléknév) szolgált.

A szakirodalomban ugyanakkor az általam képviselttől eltérő véleményeket is olvashatunk. N. FODOR JÁNOS például úgy vélekedik, hogy a *Budai* típusú sajátosságjelölő személynévek nem a *Buda* helynévből, hanem annak *budai* melléknévi származékából alakultak. Nemi ellentmondás feszül ugyanakkor ezen állítása és aközött, hogy az efféle névalakok létrejöttét keletkezéstörténeti szempontból viszont a morfológiai szerkesztéssel alakultak között tartja számon, s az *-i* képzőjükéről úgy nyilatkozik mint személynévformánsról, igaz viszont, hogy a képzőnek ezt a szerepét másodlagosan kialakult funkciónak tekinti (2010a: 117–118). BÍRÓ FERENC — nem közvetlen módon kifejtve ugyan, de — szintén a *budai* > *Budai* névkeletkezési folyamat mellett foglalt állást akkor, amikor az ilyen névformákkal kapcsolatban „szófajváltással együtt járó jelentéshasadás”-t emlegetett, illetve „melléknévi származékból tulajdonnevesült családnév”-ről beszélt (1998: 79). E problémakör további értékeléséhez előbb látnunk kell, miképpen foghatjuk fel a formáns nélküli helynevet tartalmazó sajátosságjelölő személynéveket. Ezzel a következő pontban — vitatott helyzetére tekintettel — részletezően is foglalkozom.

Több vonatkozásban is különleges a morfológiai felépítését illetően az ilyen nevek között egyedülálló *Szegbeli* névforma (vö. pl. 1458: Michael *Zegbely*, RMCsSz. 979) helyzete. Az elnevezés szemantikai szerkezete vagy azzal a leírással határozható meg, hogy a ’valamely település szegében, zugában lakó’ (s ez esetben a *szeg* földrajzi köznév a személynév alapszava), vagy pedig azzal, hogy a ’Szeg településről való’ (ebben az esetben az alapszava helynévi lexéma). KÁZMÉR MIKLÓS az előbbi jelentéstartalmat kapcsolja a névhez (i. h.), de megítélés szerint a *Szegi* személynévnél (pl. 1452: Michael *Zegy*, RMCsSz. 981) megadott motivációs tartalom, vagyis az utóbbi lehetőség sem vethető el.³⁵

5. A formáns nélküli helynevekből lett sajátosságjelölő személynévek kérdése erősen megosztotta a történeti személynév kutatást. Minthogy azonban a névtípusról és vitás kérdéseiről részletes szakirodalmi összefoglalást adott ÖRDÖG FERENC (1982: 484), illetve korábban KÁLMÁN BÉLA (1975: 454), legutóbb pedig N. FODOR JÁNOS (2010a: 52–55), itt pusztán azokat a problémaköröket hozom

³⁵ Noha megtaláljuk a személynévekben az *-i* képzőt más típusú elnevezésekben is, lásd pl. *Lőrinci*, *Balassi*, ám ezek a névalakok nexusviszony kifejezésére szolgálnak, és a képzőjüknek csak etimológiai gyökerében van köze a *Budai*, *Kertmegi*-féle nevek *-i* formánsához, minthogy az előbbi a birtokjellel, az utóbbi pedig a latívuszraggal őrzi a szemantikai összefüggését. E morféma funkcionális elkülönülését a nyelvtörténeti szakirodalom az ősmagyar korra teszi (vö. ehhez a korábbi szakirodalom vélekedéseit is összefoglalva BÉNYEI 2012: 86–87).

elő, amelyek a jelen munka fő céljaihoz a leginkább illeszkednek, illetve amelyek végiggondolásához (a szakmunkákban nyújtottakhoz képest) esetleg más szempontokat is kínálni tudok. Mindenekelőtt azonban utalnom kell arra, hogy többen is felemlítik az itt tárgyalt névtípusnak a személynévből formáns nélkül alakult helynevekkel való összefüggését. J. SOLTÉSZ KATALIN például arra figyelmeztet, hogy mivel a helynevek is gyakran személynévekből alakultak metonimikus névátvitellel, ezek másodlagos, személynévi (családnévi) használata voltaképpen kétszeres névátvitelnek minősül (1979: 55, lásd még SZABÓ L. 1993–1994: 286–287). Egy ilyesféle pontosítás azonban megítélésem szerint nem segíti nagyon a névtípus leírását és névrendszertani helyének a kijelölését, mivel annak a körülménynek valójában semmi szerepe sincsen a lokális kapcsolatra utaló sajátosságjelölő nevek létrejöttében, hogy az alapul szolgáló helynév eredetileg milyen szemantikai tartalommal bírt, illetőleg milyen lexikális elemből, milyen névalkotási folyamat eredményeként kelt életre. A sajátosságjelölő személynévekben formáns nélkül szereplő helyneveknek nyilvánvalóan csak egy része alakult formáns nélküli személynévből, más részük viszont más lexikális szerkezettel és más módon keletkezett.

A formáns nélküli helynévből való sajátosságjelölő személynévek típusára a szakirodalomban először PAIS DEZSŐ utalt a *Milej* névvel kapcsolatban, azt is jelezve, hogy a lakóhely vagy birtok nevének személynévi szerepben való használata „hajdankorban” nem volt ugyan ritka eset, bár a fordítottja kétségkívül „közönségesebbnek” tekinthető (1913: 177). Később MELICH JÁNOS szintén felfigyelt erre a személynévadási módra (1943), s őket követve aztán egyre többen szenteltek figyelmet a formáns nélküli helynév személynévalkotó szerepének. Abban a kérdésben azonban, hogy ez gyakori vagy ritka névadási eljárásnak minősül-e a régiségben vagy akár napjaink személynévadásában, megoszlanak a vélemények. Az általános állásfoglalás szerint a pusztai helynévből való személynévek száma a magyarban nem nagy, sőt inkább szórványosnak tekinthető (KÁZMÉR 1993: 7), s egy részük okleveles említéseiben egymás mellett, a képzőtlen alakokkal váltakozva ott találjuk a képzős formát is (KÁLMÁN B. 1975: 454–455). J. SOLTÉSZ KATALIN nemzetközi mércével mérve is ritkának mondja ezt a névtípust, szemben a német, az angol és a francia személynévrendszerral, ahol ez a személynévstruktúra a leggyakoribb családnévtípusok közé tartozik (1979: 55, vö. KNIEZSA 1965/2003: 266–267).³⁶ Egészen más véleményen van viszont a kérdésben FEHÉRTÓI KATALIN, aki szerint jóval több formáns nélküli helynévből ala-

³⁶ Hasonlóan nagy gyakoriságú ez a névtípus a finnben is, amely névrendszer sajátosan fordított jegyeket mutat fel a helynevek és a személynévek összefüggése tekintetében, mint a magyar. Amíg ugyanis a formáns nélküli helynevekből gyakran alakulnak családnevek (pl. *Kiviniemi* 'kőfölsziget'), helynevekké ugyanakkor a személynévek elsősorban jellegzetes helynévképző formánsok segítségével válnak (vö. KÁLMÁN B. 1989: 15, 79, HOFFMANN 1990: 162).

kult a magyar nyelvben személynév, mint amit például KÁZMÉR MIKLÓS családnévszótára ilyennek jelez (1987: 17, 1994: 436).

Kétségtelen, hogy a formáns nélküli helynévből származó személynevek aránya a képzéssel alakultakhoz képest — ha elenyészőnek nem is mondhatjuk, de — valóban nem túl jelentős. Ezt az egyenlőtlen megoszlást jól érzékeltethetjük a következő néhány számadattal. KÁLMÁN BÉLA az 1522. évi dézsmalajstromban említett családnévformáknak a 10%-át minősítette formáns nélküli helynévből alakultnak (1961: 36, vö. még 1989: 78–80). SZABÓ LÁSZLÓ őrségi családnévanyagában 10,7%-ot tesznek ki a bizonyosan puszta helynévi elnevezések a bizonyosan *-i* képzősök 83,9%-ával szemben (1993–1994: 286). KÁZMÉR MIKLÓS 5218 nevet minősített a családnévszótárában a legvalószínűbb motivációját tekintve hellyel való kapcsolatra utaló elnevezésnek (vö. CsnVégSz. 12, 173–182), ami — mint fentebb jeleztem — a teljes középkori magyar családnévállomány közel fele. E névtípus 97%-ában a helynévi lexéma az *-i* (ritkán *-si*) képzővel szerepel a névalakban, míg formáns nélküli helynév a helynévi eredetű családnevek alig 3%-ában áll.³⁷ Találunk persze a szótárban tekintélyes számban olyan, valamely helynévvel alakilag megegyező névadatot is, amelyek egyik lehetséges magyarázataként szóba jöhet ugyan a hellyel (főképpen településsel) való kapcsolat (vö. pl. *Bajna*, *Bese*, *Besenyő* stb.), ez azonban esetükben csupán kisebb valószínűséggel vethető fel.

A szakirodalomban fentebb idézett véleménykülönbségeket — azon túl, hogy a gyakoriság viszonyfogalom — az is okozhatta, hogy FEHÉRTÓI KATALIN több olyan személynévformában is ezt a lexikális szerkezetet azonosította, amelynek egyébként más, sokkal kézenfekvőbb magyarázata is van (1973–1975). Teljes mértékben egyetérthetünk ezért KÁLMÁN BÉLÁVAL abban, hogy nemigen célszerű helynévből magyarázni a *Tamás*, *Péntek*, *Pete*, *Péter* személynévformákat, ráadásul azzal a feltevessel, hogy a személynévvé válás során az elsődleges *Tamásfalva*, *Péntekfalva*, *Peteháza*, *Péterföldre* típusú helynevekből elmaradt a helynevek második névrésze (1975: 455). Az efféle elliptikus változás lehetőségét FEHÉRTÓI több *-falu*, *-falva*, *-telke*, *-háza* stb. utótagú helynév (illetve a belőle feltételezett személynév) kapcsán is felvetette, de utalt emellett a *szent* lexéma redukciós elmaradására is mint az efféle névalkotás kísérő jelenségére (1973–1975: 202–203). Magyarázatait és feltevéseit látva joggal jegyezte meg KÁLMÁN BÉLA, hogy FEHÉRTÓI KATALIN „a felismerés bűvöletében [...] túlságosan mesz-

³⁷ Az olyan, KÁZMÉR szerint valamilyen módon hellyel kapcsolatba hozható személyneveket, mint az *Alsó*, *Felső*, *Végső*, *Külső*, itt természetesen nem vettem figyelembe, hiszen bennük nem helynév, sőt nem is helyjelölő közzső szerepel. Ezeket a neveket a szótár a 'valamely település alsó, felső stb. részén lakó' *alsó*, *felső* stb. közzszóból származtatja, s a lexémák ilyen jelentéstartalmát az *Alsószer*, *Alsószeg*, *Alsóvég* típusú helynevek szemantikai jellegével is összefüggésbe hozza.

szire ment” (1975: 456), és ott is feltette a helynévi származtatást, ahol erre semmi szükség sincsen. A *Varga, Német, Pap, Péter, Sós* stb. személynéveknek ugyanis annyira egyértelmű a magyarázatuk, hogy nagyon csekély valószínűséggel vethető fel a pusztai helynévi eredetük, illetőleg a *Péterfalva, Paptelke* típusú összetett nevekből való elliptikus magyarázatuk (KÁLMÁN B. 1975: 456). KÁLMÁN BÉLA természetesen nem vitatja el a formáns nélküli helynévből alakult személynévek típusának valós létét, de józan mértéktartásra int a kérdésben: „A kapuknak a pusztai helynevek felé való teljes kitérésével nagyon ingoványos talajra kerülünk. [...] Kár volna egy valóban létező ágacskát (fattyúhajtást) fátörzssé növelni.” (1975: 455–456).³⁸

Ahogy az ide sorolható nevek körének túlzott kitérítése torzulásokhoz vezethet a névtípus jellemzőinek a felderítésében, ugyanúgy nem fogadható el a másik szélsőséges álláspont sem, amely a formáns nélküli helynevek sajátosságjelölő szerepű nevekként való tényleges élőnyelvi használatát kétségbevonja, és a névtípus keletkezését az írásbeliség számlájára írja. Több kutató is számolt azzal az eshetőséggel, hogy a képző nélkül álló helynevek személynévi szerepben talán nem is voltak élő nevek, hanem ezek mögött a tényleges, beszélt nyelvi névhasználatban képzett formák állhattak, és csak az írásbeliségben jelentkezett a képzőtlen alak, vagy azért, mert a lokális viszonyra utaló nevek oklevélbeli rögzítésének szokásos módjait (pl. *Joannes Chery* és *Joannes de Cher*) mintegy „kontaminálta” az oklevél írója (*Joannes Cher*), vagy pedig lejegyzési hiba folytán, vagyis „a latin *de* vagy a magyar *-i* képző néhol benne is maradhatott az írnok tollában” (KÁLMÁN B. 1961: 35, 1975: 454, vö. még SZABÓ I. 1954: 13–14, MEZŐ

³⁸ SZABÓ ISTVÁN a FEHÉRTÓI által vallott nézetekhez némileg hasonlóan, de lényegesen óvatosabban fogalmazva korábban azt hangsúlyozta, hogy az *-i* képző nélkül személynévi szerepben álló helynevek sokszor „el tudnak rejtőzni” a kutatók szeme elől, főleg olyankor, ha a helynév, ami személynévként szerepel, közszoói eredetű (*Ács, Jobbágy*). Fogódzóként ilyen esetek megítélésére azt az eljárást javasolja, hogy amennyiben ezeket a névformákat a környék helynevei között megtaláljuk, bátran tartsuk őket helynévből származó személynévi elnevezéseknek (1954: 13–14). Ez a tanács azt jelzi, hogy SZABÓ ISTVÁN szerint is érdemes alaposabban szétneézni azok között a sajátosságjelölő személynévek (és egyidejűleg az adott régió helynevei) között is, amelyekben első ránézésre nem azonosíthatók egyértelműen helynévi lexémák. Azzal a nehézséggel persze nem árt számot vetni, hogy a történelem viharaiiban elnéptelenedett területeken gyakran fenn sem maradtak azok a helynevek, amelyekkel a személynévalakokat egyáltalán össze lehetne vetni (vö. FEHÉRTÓI 1969: 12, 1976: 476). Persze ehhez azt is hozzátehetjük, hogy amennyiben valóban egy *Ács* típusú helynévből alakulnának bizonyos személynévképzőformák, azok a beszélőközösség tagjainak mentális tablóján azonnal átszemantizálódnának, beilleszkedve a foglalkozásnévi lexémából lett elnevezések közé. Az *Ács* településre való személyt — éppen e miatt az egyezés miatt — sokkal nagyobb eséllyel nevezhették *Ácsi*-nak, mint *Ács*-nak. A foglalkozásnévvel azonos személynévek helynévi származtatásához hasonlóan szkeptikusan viszonyult utóbb GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS is (2011: 179–180, 2014: 48–49).

1970a: 29). N. FODOR JÁNOS is amellet érvel, hogy a szóbeliségben a látszólag pusztá helynévi lexémát tartalmazó személynevek többsége *-i* képzős alakban volt használatos. Az, hogy ma is vannak formáns nélküli helynévvel azonos alakú személynevek, véleménye szerint nem mond ennek ellent, hiszen ezek kialakulása az írásbeliség hatásával („az írásbeli gyakorlatban jelentkező társadalmi szempontok érvényesülésével”) is magyarázható a későbbi századokban (2007: 122, 2010a: 54–55). KNEZSA ISTVÁN ellenben kellően indokoltan találta a névtípus reális feltételezését arra az évrre hivatkozva, hogy bár szokatlan és ritka személynév-alkotási módról van szó, de azt, hogy ezek a nevek nem lehetnek csupán „hanyag feljegyzések” eredményei, e névadási folyamat ma is eleven volta, a ragadványnévadásban való használata egyértelműen igazolja (1965/2003: 267, 340, lásd még FEHÉRTÓI 1973–1975: 200, ÖRDÖG 1982: 485). MEZŐ ANDRÁS és HAJDÚ MIHÁLY is kompromisszumos álláspontra helyezkedett ebben a kérdésben, és úgy nyilatkoztak, hogy az *-i* képző elmaradása bizonyos esetekben éppenséggel lehet íráshiba is, de ha tömegével jelentkezik, akkor nyilván nem erről van szó (MEZŐ 1970a: 29, HAJDÚ 2003: 796; vö. még FEHÉRTÓI 1976: 472).³⁹

Megítélésem szerint a szakirodalomban előhozott érveket érdemes differenciáltan kezelni, mert közöttük némelyek az írásbeliségben jelentkező latin szerkezetek (*de* + helynév, *dictus* + *de* + helynév, *dictus* + helynév + *-i*) mögötti magyar névhasználat kérdését firtatják, míg mások a névrendszerben kétségkívül létező *Nógrád*, *Tapolca* típusú személynevek keletkezési körülményeire kérdeznak rá. Ami az írásbeli szerkezetek használatának kérdést illeti, több ízben is jeleztem, hogy az e téren tapasztalható variációk nem alkalmasak arra, hogy belőlük az élőnyelvi névformák morfológiai és más természetű különbségeire következtet-hessünk. A beszélt nyelvben egykor használatban volt személynév-alakokat (legyenek azok *Buda* vagy *Budai* típusú sajátosságjelölő nevek, vagy ’Budáról [ti. származó]’ körülírásszerű személyjelölések), az oklevelek írnokai a megfelelő szerkezetsablonokkal rögzítették. Ez azt jelenti, hogy a *de Buda* megjelölés mögött éppúgy rejtőzhet akár *Budai* személynév is, mint a *dictus Budai* szerkezet mögött. Erről tanúskodnak a korábban már idézett, variánsokban fennmaradt említések is. Ezért nem tudok maradéktalanul egyetérteni FEHÉRTÓI KATALINnal (és másokkal) abban, hogy a *Clemens dictus Barachka*, *Blasium dictum Buda* személyjelölő szerkezetek nagyobb valószínűséggel tükröztetnek helynévi sze-

³⁹ MEZŐ ANDRÁS ugyanakkor — noha a tollhiba lehetőségét a tömeges előfordulás miatt elveti — a Várdai-birtok jobbágyneveinek e típusba tartozó említéseit (pl. *Matheus Deuecher* ~ *Mathe de Deuecher*) végső soron nem tekinti élő névformáknak, hanem arról lehet szerinte inkább szó, hogy „a nemesi nevek írásában immár több évszázada követett mód analógiája játszhat szerepet a jobbágynevek efféle írásában”, amelyek tehát népi használatú személynév-formákat nem tükröznek (1970a: 29).

mélynevet, mint a *Clemens de Barachka*-félék, amelyek pedig inkább látszanak körülírásoknak (1969: 12–13). A variációkban való okleveles említésekből én inkább arra következtetek, hogy a *Clemens dictus Barachka* megjelölés (ha elfogadjuk, hogy a *dictus* kifejezés már a pusztai jelenlétével utal a tényleges névhasználatra) mintegy visszaigazolja a vele váltakozva említett *Clemens de Barachka* szerkezet ugyanilyen szerepét, azaz a mögötte álló személynév tényleges, *Baracska* alakban történő használatát is.

Ami a formáns nélküli helynevet tartalmazó személynévformák keletkezését illeti, ebben a kérdésében N. FODOR JÁNOS arra az álláspontra helyezkedett, hogy noha a folyamat talán metonímiának tűnhet, mégis inkább redukciós változás (*Budai* > *Buda*) állhat a létrejöttük hátterében (2010a: 119). Ezzel a lehetőséggel a *Zemplén*, *Bakony* típusú személynévek kapcsán KÁLMÁN BÉLA is számol (1975: 454). N. FODOR indokai között részben azt az érvet olvashatjuk, hogy a magyar névadásban szokatlanak, a nyelvi rendszertől idegennek látszik a származás kifejezésére a pusztai helynévvel történő élőnyelvi megnevezés és névhasználat; részben pedig a képzős és képzőtlen alakváltozatok egyazon személy említéseiben megfigyelhető variálódását hozza fel indoklásként. Azt is hangsúlyozza ugyanakkor, hogy a metonimikus keletkezési módot sem lehet mindemellett teljesen kizárni, különösen azért nem, mert vannak ilyen alakulatok a mai ragadványnévrendszerben is (2010a: 119). Azt az érvet, hogy formáns nélküli helynév személynévként — még ha tudjuk is, hogy a tulajdonnevek nem mindig a köznevekkel azonos módon viselkednek, és a rendszerüket idegen hatások is érhetik — ellenkezik a magyar nyelv rendszerével, korábban KÁLMÁN BÉLA is alkalmazta, és úgy vélte, hogy amennyiben a pusztai helynév pótolhatná az *-i* képzős melléknevet, akkor előfordulhatna *Buda út*, *Érd szőlők* típusú névforma is (1975: 454).

Azt a feltevést, hogy a formáns nélküli helynév lokális kapcsolatra utaló sajátosságjelölő névként idegen lenne a magyar nyelv rendszerétől, úgy vélem, bátran elvethetjük. Ellentmond ennek egyrészt az N. FODOR által is említett mai ragadványnév-adási gyakorlat, de cáfolja emellett az a körülmény is, hogy a metonímia mint névalkotási folyamat a magyar személynévrendszerben minden időszakban meghatározó szerepet töltött be. Jellegzetes névalkotási eszköz ez továbbá a helynévadásban is, de — mint az egyik legtermészetesebb kognitív mechanizmusnak — alapvető jelentősége van általában a szóalkotásban is.⁴⁰ Amit pedig KÁLMÁN BÉLA a főnévi jelzők ügyében mondott, azért nem lehet nyomós érv, mert ezek az elnevezések a megszületésükkor nem szerkezetilemként jöttek létre, azaz nem jelzői szerepet töltöttek be, hanem az illető személy főnévi megjelölései voltak.

⁴⁰ Ezt figyelembe véve inkább talán azon lehetne csodálkoznunk, hogy miért csupán szórványosan jelentkezett ez a névalkotási mód a helynévből alkotott sajátosságjelölő nevekben, amikor pedig nyelv- és névrendszertani szempontból kifejezetten indokolt lenne a használata.

Egyébként pedig az általa a névrendszerből hiányzó struktúrákként említett névszerkezetek — ha ritkábban is — előfordulnak a magyar helynevek körében. Azt is megjegyzem ugyanakkor, hogy a főnévi jelző egyáltalán nem idegen a magyar nyelv rendszerétől. Az utolsó érv, az egyazon személy nevében megfigyelhető váltakozás kapcsán pedig arra hívom fel a figyelmet, hogy ezeket az adatokat nem feltétlenül úgy kell értékelnünk, hogy a névvariánsok egyike a másikából alakult, hanem létrejöhetnek ezek párhuzamosan is. Az ilyen variánsokat — ahogyan fentebb utaltam rá — én más szempontból tartom informatívnak.

Mind az ómagyar kori személynévi adatok, mind pedig a későbbi-mai személynévrendszer vizsgálata azt mutatja, hogy a *Buda*, *Baracska*-féle puszta helynévi eredetű személynévek nem rendszeridegenek, és azt követően, hogy a korai ómagyar kor vége felé (vagy például a Tihanyi összeírás *Nógrád* adata alapján esetleg még korábban) megjelentek a névrendszerben, mind a mai napig — ahogyan ezt néhány példával alább illusztrálni is fogom — folyamatosan jelen vannak a névadásban. A kialakulásuk aligha történnhetett meg — ahogyan egyetlen más típusú személynévé sem — az írásbeliségben, amely csupán rögzítette a valóságban már funkcionáló elnevezési módokat.⁴¹

Érdekes ötletet vetett fel a formáns nélküli helynevek személynévként való alkalmazása kapcsán ÖRDÖG FERENC. Arra figyelmeztetett, hogy az ilyen elnevezések keletkezésekor bizonyosan ugyanaz volt a névadás fő indítéka, mint az *-i* képzős helynévi eredetűeknél, a névadó közösség azonban itt más nyelvi eszközzel, a metonímiával élt. A nyelvi eszköz megválasztásában pedig esetleg az expresszivitásnak is szerepe lehetett, annak tudniillik, hogy a *Boconád*, *Baté*, *Lasztonya*, *Libickozma* stb.-féle helynevekből a mai névrendszerben alakult formáns nélküli személynéveket jóval expresszívebbnek érzi a névhasználó közösség, mint a képzős formájukat. Azt persze, hogy a korábbi századok ilyen elnevezései mennyire voltak expresszívek, nyilvánvalóan nem lehet megítélni, az viszont figyelemreméltó megállapítás, hogy az ily módon alakult mai ragadványnevek zöméhez gúnyos vagy bántó hangulat társul (1982: 485–486). Ezt is szem előtt tartva pedig „eleinktől sem kell megtagadnunk, hogy némelyik puszta, képző nélküli helynevet expresszívnek érezték, és velük ki tudták fejezni a név viselőjéről alkotott általános benyomásukat is” (ÖRDÖG 1997: 79). N. FODOR JÁNOS távolabbi vidékről érkezők megjelölésére tartja inkább alkalmasnak ezt a személynév-típust, s *Bachka* (*dictus*) *János* példáján illusztrálva fejti ki, milyen névadási szituáció hívhatta életre a puszta helynévi személynévi megjelölést. A bacscai birtokos család átköltözve a Dráván túli birtokaikra lemondott az öröklött nyírségi és zempléni birtokról, köztük a névadó Bacska faluról is a Keled-ág javára.

⁴¹ Többek között ezért (illetve az erősen hipotetikus jellege miatt) sem fogadhatjuk el azt a gondolatmenetet, amit FEHÉRTÓI KATALIN követett a jobbágyok ilyen jellegű neveinek kialakulási folyamatát magyarázva (1973–1975: 201, 113, lásd még 1976 is).

Az átköltözés után megszakadt a tényleges kapcsolat a korábbi birtok-, illetve lakóhellyel, így a névadás alapja is megszűnt, ám a névhasználók számára az ismeretlen távoli falu nevéből lett személynév önmaga lényeges azonosító erővel bírt (2004: 36–37, 2010a: 50–51, 52).

Fölvehetnénk esetleg a névtípus kialakulásával összefüggésben annak a lehetőségét is, hogy az *-i* képző jelentkezése és általánossá válása előtt is minden bizonnyal léteznie kellett egy olyan nyelvi eszköznek, amely az illető személyt a lakóhelyével, származási helyével, a birtokával való kapcsolat alapján jelölte meg, hiszen ez az összefüggés a későbbi időszakban jól láthatóan az egyik leggyakoribb névadási motivációként határozza meg a személynévalkotást, s ennek eszköze lehetett az *-i* elterjedése előtt a helynévi lexéma formáns nélküli alakban való személynévi használata.⁴² A személynévi adatok kronológiai viszonyai ugyanakkor nemigen igazolják ezt a felvetést: a pusztai helynevek személynévi alkalmazásához képest nem figyelhetünk meg késést a képzős formák jelentkezésében. Igaz azonban, hogy a már sokszor említett latin szerkezetsablonok (*Clemens de Barachka*) nem is teszik lehetővé az e körbe vonható legkorábbi nevek morfológiai megoszlásának a vizsgálatát és egyúttal a két névszerkezet kronológiai egymásutániségének az igazolását.

6. A helynévi lexémát tartalmazó sajátosságjelölő neveket a családnévelőzmények között a legkorábban jelentkező típusként tartja számon a szakirodalom, s koraisága bizonyára azzal a körülménnyel függ össze, hogy a családnévet mint nexussnévfajtát életre hívó társadalmi feltételek között meghatározó jelentősége volt a birtoklásnak, ami pedig az erre utaló név állandóságát is egyre inkább megkövetelte a birtokló család nevében. A birtokjogot ugyanis gyakran éppen azáltal látták biztosítotttnak, hogy a birtokos megjelölésében felhasználták annak a helységnek a nevét, ahol az illető birtokai feküdtek (B. GERGELY 1981: 61–62).⁴³ Annak, hogy a nemesek helynévi eredetű sajátosságjelölő nevei korai jelentkezésű névformák lennének, FEHÉRTÓI KATALIN adattára ellentmondani látszik: az általa közölt 14. századi megkülönböztető neveknek ez ugyanis a legritkább típusa (1969: 32). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy adattárába ő csupán azokat az okleveles adatokat vette föl, amelyekben a helynévi lexéma vagy *-i* képzős alakjában (pl. 1400: Nicolaum *Bereksoy*, Z. 5: 178, FEHÉRTÓI 1969: 65), vagy pedig *dictus*-os szerkezetben jelentkezett (pl. 1398: Blasium dictum *Buda*, HOkl. 1: 291, FEHÉRTÓI 1969: 69), míg az 1339: Jacubo *de Korlathfolua* (A. 3: 605, SLÍZ 2011b: 185) típusú személyjelölő szerkezetek kívül rekedtek a vizsgálatán. FEHÉRTÓI szerint talán az állhat a helynévi eredetű sajátosságjelölő nevek

⁴² Hasonló gondolatot FEHÉRTÓI KATALIN is megfogalmazott egyik írásában (1976: 475).

⁴³ SLÍZ MARIANN annak a jelenségnek a hátterében, hogy a középkorban a család lakóhelyével, illetve a különböző jogesetekkel összefüggésben nem ritkán cserélődtek a helynévi lexémát tartalmazó személynevek, e névformák birtokjogot jelölő szerepét gyanítja (2014a: 162).

korai jelentkezését hangsúlyozó vélekedések mögött, hogy a ténylegesen személyneveket rögzítő névszerkezeteket (és kronológiájukat) egybemosták a megítélése szerint ilyesféle névformákat bizonyosan nem tartalmazó *de* + helyneves szerkezetekkel (i. m. 33). Arról, hogy ezt a kérdést én magam hogyan ítélem meg, s miképpen látom a latin személyjelölő szerkezet ügyét elválasztandónak a valós személynévhasználat kérdésétől, az 1.3. fejezetben részletesen szóltam.

Az ilyen személynevek nagyobb számban kétségtelenül a 14–15. századtól fordulnak elő a jogi iratokban, az Árpád-korból adatolható *Nógrád* személynév (1211: In villa Thurkh ... iobagiones ecclesie ... filius *Neugrad*, PRT. 10: 515, ÁSz. 581; vö. FEHÉRTÓI 1997b: 433) kivételesen korai képviselője a helynévi lexémát tartalmazó sajátosságjelölő nevek típusának.

A névtípus kronológiai (és minden bizonnyal területi) jellemzőit tágabb összefüggésekben érdemes szemlélünk. Egyrészt nyilvánvalóan a családnévelőzmények (majdani családnevek) hálózatában, másrészt pedig európai kontextusban kell e névtípus kialakulását és elterjedését elhelyeznünk. Abban ugyanis, hogy eleinte főként az előkelők, a birtokosok személyjelölő szerkezeteiben (több mással együtt) megjelent ez a névtípus (mintegy a birtokjog biztosításának igényével is), a nemzetközi oklevéladási gyakorlatnak lehetett döntő szerepe. MAKSAI FERENC-től tudjuk például, hogy a horvát-dalmát oklevélírás, amely már a 12. században használta ezt a megjelölési formát, közvetlen hatással lehetett a magyar királyi kancellária és az egész ország jogi írásbeliségére (1960: 170). A nexusnevek bemutatásakor a családnevekkel összefüggésben erre a tényezőre még visszatérünk.

7. A helynévi lexémát tartalmazó sajátosságjelölő nevek kapcsán azt a kérdést is érdemes feltennünk, hogy vajon a helynév morfológiai szerkezete befolyással lehet-e a személynév-alakulás körülményeire: arra tehát, hogy a két fő morfológiai típus közül melyik realizálódik a személynévben, illetőleg arra, hogy egyáltalán alakul(hat)-e belőle személynév. Ilyen irányú vizsgálatokat e munka kapcsán ugyan nem végeztem, de annak a lehetőségét, hogy a helynév morfológiai struktúrája esetleg akadályozó tényezőként jelentkezik a személynévalkotásban, nem tartom kizárhatónak. Efféle morfológiai korlátokról JUHÁSZ DEZSŐ is említést tett a tájnévből lett családnevek tipizálásakor, és meggyőzően igazolta, hogy a *Szilágyási*, *Szepességi* személynévformák létrejöttét az a *-ság/-ség* tájnévképző gátolhatta meg, amely a 16–17. században (tehát viszonylag későn) tör ugyan jelentősen előre, de akkor nagy produktivitást mutat, és a vele alkotott tájnevek kronológiailag még bőven beleeshettek volna akár a családnevek előzményeiként szolgáló sajátosságjelölő névformák keletkezésének utolsó hullámai-ba, mégsem találjuk ott őket ezen elnevezések között, míg a helyettük álló *Szilágyi*, *Szepesi* nevek viszont nagy gyakoriságú elemei a névrendszernek. Az is nyilvánvaló, hogy az olyan tájnevek, amelyek népi használatúvá sohasem váltak

(mint pl. a *Partium, Szlavónia*), nem szolgálhattak személynévekhez sem alapul, a *Kővár vidéke, Beszterce vidéke* viszont szerkezetes jellegével állt ellen a személynévvé válásnak (1997: 177–178). KÁLMÁN BÉLA a helynévből formáns nélkül alakult névformák kapcsán pedig azt szögezi le, hogy a legtipikusabb összetett településnév-típusok, mint a *-falva ~ -falva, -vár, -ház(a)* stb. utótagúak, nem fordulnak elő ilyen struktúrájú személynévként, míg a németben például a *Königsfeld, Tiefenbach, Mittendorf* típusú családnevek egészen jellegzetesek (1975: 455, ezt a megfigyelést a RMCsSz. is alátámasztja).⁴⁴

Az előzményirodalommal tartva én is úgy gondolom, hogy egy olyan személynévtípus, amely ilyen jelentős elemszámú kategóriája a személynévrendszernek, és amelynek ennyire markáns morfológiai jellemzői vannak, feltétlenül érdemes egy olyan vizsgálatra, amely az esetleg meglévő kötöttségeit igyekszik feltárni. Az ilyen vizsgálatoknak egyrészt az lehet a fő kérdésfelvetése, hogy milyen (morfológiai vagy egyéb nyelvi és nem nyelvi) tényezők állhatnak amögött, hogy valamely térség bizonyos helyneveiből keletkeznek helyviszonyt kifejező, helynévi lexémát tartalmazó sajátosságjelölő személynévek, másokból pedig nem. Ebben persze migrációs jelenségek is értelemszerűen szerepet játszanak, de az ezt a faktort lehetőség szerint kiszűrő, jól meghatározott területen végzett vizsgálatok nyelvi okokat — már ha vannak ilyenek — is a felszínre hozhatnak. A másik megválaszolandó kérdés pedig a helynévszerkezet és a személynévszerkezet összefüggéseire irányul: kimutathatóak-e eltérések a helynévstruktúrák tekintetében a helynevekből képzéssel, illetőleg metonímiával alakult személynévek között. E kérdésekre azonban csak olyan speciális vizsgálatok elvégzése után adhatunk választ, amelyenre e dolgozat keretében nem vállalkozhatom.

A sajátosságjelölő nevek problematikájának a fentebb bemutatott részletezését több okból is szükségesnek tartottam: egyrészt azért, mert ez a személynév fajta a nyelv történetének bármely időszakában a névrendszer magvát képezi, és számos lényeges jegyét csak átfogó, sokféle szempontot érvényesítő vizsgálattal deríthetjük fel. Indokolhatja másrészt az eljárásomat az is, hogy a sajátosságjelölő nevek efféle bemutatása több olyan kérdést is a felszínre hozott, amelyek a személynévek és a helynevek rendszertani összefüggéseit a legközvetlenebbül érintik. Végül pedig az a törekvés is vezetett ebben, hogy e személynév fajta sokszálú kapcsolatrendszerén keresztül bemutassam, milyen elvek és módszerek alkalmazásával látom a történeti személynév vizsgálatokat általában véve is a leginkább megvalósíthatónak és eredményre vezetőnek.

⁴⁴ Talán ez a körülmény is inspirálhatta FEHÉRTÓI KATALINT abban, hogy — amint erről a fentiekben már szó esett — e nevekkel is számoljon a helynévi eredetű személynévek alapszavai között, föltéve azok ellipszis útján való megrövidülését; vö. *Péterfalva* helynév > *Péter* helyviszonyra utaló személynév (lásd előbb).

2.2. Referáló nevek

2.2.1. A referáló személynevek forrásai

A referáló nevek a személyneveknek pusztán a legelemibb funkciójával rendelkeznek, vagyis azonosítják az elnevezettet anélkül, hogy ehhez a szerepkörükhöz további funkciók (pl. jellemzés, leírás, affektív szerep) is társulnának. E személynévfajta forrásbázisául egyrészt az adott nyelvbe bekerült jövevényszemélynevek szolgálnak. A nyelvek ugyanis nem elszigetelten léteznek, hanem egymással kölcsönhatásban, aminek köszönhetően a beszélők az egyik nyelvből a másikba neveket is átvihetnek (vö. HOFFMANN 2008: 13). Az átvett nevek az átadó nyelvben lehetnek ugyan leíró, sajátosságjelölő nevek, de az átvevő nyelvben csakis referáló szereppel bírhatnak: a magyar nyelvben tehát a török, szláv, német, latin nyelvekből származó személynévformák (pl. *Ákos, Bogislav, Hedvig, Péter*) referáló funkcióban és csak abban állhatnak. A referáló személynévfajta emellett gyarapodik a nyelv saját személynévállományából is: az adott nyelv sajátosságjelölő nevei ugyanis — minthogy az új nevek keletkezése mindig a meglévő névrendszer árnyékában működik — nemcsak a modelljükkel, hanem önmagukban is egyre inkább mintává, azaz valójában egyfajta lista, szömező elemeivé válnak. A névadást egyre inkább a divat befolyásolja, a névnek háttérbe szorul a sajátosságjelölő szerepe, s előtérbe kerül a név legfőbb funkciója, azaz a referáló jellege, hiszen a névnek nem a leírás, hanem az azonosítás a fő szerepe (vö. HOFFMANN 2008: 14, HOFFMANN-TÓTH V. 2015a: 148).

Konkrét példán keresztül megvilágítva mindez tehát azt jelenti, hogy a közszoí azonosíthatósággal rendelkező, szemantikailag transzparens névformák nem feltétlenül leíró jelleggel kapcsolódnak minden esetben a névviselőjükhöz, hiszen hívhattak valakit az ómagyar korban *Búzád*-nak pusztán azért, mert volt ilyen név a rendszerben; anélkül is kaphatott tehát valaki ilyen nevet, hogy ezzel az illetőt bármilyen módon is jellemezni kívánták volna. Így az adott nyelv közszóállománya is forrása lehet a referáló neveknek, hiszen minden korban keletkezettek olyan közszoí eredetű személynévformák is, amelyek transzparens voltak ellenére sem az elnevezett személy sajátosságait voltak hivatottak kifejezni, pusztán az azonosításukra szolgáltak. HOFFMANN ISTVÁN erre a mai személynévadás *Napsugár* listanevét hozza példaként (2008: 15). A jelenséget MINNA SAARELMA úgy értékeli, hogy az egyfajta meghatározott névállományból való választással a különböző nyelvi kifejezések tradicionális személynevekké váltak (2013: 128).

Minthogy az ómagyar kor személynévadása kapcsán arra a jelenségre vonatkozóan, hogy a közszoí azonosíthatósággal rendelkező személynevek mely esetekben kapcsolódtak nem sajátosságjelölő, hanem pusztán referáló funkcióban a névviselőhöz, lehetetlen információkat szereznünk, ezt csupán elméleti — ám bizonyosan létező — lehetőségként jeleztem a fentiekben, konkrét ómagyar kori adatokkal történő alátámasztása azonban az említett okok miatt nem lehetséges.

Az ilyen elnevezéseket mint rendszerelemeket — a vélhetően elsődleges szerepüknek megfelelően — a sajátosságjelölő neveknél tárgyaltam a rendszertani leírás során. A továbbiakban a referáló nevek bemutatását ezért a magyar személynévrendszer jövevényszemélyneveire leszűkítve végzem el, ezek referáló-azonosító funkciója ugyanis minden kétségen felül áll.

A referáló nevek csoportjában etimológiai rétegek különíthetők el attól függően, hogy az egyes elemek mely nyelvben keletkeztek, illetőleg mely nyelvből kerültek be a kérdéses névállományba. Meg kell jegyeznünk ugyanakkor azt is, hogy mindennek csak az átvétel korára vonatkozó népesség- és kultúrtörténeti, valamint nyelvtörténeti jelentősége lehet (HOFFMANN 2008: 19). A jövevényszemélynevek mint a referáló személynév-reteg elemei egyrészt természetes, gyakran igen intenzív népi-nyelvi érintkezések eredményeként kerülhettek át a magyar nyelvbe, de komolyan számolnunk kell a körükben olyan jövevényselnevezésekkel is, amelyek egyfajta magaskultúra hatására váltak a személynévrendszer részévé. Ez azt jelenti tehát, hogy az érintkezéseknek két síkját különíthetjük el: a népi szintű, vagyis az alsó néprétegbeliek között zajló népi-nyelvi érintkezéseket, amelyek valójában a köznapi szintű érintkezés szférájában zajlanak; a magasabb presztízsű rétegek képviselte, a magasabb műveltség szintjén zajló érintkezések pedig a másik sík részeként foghatók fel. Az előbbi kategóriát a honfoglalás előtti török, illetve a letelepedés utáni elsősorban szláv és német névkincs képviseli, az utóbbi pedig főképpen a kereszténység révén elterjesztett egyházi latin személynévek tartoznak, de föltehetünk itt kisebb részben irodalmi gyökerű francia elemeket is.

2.2.2. A referáló személynévek kronológiai rétegei

1. A referálónév-csoportok történeti rétegződésében az adatokkal is dokumentálható időszakból alighanem a t ö r ö k eredetű személynévek képviselik a kronológiailag legkorábbi réteget. Ezeknek az elnevezéseknek a jó része honfoglalás előtti gyökereket mutat, az ún. nomád névadás korába nyúlik vissza, és noha a Kárpát-medencébe történő letelepedés után, az addig meghatározó szerepű török–magyar nyelvi kapcsolatok fokozatos visszaesését követően a használatuk a névadásban jelentősen háttérbe szorult, feltétlenül számolnunk kell a létükkel a korai ómagyar kor időszakában is. Ezt — a névrendszer folytonosságának általános tétele és a konkrét forrásadatok mellett — már pusztán az is indokolja, hogy a magyar királyság első évszázadaiban köztudottan többféle törökségi népcsoport is letelepedett a Kárpát-medencében (besenyők, úzok, kunok),⁴⁵ akik a korábbi s a honfoglalás után is tovább élő török elnevezések mellett akár újabbakat is meghonosíthattak a magyar személynévadásban.

⁴⁵ A Kárpát-medence törökségi népeinek kronológiai és területi jellemzőihez lásd összefoglalóan KRISTÓ 1994: 431, térkép: 432–433 között, 2003: 69–79, 219–243, RÁCZ A. 2010, 2016.

Az első forrás, amely a magyar személynévrendszer török eredetű személynéveiről is tudósít, Konstantin császár munkája a 10. század közepéről. E történeti munka *τασις* ([tási], vö. tör. *Taş* szn.), *Ἰέλεγ* ([jeleɣ], vö. tör. **İliɣ ~ *Eliɣ* szn.), *ιουτοτζάς* ([jutocsá], vö. tör. *jutoči* 'inyenc') stb. személynévemlétséi arról tanúskodnak, hogy ezek a névformák a magyar névrendszer elemeivé bizonyosan akkor válhattak, amikor a magyar–török nyelvi, kulturális kapcsolatok még élénken éltek, azaz a honfoglalás előttről, az ősmagyar kor második feléből származhatnak. További, korai okleveles forrásokból adatolható, törökségi nyelvekből való személynévi adatokhoz lásd például: Anon. *Ohtum* (ÁSz. 45; vö. tör. *Altın*), 1138/1329: *Tosu* (SZABÓ D. 1936: 133, ÁSz. 763), Anon. *Thosu, Tosu* (ÁSz. 763), Anon. *Hulec* (ÁSz. 394; vö. tör. **İliɣ ~ *Eliɣ*),⁴⁶ 1146: *Acus* (CAH. 53, Sztp. 1: 25, ÁSz. 45; vö. tör. *Aq-quš* 'fehér sólyom'), 1138/1329: *Bese* (SZABÓ D. 1936: 132, ÁSz. 120; vö. tör. *bäšä* 'egyfajta ragadozó madár', TESz., RÓNA TAS–BERTA 2011: 120–121) stb. (ezekhez és további példákhoz lásd még BENKŐ 1950a: 21, BÁRCZI 1958: 130, PAIS 1966, BERRÁR 1952: 25–26, 52, HAJDÚ 2003: 357–358 stb.).⁴⁷ Akadnak ebbe az etimológiai rétegbe tartozó női személynévadatok is: István király anyjának, *Sarolt*-nak a neve (vö. Anon. *Sarolt, Soroth, Sarolth*) például MELICH JÁNOS szerint a török *šar-alɣy* 'fehér vadállat: menyét, hermelin, nyest' szóból származó személynév átvétele lehet (1924: 115), ugyanezt a névformát PAIS DEZSŐ a török *sarylty* : *sarartu* 'fehérség' szóval hozza kapcsolatba, s a származtatást jelentéstani szempontból azzal az érveléssel is megtámogatja, hogy az *e* név szláv nyelvi fordításaként jelentkező *Beleknegini*, azaz 'fehér fejedelemnő' megfelelésre utal (1935: 270).⁴⁸ *Sarolt* testvére, *Karolt* (vö. Anon. *Caroldu*) nevét MELICH a török *kara-alɣy* 'fekete menyét' (i. h.), PAIS pedig a török *karaltu* 'feketeség' szóból magyarázza, s a két név összefüggésében a névvonatköztetés egyik példáját látja megnyilvánulni (i. h., összefoglalóan mindehhez lásd BERRÁR 1952: 25–26, ahol további példák is találhatók).

⁴⁶ Az Anonymus gesztájában előforduló *Hulec* és *Velec* személynévek magyarázatához, illetőleg azok esetleges etimológiai összefüggéséhez részben egymással, részben a DAI. *Ἰέλεγ* személynévvel lásd TÓTH V. 2012c.

⁴⁷ PAIS DEZSŐ a ragadozómadarak nevéből lett személynévek típusát a törökségi nyelvekben igen gyakran mondja, s olyan, a magyarba is bekerült személynévi példákkal illusztrálja ezt a kategóriát, mint pl. az *Ákos, Karcsa, Tiván, Torontál* névalakok (1966: 14). Ez a névadási mód — ahogyan azt a sajátosságjelölő nevek tárgyalásakor láttuk — a magyarságnál is megvolt egy bizonyos időszakban (az őmagyar kori példák ezt világosan jelzik), amely egyesek szerint a korabeli, főképpen ősmagyar kori személynévadásunk törökös jellegéről tanúskodik. Ugyanígy párhuzamot gyanít PAIS DEZSŐ a török *Balmaz* személynév (vö. 'nem lévő') és a magyar *Nemvalód* szemantikai egyezésében (i. m. 19), illetőleg az ún. számnévszemélynévek (pl. magyar *Ketted*, tör. *Otuz* 'harminc') mindkét névrendszerben hasonlóan divatos voltában is (i. m. 20).

⁴⁸ A *Sarolt ~ Beleknegini* megfelelést BENKŐ LORÁND a „nyelvek közti párhuzamos névadás” szép példájaként említi (2003b: 408).

Ezen a ponton meg kell szakítanunk a névrendszer-történeti áttekintésünket, egy a továbbiak szempontjából is lényeges körülményt a személynévátvétel általános természetéről ugyanis nem hagyhatunk említés nélkül. A személynévkölcsönzésnek csakúgy, mint bármely más nyelvi jelenség kölcsönzésének alapvető feltétele a beszélőközösség bizonyos fokú és mértékű kétnyelvűsége (vö. ehhez SÁNDOR 1998: 7, 15). A különböző nyelvtörténeti korszakokban lezajlott személynévkölcsönzéseket ezért csakis akkor érthetjük meg a maguk teljességében, ha a beszélők jelenlétét és valóságos nyelvi viselkedését szem előtt tartjuk, ahogyan ezek a kritériumok a mai kontaktusvizsgálatokban is meghatározó igényként vannak jelen.⁴⁹ Mindez pedig azt jelenti, hogy a magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszemélyneveinek átvételére nagy valószínűség szerint a felsőbb rétegbeliek magyar–török kétnyelvűségi viszonyai közepette kerülhetett sor, hiszen e névformákat rendre főemberek neveiként találjuk meg a legkorábbi időszakban. E névformák tehát összmagyar kétnyelvűsége önmagukban nem utalnak, de természetesen nem is zárják ki azt (lásd ehhez széleskörű érveléssel SÁNDOR 1998). Ezt a lehetőséget névtani érvekre hivatkozva már csak amiatt sem vethetjük el, mivel a közrendbeliek elnevezéseiről e korszakra vonatkozóan nincsenek még olyan csekély mértékű ismereteink sem, mint a főemberek neveiről.⁵⁰

Hasonló gondolatok vezethették korábban BERRÁR JOLÁNT is akkor, amikor a török eredetű női neveket a közszoói eredetű magyar személynevek és a jövevény-

⁴⁹ Az a vélekedés pedig ma már szinte nyelvtörténeti közhelynek számít, hogy mivel nincs okunk feltételezni, hogy a már lezárult, illetőleg a jelenben zajló nyelvi változások más mechanizmusok szerint működnek, a történeti folyamatok rekonstruálásához a maiak analógiája feltétlenül fontos fogódzóként jöhet a segítségünkre (vö. pl. SÁNDOR 1998: 8, 19). A nyelvi érintkezések kérdésére vonatkoztatva pedig mindez — WEINREICH szavaival — azt jelenti, hogy „a mai nyelvi érintkezések szociokulturális föltételeinek vizsgálata és tipologizálása sokkal inkább lehetővé tenné a múltbeli nyelvi érintkezések társadalmi körülményeinek rekonstruálását, mint ha egyedül a kölcsönszavak tanúbizonyságát vesszük figyelembe” (1953: 110, idézi SÁNDOR 1998: 8). Ez a megközelítés nem a nyelv egyes elemeit, sőt még csak nem is a rendszerét veszi tehát alapul, hanem annak a működésére koncentrál. Mintaszerű példát mutatott nemrégiben e szemlélet és módszer sikeres alkalmazására a helynévkölcsönzések vizsgálatában PÖCZOS RITA (2010).

⁵⁰ A honfoglalás előtti, illetve részben a honfoglalás utáni magyar–török nyelvi kapcsolatok kérdésével, közte a különböző korokban föltehető kétnyelvűség lehetőségével és mértékével itt részletesebben nem kívánok foglalkozni (de lásd ehhez SÁNDOR 1998), pusztán arra igyekeztem rámutatni, hogy a személynévkölcsönzés feltételei között ezzel a tényezővel mindenképpen számolnunk kell. Ehhez azt is hozzátehetjük még, hogy a RÓNA-TAS ANDRÁS és BERTA ÁRPÁD munkájaként nemrégiben megjelent nagyszabású monográfia a magyar nyelv nyugati török jövevényszavairól (2011) — amelynek bevezető tanulmányai a török nyelvtörténeti kérdéseket is mélyen érintik — a honfoglalás előtti magyar–török kétnyelvűség vizsgálatában is új korszakot nyithat. A lehetőségeket pedig — a névrendszer-történeti vizsgálatok szempontjából — még tovább növelheti az, ha a jövevényszavak mellett a jövevénynevek is hasonlóan alapos feldolgozásban részesülnek.

nevek között átmeneti típusként határozta meg azon az alapon, hogy ezek bár kétségtelenül jövevénynevek a magyarban, de a magyar névhasználók — ahogyan erre többek között a *Karoldu* és *Saroltu* nevek szemantikai kapcsolata is rávilágít — a jelentésüket ismerhették (1952: 25, 52). PAIS DEZSŐ is amellett érvel, hogy a főemberek, az Árpád-család tagjai a honfoglalás korában, sőt akár még évtizedeken át később is kétnyelvűek voltak. A kétnyelvűséget esetükben még valószínűbbé teszi az a körülmény, hogy az Árpád-utódok neveinek egy része a magyarból, más része a törökből fejthető meg, sőt — az általa jelzett etimológia alapján — *Liüntik* : *Tarkacs(u)* esetében e két nyelvből való párhuzamos neve van ugyanannak a személynek. E nevek ráadásul jelentéstani vonatkozásban állnak egymással, ami pedig PAIS szerint csak úgy lehetséges, ha a családban egyaránt értették a magyar és a török neveket (1960: 98).⁵¹

A két- vagy többnyelvűség sajátos eseteiként értékelhetjük azokat az államalapítás-kori névanyagunkban található sajátos névpárokat, kettős elnevezéseket, amelyek párhuzamos (többnyire török és szláv) névformákként szerepelnek egyazon személy megjelölésére a forrásokban (pl. tör. *Sarolta* — szl. *Beleknegini*, tör. *Gyula* — szl. *Procu*). Ezek a névpárok azt is jelzik egyúttal, hogy egyes régiókban olyan kulturális kapcsolatok hatnak, amelyeknek a nyelvekben is megvannak a maguk lenyomatai. Hasonlóan ítélnéjük meg valójában őket, mint a nemzetközi vándorszavakat, amelyek között igen sok — az itt látható névpárok keletkezésére is rávilágító — tükörszóalakulat használatos (vö. ehhez KISS L. 1976: 3–5).⁵² E névvariánsok széleskörű használatáról, egyik vagy másik névforma domináns voltáról azonban a források kevésbé tájékoztatnak bennünket.

2. A Kárpát-medencében történő letelepedést követően a magyar személynévrendszerben új névrétegek jelentek meg azzal összefüggésben, hogy a törökségi

⁵¹ Az a gondolat, hogy a magyar–török intenzív nyelvi kapcsolatok a személynévrendszerünkön is szükségszerűen nyomot hagytak, azokban az alapelvekben is visszaköszön, amelyeket MELICH JÁNOS jelölt ki a magyarban török eredetűnek magyarázott személynévek etimológiai hitelességét illetően. A török származtatás lehetőségének véleménye szerint ugyanis az a legfőbb feltétele, hogy az adott névforma a törökben ténylegesen is használt személynévként kimutatható s a törökségből megfejthető legyen; ámde abban az esetben, ha hasonló személynévet a törökből mégsem tudnánk kimutatni, akkor pedig arra kell törekednünk, hogy abból a korból, amelyből a feltételezett török eredetű személynév való, ugyanolyan jelentésű magyar köznévi eredetű személynévet adatolni tudjunk (1907: 167). Ez utóbbi feltételben látenszen ott rejlik a magyar és a török személynévrendszer szoros kapcsolatának, tipológiai rokonságának mint érvnek az alkalmazása.

⁵² SZEGFÜ LÁSZLÓ ezekről a névpárokról azt gyanítja, hogy „e személyek nevét vegyes etnikumú alattvalóik egy része eredetiben, más része tükörfordításban vagy legalábbis hasonló fogalomtartalommal fordítva használhatta [...] e fordítások intralinguistikai mechanizmusában [...] a legfontosabb szerepet szintén a szemantikai aspektusnak kellett játszania ahhoz, hogy megteremtődjék a kommunikatív egyértelműség, a különböző nyelvű elnevezések (egyben azonosító meghatározások) értelmi azonossága” (1997: 24, a példákhoz lásd 25–28).

nyelvi kapcsolatok mellé, majd egyre inkább a helyébe más népcsoportok, más nyelvek befolyása lépett. A korai ómagyar korban a magyar személynévrendszert ért idegen nyelvi hatások között kétségtelenül a szláv és a német névadói befolyás játszotta a jelentősebb szerepet. BENKŐ LORÁND a s z l á v személynévadás hatását a törökénél jóval erősebbnek minősítette,⁵³ s úgy tartotta, hogy a szláv nevek az egész Árpád-korban nagy divatnak örvendtek (1950a: 21). Hasonlóan intenzívnek értékelte a szláv nyelvi kapcsolatokat FEHÉRTÓI KATALIN is, amikor azt hangsúlyozta, hogy a honfoglalás idején itt élt szláv etnikumú, illetőleg a magyarsággal később érintkezésbe kerülő szláv ajkú lakosságnak és leszármazottainak névhasználatára erősen hatott az Árpád-kor névadási szokásaira (1998: 54). Erről a jelentős hatásról tanúskodnak az oklevelekben nagy számban előforduló szláv névformák is, mint pl. 1055: *bagat* mezee (DHA. 1: 151, CAH. 19, ÁSz. 133), 1211: *Bogat* (PRT. 10: 505, ÁSz. 133; vö. szl. *Bogatъ*), 1055: *Woiteh* comitis (DHA. 1: 152, CAH. 20, ÁSz. 825; vö. cseh *Vojtěch*), 1111: *Jaresclau* (DHA. 1: 383, CAH. 37, ÁSz. 406; vö. szl. *Jaroslavъ*), 1162: *Beloslao* (CAH. 65, ÁSz. 107; vö. szl. *Běloslavъ*), 1217: domine *bogosloe* (CDES. 1: 170, ÁSz. 135; vö. szl. *Bogoslava*). További e körbe tartozó példák: 1111: *pristaldum ... Batona* nomine (DHA. 1: 383, CAH. 37, ÁSz. 97), 1138/1329: *Vgrin* (SZABÓ D. 1936: 57, ÁSz. 774), 1138/1329: *Deuecher* (SZABÓ D. 1936: 134, ÁSz. 249), 1138/1329: *Weiteh* (az összeírás több településen is említ ilyen nevű szolgákat, SZABÓ D. 1936: 132, 134, Gy. 1: 896, ÁSz. 799), 1193: In Zuloc ... terra ... dividitur cum *Vinceslov* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 55–56, CAH. 90, ÁSz. 813), 1198: *Pribur* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 63, UB. 1: 34, ÁSz. 654), 1211: *Bela* (PRT. 10: 510, ÁSz. 105), +1214/1334: *Crachun* filius Tumpa (CDES. 1: 149, ÁSz. 446),⁵⁴ 1219/1550: iobagiones Martini comitis de villa Vamus pro latrocinio Egud, Bityka, *Zobotha*, Karasun, Torka (Gy. 1: 814, ÁSz. 851), 1269/1269: Chama filio *Latibur* de Zaka (ÁÚO. 3: 202), 1295: Barleus et *Irizlaus* filij Baan (H. 6: 414, Gy. 4: 373, ÁSz. 409) stb. (a szláv eredetű személynévek további adatait és etimológiájukat lásd pl. BENKŐ 1950a: 21, BERRÁR 1952: 44, BÁRCZI 1958: 132–133, FEHÉRTÓI 1997a: 73–74, HAJDÚ 2003: 359 stb.).⁵⁵

⁵³ Másként ítélte ezt meg PAIS DEZSŐ, aki szerint a török népekkel való több évszázados érintkezés nem merült ki bizonyos számú név átvételében — ahogyan ennél tovább az európai népek hatása viszont nemigen terjedt ki —, hanem „félreismerhetetlen befolyást gyakorolt a névadás szempontjaira és a névalkotás módjaira is” (1966: 11).

⁵⁴ Ez az elnevezés persze akár magyar — a *Péntek*, *Pünkösöd*-féle személynévek szemantikai kategóriájába illeszkedő — névformaként is értékelhető, a hangszerkezeti jellemzői (a szó eleji mássalhangzó-torlódás) miatt tekintettem nagyobb valószínűséggel mégis szláv alakulatnak.

⁵⁵ Mivel e munkában etimológiai kérdésekkel nem kívánok foglalkozni (de ennek fontosságához lásd legutóbb N. FODOR 2015: 118), nem utalok ezért arra sem, ha a szakirodalom egyik vagy

E neveket mint az ómagyar kori személynévrendszer (pontosabban a Kárpát-medencei személynévhasználat) elemeit értékelve azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk egy fontos körülményt. A magyar királyság területéről fennmaradt oklevelekben előforduló szláv személynévi adatok egy részéről nyilvánvalóan nem lehet megállapítani azt, hogy azokat magyar vagy szláv névhasználókhoz, névviselekhez köthetjük-e. A szláv elnevezések gyakran rejthetnek szláv etnikumhoz tartozó személyeket, de a magyar és szláv vegyes lakosságú területeken — feltehetően kétnyelvűségi helyzetben — bekövetkező névkölcsönzések eredményeképpen természetesen a magyar etnikumhoz tartozók is viselhettek szláv eredetű névformákat. E neveket pedig ebben az esetben a magyar névrendszer szerves részének kell tekintenünk. Arra ugyanakkor, hogy egy-egy okleveles említés kapcsán az adott személynév szláv vagy magyar névrendszerhez való tartozásáról — azaz a névviselek nyelvi környezetének jellegéről — határozott véleményt formáljunk, meglehetősen kevés esélyünk lehet.⁵⁶ Halvány segítséget e kérdésben az oklevél szöveggörnyezetéből kinyerhető információktól remélhetünk ugyan, ám sok esetben erre a fogódzóra sem alapozhatunk megnyugtató kijelentéseket. Az alábbiakban e nehézségekre igyekszem néhány konkrét példán keresztül rámutatni.

Olykor az oklevél „névkörnyezete” kínál bizonyos támpontokat annak a valószínűsítéséhez, hogy egy adott szláv eredetű névformával megjelölt személy vajon mint szláv vagy mint magyar névviselek szerepelt-e az adott közösség tagjaként. Nagyobb esélyekkel tehetjük föl talán egy-egy szláv névvel feltűnő személynek a magyar etnikumhoz való tartozását abban az esetben, ha magyar helynevet viselő településen olyan szolgálakkal együtt szerepel, akiket magyar (vagy legalábbis a morfológiai jellemzők alapján magyarnak tűnő) néven említenek, ahogyan ezt például a dömösi adománylevelében Győ faluban láthatjuk; vö. 1138/1329: In villa Geu ... nomina servorum ... Kesedi, Taudi, *Vlcan*, Hadagi (SZABÓ D.

másik magyarázatával nem teljesen értek egyet. A referáló nevek kapcsán mindenesetre igyekeztem olyan példákat választani, amelyek származtatását megnyugtatónak találtam. Az etimológia kérdéséhez néhány általános érvényű megjegyzést ugyanakkor mégiscsak hozzáfűzök. A történeti személynévutatóban a nevek etimológiai rétegzettségének a vizsgálata régóta és hagyományosan kedvelt kutatási irányként van jelen, s a szakirodalmat áttekintve az a benyomásunk, hogy a névutatók ennek lehetőségeit hol optimistán, hol pedig erősen szkeptikus viszonyulással határozzák meg. Annak ellenére, hogy a személynévek eredetének megjelölésére vállalkozó utató számos nehézséggel találja magát szemben, e téren a történeti személynévutató többnyire megbízható, nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedő eredményeket ért el. Ezeket az eredményeket elismerve e helyütt csupán azt az elvet kívánom hangsúlyozni, miszerint az etimológiai vizsgálatok megbízhatóságát nagyban növeli, ha az egyes neveket nem elszigetelten, hanem mint a névrendszer elemeit igyekszünk meghatározni, s adott esetben a megoldási lehetőségek többféle irányát, vonulatát is megengedjük.

⁵⁶ Ezért is nyilatkoztam visszafogott óvatossággal az oklevelek személynévjelölő szerkezeiteinek forrásértékét tárgyaló 1.1. fejezetben a személynévek etnikai azonosító szerepéről.

1936: 132, Gy. 1: 896, ÁSz. 819). A határozottabb állásfoglalástól azonban ilyenkor is tartózkodnunk kell, hiszen szláv betelepülőkkel ezekben az esetekben is számolhatunk. Ugyanez a helyzet akkor is, amikor apa és fia viszonyában találkozunk a magyar és a szláv névformák egymásmellettségével: az 1256/1272/1275: Buzad filii *Boleslai* de Nempthy (CDES. 2: 380–381, Gy. 3: 221, ÁSz. 139) adatban Németi településről való *Búzád*-ot említik meg (ő tehát magyar eredetű nevet visel), aki egy bizonyos (szláv eredetű névvel megnevezett) *Boleslaus* fiaként szerepel. A helyzetet még tovább bonyolítja, hogy a Hont megyei Németi település szinonim neve éppen a szláv lakosságra utaló *Tóti* (vö. 1291: possem ... *Nymphy* seu *Tothi*, Gy. 3: 221), sőt mellette *Zábrod* néven (1256: *Zabroud*, i. h.) létesült szláv hospeslepről is tudunk. Boleslaus testvéreinek elnevezései emellett valóságos multilingvális névkavalkádról árulkodnak: a *Mikus*, *Stephanus*, *Bena*, *Tywan*, *Guruzk*, *Wom* (vö. Gy. 3: 221) neveik kitűnően illusztrálják a névadás és névhasználat valójában nyelvek, etnikumok feletti voltát. Szintén a magyar személyek mint névviselők felé billen a mérleg akkor is, ha az apa és a fia(i) nevében találunk sajátos magyar–szláv névmegoszlást: az 1202–1203/1500 k.: Boda cum tribus filiis, Bodos, Orod, *Bodamer* (ÁSz. 129) szövegkörnyezet például egyértelműen jelzi, hogy egy *Boda* nevű személy három fiáról, *Bodos*-ról, *Orod*-ról és *Bodamer*-ről van szó, akik közül tehát az egyik fiú szláv eredetű nevet visel (*Bodamer*), amellyel etimológiailag a másik fiú és az apa neve is összetartozik, ám ezek a magyarban alakult képzések lehetnek (*Bodos*, *Boda*), a harmadik fiú pedig szintén belső keletkezésű, magyar eredetű nevet kapott (*Orod*), pedig az nyilvánvaló, hogy valamennyi családtag egyazon nyelvet beszélt, egyazon etnikumhoz tartozott. Az olyan említésekben ugyanakkor, ahol apa és fia neveként is jellegzetes szláv személynév szerepel, nagyobb esélyekkel gyaníthatunk szláv etnikumhoz tartozó személyeket; vö. 1254: *Bogomerius* filius *Zubuzlou* (ÁÚO. 2: 246), 1291: *Zebezlaus* filius *Bogomir* (Gy. 4: 420, ÁSz. 135). Ezek a szemléltetésképpen felhozott, a rendkívül gazdag oklevéles forrásanyagból egyáltalán nem koncepciózusan, hanem sokkal inkább szűrőpróbaszerűen szemezgetett példák is jól mutatják a referáló személynév-fajta alapvető természetét: az e körbe tartozó nevek használatának lényegében nyelveken, kultúrákon, népeken átívelő jellegét. A referáló neveknek ez a jellegzetes vonása — mint a későbbiekben látni fogjuk — az egyházi nevek használatában csúcso-sodik ki.

3. A *n é m e t* névréteg lényegében hasonló problémákat vet fel, mint amelyekre a szláv eredetű személynévek kapcsán kitértem, esetükben azonban néhány további körülményt szintén mérlegelnünk kell. Amíg ugyanis a szakirodalom az itt talált, s a magyar névrendszer számára a szláv személynéveket jórészt közvetítő szlávokról (de részben még a később betelepülőkről is) úgy nyilatkozik, mint jórészt földművelő tevékenységet folytató lakosságról (vö. pl. KRISTÓ 2003: 118), a magyar királyság korai évszázadaiban a Kárpát-medencébe betelepülő

németek alapvetően más társadalmi réteget képviselnek: a magyar–német kapcsolatok kezdetén leginkább a királyi családba beházasodókat (pl. *Gizella*, *Gertrúd*), a kíséretükben érkező lovagokat, főurakat, valamint a különféle magas tisztségekre behívott világi és egyházi személyeket találjuk meg a köreikben. A hazai németiség (zömmel kereskedők, kézművesek és parasztok) első tömeges betelepülése főleg Nyugat-Magyarországra, illetve Erdély és a Szepesség területére aztán már közvetlen népi érintkezések eredményeként az adott régiókban a magyar–német kétnyelvűség különböző fokozatait és ezzel együtt a nyelvi kapcsolatok tág lehetőségét teremtette meg (vö. MOLLAY 1989: 233–237, 1994: 486–487, KRISZTÓ 2003: 121–165). Arra a kérdésre, hogy ezek a különbségek a szláv és német nevek használatának névszociológiai jellemzőiben is tükröződnek-e, az alábbiakban visszatérek.

Az oklevelekben előforduló nagy számú német eredetű személynév mindenestre a német nyelvi befolyást is feltétlenül jelentősnek mutatja; vö. pl. 1055: *Lutouic comitis* (DHA. 1: 152, CAH. 20, ÁSz. 503; vö. ném. *Liutwic*, *Lutowic*, *Lutwic*), 1111: *Theobaldus* Sumugin(ensis) [comes] (DHA. 1: 383, CAH. 37, ÁSz. 746; vö. ném. *Thiotbald*, *Theutbald*), 1134: *Adilbreth* ... Sumigiensis comes (MES. 1: 86, ÁÚO. 1: 242, CAH. 46, ÁSz. 47; vö. ném. *Adilbrecht*, *Albrecht*), +1135/13. sz.: *Lamberto* comite Budrugiensi (PRT. 8: 274, Gy. 1: 711, ÁSz. 480; vö. ném. *Lambreht*), +1135: *Nana* Quinqueecclesiensi [episcopo] (PRT. 8: 274, ÁSz. 575; vö. ném. *Nanna*, *Nana*), 1138/1329: nomina servorum ... In villa Tupundi: Pete, Merke, Herman, Mirei, Pentuk (SZABÓ D. 1936: 134, ÁSz. 382), 1138/1329: nomina servorum ... In villa Bata ... Mahali, Lampert, Geu, Stamer (SZABÓ D. 1936: 132, ÁSz. 481), 1211: vdornici ... *Wylmos* (PRT. 10: 514, ÁSz. 812; vö. ném.-lat. *Wilhelmus*), 1299: *Lypolth* filius Martini nobilis de Mysle (MES. 2: 474, Gy. 1: 342, ÁSz. 495), 1299: comes *Walter* (MES. 2: 475, Gy. 1: 397, ÁSz. 792), 1211: *Welprith* (PRT. 10: 515, ÁSz. 801; vö. ném. *Welfrit*); ez utóbbi a női nevek körében is előfordul; vö. 1252: tribus ancillis quarum nomina sunt hec *Lilium*, *Velpreth* et *Angles* (H. 6: 75, Gy. 4: 185, ÁSz. 801).⁵⁷ E réteghez tartozó további női neveket is említhetünk: pl. 1288: *Kunegundis*, Relicta Serenissimi principis Boleslay (H. 6: 335, 344, ÁSz. 473; vö. ném. *Kunigunde*), 1221: *Hilta* domina (PRT. 1: 651, Gy. 2: 618, ÁSz. 386; vö. ném. *Hilta*, ill. *Hild*- előtagú nevek), 1292: domine *Hedwigi* relicte quondam domini Sifridi de Haslowe (UB. 2: 274, ÁSz. 371; vö. ném. *Hedwig*), 1216: *Gertrudis* Regina Vngarie (ÁÚO. 6: 379, ÁSz. 333; vö. ném. *Gertrud(is)*, *Gerdrud(is)*). (További példákhoz és az említett nevek etimológiájához lásd BERRÁR 1952: 39–43, BÁRCZI 1958: 132–133, FEHÉRTÓI 1997a: 74, HAJDÚ

⁵⁷ Ebben az említésben egyébként az *Angles* személynévforma ugyancsak a német névrendszerből került be a magyarba, mégpedig — az 1272: *Aglent* (ÁÚO. 8: 410, ÁSz. 49) névhez hasonlóan — az egyházi latin *Agnes* személynév német változataként (vö. ehhez BERRÁR 1952: 43).

2003: 359 stb.) Noha e névformák viselője adott esetben persze német személy is lehetett (ahogyan konkrétan is tudjuk ezt például *Gertrud* királynéről, illetőleg gyaníthatjuk a német származást annak a *Hedwig* nevű özvegynek az esetében is, akinek az elhunyt férjét *Sifrid*-ként említi a fent idézett oklevél), az kétségtelen, hogy ilyen neveket az ómagyar korban magyarok is viselhettek. Ennek eldöntése azonban egy-egy konkrét oklevélbeli előfordulás kapcsán — mint fentebb, a szláv rétegről szólva néhány példával illusztráltuk — többnyire nem lehetséges.

Akad azonban itt is néhány speciális névhasználati helyzet, amelyben nagy valószínűséggel megnyugtató eredményeket hozhat egy alaposabb vizsgálat (amire én persze e munkában nem vállalkozhatom, de nagy vonalakban bemutatom, milyen természetű analízisre gondolok elsősorban). Abaúj vármegyében, a Hernád völgyében Újvár alatt tíz királynéi német telepesfalut alapítottak Vizsoly központtal és saját ispánnal (vö. pl. 1220/1550: *Merth comes Theotonicorum*, Gy. 1: 156). A települések (pl. Vizsoly, Gönc, Perény, Vilmány) a 13. század elején tűnnek fel a forrásokban (lásd Gy. 1. megfelelő szócikkeiben), s az egyidejűleg említett személyek nevei nem ritkán német eredetűek; vö. pl. 1219/1550: Iohannem, *Achyamabum*, *Vilalmum* et *Ornoltum* de villa *Būcij* [ɔ: *Guncy*] (Gy. 1: 88). Hasonlóan gyakran találkozunk azzal a jelenséggel, hogy német eredetű nemzetségek tagjai viselnek a beköltözésük után még jó néhány generáción keresztül német elnevezéseket (is). A Búzád-Hahót nembelieknél például *Arnold*, *Hahót*, *Frigyes*, *Panyit*, a Héder nemzetség tagjai között *Héder*, *Henrik*, a Hermán nemzetségben pedig *Herman*, *Herbort*, *Lénárd*, *Rénold* nevű nemzetségtagokat találunk a forrásokban (lásd ehhez a nemzedékrendi táblákat KARÁCSONYI munkájában, 1900/2004, illetve SLÍZ 2011a: 170).⁵⁸ Ugyanezt persze más külföldi nemzetségek esetében is megfigyelhetjük: a szláv származású Bogátradvány nembeliek körében a szláv nevek (pl. *Cselej*, *Sztáncs*) éltek tovább még jó darabig. A nemzetségi névadás és névhasználat efféle nyelvi hagyományőrzése, vagy ha úgy tetszik „konzervatív ragaszkodása” még akkor is igen feltűnő, ha egyúttal azt is látjuk, hogy a görög-latin egyházi nevek az idegen nemzetségek tagjai körében is gyorsan elterjedtek. Teljesen egyetérthetünk ugyanakkor SLÍZ MARIANN-nal, aki arra figyelmeztet, hogy a nemzetségtagok személynevei alapján nem táncos az adott nemzetség eredetére következtetni (2011a: 170).

4. Valamely idegen művelődési körbe való bekapcsolódásnak vagy nagy tekintélyű műveltséggel való érintkezésnek természetes és szükségszerű velejárója az, hogy — főleg a felsőbb rétegek vagy más jellegzetes szociokulturális csoportok révén, akiken keresztül a műveltség közvetítődik — a műveltséget hozó kul-

⁵⁸ Az is tanulságos továbbá, hogy az adott nemzetség egy-egy ágán mennyire jellemző egy-egy személynév használata: a Búzád-Hahót nemnél az egyik ágon például a *Hahót* négy személy nevében is szerepel, a másik ágon pedig az *Arnold* nevet három nemzetségtagnál is megtaláljuk (KARÁCSONYI 1900/2004: 568–569).

túrából az adott nyelv személynévrendszere elemeket kölcsönöz (BÁRCZI 1958: 128). Tipikusan kívülről jövő ideológiai hatásként a kereszténység a korábbi idegen nyelvi hatásokat jócskán felülmúlva az addigiakhoz képest (vagy inkább talán azok mellé) egészen más névhasználati helyzetet teremtett.⁵⁹ A kereszténység felvétele olyan jelentős hatást gyakorolt az egész európai személynévrendszerre, hogy azt joggal nevezik némelyek „antroponímiai forradalom”-nak vagy „paradigmaváltás”-nak (SAARELMA 2013: 149). Ez a szellemi-művelődési áramlat ugyanis egy merőben új névtípust (és tegyük hozzá: új névadási gyakorlatot) honosított meg a magyarság személynévrendszerében azáltal, hogy a keresztységben mindenki kapott egyházi eredetű nevet. Ez persze nem jelentette azt, hogy a korábbi névadási gyakorlat elenyészett volna: az egyházi nevek típusa mellett a korábbi névrendszer elemei — legalábbis részben — tovább éltek (vö. ehhez pl. BENKŐ 1950a: 20, 1999: 160). BENKŐ LORÁND megfigyelései például azt mutatják, hogy még a 12. század személynévanyagában is kisebbségben voltak az egyházi eredetű nevek a korábbi névtípusokkal szemben, s ez a körülmény arra utal, hogy — főleg az alsóbb néprétegekben — nehezebben tört utat magának a kereszténység eszmevilága (1999: 160), illetve azt is jelzi, hogy a keresztény hitre térés után még hosszú ideig erős gyökerekkel kapaszkodtak a korábbi hitvilág elemei a keresztény talajba.⁶⁰ A korai ómagyar kor évszázadai alatt, a kereszténység egyre fokozódó térhódításával azonban a belső magyar eredetű nevek és a más nyelvekből származó jövevényszemélynevek egyaránt fokozatosan háttérbe szorultak, s a névrendszerben — még ha bizonyos elemei meg is maradtak — periférikus helyzetbe kerültek (vö. HORGER 1934: 78, SZEGFÜ M. 1991: 253 stb.). Ennél is jelentősebb volt azonban az a hatás, amit a új névadási mód a magyar személynévadás általános jellegére gyakorolt — az egész közösség identitásának megváltozását szimbolizálva.

A g ö r ö g - l a t i n egyházi névréteg korai terjedésének mértékére, illetőleg mikéntjére jó adalékokat szolgáltatnak a korai okleveles forrásaink. A 11. század

⁵⁹ A kereszténység felvételének a névrendszerre gyakorolt hatását látva egyetérthetünk BENKŐ LORÁNDdal, aki úgy vélte, hogy a magyar személynevek vizsgálatának bizonyos kérdései általános európai, de legalábbis közép-kelet-európai keretbe állítva válaszolhatók meg (1949b: 250). Ugyanezt a gondolatot fogalmazta meg egyik írásában MELICH JÁNOS is: „Mindenkor egyetemes európai szellemi áramlatok visszaverődései a mieink.” (1943: 270).

⁶⁰ Ugyanerről a jelenségről számolnak be a névkutatók más, a nyugati keresztény kultúrkörhöz kötődő európai személynévrendszerek vonatkozásában is. Németországban például a kereszténység a 8. században kezdődött, de a hatása a személynévrendszerben lényegében csak a 12. századtól érvényesült, majd újabb évszázad telt el, mire a keresztény nevek általános használatúvá váltak: a keresztények jó része tehát hosszú évszázadokon át nem egyházi (latin), hanem világi (német) eredetű neveket viselt. Skandináviában a kereszténység mint szellemi áramlat a 9. században vette kezdetét, de a hatása a személynévhasználatban csak a 13. századtól jelentkezett jelentősebb mértékben (vö. SAARELMA 2013: 150).

közepéről (1055) való Tihanyi alapítólevélben például meglepően nagy számban találunk egyházi nevekkal megjelölt személyeket, és nemcsak az egyházi tisztségviselők körében (ami természetes jelenség: pl. Signum *Benedicti* archiepiscopi, Signum *Mauri* episcopi, Signum *Clementi* episcopi, Signum *Lazari* abbatis, Signum *Nicolai* episcopi stb.), hanem világi urak nevéként is: Signum *Viti* comitis, Signum *Martini* comitis, Signum *Helie* comitis, Signum *Andreę* comitis stb. (az adatokat lásd SZENTGYÖRGYI 2010b: 29). A következő századokból aztán egyre növekvő arányban vannak példáink e névréteg mind kiterjedtebb használatára: +1086: *Laurenti(us)* comes fili(us) Bese comitis (DHA. 1: 254, CAH. 26, ÁSz. 483), 1131: principes ... Mutmer, Mahal, *Janus*, *Marcus* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 27, CAH. 44, ÁSz. 404, 514), 1134: testes ... *Laurenti(us)* fili(us) *Salamonis* canon[ici Waradie]nsis ecclesie (CAH. 46, ÁSz. 483), 1138/1329: mansiones servorum ... In villa Kunda: ... *Stephan*, *Martin*, *Dienis* (SZABÓ D. 1936: 130, ÁSz. 521), 1171: *Benedic* ... come(s) Bezp(re)miensis (CAH. 74, ÁSz. 112), 1193: *Dominico* curiali comite ... Budrugienzi (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 61, Gy. 1: 711, CAH. 88, ÁSz. 255), 1193: *Andrea* comite de Suprun (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 61, CAH. 88, ÁSz. 64), 1193: *Stephano* comite de Worost (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 61, CAH. 92, ÁSz. 728), 1211: *Johannes* cum filiis suis *Petur*, Tenke ... Ibrahim cum filiis suis *Stephano* et *Egidio* (PRT. 10: 504, 505, ÁSz. 630), 1237: *Cozma* filius *Pauli*, *Elec* filius *Nicolai* (CDES. 2: 20, ÁSz. 56), 1276: terram *Marcelli* filii *Jacobi* de Kutus (Sztp. II/2–3: 157, ÁSz. 400).

A női nevek között is jelentkeznek természetesen a keresztény kultúrkörből való (ó- és újtestamentumi, valamint egyéb mártírológiumi) elnevezések; vö. pl. 1209/1209: filia *Raguel* mulier (ÁSz. 666), 1211: filii *Susanne* (PRT. 10: 504, ÁSz. 736), 1272: *Rebeka* (ZalaOkl. 1: 69, ÁSz. 671), 1296/1330: religiose domine ... *Judith* et Elizabeth vocate de valle Vesprimyensi (DHA. 1: 369, ÁSz. 432); 1171: ancillarum nomina *Maria* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 47, CAH. 74, ÁSz. 518), 1231: Ego *Anna* uxor Bors comitis (Gy. 2: 256, ÁSz. 68), 1211: Samson, filius *Magdalene* (PRT. 10: 504, ÁSz. 507), 1251: domina *Elysabeth* filia Sebastiani comitis relicta Been filii Iund (CDES. 2: 266, ÁSz. 277); 1146: liberaliter serviant ... Mendus, *Helena* (PRT. 1: 598, CAH. 53, ÁSz. 374), 1152: ego *Margareta* ... mulier sordida (PRT. 1: 601, CAH. 58, ÁSz. 516), 1221: predium Petend ... nomina ancillarum: Zumbotca cum filia nomine Tepa at *Christina* (PRT. 1: 651, ÁSz. 204), 1235–1269: *Katerinam* et Mariam ... sint eidem in ancillas (H. 8: 123, ÁSz. 450), 1297/1520: nobilis domina relicta Bensa filii Petri ... nomine *Clara* (MES. 2: 409, ÁSz. 213), 1249/1416: domina uxor Petri filii Zobuslou nomine *Agnes* filia Petri (CDES. 2: 227–228, ÁSz. 50), 1282: ancilla ... *Barbara* (ÁÚO. 12: 368, ÁSz. 90) stb.

A női nevek között sajátos altípust képviselnek azok a névformák, amelyek egyházi férfinevek női megfelelőiként jelentkeznek a személynévrendszerben, pl. 1266: ancillam *Dominica* vocatam (Sztáray 1: 10–11, ÁSz. 255), 1220/1550:

sororem suam *Martinam* (Gy. 4: 228, ÁSz. 522), 1231: ancillas *Johana* ... *Stephania* (ÁÚO. 6: 499, ÁSz. 728), 1276/1641: domina *Laurentia* (ÁSz. 485) stb. (BERRÁR 1952: 37–38; vö. még VAN LANGENDONCK 1995a: 486, SAARELMA 2013: 146).⁶¹ (A férfi- és női nevek adataihoz, az egyes névformák gyakorisági viszonyaihoz, illetőleg a további tipologizálásukhoz lásd pl. BENKŐ 1950a: 22, BERRÁR 1952: 26, BÁRCZI 1958: 128–129, 132–133, FEHÉRTÓI 1997a: 73, KÁLMÁN B. 1989: 40, HAJDÚ 2003: 359–364, SLÍZ 2011a: 72–80, 126–129 stb.)

Az egyházi nevek típusához kapcsolódóan néhány fontos körülményre ugyan csak rá kell mutatnunk. Mindenekelőtt az érdemel figyelmet, hogy e névréteg elemeinek megjelenését és elterjedését a magyar személynévrendszerben egészen más feltételekhez köthetjük, mint amelyeket a közvetlen népi érintkezéseknek köszönhetően a rendszer részévé váló idegen eredetű személynévnek kapcsán hangsúlyoztunk. E névformák valójában éppúgy egyfajta sajátos, ám egyúttal nagyon virulens kultúrnévtípus elemeiként funkcionáltak a magyar (és szélesebb kontextusban az európai) névrendszerben, ahogyan a helynevek körében ugyanezt a patrocíniumi településnevek (*Szentistván*, *Szentpéter*, *Mindszent*) körében tapasztalhatjuk. A *Petrus*, *Johannes*, *Martinus*, *Maria*, *Anna* típusú elnevezések kulturális indíttatásra, a kereszténységgel együtt — mintegy annak szükségszerű velejárójaként — terjedtek el, s e folyamatban az egyház intézményei és képviselői éppen olyan meghatározó szerepet játszottak, ahogyan tették azt valamivel később a patrocíniumi településnevek elterjesztésében.⁶² Ez a tényező magyarázza aztán azt is, amit az 1.3. alfejezetben részletesen is kifejtettem, hogy mind az egyházi személynév, mind az egyházi helynév e típusa egy ideig szinte kötelező érvénnyel latin formában (latin megfelelővel vagy latinizálva) jelentkezik az okleveles forrásokban. A latinizálás gyakorlata aztán persze — mintegy önmagát gerjesztő folyamatként — tovább gyűrűzik, és a korabeli írásbeli személynévhasználat sajátos jellemzőjeként a belső keletkezésű, közszoói eredetű nevek körében egy-egy névnél (pl. *Farkasius*) éppúgy alkalmazták ezt az eljárást az oklevelek megszövegezői, mint a szláv (pl. *Bogdanus*, *Boleslaus*) és a német (pl. *Herрманus*, *Lothardus*, *Leopoltus*, *Robertus*, *Valterus*), sőt olykor még a francia

⁶¹ Megjegyzem azonban, hogy a BERRÁR által ide tartozónak tekintett *Myhalka*, *Peturka* típusú női nevek inkább tekinthetők a magyar nyelvben, magyar személynévképzőkkel (valójában nőnévképző formánssal) létrejött alakulatoknak (lásd részletes indoklással az affektív nevek-nél).

⁶² Ezért sem meglepő, hogy a szentekről való elnevezés gyakorlata a személynévadásban lényegében ugyanazt az útvonalat járja be, amit a patrocíniumi településneveké: először Itáliában (főleg Velencében és Ravennában) vált általánossá, majd innen terjedt tovább Franciaországon keresztül a brit szigetekre, illetve Németországba, Skandináviába, majd Európa más területeire (SAARELMA 2013: 151).

eredetű személynévek (pl. 1157: *Galterus* episcopus, CAH. 63, ÁSz. 324; vö. fr. *Gualter*, *Galtier*, *Gautier*) efféle rögzítésében is.

A kereszténység felvételének eredményeként elterjedő egyházi névadás megítélés szerint nemcsak azzal járt együtt, hogy a magyar személynévadás lényegi vonásait érintően néhány évszázad alatt alapvető átrendeződést okozott, hanem azzal is, hogy a jövevényelemek magyar nyelvbe kerülésének, ottani használatának korábbi feltételei, jellemzői is módosultak. A (névadás körülményeiből adódóan) bizonyos tekintetben hivatalosnak minősülő egyházi nevek elterjedése ugyanis azt is magával hozta, hogy mivel ez a fajta névadási gyakorlat a nevek legáltalánosabb és ezért természetes összetevőjének mutatta az etimológiai értelemben vett jelentésnélküliségüket, a személynévtől a névadó közösség az ilyen jellegű nevek egyre bővülő használata következtében egyre kevésbé várta el a leíró jelleget, vagyis azt, hogy a névnek valamiféle közszoói értelme, jelentésvonatkozása legyen, ahogyan ez korábban jellemző jegye volt a nevek egy jelentős rétegének.⁶³ Az egyházi nevek megjelenését és elterjedését a névrendszerben ilyen módon pedig az is kísérte, hogy mivel általuk a személynévkölcsönzésnek egy egészen új módja jelentkezett, a kétnyelvűség valójában nem volt többé feltétele a személynévek egyik nyelvből a másikba kerülésének: az adott nyelvi elemek név jellegének ismerete elegendő kritériumként szolgáltatott alapot a névátvételhez. Azt, hogy ez így lehetett nemcsak a későbbi időszakban, hanem már az ómagyar kor évszázadaiban is, jól mutatják azok a személynévi adatok, amelyekben az eredeti nyelvben férfinév funkcióban álló elnevezések a magyarban — bármiféle morfológiai változtatás nélkül — női nevekként is jelentkeznek; vö. pl. *Olivant*, *Velprét*. Ezeknek a szórványos eseteknek BERRÁR JOLÁN szerint — az előbb jelzett tényezővel is összefüggésben — az lehet az oka, hogy az alig ismert divatnévhez (és ebben a tekintetben annak, hogy az adott névforma melyik etimológiai rétegből származik, nincs jelentősége) a magyar nyelvérzékben nem kapcsolódott az egyik nemhez való tartozás képze (1952: 62–63).

Az itt kifejtett folyamat szükségszerűen a referáló nevek egyfajta homogenizálódásához is vezetett, amit szemléletesen mutat a korábban említett német és szláv jövevénynemzetségek névadási-névhasználati szokásainak átalakulása vagy a német telepese falvak lakosságának körében a személynévadás terén megfigyelhető átrendeződés. Erre hivatkozott egyik írásában GYÖRFFY GYÖRGY is azt hangsúlyozva, hogy noha a külföldről betelepülő vendégek (hospesek) sokáig őrizték idegen személynévüket, a középkor végére körükben is a kereszteléskor adott gö-

⁶³ A leíró, motivált nevek típusa persze továbbra is megmaradt a rendszerben, de — amint ezt a sajátosságjelölő nevek kapcsán kifejtettem — főképpen más használati szinteken funkcionálva. A személynévrendszer átstrukturálódásának ezt a vonását emelte ki VINCENT BLANÁR is, s a sajátosságjelölő (motivált) nevek és az egyházi (keresztény) nevek belső viszonyrendszerében, funkcionális szerepében is lényeges átrendeződésre mutatott rá (2009: 103, 115, 124–125, 144).

rög-latin egyházi nevek váltak általánosan használt névformákká (1996: 462). Mivel pedig valamennyi itt bemutatott jelenség az egyházi nevek fokozatos, ám egyre intenzívebb ütemű előtérbe kerüléséről tanúskodik, talán nem elhamarkodott dolog azt a véleményt megfogalmaznunk, hogy a referáló személynév-fajta kategóriáját az ómagyar kor második felétől lényegében mindmáig kihatóan ez a réteg határozza meg.⁶⁴

5. A referáló nevek típusainak, történeti egymásra rétegződésének a bemutatásakor egy vékony, ámde bizonyos tekintetben különleges névrétegről sem feledkezhetünk meg. A kereszténység felvétele utáni időszak egyházi latin, szláv, német stb. eredetű személynéveihez ugyanis egy művelődéstörténeti szempontból is figyelmet érdemlő kisebb névcsoport társul: a középkori világi irodalom népszerű olvasmányai, a Nagy Sándor-regény és a Trója-regény,⁶⁵ valamint az e korban

⁶⁴ A 16. századra majdnem kizárólagossá vált az egyházi névadás, s a római katolikus egyház liturgiája szerint kapták az újszülöttek a neveiket. Határozottan nem tiltották ugyan a nem keresztény nevek választását, de „a papok névadási törvénye érvényesülvén, ezek majdnem teljesen kiszorultak a használatból” (HAJDÚ 2003: 365). Az egyoldalúság olyan méreteket öltött ekkorra, hogy alig néhány más típusú referáló név (*Farkas, Csaba*) élte meg egyáltalán a névhasználatban a reformáció korát (i. m. 359). A protestáns egyházak aztán hiába lazítottak ezen a merevségen, az ekkorra elterjedt névadási szokásokat nem sikerült megváltoztatniuk. Pedig arról, hogy a református egyház keresztelési rítusa határozottan az apára bízta a gyermek nevének megválasztását, Kiskomárom református anyakönyve tanúskodik 1623-ból: „Az Körösztlésről való regulák [...] 6. A gyermek Attya ha valahova nem küldetött, nem mēnt, az Körösztlésben ielēn legyēn és gyērmekere nevēt ō maga importálljon.” (vö. HAJDÚ 2003: 365). Egyértelmű tehát a protestáns egyházakban a szabad névválasztás, mégis azt tapasztaljuk, hogy ha változtak is valamelyest a névválasztási szokások azokban a régiókban, ahol a reformáció tért hódított, az csakis a vallási kereteken belül, az egyházi neveket szigorúan megtartva történt (i. h.; a reformáció hatásához, illetőleg a katolikus és a protestáns személynévadási szokásokhoz lásd még bővebben SAARELMA 2013: 154–156 is). Az egyházi névanyag elszíntelenedésének nyomait ugyanakkor már a korábbi évszázadokban is megtaláljuk: az egyes nevek divatjának alakulását, a névgyakorisági viszonyokat bemutató írásokban egyaránt azt látjuk, hogy alig néhány név határozza meg a névhasználat jellegét azáltal, hogy ezek adják az összes névviselő által használt elnevezések nagy részét (vö. pl. FEHÉRTÓI 1968, 1997a: 73, MEZŐ 1970a: 7, illetőleg több kutatás eredményét összefoglalóan is HAJDÚ 2003: 360–364, N. FODOR 2010a: 123–136, 140, SLÍZ 2011a: 68–72, 125). BERRÁR JOLÁN utalt például arra, hogy kezdetben ugyan változatosabb volt az egyházi névanyag, a 14. század második felére viszont már a hat leggyakoribb néven osztozik az egyházi nevet viselők háromnegyede, s az *Erzsébet, Margit, Katalin, Ilona, Klára*, *Anna* mellett elenyészően csekély a más jövevénynévet viselő nők száma (1952: 52–53). A nemzetközi szakirodalom Európa-szerte ugyanerről a folyamatról számol be, s MINNA SAARELMA például azt is hangsúlyozza, hogy egy időben az európai férfiak harmada a legnépszerűbb *Johannes* néven szerepelt a forrásokban (2013: 152). E névnek per sze az egyes nyelvekben különféle változatai keletkeztek: *Giovanni* (ol.), *Jean* (fr.), *Juan* (sp.), *John* (ang.), *Johan* (svéd), *János* (m.), *Ivan* (or.) stb.

⁶⁵ Ezeknek az irodalmi műveknek a hatását jól mutatják az Árpád-kor személynévrendszerében felbukkanó olyan személynévformák, mint például az 1237–1240: *Echelleus* (PRT. 1: 775,

Nyugat-Európa-szerte divatos francia lovagregények hőseinek és hősnőinek a neveit felölelő kategória (ezek általános problematikájához lásd például HADROVICS 1955, 1960, KOROMPAY 1978, 2008). Az említett lovagregények a felsőbb rétegekben valamelyest bizonyára nálunk is ismertek lehettek. Azt, hogy a világi irodalmi műveltség ezen elemei (részben közvetlen olvasottság, részben talán más, főképpen német ajkúak közvetítése nyomán) hamar eljutottak hozzánk, a személynévrendszerünkben olyan, az Árpád-kor végén és az Anjou-korban feltűnő (ritkának egyáltalán nem mondható) *f r a n c i a* eredetű személynévformák igazolják, mint például az 1264: *Rolando* preposito de Saag (Gy. 3: 237, ÁSz. 678), 1249: *Oliuerio* cantore (UB. 3: 262, ÁSz. 596), 1273: Herbordus filius comitis *Lancereth* de genere Buzad (ÁSz. 481), 1255: *Tristanus* comes (ÁÚO. 11: 422, ÁSz. 764), 1274: relictá Gothardi ... nomine *Isalt* (ÁÚO. 9: 102, ÁSz. 429) stb. (vö. BERRÁR 1952: 44–46, BÁRCZI 1958: 133, KOROMPAY 1971a, 1978, 2008, BENKŐ 1999: 160, SLÍZ 2011a: 162–166, ez utóbbi helyen az e témakörhöz kapcsolódó korábbi szakirodalom összefoglalása is olvasható).⁶⁶ A testvérek neveként megjelenő, e körbe tartozó névformák használatának hátterében nagy valószínűséggel gyaníthatjuk a lovagregények közvetlen hatását; vö. +1234/14. sz.: *Lanchereth* et *Tristianus* filii Buzad bani ... de genere Hoholth (ZalaOkl. 1: 7–8, ÁSz. 481),⁶⁷ 1274: magister Sebridus fidelis noster ... suis fratribus *Rolando* videlicet et *Oliuerio* (Sztp. II/2–3: 69, ÁSz. 678), noha e gyanú igazolására természetesen nincs lehetőségünk (lásd még ehhez KOROMPAY 2008: 393). Ezeken az elnevezéseken keresztül pedig az ómagyar kori személynévadásnak egy újabb részletébe is bepillantást nyerhetünk: a világi kulturális-művelődéstörténeti szféra

ÁSz. 266), 1233: Jacobus filius *Hectoris* (H. 6: 27–28, ÁSz. 370), 1277: *Pariz* filius Paka (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 101, UB. 2: 105, ÁSz. 614), 1303: Thome filio *Vlixis* (A. 1: 57, SLÍZ 2011b: 497) stb. E nevek irodalmi indíttatásra jelentek meg tehát a magyar névadásban, ahogyan a fent említett francia elemek is, ám etimonjuk azoktól eltérően a referáló személynevek görög-latin rétegéhez sorolja őket.

⁶⁶ Az irodalmi eredetű személynévadásra a nemzetközi szakirodalom is gyakran idéz példákat (vö. pl. SMART 1995: 784, SAARELMA 2013: 154). Az irodalmi karakterek neveinek felhasználása a személynévadásban MINNA SAARELMA szerint nagyban emlékeztet a szentek utáni elnevezési szokásokra: sokan ugyanis ezek közül az irodalmi karakterek közül éppúgy valódi szerepminták lehettek a keresztény lovagok számára, ahogyan a szentek is ilyeneknek tekinthetők (i. h.)

⁶⁷ Búzád bánnak a harmadik fia is irodalmi eredetű nevet viselt, ahogyan erről a következő oklevélrészlet is tanúskodik: 1234: Buzadinus magister filius Buzad bani, Chac comes, *Eristianus* [vö. *Tristianus*], *Lanceret*, *Jven* et omnes fratres eorum (ÁÚO. 10: 447, ÁSz. 481). KOROMPAY KLÁRA szerint az kevésbé valószínű feltevés, hogy egy 13. század eleji magyar család három fia három különböző ófrancia irodalmi mű alapján kapta volna a nevét, s inkább arra gondolhatunk, hogy ez a három névforma a középkori német irodalomban is jelen volt, s minthogy a Búzád nem német származású, az irodalmi műveltségüket is német földről hozták magukkal, s ennek lenyomatát láthatjuk megnyilvánulni a különleges névválasztásban (2008: 392–393).

indukálta névadás és névhasználat színes világába.⁶⁸ A lovagregények hőseinek neveit viselő személyek nagy számú (itt csak szórványosan idézett) okleveles említésein végignézve mindamellett azonnal szembetűnik az a jellegzetesség is, hogy a *Lancereth*, *Tristanus* stb. névformák rendre német nevet viselő személyek környezetében (velük rokoni kapcsolatban, német eredetű nemzetségek tagjaként) bukkannak fel, ami pedig vélhetően az e neveket részben közvetítő nyelvi közegre is rávilágít.

6. Névelméleti megfontolásokra hagyatkozva afelől nemigen lehetnek kétségeink, hogy referáló funkciójú nevek a személynévrendszerünkben minden korban léteztek, ahogyan régtől — lényegében attól kezdődően, hogy a magyarság más népcsoportokkal érintkezésbe került — számolhatunk e személynév fajta elemei között idegen eredetű elnevezésekkel is. A kereszténység felvételének folyamánaként az egyházi személynévadás szokásának elterjedése azonban — mint a fentiekben utaltunk rá — alapvető változásokat hozott a magyar személynévadásban és személynévhasználatban. Ezt a változást a névtörténeti szakirodalom joggal tekinti úgy, mint valamiféle *r e n d s z e r v á l t á s t*, aminek jellemzői között a következő tényezőket szokás megemlíteni: e névadási gyakorlat eredményeként elszaporodnak a jelentés nélküli nevek, vagyis a korábban dominánsan leíró, jellemző funkciójú nevek helyett a pusztán azonosító funkcióval bíró elnevezések terjednek el a névhasználatban; rendszertani tekintetben pedig a névanyag egészének a struktúrája is megváltozik olyan módon, hogy — a korábbi névadás szinte végtelen variációs lehetőségével szemben a keresztségben kapott nevek viszonylag szűk körű volta miatt — a névrendszer zártabbá, kötöttebbé válik (vö. BENKŐ 1967b: 380). Hasonlóan értékelte az egyházi névadásnak a magyar névrendszerre gyakorolt hatását néhány évvel korábban DEME LÁSZLÓ is, leszögezve, hogy „A keresztény nevek megjelenéséig a névállomány állandóságáról sem beszélhetünk, hiszen az elnevező környezet nem valamiféle névkészletből válogat, hanem az adott személy tulajdonságaiból vagy körülményeiből kiindulva jellemez, azaz nem elnevezi, hanem megnevezi az egyént; az említett változás [ti. az egyházi nevek megjelenése és a névállomány átalakulása — T. V.] folytán azonban a névkészlet a szokásnak — majd még szigorúbban: a

⁶⁸ Nem véletlenül fektetett a régi személynéveink jelentéstani összefüggéseit kibogozni kívánó munkájában PAIS DEZSŐ nagy hangsúlyt a személynévadás és a művelődéstörténet szoros kapcsolatára, és érvelt amellett, hogy a jövevényszemélynevek származásának felderítéséhez a művelődéstörténeti érintkezések felfejtésével juthatunk csak közelebb (1966: 5). Hasonló véleményt fogalmazott meg közel fél évszázaddal később KOROMPAY KLÁRA is akkor, amikor az irodalmi gyökerű személynévek kapcsán azt hangsúlyozta, hogy a személynév kutatásnak azokat a nyelvi és művelődéstörténeti kapcsolatokat kell feltérképeznie (a szálakat elsősorban francia és német területek felé keresve), amelyek a középkori Magyarországon utat nyithattak e nevek divatjának megjelenéséhez (2008: 387).

védőszentek mindenkori állományának — megkötő hatására zárt egésszé válik.” (1960: 137, lásd még 1997: 118 is).

Az e véleményekben megjelenő alapgondolatokkal lényegében egyetérthetünk (magam is tettem az előzőekben erre utaló megállapításokat), de néhány megjegyzéssel mégis érdemes némileg árnyalnunk azokat. Nem szabad ugyanis megfedkezünk arról, hogy ez a fajta egyneműsödés, vagy ha úgy tetszik: zártabbá válás a személynévrendszert és a személynévadást nem a maga egészében érintette, hanem csupán bizonyos személynévfajták és névhasználati szintek vonatkozásában tekinthető érvényesnek és valóban meghatározónak. Kétségtelen, hogy a személyek keresztségekben kapott elnevezései az ómagyar korban is valamiféle sajátos presztízzsel, s ennek köszönhetően bizonyos fokú hivatalossággal bírtak (lásd erről az 1.3. fejezetben részletesen), ez a vonás pedig a többi névtípus egyedeit ebben a korszakban semmiképpen sem jellemezte. Azt is feltétlenül hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy a névadásból a korábbi időszakok jellemző elemeinek tartott leíró jellegű személynévek ekkor és a későbbiekben sem maradtak el, hiszen — amint azt a sajátosságjelölő nevek tárgyalásakor kifejtettük — a személynévadó és -használó közösségek mindenkori alapvető igényei közé tartozik, hogy a személyekhez efféle elnevezéseket rendeljenek hozzá. Mindezek hangsúlyozásával pusztán arra a körülményre kívánok rámutatni, hogy az ómagyar korban is több részrendszer létezett egyidejűleg a névrendszeren belül, és — noha egyik vagy másik személynév fajta névhasználati értékében (például a hivatalosság fokát illetően), illetőleg statikus vagy dinamikus voltában feltétlenül lehettek különbségek — ezek a részrendszerek valamiképpen ki is egészítették egymást.

2.2.3. A referáló személynévek használatának névszociológiai tényezői

A referáló nevek korai rétegeinek névszociológiai jellegű vizsgálatát nagyban megnehezíti a forrásadatok gyér volta. Ezért nem vállalhatjuk teljes meggyőződéssel azt a véleményt, amelyet BÁRCZI GÉZA képviselt a *Bulcsú*, *Tas* típusú személynévek használatának társadalmi kiszélesedését illetően. Többekkel együtt BÁRCZI ugyanis azt vallotta, hogy az említett névalakok elsődlegesen úri neveként váltak a magyar személynévrendszer elemeivé, a 12. századi források tanúsága szerint azonban — összhangban a névdivat terjedési mechanizmusával — már a szolgarendűek körében is felbukkannak (1958: 126); vö. 1138/1329: In villa Geu ... nomina servorum: ... *Bulsu* (SZABÓ D. 1936: 132, 133, 134, ÁSz. 161, különböző településeken 4 szolga neveként is), 1138/1329: In villa Vduornic sunt XX. mansiones servorum ... *Bulsudi* (SZABÓ D. 1936: 205, ÁSz. 162), 1138/1329: In villa Tamach ... *Tosu* (SZABÓ D. 1936: 133, ÁSz. 763).

Abban feltétlenül igazat kell adnunk BÁRCZInak, hogy a névdivat általában valóban a felsőbb társadalmi rétegekből siklik át az alsóbbakba, a 10–11. századi alig néhány tucatnyi személynév alapján azonban arról, hogy egy-egy névforma mely társadalmi rétegre lehetett jellemző, s volt-e egyáltalán ilyesféle szociális

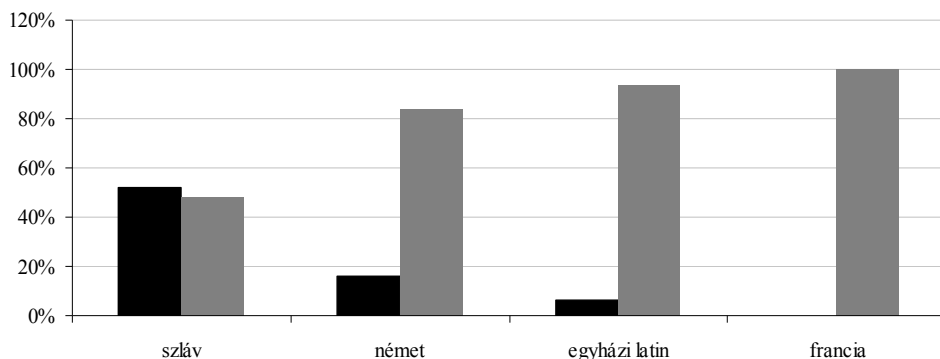
preferenciája, nyilvánvalóan nem nyilatkozhatunk, hiszen — mint utaltam rá korábban is — közrendűek neveiről például Konstantin munkája és vele együtt a legtöbb korai forrásunk egyáltalán nem tudósít. Adatok hiányában pedig nem lehetnek ismereteink a korabeli személynévhasználat szélesebb társadalmi spektrumáról sem.

Ilyen kérdésekben az sem igen tájékoztat megfelelően, ha a gazdagabb adatolású személynévformákat alapul véve igyekszünk a társadalmi megoszlásukról képet alkotni. Az olyan elnevezések például, mint a *Bulcsú* vagy a *Koppány* (vö. pl. 1138/1329: In villa Durugsa hec sunt nomina servorum ... *Cuppan*, SZABÓ D. 1936: 130, ÁSz. 229) — ez utóbbit BÁRCZI szintén a felsőbb rétegek névhasználatából a szolgák közé „leszállt úrnevek” között tartotta számon (1958: 133) — a gyakoriságukból kifolyólag elvileg jó alapanyagot szolgáltatathatnának egy efféle történeti névszociológiai vizsgálathoz. A források mindkét név esetében valóban azt jelzik, hogy a 12. századig lényegében kizárólagosan felsőbb rétegbeli világi vagy egyházi személyek neveként voltak használatosak (vö. ÁSz. 161–162, 229–230), a 12. századtól kezdődően aztán a szolgákat összeíró forrásokban alsóbb rétegbeliek is szerepelnek ezeken a neveken. Emögött ugyanakkor feltétlenül ott kell sejtenuünk azt a körülményt is, hogy a korai forrásaink (legyenek azok történeti munkák vagy oklevelek) az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó személyekről jó ideig — ahogyan fentebb megállapítottuk — semmiféle adattal nem szolgálnak, így pedig azok névviselési szokásairól sem lehetnek közvetlen ismereteink. Ismét csak arra vagyunk tehát kárhoztatva, hogy noha más tudásanyag (a személynévdívat terjedésének általános és a későbbi korokban jól megragadható nyelvi jellemzői) alapján tudjuk, hogy bizonyosan szép számmal lehettek olyan személynévek, amelyek a felsőbb rétegbeliek névhasználatában meggyökeresedve jutottak el aztán a társadalom alsóbb rétegeihez (és ezek között természetesen akár a fenti példák is ott lehetnek), ám ennek igazolását — amint ezt oly sok más kérdésben is tapasztaltuk már — a források általános természete s a személynévek adatolási viszonyai nem teszik lehetővé.

Szintén igen tanulságosak azok a megfigyelések, amiket BERRÁR JOLÁN a női referáló nevek etimológiai rétegei és a névhasználat társadalmi összefüggésének kérdésében tapasztalt. Az 1400 előtti női nevek körében azt a különbséget regisztrálta, hogy a szolgálók eleve jóval kisebb arányban (mindössze 6%-ban)⁶⁹ részesülnek a jövevénynevekből, azaz az e korszak forrásaiban felbukkanó idegen eredetű nevek tekintélyes részét az úrnők nevei adják. A másik fontos észrevétele szerint pedig az egyes jövevénynévcsoportokon belül is jelentős eltéréseket figyelhetünk meg (lásd ehhez az 5. ábrát is, ahol a szürke oszlopok az úrnők, a

⁶⁹ Egyik korábbi írásában BERRÁR 12%-ban jelöli meg a szolgálók részesedését a jövevénynevekből (1950a: 68), az összefoglaló munkájában azonban ezt mindössze 6%-nak mondja (1952: 53).

feketék pedig a szolgálok neveinek megoszlását mutatják): a szláv eredetű nevek több mint a felét szolgálok viselik, míg a német eredetűeknek 16%-a, az egyházi eredetűeknek 6,5%-a jelentkezik szolgálok neveként, a francia neveket viselők között ugyanakkor — lévén ezek irodalmi eredetű divatnevek — egyáltalán nem találunk szolgálokat (1950a: 68, 1952: 53).

5. ábra. *A szolgálok és az úrnők referáló neveinek aránybeli különbségei*

E különbségeken túl az oklevélírók magatartását is láthatóan más-más törekvések irányították az úrnők és a szolgálok neveinek rögzítésekor: az előbbiek egyházi neveit például — a korabeli szokásoknak megfelelően — rendre latinosított alakban szerepeltetik az oklevelekben, a szolgálok neveinek említésekor ez az igény kevésbé befolyásolta a megszövegezési gyakorlatot; vö. pl. 1251: *domina Elisabeth filia Sebestiani comitis* (CDES. 2: 266, ÁSz. 277), 1282/1327: *ancillas Elsebych* (ÁÚO. 12: 368, ÁSz. 278), s ennek is köszönhető, hogy a róluk szóló feljegyzésekben gyakrabban behatoltak az oklevelekbe a magyar formák, köztük különösképpen is a képzett alakok (BERRÁR 1952: 53).

Noha ezek a megfigyelések bizonyos mértékben a férfinevek rögzítésére is érvényesek lehetnek, azt mindenképpen szem előtt kell tartanunk, mielőtt az itt tapasztaltakat mechanikusan általánosítanánk, hogy a férfiak és a nők társadalmi tekintetben meglehetősen eltérő szerepe jelentősen befolyásolhatta a nótáriusok attitűdjét is akkor, amikor a férfi szolgák és a női szolgálok neveit rögzítették. Az előbbiek kapcsán ugyanis a latinosított *Petrus*, *Paulus*, *Johannes* formák teljesen szokványosnak mondhatók, vö. pl. 1138/1329: *In villa Cobu ... mansiones carpentarium: ... Petrus* (SZABÓ D. 1936: 204, ÁSz. 635), 1211: *In Tichon artifices ... Paulus filius Johannis; pistores: filius Petri, Stephan cum filio suo Paulo; filius Petri, Paulus* (PRT. 10: 503, 504, ÁSz. 619), a női szolgálok neveinek lejegyzésére ez az eljárás ugyanakkor — mint jeleztem — a legkevésbé sem volt jellemző.

2.2.4. A referáló személynévek morfológiai jellemzői

S ha már a női nevek kapcsán bizonyos morfológiai kérdések is előkerültek, ezzel kapcsolatban néhány további megjegyzést a referáló nevek típusainak alaki szerkezetéről ugyancsak tennünk kell. A latin eredetű egyházi személynéveket strukturális tekintetben az jellemzi, hogy az oklevelekben ott találjuk ezeket a neveket egyrészt az eredetibb, teljesebb formájukban (*Paulus, Petrus, Johannes, Matheus*), másrészt viszont gyakran szerepelnek a forrásokban olyan alakokban is, amelyek különböző névalakítási módok hatását viselik magukon: az *-us* végződés nélkül (*Peter, Adrian*), illetőleg rövidített (*Pet, Dom, Sebu, Iacu*) vagy rövidített és egyúttal képzővel ellátott (*Bene, Peta, Jacau*) formában (vö. MELICH 1914: 11–13, BENKŐ 1950a: 22–23, 1950b: 230, 1950c: 336, 1967b: 379–380, KÁLMÁN B. 1961: 34, 1989: 62, KNIEZSA 1965/2003: 264, SZABÓ T. A. 1966/1972: 326, 331–332, MOZGA 2013: 158). Minthogy az utóbbi két kategória elemeit hagyományosan kicsinyítő-becéző célzattal létrehozott alakoknak szokás tekinteni, ezek tényleges funkcionális és morfológiai kérdéseivel az affektív neveket tárgyalva foglalkozom, a *Peter, Paul* típusú névformákról viszont itt kell nyilatkoznunk. Ezeket az elnevezéseket megítélésem szerint úgy tekinthetjük, mint a latin *Petrus, Paulus* nevek magyar megfelelőit, amelyek létrejöhetnek a magyar nyelvben is, de meghonosodhattak idegen nyelvi közvetítés eredményeként is.⁷⁰ E nevek kapcsán további két tényezőt is számításba kell vennünk: egyrészt azt, hogy az egyházi latin jövevénynevek egy része, főleg a rövidebb női nevek, nem mentek át alaki változáson, s az eredeti latin alak egyben a magyar alakjukként is szerepel; vö. pl. *Anna, Ágnes, Mária, Judit, Sára* (BERRÁR 1952: 53). A más nyelveknek e körben feltehető közvetítő hatását pedig az is erősíti, hogy néhány gyakori női névnek több különböző néptől átvett variánsa is van: ismerünk a magyar névrendszerben használatos német változatát az *Ágnes*-nek (1252: *Angles*, H. 6: 75), az *Erzsébet*-nek (1379: *Elspet*, Soprvár. I/1: 180), a *Katalin*-nak (1355: *katerein*, H. 3: 166), a *Judit*-nak (pl. 1309: *Jeuth*, MES. 2: 591) és a *Krisztina*-nak (1347: *Kristhyn*, BERRÁR 1952: 32), szláv változatát pedig például a *Mária*-nak (1284: *Marynna*, H. 6: 310) (i. m. 53–54). De hogy ne csupán női neveket említsünk példaként: a latin *Stephanus* szláv nyelvi *Csépán* változata — adatainak nagy száma alapján (vö. pl. 1220/1550: *pristaldo Chepan de villa Ladan*, Gy. 3: 111, ÁSz. 190) — a magyar névhasználók körében is igencsak népszerű lehetett (vö. ÁSz. 190–193).⁷¹

⁷⁰ A latin *-us* végződés változási lehetőségeihez lásd pl. MELICH 1914: 3–5, 27–28, PAIS 1916: 365, HORGER 1933: 109, B. LÖRINCZY 1962: 27–29, BENKŐ 1998c: 1042 stb.

⁷¹ Ezek a névformák a magyar személynévrendszerben az átadó nyelv alapján természetesen német, illetőleg szláv eredetű jövevény személynéveknek minősülnek.

Érdekes megállapítást tett BENKŐ LORÁND a dömösi adománylevél *Laurenci*, *Egudi*, *Tiburci*, *Pangracij* személynévi adatai és a *Demetri*, *Dienesi*-féle személynévi helynevek *-i* elemének összefüggéséről. Megítélése szerint ezek a személynévi adatok az eredeti latin *Laurentius*, *Egidius* stb. személynévek *-ius* végződésének lekopásával vannak kapcsolatban mégpedig olyan módon, hogy az *-us* a nevek végéről hamarabb elmaradhatott, az *-i* elemük elhagyása pedig végső soron a tövéghangzók szokásos fejlődésével eshetett egybe. Mindez pedig a *Demetri*, *Dienesi* típusú helynevek morfológiai struktúrájának értékelésével úgy függ össze, hogy bennük az *i* nemcsak helynévképző, hanem ez a bizonyos latin maradványelem is lehet, aminek hosszabb időn át való megmaradását éppen az segíthette elő, hogy egybeesett az *-i* helynévképzővel. Ennek fényében pedig egyes személynévi helynevek esetleg kiveendők az *-i* helynévképzős névalakulatok köréből, és pusztá személynévi elnevezéseknek tarthatók (1949c: 77–78).

Ez a feltételezés több tekintetben is elgondolkodtató. Egyrészt azért, mert a dömösi adománylevél említett személynévi adatai felsorolásokban szerepelnek, és bizonyosan nominatívuszi (és nem az *-i* elemüket egyértelműen magyarázó genitívuszi) alakokként állnak, ráadásul igen gyakran más tövéghangzós személynévek társaságában; vö. pl. 1138/1329: *mansiones servorum ... In villa Edelin: Feles, Cunos, Laurenci, Pilop, Egudi ... In villa Sati ... Cosu, Laurenci, Mogus; In villa Kinisti ... Fintu, Laurenci* stb. (SZABÓ D. 1936: 57, 130, 131, ÁSz. 483).⁷² Genitívuszi formákkal is találkozunk persze a forrásokban, de e funkcióban más morfológiai struktúra használata a jellemző; pl. 1289: *Chepan filius Laurencii* (UB. 2: 220, ÁSz. 484), 1244>1410: *Zalauich filius Egidii de Fygey* (H. 8: 42–43, ÁSz. 270), 1262: *Stephano filio Pangratii* (PRT. 2: 321, ÁSz. 612). A BENKŐ által idézett névstruktúrák párhuzamba állíthatók továbbá a latinban *-eus* végződést mutató személynévekkel is, amelyek között ugyancsak akadnak hasonló tulajdonságokat felmutató nevek, mint például a *Matheus* személynév, amelynek — amellet persze, hogy az oklevelek óriási fölényvel ilyen alakban szerepeltetik az ezzel összefüggő származéknevet viselő személyeket — *Mathe* variánsa is feltűnik. Az 1237–1240. évi összeírás „*In predio Enyg hec sunt nomina iobagionum (equestrium) (Mate, Paul, Mortun)*” (PRT. 1: 784, ÁSz. 528) szövegkörnyezetében ráadásul a *Mate* személynév mellett két további olyan egyházi latin eredetű névforma áll, amelyek a latin *-us* végződésüket ugyancsak elvesztették (*Paul, Mortun*). A *Tadeus, Timotheus* stb. személynéveknek ugyanakkor az Árpád-korból nem ismerem *Tade, Timote*-féle adataikat.

Abban is egyetérthetünk BENKŐ LORÁNDdal, hogy amennyiben az általa sejtett változási folyamattal valóban számolnunk kell, akkor a *Laurenci*-féle alakok

⁷² A felsorolásban szereplő nevek nominatívuszi helyzetét az egyidejűleg ugyanitt előforduló *Mauricius*, *Matheus*-féle adatok is megerősítik (pl. *In villa Hust ... Gabriel, Mauricius ... Matheus*, SZABÓ D. 1936: 131).

i elemének elhúzódó megmaradását a párhuzamosan aktív *-i* helynévképző elősegíthette. Ezzel a lehetőséggel azonban megítélésem szerint csak a helynévvé alakuló személynévek esetében számolhatunk, hiszen azokra a személynévalakokra, amelyek személynévi szerepben funkcionáltak, a helynevek jellegzetes formánsai aligha hathattak. Különösen azok nem, amelyek speciálisan a helynevek létrehozásában játszottak szerepet, s a személynévek alaki felépítésében nem (vagy másképpen) vettek részt. Amíg ugyanis például a *-d* képzőnek a helynevek és a személynévek képzésében egyaránt meghatározó (és univerzális) szerepe volt a korai ómagyar korban (lásd pl. *Szolgád, Árpád, Munkád* személynévek, illetve *Besenyőd, Nyárád* stb. helynevek), az *-i* képzőt a speciális szerepkörei a helynevekben jellegzetes településnévformánssá tették (pl. *Petri, Németi, Ácsi*), a személynévekben pedig differenciálódva nexusjelölő szerepben patronimikumképzőként (pl. *Lőrinci, Balassi*), sajátosságjelölő funkcióban pedig lokális kapcsolatok kifejezésére szolgált (pl. *Kertmőgi, Soproni*). Ez azt is jelenti, hogy a *Németi* helynevek *-i* elemének (az etimológiai gyökereken túl) funkcionálisan nem sok köze van a *Lőrinci, Soproni*-féle személynévekhez (sőt bizonyos tekintetben még ez utóbbiaknak sem nagyon egymáshoz), de annyi bizonyosan nincs, hogy a helynevek képzői megtartó hatást gyakorolhassanak a velük kapcsolatba nem kerülő személynévek egy hangelemére. Ismét hangsúlyozom ugyanakkor, hogy más a helyzete azoknak a személynévi alakoknak, amelyek helynevekké váltak, bennük ugyanis az *i* névvégnek az *-i* helynévképzővel való esetleges egybeesése azonnali funkcióátértékelődéshez vezetett, ahogyan így történt ez — fordított változási folyamatként — az *i* végű helynevek személynévvé válásakor is (*Ercsi* hn. > *Ercsi* szn.). Ha már mindenképpen analogikus alapon kívánjuk megközelíteni a *Laurenci*-féle személynévi adatok szerkezetének kérdését, akkor sokkal inkább lehet létjogosultsága az adott tulajdonnévi kategórián belül maradvá keresni az analógia gyökereit, s ehhez ebben az esetben az említett *-i* (és *-a/-e*) patronimikumképző lényegében önként kínálkozik. A magam részéről mindezek alapján tehát semmiképpen sem vonnám meg a *Demetri, Dienesi*-féle helynevektől a helynévképzővel való alakulás lehetőségét, sőt még csak azt sem gondolom, hogy keletkezésükben ugyanolyan valószínűséggel kellene számolnunk a formáns nélküli személynévből való névalakulással, mint a névképzéssel. Ez a kérdés azonban már túlmutat a jelenlegi vizsgálataink keretein.

A referáló nevek kategóriája a statikus személynévfajták közé tartozik, sőt azt is megkockáztathatjuk, hogy a rendszer megmerevedése, zárttá válása valójában e névfajta esetében jelentkezett a legkorábban. Az ebbe az irányba ható változás jelei — noha kronológiai kérdésekben csak igen nagy vonalakban tehetünk megállapításokat — már igen hamar, a korai ómagyar kor végétől megfigyelhetők, s a folyamat néhány évszázad leforgása alatt lényegében be is fejeződik. Az pedig,

hogy a reformáció szabadabb, kötetlenebb névadási légköre sem volt képes ezen számottevően változtatni, azt is egyértelműen jelzi, hogy a társadalmi igény a referáló nevektől mint személynévfajtától tulajdonképpen pontosan ezt a névadói-névhasználati kötöttséget várja el. A referáló nevek listánévjellege tehát valójában a keresztségi névadással, s ahhoz kapcsolódóan a szentek, vértanúk neveit születésnapjuk alapján felsoroló naptárakkal, mártírológiumokkal mint a névadáshoz alapul szolgáló „listákkal” alakult ki.⁷³

2.3. Nexusnevek

A legtöbb társadalomban a genetikus kapcsolatoknak meghatározó közösség-szervező szerepük van, így nem meglepő, hogy ennek a viszonyrendszernek, azaz a genetikus-társadalmi összetartozásnak a kifejezésére az egyes nyelvek vagy még inkább kultúrák körében — a társadalmi szerveződés bizonyos fokán — önálló személynévfa jta is kialakul(hat). Ezt a jellegzetes, a közösségi (írott vagy íratlan) szabályoknak megfelelően valójában egyfajta automatikus hozzárendeléssel a névviselőhöz kapcsolódó névfajtát a leglényegesebb funkcióját alapul véve a *kapcsolati* vagy *nexusnév* terminussal határoztuk meg (vö. HOFFMANN 2008: 10–11, 14, illetve lásd még az 1.2.3. és 1.2.4. alfejezetben is). A nexusnév kategóriája a különböző nyelvekben és kultúrákban ugyanakkor több névfajtát is magában foglalhat: a családnév mellett itt vehetők számba például a keleti szláv nyelvek atyai nevei éppúgy, mint az észak- és dél-amerikai kultúrkörben gyakori öröklődő anyai családnév;⁷⁴ de történeti szemléletet alkalmazva itt kell tárgyalnunk például a magyar nyelv őmagyar kori nexusnévfajtájaként a nemzet-ségnevek kategóriáját is (i. m. 19).

A nexusnevek alapvető f o r r á s b á z i s á u l a sajátosságjelölő személynévfa jta elemei szolgálnak. Minthogy azonban rendszertani értelemben a nexusnevek merev, statikus személynévfa jtának tekinthetők, azok az elemzési szempontok, amelyekkel a sajátosságjelölő személynéveknél számolhattunk, e névfajtának csak azon korszakára alkalmazhatók, amikor éppen kialakulóban voltak,

⁷³ A római katolikus kalendárium például a szentjeivel a névadás legfőbb forrásaként funkcionált a nyugati keresztény kultúrkörben (SAARELMA 2013: 151). A keleti keresztény egyház hatáskörében működő Oroszországban a 11–13. században a keresztlélőkön használt egyházi kalendáriumok töltötték be ugyanezt a szerepet, amelyek ez idő tájt 330 férfi- és 64 női nevet tartalmaztak (SUPERANSKAYA 1995: 814).

⁷⁴ A keleti szláv nyelvek atyai neveinek kialakulásához lásd pl. KALETA 1989: 19–20, SUPERANSKAYA 1995: 814–815, a középső nevek (Middle names) kérdéséhez pedig ASHLEY 1995. Az anyai ág névadásával ugyanakkor nemcsak Amerikában, hanem Európa egyes területein is találkozhatunk: KNEIŽSA ISTVÁN Galíciában az ukránok körében mutat rá e nexusnévfajta szerepére (1965/2003: 259).

azaz valójában még maguk is mint sajátosságjelölő funkciójú névformák voltak használatban. Alakulhatnak nexusjelölő személynevek emellett referáló nevekből, illetőleg az adott nyelv tágabb, a személyneveken kívüli szókincséből is (lásd pl. a névváltoztatások kedvelt *Havasi* vagy *Kárpáti* családnevét), de bármely nyelvbe bekerülhetnek nexusnevek valamely más nyelv ugyanilyen névállományából is (vö. HOFFMANN 2008: 15, 19). A nexusnevek keletkezését (morfológiai és szemantikai jellemzőit) a névminták természetesen ugyanúgy meghatározzák, ahogyan ezt más névfajta esetében is tapasztaljuk.

Arról, hogy a magyar nyelvben a nexusviszonyok jelölésére igen korán megjelent az igény, azok a korai okleveles adatok tanúskodnak, amelyek az adott személyt az apa nevével igyekeznek meghatározni. Az +1086: *Nemka filius Turuuoi* (DHA. 1: 254, CAH. 25, ÁSz. 579), 1134: *Geuril filius Andree comitis* (MES. 1: 86, CAH. 46, ÁSz. 335), 1157–1158: *Stephanus filius Adriani* (CAH. 64, Gy. 1: 429, Sztp. 1: 31, ÁSz. 47), +1158: *Petrus Abbas filius comitis Thuross* (Sztp. 1: 32, ÁSz. 752), 1165 k.: *Forcos filius Poznan* (CDES. 1: 84, CAH. 67, Gy. 1: 475, ÁSz. 621), 1166: *Widoni filio Dobica* (H. 7: 2, Sztp. 1: 36, CAH. 70, ÁSz. 253), 1177: *Thomas filius Zah* (PRT. 1: 605, CAH. 77, ÁSz. 835), 1181: *Ambrosius filius Custan* (Sztp. 1: 42, CAH. 78, ÁSz. 231), 1198: *Behed filius Mence* (UB. 1: 33, ÁSz. 103) stb. adatok azt mutatják, hogy a társadalomban ez idő tájt már feltétlenül jelen volt az igény a nexuskapcsolatok kifejezésére, de — tekintve, hogy ezek a személyjelölő szerkezetek természetesen nem azonosíthatók az itt látott formájukban egy-egy személynévvel⁷⁵ — a nyelvi eszköz ennek megformálásához még hiányzott. A társadalmi és nyelvi igény megléte, illetőleg a nyelvi eszköz hiánya között húzódó feszültség tölti be tulajdonképpen annak az indikátornak a szerepét, amely végső soron a nyelvi változásokhoz, jelen esetben a nexusnév mint személynév-fajta kialakulásához vezet.

Ebben a fejezetben a nexusnevek két típusáról szólok részletesen: a kronológiailag elsődleges, de idővel visszaszoruló nemzetségnevekről, illetőleg az ezek helyébe lépő családnevek kategóriájáról. Az előbbit igyekszem nagy alapossággal, minden lényeges nyelvi és nem nyelvi körülményre kitérve bemutatni. A sokszálú részletezést azért látom szükségesnek, mert ennek a személynév-fajtának a megítélése meglehetősen ellentmondásos a szakirodalomban, s a következőkben azt az — előzményirodalommal több tekintetben is szembehelyezkedő — álláspontomat igyekszem többféle érveléssel megtámogatni, hogy a nemzetségnevek kategóriáját a beszélt nyelv személynév-fajtái köréből semmi okunk sincs kizárni. A családnevek igen gazdag szakirodalmából viszont csupán azokat a körülmé-

⁷⁵ Arról, hogy az ilyen névszerkezetek milyen beszélt nyelvi valóságot tükrözhetnek, s ennek megállapításához miféle eszközök lehetnek a segítségünkre, az 1.3. fejezetben részletesen szoltam. Itt előkerültek azok az esetek is, amelyek vélhetően valós nexusnevek meglétéről árulkodnak az okleveles szerkezetek mögött.

nyeket emelem ki az alábbiakban, amelyek egyrészt az itt alkalmazott funkcionális megközelítés szempontjából is meghatározóak, másrészt pedig hozzájárulnak — munkám legfőbb céljaként — a helynevek és a személynévek viszonyrendszerének az értékeléséhez.

2.3.1. Nemzetségnevek

1. A nemzetségeknek és a nemzetségneveknek a tudományos vizsgálatára sajátos kettősség jellemző: amíg a történettudomány területén gazdag szakirodalom tanúskodik arról, hogy a 13–14. századi nemzetségek problematikája a korai magyar történelem kutatásának fontos témái közé tartozik, addig a nyelv- és névtudomány oldaláról a nemzetségnevek vizsgálatának csaknem teljes hiányát tapasztalhatjuk. Az itt következő egységben e felemás helyzet enyhítésére is kísérletet teszek oly módon, hogy elsősorban a nemzetségnevek mint nexusjelölő személynév-fajta nyelvi kérdéseivel foglalkozom, s az ehhez háttérként szükséges történettudományi eredményeknek csupán az interpretálására szorítkozom, főként azokat a tényezőket kiemelve, amelyek véleményem szerint hozzájárulhatnak a nemzetségnevek nyelvi jellemzőinek a megvilágításához és egyúttal a személynévrendszeren belüli helyük kijelöléséhez. Úgy gondolom ugyanakkor, hogy az itt felszínre hozott nyelvi sajátosságok vissza is hathatnak a történettudományi megközelítésekre, s azokat több vonatkozásban megtámogathatják vagy bizonyos kérdésekben akár pontosíthatják is.

Az alábbi összefoglalás lényeges, mondhatni közvetlen előzményeként tekintek BENKŐ LORÁND 2009-ben megjelentetett monográfiájára, amely nyelvtörténeti, történet- és forrástudományi ismeretanyagot egyaránt mérlegre téve egy ómagyar kori nemzetségnek, a Szovárd nemnek a problematikáját járta körül, s kínált a *Szovárd* név magyarázatára új megoldást. E munka a nemzetségnevek általános (főleg tipológiai) kérdéseit is érintette, így feltétlenül túlmutatott egyetlen nemzetségnek és a nevének történeti, nyelvi megvilágításán. (A kötet jelentőségéhez és névtörténeti problémáinak megítéléséhez lásd HOFFMANN 2010c, illetve TÓTH V. 2010b.)

2. Az általános személynév-elméleti kérdéseket taglaló 1.2. alfejezetben már esett szó arról, hogy talán egyik tulajdonnévfajta sem érvényes annyira az a megállapítás, miszerint a rendszerét elsősorban kulturális-társadalmi tényezők alakítják, mint éppen a személynévek kategóriájára. Ebből adódóan pedig e tulajdonnévfajta nyelvi természetű vizsgálata is csak úgy vezethet eredményre, ha figyelembe vesszük a kulturális-társadalmi kontextusát, vagyis azt az „erőteret”, amelyben valamely személynév aktuálisan funkcionál. Ez a gondolat nem új keletű, jó félszáz évvel ezelőtt BENKŐ LORÁND is megfogalmazta a történeti személynév-kutatás kérdéseivel foglalkozó írásában: „a személynév-kutatást [pontosabban a személynéveket — T. V.] nem lehet pusztán nyelvi tényekre támaszkod-

va, a környezetből kiszakítva vizsgálni [...] a személynevek és a névadás mögött meg kell keresni az alapot, amire az egész épül: a gazdasági, a társadalmi fejlődést s ezzel kapcsolatban az életformák és a gondolkodás alakulását” (1949b: 124). A nyelven kívüli tényezők hasonló, személynévrendszert alakító szerepét az utóbbi időkben több tanulmányában HOFFMANN ISTVÁN is kiemelte (1996, 2008).

Ez a nagyon erős kulturális-társadalmi beágyazottság a nemzetségnevek esetében hatványozottan jelentkezik: történetének minden mozzanata olyan mélyen benne gyökerezik korának társadalomtörténeti körülményeiben, birtok- és jogtörténeti közegében, hogy a nyelvi történetének (azaz például a megjelenésének, a használata felívelő szakaszának, majd a letűnésének) a megértése sem igen képzelhető el anélkül, hogy az egész jelenséget a lehető legtágabb kontextusában szemléljünk.

Mindezeket (és a funkcionális szemlélet egyik legfőbb alaptételét) szem előtt tartva a nemzetségnevek átfogó, szisztematikus nyelvészeti vizsgálata, a személynevek rendszerén belül elfoglalt helyének a meghatározása megítélésem szerint akkor végezhető el sikerrel, ha arra is tekintettel vagyunk, hogy mi is történt egyidejűleg a nyelven kívüli szférában, főként a magyar társadalmi berendezkedés, illetőleg a birtok- és jogviszonyok terén a nemzetségnevek dokumentált fennállásának szűk két évszázadában, a 13–14. században.⁷⁶

a) A nemzetség fogalma

A *nemzetség* terminussal a történettudományban többféle formációt jelölnek annak megfelelően, hogy nemzetségekkel történelmünk két korszakában számolhatunk. A honfoglalás kori nemzetségekről igen keveset tudunk, és azt sem írásos dokumentumokból ismerjük, hanem elsősorban analógiák alapján lehet rá következtetni (vö. pl. ECKHART 1946: 14–16, GYÖRFFY 1958: 12–13, 18, KATONA 1977: 204, MESTERHÁZY 1980: 86, KRISTÓ 1983: 26, FÜGEDI 1992: 9, PETROVICS–ZIMONYI 1994: 488–489 *nemzetség* a., RÓNA-TAS 1996: 279, ZSOLDOS 1996: 176–178, SZÚCS 1997: 199). A későbbi formációtól való

⁷⁶ A magyar nemzetségek és nemzetségnevek kérdése több vonatkozásban is emlékeztet a más kultúrákból ismeretes klánok és klánnevek történetére. Skóciában becslések szerint például legalább 1200 különböző klánnév (*Mac*- nevek) és belőle lett családnév dokumentálható a történeti forrásokból (klasszikus példái: *MacGregor*, *MacDonald*), s valamennyi a klán őseire vagy alapítójára utal (azaz monogenetikus névfajtáról van szó). Ma közülük 2–300 van csak használatban (vö. DORWARD 1995: 1287–1289). Afrikában pedig a klánok olyan egységekként definiálhatók, amelyek különböző családokból épülnek fel, gyakran mitikus őstől származtatják magukat, s mindegyik saját önálló elnevezéssel bír (vö. SAARELMA 2013: 125). Sok afrikai kultúrában a modern kori hivatalos személynévszerkezet pedig többnyire egyénnév + klánnév struktúrával adható meg: pl. *Nelson Mandela* (i. m. 132). A hasonlóságok mellett ugyanakkor — éppen a kulturális-társadalmi körülmények eltérő voltából adódóan — számos különbséget is találhatunk.

elkülönítés miatt erre a korai társadalmi szerveződésre az *ősnemzetség* terminust használják a kutatók (pl. FÜGEDI 1992: 10), és „fiktív vérrokonság tudatán felépülő, szociálisan tagolt kultikus és jogközösségek”-ként határozzák meg a lényegüket (ZSOLDOS 1996: 179, vö. még PETROVICS–ZIMONYI 1994: 489 *nemzetség* a., kutatástörténeti összefoglalásához pedig MESTERHÁZY 1980: 70 kk.), melybe a társadalom minden tagja betagozódott. A honfoglalás kori nemzetségeket tehát olyan szervezett, tagolt (előkelőket és egyszerű szabadokat egybefogó) társadalmi formációnak tarthatjuk, amely társadalmi és vagyoni szempontból rétegzett szegmentumokból épül fel, s a „genealógiai piramis csúcsán ott áll a valódi vagy képzelt ős” (MESTERHÁZY 1980: 130).⁷⁷

A későbbi, a 13–14. századi nemzetségeket jobban ismerjük: KARÁCSONYI JÁNOS monográfiában is feldolgozta a történetüket (1900/2004), s neveik részletes, a lehetőségek szerinti legteljesebb dokumentálását ugyancsak megkapjuk FEHÉRTÓI KATALIN (ÁSz., 2004), illetve SLÍZ MARIANN (2011b) személynévtárából. E formációt többnyire *feudális nemzetség* (pl. KRISTÓ 1983: 26) vagy — utalva arra a társadalmi rétegre, amelyet átfogott — *úri, nemesi nemzetség* (pl. FÜGEDI 1992: 10) terminusokkal jelöli a történettudományi szakirodalom, és legfőbb jellemzőit az alábbiakban határozza meg. A nemzetség a) tagjait tényleges vérrokonság fűzte össze, azaz a nemzetség közös őstől fiágon leszármazó rokonsaládok természetes úton létrejött gazdasági és jogvédelmi célzatú társadalmi közössége (HÓMAN 1923: 15); b) a középkori magyar birtokjog szerint a nemzetség őse („az első szerző”) a vagyont a leszármazói összességére hagyta örökölni, nemcsak az őt követő generáció tagjaira, azaz a nemzetség — egyfajta jogközös-

⁷⁷ Nem tartozik ugyan szorosan a tárgyunkhoz, de mivel a korábbi történetírás gyakran egybeemosta a nemzetség és a törzs fogalmát, érdemes röviden azt is érinteni, hogy a két csoportjelölő kategória milyen viszonyban áll egymással. A fogalmi zavart elsősorban a források (főképpen a DAI, ill. Kézai) terminushasználata okozta: a törzsneveinkről Konstantin tudósít, ám őket a *γεγεννα* ’nemzetség’ szóval jelöli meg; Kézai ugyanakkor a nemesi nemzetségeket illetve a *generatio* és a *tribus* szóval egyaránt (lásd ehhez pl. MESTERHÁZY 1980: 48). A két formáció közötti különbséget jól érzékelteti HÓMAN BÁLINT megfogalmazása: „A nem vérségi köteléken nyugvó primér alakulatával szemben a törzs önkényesen létrehozott szövetkezésen alapuló másodlagos alakulat. A nem a család szaporodása s önálló családok fejeivé lett tagjainak kiválása következtében kibővült vérségi közösség, a törzs — mint kettős jelentésű neve (had) is kifejezi — korábban minden politikai kötelék nélkül egymás mellett élő, etnikailag rokon nemek katonai célú szövetkezése. A nem tisztán gazdasági és jogvédelmi célzatú, természetes társadalmi alakulás, a törzs jogvédelmi célokat is szolgáló, de elsősorban katonai célzatú, mesterséges politikai képződmény.” (HÓMAN 1923: 17, a dőlt kiemeléseket megszüntettem; lásd még a kérdéshez SZABADOS 2011: 194–195 is). A szóba jöhető írásos források elemzése alapján, abból tudniillik, hogy a hazai gesztákból és krónikákból nem olvasható ki semmiféle törzsi tagolódás emléke, SZABADOS GYÖRGY arra a következtetésre jut, hogy a 10. századi Magyarországon nem mutathatók ki törzsi államok, de még működő törzsek sem, a fő politikaformáló erő a monarchikus hatalom volt (2011: 206, 212, de hasonlóan vélekedik erről MESTERHÁZY is, vö. 1980: 58–59).

séget alkotva — a vagyonát „nemzetségi joron” birtokolta és örökölte (lásd majd a jogtörténet kapcsán is); c) a nemzetség kultikus közösséget is alkot, amelynek alapja az ősök (főleg a nemzetségalapító ős) tisztelete, színtere pedig a sok nemzetségnél meglévő közös nemzetségi monostor, amit temetkezőhelyül is használtak.⁷⁸ A nemzetségi összetartozás, csoporttudat kifejezője a közös nemzetségnév, szimbólumként a közös címer, a jellegzetes személynevek ismétlődése egy-egy nemzetségen belül,⁷⁹ valamint a nemzetségi hagyományok (lásd mindehhez bővebben ZSOLDOS 1996: 179–182, illetve a jellemzők összefoglalását jobbra ugyanezeket a jegyeket kiemelve másutt is megtalálhatjuk: pl. KARÁCSONYI 1900/2004: 10–12, GYÖRFFY 1958: 25, KRISTÓ 1983: 27–28, PETROVICS–ZIMONYI 1994: 489 *nemzetség* a., FÜGEDI 1992: 10, SZÜCS 1997: 140, illetőleg gazdag tudománytörténeti háttérrel MESTERHÁZY 1980: 78 stb.).

A nemzetségeket érintő, a történészeket és a társadalomkutatókat foglalkoztató kérdések között az egyik legelőkelőbb helyen az szerepel, hogy vajon kimutatható-e bárminemű folytonosság, kontinuitás a honfoglalás kori nemzetségek és a 13–14. századi nemzetségek között. Anélkül, hogy ennek részleteibe itt belebocsátkoznánk, pusztán azt emelem ki, hogy egy jó ideje inkább a két társadalmi képződmény nagyon is eltérő struktúráját hangsúlyozzák a kutatók⁸⁰ (vö. pl. KARÁCSONYI 1900/2004: 7–10, GERICS 1966: 4–6, 1967: 583–594, KRISTÓ 1983: 29, 49–50, FÜGEDI 1992: 10, ZSOLDOS 1996: 182–183, SZÜCS 1997: 139–140), és a viszonyukat leginkább úgy határozzák meg, hogy „az okleveles korszak nemzetségeinek kialakulása szervesen illeszkedett a honfoglalók nemzetségeinek felbomlási folyamatához” (ZSOLDOS 1996: 191–192, hasonlóan vélekedik KRISTÓ is, vö. 1983: 45–46).⁸¹

⁷⁸ Az, hogy a vérrokonság valóságos vagy fiktív volt-e, lényegében nem számít (SZÜCS 1997: 198), a „szociológiai csoporttudat”-ot, a csoport értéknormáit ugyanis bármelyik kapcsolattípus meg tudja teremti. A korban egyedül az ún. nemzetségi tudatnak van szerepe (lásd ehhez C. TÓTH 2001: 54 is).

⁷⁹ A személynevek ismétlődése valamely nemzetségen belül a nyelvészeti szakirodalom figyelmét is felkeltette, több írásában is utalt a jelenségre legutóbb pl. SLÍZ MARIANN (2011a: 167–173, 2013), őt megelőzően pedig BENKŐ LORÁND (2002: 34); de a történészek már a 19. század végén is felfigyeltek erre a körülményre (vö. pl. KUBINYI 1885: 88–89).

⁸⁰ Anonymus ugyanakkor a tanú rá, hogy a történeti összefüggés tudata a 13–14. század nemzetségeinek hagyományaiban feltétlenül élt, hiszen ha nem így lett volna, a gesztájában P mester aligha éppen saját kora előkelő nemzetségeinek neveiből keltette volna életre honfoglaló vezéreit. A középkori magyar történeti hagyomány (Anonymus, Kézai) és minden bizonnyal a korabeli nemzetségi hagyomány is a honfoglalás kori vezérek nevein keresztül létesített kapcsolatot a honfoglalás kori és a 13. századi nemzetségek között (arra vonatkozóan, hogy ennek bizonyos tekintetben van realitása, más tekintetben nincs, lásd ZSOLDOS 1996: 177, illetve MESTERHÁZY 1980: 104–105).

⁸¹ FÜGEDI ERIK a nemzetségek szereplésének egy harmadik időszakjával is számol: a 15–16. századi genusokkal, amelyeket — mivel véleménye szerint ez nem azonos a korábbi nemzetségi

A nemzetségi jellemzőkkel kapcsolatban meg kell azonban jegyeznünk azt is, hogy ezek többsége olyan jegy, ami nem nemzetségi, hanem egyszerű családi ismerv.⁸² olyan családok esetében is feltűnik pl. a családi címer, a személynevek ismétlődése, a családi monostor, amelyeket a források soha nem említenek *genus*-ként. A fenti ismérvek közül jószerével csak egy olyan ismertetőjegy marad, ami kizárólag a nemzetségekhez köthető: a *de genere* minősítés, és ami lényegében ezzel azonos: a földbirtokos réteghez való tartozás (vö. KRISTÓ 1983: 27–28, PETROVICS–ZIMONYI 1994: 489–490 *nemzetség* a., ZSOLDOS 1996: 182). Mint-hogy azonban a *genus* szónak kimutatható ’származás’ jelentése is (vö. MKLSz. IV, 197–198 *genus* a.), illetve némely *genus* ~ *de genere* adatnak a szakirodalom egy része ’nagycsalád’ értelmet tulajdonít, valójában még az sem jelent megnyugtató támpontot egy-egy rokonsági csoport nemzetséggé való minősítéséhez, hogy tagjai *de genere* származókként szerepelnek a forrásokban. Ez alapján pedig ZSOLDOS ATTILA véleményét — még ha szándékoltan ironikus is kissé a megfogalmazása — nagyon is reálisnak tarthatjuk: „a történetírói praxisban nemzetség az, amit a szakirodalom, illetve annak legalábbis egy része annak tart” (1999: 115). Annyit mindenesetre bizonyosnak vehetünk, hogy a *genus*, illetve a *de genere* kitétel az ezzel összekapcsolt személyek rokonságára utal, hiszen „bármely 13–14. századi nemzetség egyik tartópillére a közös eredet valóságos tényeken vagy csak vélelmezésen alapuló tudata volt”. Kétség legfeljebb abban a tekintetben merülhet föl, hogy a rokoni kör, amelyre a *de genere* kifejezés utal, eléggé kiterjedt-e ahhoz, hogy a ’nagycsalád’ jelentésen túlmenő, azaz ’nemzetség’ értelmet tulajdonítsunk neki (i. m. 119).

Amíg tehát a honfoglalás kori nemzetségek kapcsán a törzs és a nemzetség viszonya kerül vitás kérdésként elő, a 13–14. századi nemzetségek vonatkozásában a nemzetség és a családi közösség elkülöníthetőségének nehézségével szembesülünk. A nemesi nemzetségek kapcsán ez a probléma kisebb súllyal van jelen, hiszen a nemesi nemzetségek jelentős része az ország különböző területein birtokló, egymással kapcsolatot alig tartó ágak, kisebb családi egységek halmazaként szerepel a forrásokban, amelyek között a kapcsot a közösen használt nemzetségnév és néhány osztatlanul hagyott birtok jelentette.⁸³ Esetükben föl sem merül tehát, hogy a velük összefüggésben emlegetett *genus* ’nagycsalád’ vagy bármi más,

formációkkal — *klánok*-nak nevez (1992: 12 és másutt is). A nemesség alapvető társadalmi egysége a 15. században véleménye szerint a *klán* (*generatio*), vagyis az egy őstől leszármazottak összessége (i. m. 21, 25). Arról, hogy ennek a nemzetségi idősíknak lennének névbeli vonatkozásai, nincs tudomásom.

⁸² Mindez a nemzetség (vagy tágabban a közösségsszervező erők) időbeli dinamikájára is rávilágít: arra tudniillik, hogy egy vérségi közösség meddig minősül családnak, és ettől kezdve tekinthető nemzetségnek. Egy életerős nemzetség ugyanis idővel ágakra bomlik, amelyek később új, önálló nemzetséggé erősödnek, míg mások stagnálnak vagy kihalnak (vö. HÓMAN 1923: 16).

⁸³ A Győr nemzetség Árpád-kori történetét taglalva erről is szól C. TÓTH NORBERT (2001).

a nemzetségnél szűkebb értelmű csoportra vonatkozna. A várjobbágy-nemzetségeknél azonban egészen más a helyzet. Esetükben egyáltalán nem szokatlan az, hogy mindössze egyetlen alkalommal minősítik a nemzetség tagjait valamely nemzetségből (*de genere*) származóknak, s az ilyen jellegű adat fennmaradása nyilvánvalóan véletlenszerű. Az olyan esetekben ezért, ahol megtalálhatók a nemzetségre általában jellemző sajátosságok, a *de genere* minősítés hiánya önmagában nem lehet akadálya annak, hogy az adott rokonságot nemzetségnek tekintsük (ZSOLDOS 1999: 121–124).⁸⁴ Tekintve, hogy *genus*-okkal, *generatio*-kkal az Árpád-kori társadalom több rétegénél találkozunk, bátran kijelenthetjük, hogy a korabeli magyar társadalom földbirtokkal rendelkező részében általánosan jellemző volt a nemzetség intézményének megléte (i. m. 126, 128).

A továbbiakban, minthogy a két nemzetségi képződmény közül neveikben is dokumentáltan csupán a 13–14. századi berendezkedés áll előttünk, csak ez utóbival foglalkozom, s a honfoglalás kori formáció rekonstrukcióját, jellemzőinek felderítését — tekintve, hogy ehhez a nyelvészet közvetlen források híján aligha tud érdemlegesen hozzászólni — meghagyom a történettudomány hatáskörében. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a névrendszer feltehető folytonosságára alapozva éppen maguknak a későbbi nemzetségneveknek a tipológiai jellemzői nyújthatnak közvetett fogódzót a honfoglalás kori nemzetségek megnevezéseéhez. Amennyiben ez a feltevésünk indokolt és az analógia helyes, akkor ebben a korszakban is a más személynévfajtából (a nemzetségalapító ős nevéből) alakult nemzetségnevek dominanciájára gondolhatunk csakúgy, mint a 13–14. századi nemesi nemzetségek nevei körében.

b) A nemzetségnevek kronológiai jellemzői

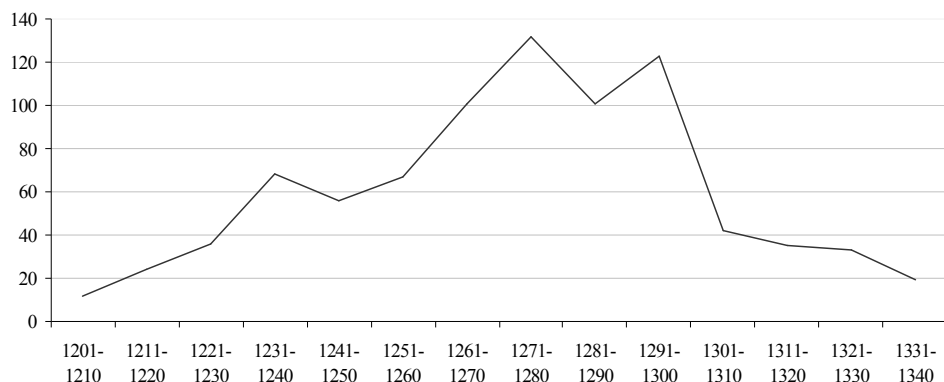
Az előkelők okleveles megjelölésében a nemzetségnevek feltűnése — általában *de genere*, *de generatio* típusú latin szerkezetekben — kronológiai tekintetben a következő képet mutatja (lásd 6. ábra; az adatok forrása: ÁSz., SLÍZ 2011b).

Első előfordulását hiteles oklevélből 1208-ból adatolhatjuk (*pristaldum ... Theodorum de genere Opuz*, UB. 1: 51, Sztp. I, 74, ÁSz. 604).⁸⁵ Ezt megelőzően szerepel ugyan egy 1183. évi oklevélben is *de genere*-vel kapcsolt névszerkezet (1183/1236/1363: *Paulo de genere Chaak*, *Baya de genere Zalok*, H. 1: 1, Sztp. I, 45, ÁSz. 174, 838), ám mivel ennek 13–14. századi betoldásokból származó

⁸⁴ Sőt a várjobbágyi státusz által biztosított jogok élvezete valósággal szükségessé tette a rokonságok nemzetséggé szerveződését (vö. ZSOLDOS 1999: 127).

⁸⁵ A nemzetségnévi adatbázis összeállításához és a nemzetségjelölő szerkezetek kronológiai képének megrajzolásához — praktikus okokból — az említett két kompendiumot használtam fel elsődleges forrásként. A névadatok közlésekor azonban — az eredeti forráskiadványokra támaszkodva — minden esetben ellenőriztem azok filológiai pontosságát, s erre a hivatkozásokkal utaltam is.

(interpolált) részei is vannak, adatai nem minősíthetők kronológiailag egyneműnek és a 12. század végére datálhatónak.⁸⁶

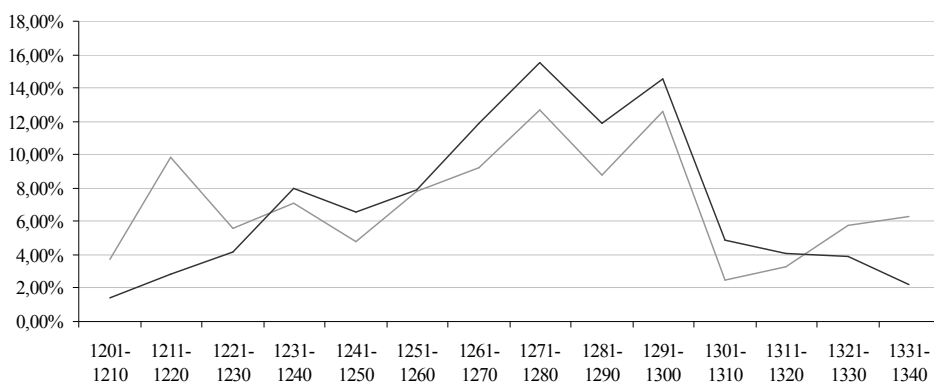
6. ábra. *A nemzetségjelölő elemek előfordulása az oklevelekben*

Ez a megjelölés tehát a 11–12. század hiteles okleveleiben ismeretlen (GYÖRFFY 1988: 58, 1993: 196). Mindez persze pusztán annyit jelent, hogy maga a *de genere*-vel kapcsolt nemzetségnevi megkülönböztetés nem dokumentálható a 13. századot megelőzően, ám ez a megállapítás nyilvánvalóan magát a nemzetséget nem, de még a nemzetségek megnevezését sem minősítheti kronológiailag. Vagy amennyiben mégis, akkor sokkal inkább azt jelezheti, hogy a nemzetségek története a *de genere* történeténél jóval korábban kezdődött, hiszen amikor a nemzetségjelölők az oklevelekben feltűnnek, a nemzetségeknek már területileg és birtokjogilag is szétterjedt, egymással össze nem köthető ágai vannak, melyek összetartozását — amint arra a korábbiakban is utaltam — csak a közös nemzetségnevet és esetleg néhány osztatlanul hagyott birtok jelzi. Ez pedig azt sejteti, hogy „a származási kötelékek jóval korábban fogták össze a nemzetséghez tartozó családokat”, hiszen hosszabb idő kell ahhoz, hogy ez a helyzet előálljon (BENKŐ 2003a: 40, hasonlóan ZSOLDOS 1996: 184–185, 2011b: 423).

A *de genere* szerkezetet aztán az első felbukkanását követően másfél évszázadon át használják az oklevelek a különböző — de mindig a felsőbb osztályhoz tartozó — társadalmi rétegek (nemesi nemzetségek, várjobbágy- és udvarnok-nemzetségek) leszármazáson alapuló jelölésére (GYÖRFFY 1958: 21).

⁸⁶ A nemzetségjelölő szerkezet látszólag legkorábbi előfordulásáról (vö. 1204: *Tyba de genere Tomoy*, MES. 1: 171, ÁSz. 762) a történeti szakirodalom igazolta, hogy az valójában egy 1266-ra datálható oklevélből vett részlet (kiadásához lásd UB. 1: 327). A *de genere*-s szerkezetek jelentkezésének kezdeteihez lásd még SZILÁGYI 1947: 246, GYÖRFFY 1948: 101, 1958: 21, 1988: 58, KRISTÓ 1983: 30–33, 1993: 189, PETROVICS–ZIMONYI 1994: 489 *nemzetség* a., BENKŐ 2003a: 40. (A kronológiai ábrázolásban minden okleveles adatot figyelembe vettem tekintet nélkül arra, hogy az oklevél hiteles-e vagy hamis, eredetiben vagy másolatban maradt-e ránk.)

Az oklevelekben szereplő nemzetségjelölő elemek gyakorisági görbéje azt is mutatja, hogy a birtokosok nemzetségnévvel történő megkülönböztetése (azonosítása) a 13. század második felében éri el a csúcspontját, majd a 14. század elejétől nagy zuhanását tapasztalhatjuk a *de genere* formulával történő okleveles említéseknek. A nemzetségnévet tartalmazó névszerkezetek gyakorisági íve (mondhatjuk úgy is: divatja) mindazonáltal akkor értékelhető reálisan, ha a korszak összes személynévi előfordulásával mérjük össze az e struktúra kapcsán megfigyelhető gyakorisági változásokat. A 7. ábra egymásra vetítve ábrázolja az összes (nem nemzetségjelölő) személynévi előfordulásnak, valamint a nemzetségnévvel összekapcsolt személyjelöléseknek az évtizedek szerinti százalékos arányát.⁸⁷

7. ábra. A nemzetségjelölő elemek előfordulási aránya a teljes személynév-állomány időbeli megoszlásához viszonyítva

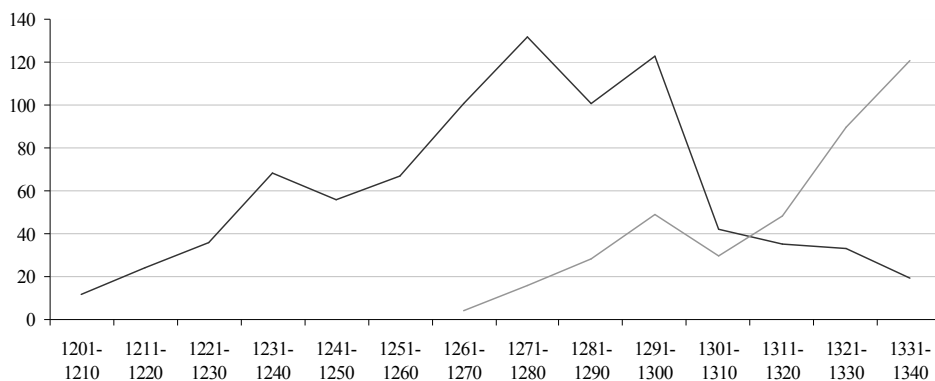
(A szürke görbe a teljes nem nemzetségnévi névállomány gyakorisági jellemzőit mutatja, a fekete pedig a nemzetségjelölőkéét.)

A személynévi adatok időbeli eloszlását természetesen minden korban alapjainban határozza meg a fennmaradt források gazdagsága, jellege, a benne említett személyek száma stb. A kép, amit egy-egy ilyen ábrázolással kaphatunk, ezért mindig szükségszerűen esetleges: a görbe által jelzett nagyobb kiugrások háttéré-

⁸⁷ Itt tehát azt láthatjuk, hogy az 1201–1340 közötti időintervallumban az összes (nem nemzetségjelölő) személynévi előfordulás (több mint 40 ezer névadat), illetve az összes *de genere*-s személynévi-nemzetségnévi előfordulás (mintegy 850 névadat) számához képest az adott évtizedben a névformák hány %-a dokumentálható. Hozzá kell tennünk azonban az arányok pontos értékeléséhez azt is, hogy az itt vizsgált személynévkorpusz (a 41 ezer adat) a korszak teljes dokumentálható személynévanyagát felöleli, a jelölt személyek társadalmi hovatartozásától függetlenül, a nemzetségjelölés ugyanakkor csupán a nemesi rétegben releváns kategória. Pontosabb lehetne az itt vázolt kép akkor, ha csak a felsőbb rétegek személynévhasználatát képviselő nevekkal dolgoznánk a teljes korpusz esetében is, egy efféle szűrésre azonban jelenleg a kompendiumok nem nyújtanak lehetőséget.

ben legtöbbször például egy-egy viszonylag gazdagabb személynévanyagot tartalmazó nyelvemlék áll (pl. 1211: Tihanyi összeírás, 1332–37: pápai tizedjegyzék). Mindezeket a tényezőket nem hagyhatjuk figyelmen kívül akkor, amikor a fenti ábra számarányait értékeljük, ám úgy vélem, hogy a főbb névhasználati tendenciák a segítségével — a nyilvánvaló esetlegesség ellenére is — jól megmutatkoznak.

A két görbe viszonyrendszerében leginkább két dolog tűnik szembe. Egyrészt az, hogy a *de genere*-s szerkezetek gyakoriságának kulminációs szakasza jóval magasabb értéken áll, mint az adott korszak összes személynévi előfordulásainak százalékos értéke. Ez egyértelműen azt jelzi, hogy a 13. század második felében a személyek megjelölésében a nemzetségnévvel való azonosítás relatíve gyakori névszerkezet volt. Persze mindezt akkor értékelhetnénk pontosan, ha lehetőségünk lenne egyidejűleg más, latin nyelvű megkülönböztető névszerkezetek (pl. az apa nevével összekapcsolt *filius*-os vagy a származási helyre utaló *de* + helynév struktúrák) gyakorisági görbéjével is összevetnünk a *de genere*-s szerkezetek görbéjét. Ennek feltérképezésére e helyütt nem vállalkozhattam ugyan, egy vonatkozásban azonban mégis kiegészíthetem az elmondottakat: a *dictus*-os megkülönböztető névszerkezetek bizonyosan más megoszlást mutatnak tekintve, hogy a 13. század végéig ilyen személyjelölésekre csak igen kis számban akadunk a forrásainkban. Ez a szerkezet típus — lásd korábban, illetve a 8. ábrán is szürke görbével jelölve — majd a 14. században éli virágkorát (vö. FEHÉRTÓI 1969: 51–54, SLÍZ 2011a: 194–197).

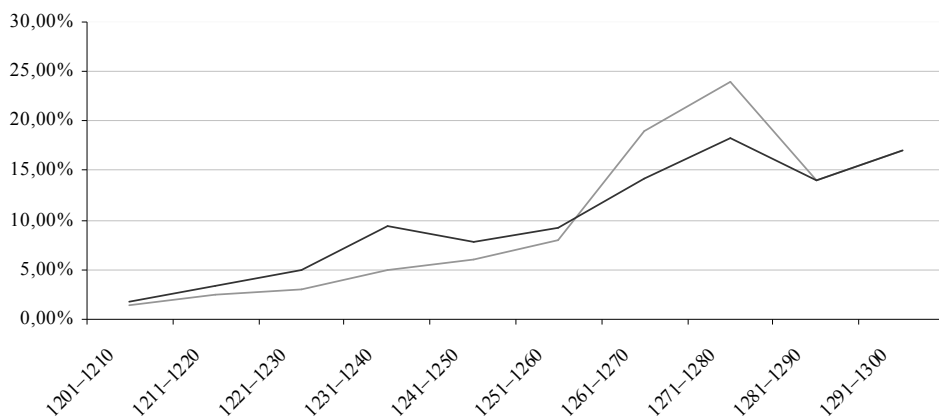

8. ábra. A nemzetségjelölő és a *dictus*-os szerkezetek előfordulási gyakorisága

A másik szembevetendő jelenség a 13–14. század fordulópontján látható sajátos helyzet: a személynévek okleveles jelentkezése terén általában is valamiféle megtorpanást látunk: itt nemcsak, hogy megáll az a többé-kevésbé fokozatos gyarapodás, ami a korábbi időszakok forrásanyagát jellemzi, hanem jelentős visszaesés is mutatkozik a névadatok számában (aminek az okát egyelőre nem tudom meghatározni, de valamiképpen a források fennmaradásával, illetve talán a név-

anyagot feltáró munkák eltérő korpuszkezelésével lehet összefüggésben). Hasonlóan drasztikus zuhanását látjuk egyidejűleg a korábban virágzó *de genere*-s névszerkezetnek. A 14. század elejétől kezdve a két görbe aztán ellenkező irányt vesz: amíg a további személynévi adatok száma ismét jelentősen gyarapodik, mindeközben a személyek azonosításában a nemzetségnevekkel történő megkülönböztetés néhány évtized alatt elenyészik.

Jó viszonyítási alap lehet a nemzetségjelölő szerkezetek időbeliségének pontosabb értelmezéséhez az is, ha a nemzetségnévi előfordulások görbáját összevetjük az oklevelek kronológiai megoszlásával. A 9. ábra a 13. századból fennmaradt királyi oklevelek (4221 oklevél) és az ugyanezen évszázadból dokumentált nemzetségnevek egymásra vetített relációját szemlélteti évtizedes intervallumok szerinti megoszlásban.

9. ábra. A királyi oklevelek és a nemzetségnévi említések kronológiai megoszlása a 13. század évtizedeiben

(A szürke vonal az oklevelek görbéje, a fekete a nemzetségjelölő szerkezeteké.)⁸⁸

Az oklevelek számának többé-kevésbé egyenletes 13. századi növekedésében a 7. és a 8. évtizedben erős megugrást látunk, aminek jórészt politikai okai vannak: az 1260-as években két kancellária működött, az 1270-es években pedig a kancellária fokozottabb működését az váltotta ki, hogy a gyermek IV. László király melletti hatalmi pozícióban lévő érdekcsoportok sűrűn váltották egymást (lásd ehhez részletesebben SOLYMOSI 2006: 207).

Az ábra persze akkor lenne teljes, ha az 1301–1340 közötti időszak arányait is mutatná. Az oklevelek gyarapodásának évtizedenkénti mutatóit azonban ebből az időszakból nem ismerem. Az azonban bizonyos, hogy ez további erőteljes emelkedést mutat, a nemzetségjelölők aránya ugyanakkor még ezek között az emelkedő oklevél-kiadási körülmények között is jelentős visszaesést jelez.

⁸⁸ Az utolsó évtizedben a két görbe együtt fut, a szürke vonal ezért nem látszik.

c) A nemzetségnevek használatának nyelven kívüli összefüggései

Arra a kérdésre, hogy a nemzetségjelölő elemek miért éppen a 12–13. század fordulóján tűnnek fel az oklevelekben, miért a 13. század második felében szaporodnak el, és miért maradnak el szinte egyik napról a másikra a 14. század első évtizedeiben, megítélésem szerint a 13–14. század társadalom-, birtok- és jogtörténeti körülményeinek alakulása adhat a legközvetlenebb módon magyarázatot. Ezek a kronológiai kérdések ráadásul az oklevélírói gyakorlat változásával is összefüggésben vannak (a nemzetségjelölők jelentkezésének kezdeteit tekintve mindenképpen), és a családnevek kialakulásának idejével is harmonizálnak valamelyest (a nemzetségnevek eltűnése, valamint a családnevek kialakulásának kezdetei ugyanis részben egybeesnek). Az alábbiakban ezeket a befolyásoló tényezőket veszem sorra: előbb azokat tekintem át, amelyek a *de genere*-vel kapcsolt nemzetségjelölők kialakulását és elterjedését eredményezhették, majd azokat, amelyek a háttérbe szorulásukat magyarázzák. Előre kell ugyanakkor azt is bocsátanom, hogy e háttérkörülmények némelyike nem esik egységes megítélés alá a történettudományi szakirodalomban. Az állásfoglalástól a vitás kérdésekben többnyire tartózkodtam, azt ugyanakkor remélem, hogy a jelenség ezidáig nem firtatott nyelvi jellegzetességeinek a felidézésével magam is hozzájárulhatok a majdani történeti konszenzus megszületéséhez.

1. A személyek körülírásszerű megjelölésében a nemzetségjelölők használatának gyökereit kutatva a szálak látszólag — mint oly sok más kérdésben is — *A n o n y m u s h o z* vezetnek, akinek a gesztájában a leszármazói viszonyt tükröztető megfogalmazások igen jellemzőek. Minthogy pedig a *de genere*-s szerkezetek első okleveles előfordulása (1208) és Anonymus gesztájának keletkezési ideje (az 1210-es évek) között feltűnő egybeesés mutatkozik, többen föltételezték, hogy a kifejezés P mestertől származik, és az ő hatására terjedhetett el (lásd pl. GYÖRFFY 1988: 59, BENKŐ 2003a: 40, 2009: 70).⁸⁹ Az bizonyos, hogy P mester gyakran megjelöli honfoglaló vezéreinek származási kapcsolatait, az is bizonyos azonban, hogy a *de genere* kifejezéssel kizárólag az ősről beszélve él, ezt pedig csak a fejedelmi család esetében alkalmazta (*Almus Dux filius Ugek de genere Magog regis*, SRH. 1: 10, ÁSz. 773), a származás ellenkező irányának a jelölésére — gazdag eszköztárral bár, de — más megoldásokat használ föl (pl. *Eleud pater Zobolsu, a quo genus Saac descendit*, SRH. 1: 9, ÁSz. 176; *Velek, a cuius progenie Turda episcopus descendit*, SRH. 1: 23, ÁSz. 768 stb.; vö. ezekhez SÓLYOM 1966: 75). Mindez pedig azt is jelenti egyúttal, hogy a nemzetséghez tartozás írásbeli jelölésének „berobbanását” az oklevélírásba — noha az első föl-

⁸⁹ Másutt viszont BENKŐ éppen azt hangsúlyozza, hogy a gesztáink, krónikáink *Arpad de genere Athile, vgek de genere magog regis* típusú megjelöléseiben nem lehet ómagyar kori nemzetségnevet keresni (2003b: 402).

felé ívelő szakasz valóban az 1210-es évektől kezdődően jelentkezik⁹⁰ — Anonymus hatásával önmagában nemigen magyarázhatjuk meg, különösen azért nem, mert egyáltalán nem olyan „tömény” a gesztában ennek a jelentkezése, ahogyan azt a szakirodalom (pl. BENKŐ 2003a: 40) tartja.

2. II. András bőkezű birtokadományozásainak, a pénzjövedelemre épülő új királyi gazdaságpolitikának — amely a királyi birtokok és jövedelmek rohamos csökkenését eredményezte — főleg az idegenek voltak a haszonélvezői, közülük kerültek ki az udvar főtisztviselői is. Az adományozások miatt megcsappantak a várjövödelmek, amit rendkívüli adók kivetésével próbált a király pótolni (ECKHART 1946/2000: 30, lásd még PETROVICS 1994: 55 *Aranybulla* a.). A történetírói hagyomány szerint e körülmények és a mellé társuló hatalmi visszaélések nyomán támadt elégedetlenség hívta életre 1222-ben a magyar jog- és alkotmánytörténet fontos dokumentumaként az Aranybullát, amelyben a király megerősítette „úgy országunk nemeseinek, mint másoknak Szent István királytól megszabott szabadságát” („Quoniam libertas tam nobilium regni nostri quam eciam aliorum instituta a sancto Stephano rege”, ÉRSZEGI 1990: 26–27). A hagyományos jogtörténeti felfogás értelmében az Aranybullát kikényszerítő megmozdulás fő tömegbázisát a királyi szerviensek⁹¹ és a várelemek (legfőképpen a várjobbágyok)⁹² adták. A 31 cikkelyből 11 foglalkozott a királyi szervien-

⁹⁰ A történettudományi szakirodalom szerint maguknak az új nemzetségneveknek a keletkezése is — a források alapján — 1210–50 között volt a legintenzívebb (ERDÉLYI 1932: 6, KRISTÓ 1983: 31–32, PETROVICS-ZIMONYI 1994: 489 *nemzettség* a.).

⁹¹ A latinul *serviens regis* vagy *regalis* formában használatos kifejezés egy jól körülhatárolható csoport megjelölőjeként az Aranybulla korának a terméke. Kétségtelen hitelű oklevélben először 1212-ben tűnik fel. A királyi szerviensek egy része (a kisebbségük) királyi kiváltságolás útján nyerte el jogállását, a többségük a birtokos közszabadok közül került ki, akiket a királyi hatalom külön kiváltságolás nélkül is a királyi szerviensek közé tartozóknak tekintett. A királyi szerviensti réteget lényegében tehát II. András hozta létre magának a királyi szerviensti jogállásnak a megteremtésével, amely jogállás a birtokos közszabadok státuszát meghaladó jogokat biztosított birtokosainak (ZSOLDOS 2011a: 12, lásd még ALMÁSI 1994: 599–600 *serviens regis* a., illetve BOLLA 1998: 42–46). Az új terminus technikus, a *serviens regis* a kancelláriából indulhatott el, s alkalmas volt a vagyonos közszabadok megkülönböztető jelölésére (BOLLA 1998: 42). Anélkül, hogy erre különösebb hangsúlyt kívánnék helyezni, megjegyzem, hogy e terminus megjelenése a forrásokban feltűnően egybeesik a *de genere* típusú megjelölésekkel, ahogyan egyébként a felsőbb réteg differenciálódását követően megjelenő *nobilis* jelző kronológiai jellemzőivel is (ez utóbbi 1232-es oklevélben szerepel első ízben; vö. BOLLA i. m. 46).

⁹² A *iobagio castri* terminus (és változatai, lásd ehhez ZSOLDOS 1999: 32–33) egy sajátos helyzetben lévő társadalmi csoport jogállásának elnevezésére szolgált az okleveles forrásokban (a jogállás természetéhez lásd i. m. 46–77, a terminus jelentésváltozásához pedig i. m. 24–28). Az Aranybulla a várjobbágyok jogainak a megerősítését is szolgálta, legfőképpen a következő cikkely révén: „A várjobbágyok maradjanak meg Szent István királytól alapított szabadságuk-

sekkel, és ebből 10 valamilyen kiváltságot biztosított számukra, amelyek közül aztán többet később a sarkalatos nemesi jogok közé számítottak. Ebből is adódóan a korábbi kutatás egyfajta nemesi alkotmányként kezelte az Aranybullát (PETROVICS 1994: 55 *Aranybulla* a., a részletes kutatástörténethez lásd ZSOLDOS 2011a). Az újonnan szerzett jogokat azzal akarták erősebbé tenni, hogy azokat — a felfogásuk szerint minden jó jog forrására — Szent Istvánra vezették vissza (az Aranybulla hagyományos értelmezéséhez lásd ECKHART 1946/2000: 31, 39, PETROVICS 1994: 56 *Aranybulla* a.; az itt írottak kiegészítéséhez, illetve ezzel összefüggésben az Árpád-kori társadalomtörténet fontos kérdéseire pedig BOLLA 1983, ZSOLDOS 1997 is).

Az Aranybulla történetét taglaló újabb írások a folyamatot másként értelmezik. E felfogás szerint a királyi szerviensi réteg megteremtése szorosan kapcsolódik II. András „új intézkedések” vagy „új berendezkedés” néven ismert birtokpolitikájához. A kettő között az egyértelmű összefüggést a közeli utókor még jól látta: Rogerius II. András „új berendezkedés”-ének egymástól elválaszthatatlan elemeiként mutatta be a birtokadományozásokat és a királyi szerviensi réteg kialakulását, amelyek azonos irányba mutattak: mindkettő megnyirbálta az ispánságoknak mint uradalmaknak és mint méltóságoknak a jogait (ZSOLDOS 2011a: 13–16). Nem annyira gazdaságpolitikai lépés volt ez tehát (ahogyan KRISTÓ véli, vö. 2001: 251–255), sokkal inkább politikai ügy (ZSOLDOS 2011a: 17). Az Aranybullában foglalt intézkedések sem az egykori Imre-párti előkelők (II. András ellenfelei), sem az „új berendezkedés” (II. András politikájának) ellenzői törekvéseivel nem álltak összhangban, annál inkább magukon viselték a király intézkedései által kialakított „új berendezkedés” főbb elemeit. Az Aranybullára ezért úgy kell tekintenünk, mint olyan dekrétumra, amely a király elképzeléseit tükrözi, azaz „az Aranybulla II. Andrásé” (ZSOLDOS 2011a: 37, részletes megokolás: 29–30).

Az Aranybulla itteni felemletését — noha körülötte még jelenleg is vannak kérdőjelek — elsősorban azért tartottam fontosnak, mert a szövegében bizonyos birtokjogi jelenségekről, amely egyébként a nemzetségi birtoklás sajátja, olyan magától értetődően esik szó, hogy az egyértelműen jelzi, maguk a nemzetségek jóval régebbi múltra mennek vissza, mint az Aranybulla.⁹³

3. GERICS JÓZSEF — elsősorban GYÖRFFYvel (1958) polemizálva — nem gondolja úgy, hogy a *de genere* származtatásnak „történeti szükségessége” csak a 13. század elejétől lenne igazolható, s elvben nem látja akadályát annak, hogy a

ban.” („Iobagiones castrorum teneantur secundum libertatem a sancto rege institutum.”, ÉRSZEGI 1990: 30–31).

⁹³ Ez a körülmény már önmagában is ellentmond azoknak a felfogásoknak, amelyek a nemesség kialakulását az Aranybullához kötik (lásd pl. ECKHART 1946/2000: 47).

de genere kifejezést a 11–12. században is alkalmazhatták (1967: 590).⁹⁴ Kapcsolatban állhat a nemzetségielőző szerkezetek feltűnésének ideje ugyanakkor az oklevélírói gyakorlat sajátosságaival is, azzal tudniillik, hogy az írásbeliség a társadalom többségét alig érintette. Az okleveleket egyházi személyek írták és jobbára maguknak. A 12. század közepéig a fennmaradt oklevelek esetében az oklevélnyerő (*destinarius*) kivétel nélkül egyházi intézmény volt (SOLYMOSI 2006: 202, lásd még ECKHART 1946/2000: 147). Az első magyarországi oklevél, amely világi jogügyletet rögzített, 1162-ből való, és ezt követően is hosszú időnek kellett még eltelnie addig, míg „az oklevél a világi birtokos osztály általánosan használt jogbiztosító eszköze lett” (GERICS 1967: 590). Noha a 12–13. század fordulójától nagyobb szerepet kapnak a világiak birtokügyei (KRISTÓ 1983: 31), a magánszemélyek által kibocsátott és megerősített oklevelek száma a 13. században is mindvégig viszonylag alacsony marad (KÖRMENDI 2009: 391). „Az oklevelek viszonylag kis száma és a világi személyek viszonylagos érdektelensége az írásbeliség iránt annak volt a következménye, hogy a társadalom szóbeliségben élt. Nemcsak a mindennapi életben, hanem a kormányzati ügyintézésben, a perjogi eljárásban és a magánjogügyletekben is egyaránt a szóbeliség volt a meghatározó.” (SOLYMOSI 2006: 203). Ez az állapot FÜGEDI ERIK szerint lényegében a 15. század végéig fennállt (1992: 15). Mindennek fényében pedig az is kész csoda, hogy a *de genere*-s névszerkezet jelentkezésével már a 13. század elejétől kezdődően számolhatunk.

⁹⁴ Arra, hogy a nemzetségi kapcsolatok gyökerei a 13. századnál régebbi időkre nyúlnak vissza, a korábbiakban már utaltam: a nemzetségek a 13. században jórészt már ágakra bomolva jelentkeznek ugyanis a forrásokban. GERICS JÓZSEF szerint éppen ez a történeti folyamat áll a *de genere*-s szerkezetek jelentkezése mögött. Úgy látja ugyanis, hogy a 11–12. században a nemzetségi kapcsolatok még elevenen éltek, azaz kinek-kinek a nemhez tartozása köztudott lehetett, „a genus tagjai okleveles rögzítés nélkül is jól ismerhették egymást, számontarthaták atyafiságukat” (1966: 590). Amikor a 13. században a genusok az oklevelekben gyakrabban kezdenek feltűnni, ez szerinte már éppen a nemzetségek egymástól elkülönült, széttelepült ágakra tagolódásával, s a nemzetségi kapcsolatok fellazulásával függhet össze (vö. ehhez ZSOLDOS 2011b: 423). ZSOLDOS ATTILA erre is alapozva véli úgy, hogy a 11–12. századi forrásokban, a krónikákban elvétve szereplő utalások a nemzetségekre nem kései, 13. századi interpolációknak tekinthetők, bár ilyenek is akadhatnak közöttük (2011b: 423). Alapos, mikrofilológiai feltárását nyújtja egy konkrét (véltetően jövevény)nemzetség, a Győr nem történetének C. TÓTH NORBERT (2001). Írásában nemcsak azt láthatjuk, miként bomlik ágakra a nemzetség, hanem azt is, hogy az egyes ágak között a történetük folyamán milyen jelentős vagyoni és presztízs-tulónbségek alakulhattak ki. Az írás fő tanulsága ugyanakkor megítélésem szerint az, hogy noha a Győr nemzetség, főleg pedig annak Óvári alága jövevényként gyorsan a vezetőréteg élére került — kalocsai érseket, nádort adtak a befogadó országnak —, mégis a 13. században az arisztokrácia éléről középnemesi szintre zuhantak. A folyamat azt igazolta tehát e nemzetség példáján, hogy ha a nemzetség tagjai nem viselnek politikai tisztséget, akkor nemcsak a további birtokadományok maradnak el, de a már meglévő birtokok megtartása is veszélybe kerül (i. m. 65).

A 13. század végén ugyanakkor — és ez a nemzetségjelölő szerkezetek elterjedésével is összefüggést mutat — az írásbeliségben jelentős fordulat állt be: elsősorban a hazai és külföldi tanulmányaik révén az írás fontosságával tisztában lévő klerikusok felismerték az írás szükségességét a mindennapi élet egy igen fontos szférájában, a tulajdonviszonyok terén, hiszen a perek, magánjogügyletek tárgya a leggyakrabban a földbirtok volt, a tulajdonjogot pedig leginkább oklevéllel lehetett bizonyítani (SOLYMOSI 2006: 208). Amikor apja, II. András birtokpolitikájából okulva IV. Béla hozzálátott a korábbi birtokadományok és birtokjogok felülvizsgálatához, akkor döbbsen rá sokan, hogy milyen nehézkes oklevél nélkül a birtokjogot igazolni. A társadalom ennek is köszönhetően egyre inkább felismerte az írás hasznát, és az írásbeliség iránt jelentősen megnőtt az igény (i. m. 208–209, lásd még HAJDÚ 2003: 735 is).

Az oklevelek iránt mutatkozó szélesebb társadalmi (birtokosi) igény arra is magyarázatot ad, hogy a birtokosok megnevezésében a részletesebb (kombinált) személyjelölő szerkezetek miért váltják fel a korábban használatos egyszerű, sőt gyakran csak egyetlen névformát tartalmazó szerkezetsablonokat. Ezt az érvelést indokoltá, hogy a jogügyletek megkövetelték a birtokosok minél pontosabb és egyértelműbb megjelölését. Azt azonban, hogy e szerkezetek közül mely időszakban melyek voltak a kedveltebbek vagy a célszerűbbek, más tényezők befolyásolták.⁹⁵

4. A birtokosoknak a nemzetségnevükkel történő oklevélbeli körülírásában és vele szoros kapcsolatban a *de genere* kifejezés megjelenésében, elterjedésében a k o r d i v a t (a leghatalmasabbakat utánzó törekvés) is feltétlenül szerepet játszott: ez a megjelölés ugyanis az előkelőség egyértelmű mutatója volt (KRISTÓ 1983: 36, SLÍZ 2008b: 191).⁹⁶ A nemzetségnévnek egy-egy személy megnevezésében többnyire mégiscsak magas reprezentációs értéke lehetett, vagyis a névhasználatot a társadalmi helyzet kifejezésének igénye mellett az is befolyásolhatta, hogy „a név viselője milyen képet akar sugallni magáról” (SLÍZ 2008b: 193).

⁹⁵ E felvetést megnyugtatóan igazolhatná az, ha az adománylevelekben, pereket lezáró ítéletekben szembetűnően nagyobb arányban fordulnának elő nemzetségjelölő *de genere* említések. Az oklevél tárgyát is figyelembe vevő nemzetségnévi előfordulásokat ugyanakkor mindeztáig senki sem vizsgálta, pedig ebben a vonatkozásban sem lenne egy ilyen szempontokat előtérbe helyező analízis érdektelen. Egy efféle vizsgálat talán annak a kérdésnek a megválaszolását is elősegíthetné, hogy — amennyiben nem a merő véletlen játszik ebben szerepet — miért neveznek meg egyazon személyt egyszer a nemzetségi hovatartozása alapján, máskor pedig azt mellőzve.

⁹⁶ Ehhez mindazonáltal azt is hozzá kell tennünk, hogy — mint már a fentiekben is hangsúlyoztuk — jelentős számban van tudomásunk ún. kis nemzetségekről is. SZÜCS JENŐ ezek tanulságaira is építve véli úgy, hogy „Nagy tévedés az a történeti irodalomban nemritkán csak úgy odavetett vélekedés, hogy a *de genere* feltétlenül vagyonos előkelőséget takar”, hiszen „sok *genus* már eleve szerény körülmények között lép eléink a forrásokban” (1984: 360, lásd még ehhez ZSOLDOS 1998 is).

FÜGEDI ERIK a nemzetségnév névhasználati értékének lényegét pontosan megragadva nagyon találóan úgy fogalmazott, hogy a nemzetségnevek 14. századi használata nem más, mint korai sznobizmus (1986: 224). Feltűnő azonban — ebben az összefüggésben pedig különösen —, hogy a méltóságsorokban, vagyis az ünnepélyes kiállítású oklevelek azon, a datáláshoz kapcsolódó részében, ahol az éppen hivatalban lévő főpapokat és bárókat felsorolják, a bárók a legritkábban szerepelnek a nemzetségnevükkel megjelölve.⁹⁷

5. Az Árpád-kori társadalom nemzetségeinek „eredete, jogállása és vagyoni helyzete rendkívüli mértékben különbözött egymástól, közös vonásuk volt viszont, hogy valamennyien az Árpád-kor sokszínű földbirtokos rétegéhez tartoztak”, azaz: „a nemzetségnek nevezett társadalmi formáció lényege valamiképpen a föld birtoklásával függött össze” (ZSOLDOS 1996: 182, lásd még 1999: 137). A nemzetségek felbomlásának és a nemzetségnevek elenyészésének egyik fő okát ezért a korabeli b i r t o k t ö r t é n e t b e n érdemes keresnünk.

A 13. század második felében a birtok jelentősége megnőtt, s ez volt ekkoriban a világi nagybirtok kialakulásának egyik megnyilvánulása (FÜGEDI 1977: 42). A 13. század nemzetségei a birtokaikat nemzetségi ösfoglalásként tekintették (BENKŐ 2009: 52), és ősi joron birtokolták (WALDAPFEL 1931: 138).⁹⁸ A nemesi ősi birtokra az oklevelek a *hereditas* vagy a *iure hereditario* (bírt ingatlan), esetleg *ius hereditarium* vagy egyszerűen *terra/possessio hereditaria* kifejezéseket használták (FÜGEDI 1992: 70, lásd még NAGY GY. 1870: 693, MKLSz. IV, 253 *hereditarius* és *hereditarie* a., illetve a várjobbágyi jogállás kapcsán ZSOLDOS 1999: 143–145, 156). A nemzetségi birtok — az adománybirtokkal szemben — fiúörökös híján az ági rokonságban öröklődik tovább, s csak az egész nemzetség kihalása után (ami a 13. század népes nemzetségeit látva fiktív jog csupán) száll a birtok a királyra (WALDAPFEL 1931: 144–146, lásd még GYÖRFFY 1958: 25).⁹⁹

A nemzetségi birtoknak a birtokosok között, jól meghatározott rend szerint történő felosztását a korabeli szóhasználat *osztály*-nak vagy *birtokosztály*-nak nevezte (ENGEL 2003a: 626), technikáját pedig a családi szerződésekből, illetve a

⁹⁷ Tény nembeli Pétert például gyakran *frater Marcelli*-ként említik a kézenfekvő nemzetségjelölő használata helyett.

⁹⁸ „A nyugati középkor felfogásában a társadalom alapja a föld, mely egyszersmind minden jognak és minden kötelezettségnek a forrása is.” (WALDAPFEL 1931: 140). A nemzetségeknek természetesen voltak más módon (pl. vásárolt, adományba kapott) birtokaik is; mindazonáltal az egyszeri öröklésen átment birtok már valójában öröklött — noha nem ősi joron bírt — tulajdonnak számított.

⁹⁹ Ennek veszélyét felismerve Kálmán király a nemzetségi-ági örökösödést csupán az István királytól kapott birtokokra vonatkozóan engedélyezi, a későbbi királyoktól tett adományoknál a szokásos hűbérjog alapján a fiúkra, illetve a testvérekre korlátozza (WALDAPFEL 1931: 144–145).

felosztott családi birtok későbbi állapotából olvashatjuk ki. A birtokosztálynak a 14. században két típusa ismeretes, amelyek módszerükben és következményükben egyaránt eltértek egymástól. Az első esetben teljes falvak, azaz meghatározott területek jutottak az osztályosoknak határaikkal együtt, ezt nevezzük *területosztály*-nak. A második esetben az osztály csak a jobbágytelkekre terjedt ki, a földbirtok felosztatlan maradt, ez volt a *telekosztály*. A két felosztási mód kronológiailag lényegében követte egymást: a területosztály a 14. század közepéig egyeduralkodó volt, aztán azonban felváltja a telekosztály, és közben egy rövid időszakig (legfeljebb két évtizedig) párhuzamosan is alkalmazták őket (i. m. 628).¹⁰⁰ A birtokok felosztásának e két módszere (és különösen a mögöttük meghúzódó szemléleti-birtokjogi változás) nagyban elősegítette a nemzeti keretek végleges felbomlását és a családi formáció előtérbe kerülését. Megítélésem szerint ez a tényező meghatározóan befolyásolta a nemzetségevek eltűnését és a családnevek kialakulását, ezért célszerű kissé részletezőbben is szót ejteni róla.

A területosztálynál két elvet tartottak szem előtt: azt, hogy minden ág egyforma részre jogosult, illetve azt, hogy az osztály könnyen áttekinthető birtokviszonyokhoz vezessen. Az ideális eset nyilván az volt, ha az örökség különböző megyékben, különböző országrészekben feküdt, és az egyes részek ugyanolyan értékűek voltak. A legtöbb esetben azonban összetett birtokok felosztásáról kellett határozni: falvak, puszták, részbirtokok, erdők sokaságával, amelyekhez különböző haszonélvezeti jogok is tartoztak (vám-, vásár-, kegyúri jogok). A különösen nagy értékű objektumok (pl. nagyobb területű falvak) esetében kényszerűségből fel is adták a területosztály elvét (ENGEL 2003a: 629).

A telekosztálynál, amit a források tanúsága szerint 1343-ban alkalmaztak először, ezzel szemben csupán a jobbágytelkeken osztottak meg, a „családi birtok területiális egysége [...] háborítatlan maradt” (i. m. 630, illetve 631–632, az 1343-as oklevélhez pedig A. 4: 330–337, AOkl. 27: 204–207/297). A 14. század közepétől lényegében ez lett az egyedüli eljárás, és ettől egy nemesi család sem tért el (ENGEL 2003a: 632). Amíg tehát a területosztálynál a cél az volt, hogy megszüntessék a korábbi birtokközösséget, és a feleket egyszer s mindenkorra területileg is elválasszák egymástól, a telekosztálynál a családi birtok egységét meg kívánták tartani, és kerülni akarták a végleges szétválasztást (i. m. 633–634). A változás hátterében a b i r t o k j o g b a n bekövetkezett változások állnak.

¹⁰⁰ Az első osztálylevél 1231-ből maradt ránk, s a Tibold nemzetség Somogy megyei, illetve kelet-szlavóniai birtokainak kettéosztását tartalmazza (H. 8: 27). Ez az egyik legkorábbi olyan oklevél, amelyben magánszemélyek között lefolytatott jogi ügyletet írásban rögzítettek. A 13. századból alig egy tucatnyi ilyen típusú oklevélről van tudomásunk, 1300 után azonban megszaporozódik a számuk. Az utolsó szerződés, amelyben a területosztályt alkalmazták, 1360-ban készült. Ezt követően kizárólag a telekosztály módszerével éltek (ENGEL 2003a: 629).

A testvérek az osztályig osztatlan birtokközösségben éltek: nemcsak az örökölt birtokokat igazgatták közösen, hanem osztatlan jogaik voltak azokra a szerzeményekre is, amelyeket egyikük szerzett (adományként, vásárlás, házasság útján), ezek közös birtokban voltak, és a későbbi felosztás tárgyát képezték, a nemzetség egyik tagja sem volt önálló jogi személy. A területosztály arra szolgált, hogy ennek véget vessen, és megalapozza az egyén jogi és társadalmi önállóságát. Ennek azonban komoly hátrányai is jelentkeztek. A felek joga egy-egy kihalt ág birtokai fölött nem szűnt meg, de nem volt könnyű érvényt szerezni neki: minél messzebb feküdtek ezek a birtokok és minél több idő telt el a birtokosztály óta, annál nehezebb volt ezt a jogot érvényesíteni (i. m. 634).

1343-ban ezen a helyzeten változtatott I. Lajos reformdekrétuma, amely a jogviszonyok átalakulását hozta magával (ehhez lásd még ENGEL 2003b: 317, 2003c, SLÍZ 2008b: 192, 2009: 298, 2011a: 201 is). A királyi adományozások érvényessége eszerint azon személyekre (és leszármazottaikra) korlátozódott, akiket az adománylevél nevesítve említett. Ezzel pedig a jövőbeni adományok esetében eltörölték a nemzetség jogát a családtagok szerzeményeire (visszamenőleg persze nem), és mindenki előtt megnyílt az út, hogy földet, vagyont szerezzen magának.¹⁰¹ Ez a reform vezetett a felosztási szokások megváltozásához. A továbbiakban nem volt már szükség a felek radikális elválasztására, mivel a jogi önállóságuk biztosítva volt: az „új adományok”-nak köszönhetően mindegyik gyarapíthatta vagyonát akkor is, ha az apai örökség egyben maradt (ENGEL 2003a: 635). A közös birtok egységét meghagyva megelégedtek azzal, hogy a telki állományt és a többi bevételeket felosztották.

A területosztályról a telekosztályra való áttérés a nemesség történetének fordulópontja, ezzel ugyanis lezárult a nemesi nemzetségek megszűnésének az a folyamata, amely a különálló családok kialakulásához vezetett (ENGEL 2003a: 636, lásd még ehhez KRISTÓ 1993: 190, PETROVICS–ZIMONYI 1994: 490 *nemzetség* a., BERTÉNYI 2001: 13–15).

6. A nemzetségnevek kronológiai sajátosságait — a fentieknek megfelelően — tehát különböző nyelven kívüli tényezők határozták meg. E tényezők közül némelek (pl. a világiak jogügyleteinek előtérbe kerülése az oklevélkiadásban) a nemzetségsjelölő elemek feltűnésére szolgáltatnak magyarázatot, mások (pl. az írásbeliség társadalmi szerepének kiszélesedése, a divat jelensége) az elterjedéséhez járultak hozzá jelentős mértékben, és vannak olyan tényezők is (pl. a birtokjogban beállt változások), melyek a háttérbe szorulását eredményezték. A nemzetség mint formáció — és vele összefüggésben a nemzetségnév mint e formációt jelölő

¹⁰¹ 1345 óta ezt a gyakorlatot „új adomány címé”-nek (*titulus novae donationis*) nevezik. Azzal, hogy ez mennyiben tekinthető valóban adományreformnak, és mennyiben inkább szerves folytatása a korábbi királyi birtokpolitikának, részletesen foglalkozik BERTÉNYI IVÁN — az utóbbi mellett érvelve (2001: 25, 33–34).

személynévfajta — fokozatos elenyészése akkor következett be, amikor a társadalomban előtérbe került az egyén: ezzel párhuzamosan ugyanis az egyén közvetlen leszármazottainak, azaz a családi formációnak a jelentősége nőtt meg. Arra, hogy ennek a változásnak milyen névtörténeti következményei vannak, azaz hogy a nemzetségnevek és a családnévek viszonyrendszerét miképpen vázolhatjuk fel, a későbbiekben még visszatérek.

d) A nemzetségnevek előfordulásai a forrásokban

A 13–14. századi források közel 200 magyarországi nemzetségről tesznek említést. KARÁCSONYI JÁNOS monográfiája 188 magyarországi úri (175) és várjobbágynemzetség (13), valamint további 34 szlavóniai és 25 horvát nemzetség nemzedékrendi tábláját, politikai történetét, birtokviszonyait mutatja be részletezően a 14. század közepéig (1900/2004). FEHÉRTÓI KATALIN Árpád-kori személynévtára 1301-ig 216 nemzetségnévről közöl adatokat nem téve különbséget közöttük sem társadalmi rétegek szerint, sem területi szempontból (ÁSz. 853–854). A forrásokban felbukkanó nemzetségnevek egy tekintélyes részének ugyanakkor a tényleges nemzetségnévként való funkcionálása erősen megkérdőjelezhető: legfőképpen is azoké, amelyek mindössze egyetlen előfordulással szerepelnek az okiratokban (KRISTÓ 1983: 37, lásd még PETROVICS–ZIMONYI 1994: 489 *nemzetség* a.).

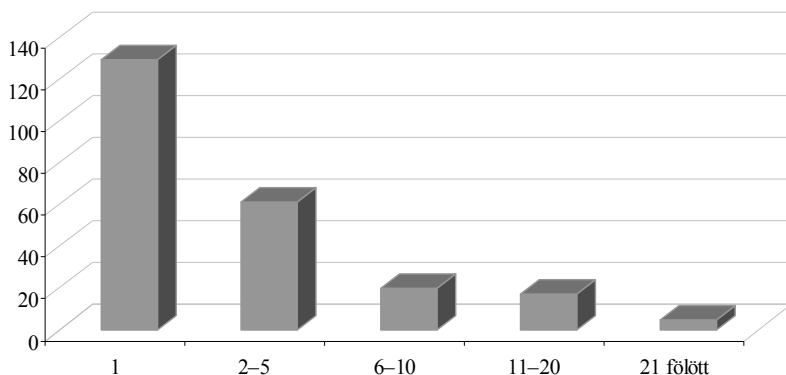
Az általam feldolgozott forrásmunkák (ÁSz., SLÍZ 2011b, illetve különböző okmány- és oklevéltárak) alapján az 1000 és 1340 közötti okleveles anyagból 231 különböző nemzetségnevet tudtam adatolni.¹⁰² Ezeknek több mint a fele bukkan fel mindössze egy alkalommal (pl. 1274: *nobilis vir comes ... de genere Almad*, Sztp. II/2–3: 97, ÁSz. 59; 1293: *mg. Pet. f. mg-i Baas de genere Mezeupylis*, Gy. 1: 462, ÁSz. 537; 1325: *Endre f.-o Joh.-is de genere Waras*, A. 2: 223, AOKlt. 9: 271/503, SLÍZ 2011b: 35).¹⁰³ Az egy ízben előkerülő nemzet-

¹⁰² Ezek jó része természetesen KARÁCSONYI JÁNOS munkájában is szerepel. Kis arányban azonban KARÁCSONYI olyan nemzetségeket is említ, amelyeknek az okleveles forrásokban és történeti munkákban nem akadtam a nyomára, illetve bizonyos, a nyelvemlékekben fellelhető nemzetségnevek viszont — nyilván a forrásfeltárás korabeli helyzetéből is adódóan — nem kerültek KARÁCSONYI látókörébe. A nemzetségnevek nyelvi sajátosságainak feltárása során természetesen azokat a névformákat veszem elsősorban figyelembe, amelyek a vizsgált korszakból adatolhatók. Az előfordulások egyik-másika mögött (az olvasatuk problematikus volta miatt) olykor azonban egyazon nemzetségnév is rejtőzhet. Az 1291/1293. évi „*Demetrium et Stephanum filios Mathei de genere Bente Mayneth ... Comes Michael filius Alberti de genere Bente Mayner*” (ÁÚO. 12: 519, ÁSz. 115) okleveles említés például nemigen új nemzetségnevet hoz a felszínre, sokkal inkább a *Szentemágocs* nemzetségnév romlott alakját rejt-heti. Az efféle problematikus adatok azonosítását egy alaposabb nyelvtörténeti vizsgálattal végezhetjük el.

¹⁰³ Az egyszeri előfordulású nemzetségnevek aránya tehát még annál a 40%-nál (és kb. 80 „nemzetség”-nél) is jóval magasabb, mint amit a történész szakemberek munkáikban említenek.

ségnévi megjelölések jórészt a 13. század második harmadától kezdődően jelentkeznek nagyobb arányban, és a háttérükben — a kordivaton túl — elsősorban kismesek és várjobbágyok nemzetségeit kereshetjük (KRISTÓ 1983: 37): pl. 1265: Sauol et Torzol *iobagiones castri de Bach de genere Dobra* (Sztp. II/1: 25, ÁSz. 253).

Húsz fölötti, tekintélyes számú előfordulás ezzel szemben mindössze 5 nemzetségnév (*Aba, Csák, Gutkeled, Hontpázmány, Osl*) esetében adatolható (pl. 1255: Menhardum comitem *de genere Aba*, ÁÚO. 11: 410, ÁSz. 39, 1310: magistri Alexandri filij Alexandri *de genere Aba*, A. 1: 210, AOklt. 2: 414/955, SLÍZ 2011b: 18; 1254: Johannes filius Nicolai fratris Vgrini *de genere Chak*, H. 7: 44, ÁSz. 175, 1320: comite Mijkaele filio Barch, *de genere Chaak*, A. 1: 564, AOklt. 5: 304/790, SLÍZ 2011b: 67; 1264: Lothardo filio comitis Homodei *de genere Keledguth*, UB. 3: 266, ÁSz. 454, 1313: Comitibus Cosme parui *de genere Gutkeled*, A. 1: 312, AOklt. 3: 243/542, SLÍZ 2011b: 85; 1266: Michael comes filius Alberti *de genere Huntpaznan*, H. 6: 139, ÁSz. 395, 1318: Johanne filio Pauli filij Lukus de Banky *de genere huntpazman*, A. 1: 456–457, AOklt. 5: 19/27, SLÍZ 2011b: 193; 1290: Herbordum filium Herbordi *de genere Osl*, H. 7: 213, ÁSz. 606, 1327: Johannes filius Jacobi *de genere Osl*, A. 2: 278, AOklt. 11: 88/178, SLÍZ 2011b: 178). „Átlagos” előfordulási gyakoriság jellemzi viszont például a *Szalók* (1214: comitem Henricum *de genere Zolouc*, ÁÚO. 6: 368, Sztp. I, 95, ÁSz. 838), a *Győr* (1216: Poth comes *de genere Geur*, H. 6: 11, Sztp. I, 102, ÁSz. 335), a *Szemere* (1339: Thome filii Benedicti nepotis Arpad *de genere Zemere*, A. 3: 546, AOklt. 23: 132/260, SLÍZ 2011b: 39), a *Tomaj* (1280: Vrkun banus filius Ipoliti *de genere Thomoy*, H. 8: 208, ÁSz. 762) stb. nemzetségneveket. (Lásd mindehhez a 10. ábrát.).

10. ábra. A nemzetségnevek megoszlása az előfordulási gyakoriságuk tükrében

A 13–14. századi nemzetségekre a források a *de genere*, illetve ritkábban a *de generatione, ex progenie* kifejezésekkel utalnak (vö. KRISTÓ 1983: 26, PETROVICS–ZIMONYI 1994: 488–489 *nemzetség* a., ZSOLDOS 1996: 179, BENKŐ 2009:

47 stb.). A latin *genus* és *generatio* kifejezések szinonimákként használatosak a kor latinságában (SZÜCS 1997: 139, NAGY GY. 1870: 689; lásd még Bartal, Glossarium 293 *generatio* a., illetve MKLSz. IV, 197–199 *genus*, valamint 191–192 *generatio* a.). Elsődleges jelentésük ugyan ’származás, eredet’ lehetett, ám emberek csoportjára vonatkoztatva olyan ’ivadékok, sarjak’ összességét jelölik, akik a közös eredet hite alapján tartoznak össze.¹⁰⁴ Ez a két lexéma a 12–13. század fordulójától adatolhatóan a ’nemzetség’ terminus technikusaként szerepel a magyarországi latinságban, és nemcsak az úri nemzetségekkel kapcsolatban, hanem — ahogyan fentebb is utaltam rá — a társadalom különböző rétegeiből olyan csoportok kapcsán is, amelyek kiváltságaik (várjobbágyságok) vagy terheik és szolgáltatásaik (udvarnokok) nemét a közös őstől való leszármazás, vérrokonság szálán tartották nyilván (SZÜCS 1997: 139). A latin kifejezések szinonim voltát a legeggyértelműbben az egyazon nemzetségre vonatkoztatott váltakozó használatuk jelzi (1259: Raynoldo *de generatione Iak*, UB. 1: 266, ÁSz. 401, 1265: Mike filio Iak *de genere Iak*, UB. 1: 312, ÁSz. 401), s a váltakozás néha egyazon oklevélben (1298: magistri Desiderii filii Desiderii *de genere Geur* ... Thoma filio Pauli et Demetrio magno *de generationis Geur* supradicta, SOLYMOSI 1998: 253–254, ÁSz. 335), sőt egyazon személy megjelöléseiben (1216: *Benka de generatione Gug*, 1236 k.: *Benka de genere Gug*, Gy. 2: 588, ÁSz. 353) is előfordul.

e) A nemzetségnevek rendszertani helye a személynévajták között

Az egyének azonosításában használt nemzetségjelölő elemek rendszertani helyének kijelölése előtt érdemes röviden kitérnünk arra, miként vélekedik erről a névfajtáról a névtörténeti szakirodalom. Mint arra a korábbiakban már utaltam, N. FODOR JÁNOS nem tartja valószínűnek, hogy a nemzetségnévvel alkotott névformák élőszóbeli használati értékkel bírtak volna. Érvei között olyanok szerepelnek, mint hogy e típus soha nem jelentkezik például *dictus*-os megfogalmazásban (ami a szó jelentéséből adódóan egyértelműen utalhatna az élőszóbeli használatára), továbbá nem ismerünk egyetlen adatot sem magyar nyelvű névváltozatra, illetőleg családneveink között sem találunk nemzetségnévből alakultakat (2010a: 23).¹⁰⁵ Azt, hogy a nemzetségnevek nem játszottak szerepet a családnevek kiala-

¹⁰⁴ A latin *genus*, *generatio* korabeli feltételezhető élőszóbeli magyar megfelelőjének, a *nem*, *nemzet(ség)* szavaknak és a *nemes* lexémának az etimológiai összetartozásához lásd MKLSz. IV, 197–198 *generatio*, 191–192 *genus* a., illetve BALÁZS 1975 és TESz. *nemz.*

¹⁰⁵ Családnévszótárában KÁZMÉR MIKLÓS négy név esetében veti fel első lehetőségként a nemzetségnévi eredetet (*Halom*, *Magor*, *Osl*, *Pozsony*), további 30 névnél pedig más lehetőségként találjuk meg ezt a származtatást, jobbára az apanévből való magyarázat után (lásd ehhez CsnVégSz. 185). BENKŐ LORÁND a *Karácsony*, *Pázmány* családneveket tekinti — kivételeségüket hangsúlyozva — nemzetségnévből alakultaknak (1949a: 11). Azokban a munkákban, amelyek a családnevek rendszerezésével eredetüket alapul véve foglalkoznak, sem igen talál-

kulásában (amint erre rajta kívül mások is utalnak; vö. pl. SLÍZ 2011a: 179), részben azzal magyarázza, hogy ez a névforma kizárólag az írásbeliség terméke volt, részben pedig azzal, hogy — már korábban kiveszve a használatból — nem érte meg a családnevek kialakulásának, öröklődővé válásának a korát (N. FODOR 2010a: 23, vö. még FEHÉRTÓI 1969: 5).¹⁰⁶ Ha igaza van N. FODOR JÁNOSnak (és másoknak) abban, hogy ez a névforma csak az írásbeliségben létezett, akkor valójában annak már nincs is jelentősége, hogy megélte-e a családnevek kialakulásának korát, vagy sem, hiszen családnevek nyilvánvalóan csak élő, beszélt nyelvben funkcionáló előzményekből alakulhattak.

Ebben a tekintetben követ el nyelvhasználati szintek szerinti „dimenziótévesztést” SLÍZ MARIANN is akkor, amikor — ugyancsak a családnevek kialakulásával kapcsolatban — úgy nyilatkozik a nemesi nevekben szereplő hosszadalmas, részletező körülírásokról, hogy azok teljesen alkalmatlanok voltak az élőszóbeli kommunikációra, és inkább késleltették a családnevek (vagy ahogy ő fogalmaz: a kételemű névrendszer) megszilárdulását, semmint elősegítették volna azt (2008b: 195). „A XIV. századi megjelölések, a hivatalos írásbeliség mesterséges termékei [...] éppen hosszúságuknál és bonyolult szerkezetükénél fogva nem voltak alkalmasak a szóbeli használatra, így nem is válhattak névvé.” (2009: 296). Ez a megfogalmazás azt sugallja, mintha bizonyos személynévfajták (jelen esetben nyilvánvalóan a családnevek) az írásbeliségben jelentkező szerkezetekből alakultak volna ki, és nem arról lenne sokkal inkább szó, hogy az élő beszédben használt megnevezéseket igyekezett a hivatalos írásbeliség a lehetőségei (és persze főképpen a korabeli latin nyelvű oklevélírás szabályai) szerint rögzíteni. Bármely személynév fajta a természetes, elsődleges használati közegében, a beszélt nyelvben alakulhat csupán ki, s ehhez képest az írásban jelentkező megoldások mindig másodlagosnak tekintendők.¹⁰⁷

Megítélésem szerint a nemzetségjelölő névszerkezeteknek sokkal nagyobb jelentősége van a családnevek kialakulásában, mint azt a szakirodalom feltételezi. A nemzetségnevek ugyanis a) egyrészt funkcionális tekintetben a családnevek

juk meg ezt a kategóriát (vö. pl. BENKŐ 1949a, BÁRCZI 1956, KÁLMÁN B. 1989, de lásd pl. HAJDÚ 2003: 770).

¹⁰⁶ Ehhez azonban máris érdemes hozzátennünk azt, hogy a nemzetségi keretek felbomlása (ami bizonyosan hosszabban elhúzódó folyamatként fogható föl) nem jelentette azonnal a nemzetséghez való tartozás tudatának elhomályosulását, sőt a nemesek a későbbi középkorban is őrizték annak az emlékét, hogy melyik genusból származnak, ez ugyanis „valószínűleg önmeghatározásuk egyik leglényegesebb eleme volt” (KÖRMENDI 2009: 395). Még évszázadokkal később is megtaláljuk ennek a nyomát a szépirodalmi alkotásokban is. Tardi György „Szikszói győzedelem” című históriás énekében (1588) például ezt olvashatjuk: „Ugyanakkor amaz híros úr-fiú / Az Balassi-nemzetből való ifjú, / Jó Balassi Ferenc vitéz úr-fiú / Török közé elegyödék az ifjú.” (VARIAS 1979: 758).

¹⁰⁷ Később SLÍZ MARIANN is differenciáltabban fogalmaz ebben a kérdésben (2014a: 160).

legközvetlenebb előzményeinek tarthatók, és b) másrészt konkrét elemeket is adhattak e későbbi kategóriának. A magyar nyelvben ugyanis ez az első olyan megnevezési forma, amely egymással rokonságban álló emberek összefoglaló tulajdonnévi megjelölésére szolgál (azaz genetikus-társadalmi összetartozást fejez ki), és amelyben szélesebb társadalmi kontextusban jelentkezik egyfajta „automatikus hagyományozódás” (HOFFMANN 2008: 14), az tudniillik, hogy az adott nemzetség generációi az összetartozásuk nyelvi kifejezéseként — dokumentáltan is — akár egy évszázadon át használják ugyanazt a névformát.¹⁰⁸ Márpedig éppen ezekben foglalhatók össze a nexusnevek legfőbb ismertetőjegyei. Ezért is vélem úgy, hogy az oklevelek nemzetségjelölő szerkezetek mögött mégiscsak állhatott élő, beszélt nyelvi valóság, ám mint a nexusneveknek ebben az időszakban általában, e névformák használatának is a fő színtere a hivatalosság (az oklevélírói gyakorlat) volt. Az a kérdés persze továbbra is megválaszolásra vár, hogy amennyiben használatos volt a korabeli beszélt nyelvben a nemzetségnév mint nexusnév, a ránk maradt latin oklevélszövegek milyen magyar formákat rejteneek, azaz milyen strukturális-nyelvi megformáltság jellemezte őket.

Nyilvánvalóan maguk az adatok, vagyis az oklevelek szövegei jöhetnek ebben a kérdésben is a segítségünkre. Főképpen az olyan előfordulások érdemelnek figyelmet, ahol a személyek megjelölésében a valamely nemzetséghez való tartozásra más-más módon utal az oklevél szövegezője. Ezek mögött a variánsok mögött lehet esélyünk megtalálni a ténylegesen használt formá(ka)t. Egy 1268. évi, másolatban fennmaradt oklevél egyazon személy említéseiben használ eltérő nemzetségjelölő megfogalmazást: 1268/1388: Nicolaus filius Hectoris et Ladislaus *de Wason*; Nicolaus filius Hectoris et Ladislaus *de genere Wason* (ÁSz. 795). A szokásos *de genere* + nemzetségnév szerkezettel párhuzamosan, vele azonos szerepben (tulajdonképpen szinonimaként) feltűnő *de* + nemzetségnév szerkezet látszólag tehát éppen olyan módon utal a nemzetséghez tartozásra, ahogyan a származási vagy lakóhelyre szokás utalni. Ennek alapján pedig a *de genere Wason* vulgáris nyelvi formáját *Vázsony*-ként vagy *Vázsonyi*-ként határozhatnánk meg ’a Vázsony nemzetséghez tartozó’ jelentésben. A nehézséget ennek kapcsán azonban az jelenti, hogy a nemzetségek többnyire rendelkeztek a nevükkel azonos nevű birtokkal (amit ráadásul az ősi birtokaik között tartottak számon) akkor is, ha a nemzetségnév forrása személynév (a nemzetségalapítóként tisztelt ős) volt, és akkor is, ha helynévből származott. Vagyis elvben az sem zárható ki, hogy a két megfogalmazás közül csupán a *de genere Wason* utal a nemzetségi hovatartozásra (nexusnévként), a *de Wason* viszont a származási helyet,

¹⁰⁸ A Csák nemzetség nevének használatára például az első biztos adatunk 1219-ből való (*comite Chac de genere Chac*, Szt. I, 117, Gy. 3: 250, ÁSz. 174), és az általam használt forrásokban még 1335-ben is szerepel (*Chaak filius Alexandri nobilis de genere Chaak*, A. 3: 197, AOKlt. 19: 235/525, SLiz 2011b: 73).

illetve a birtokot nevezi meg (sajátosságjelölő névként).¹⁰⁹ Azt ugyanakkor, hogy ezzel a lehetőséggel mégiscsak érdemes számolnunk, s a *Vázsony ~ Vázsonyi*-féle nexusnévnek lehetett élő nyelvi realitása, az olyan párhuzamosan használt latin szerkezetek mutatják, ahol a helynévi elemmel való egybeesést kizárhatjuk: 1278: comes Paulus filius Gopoli *de Bukath Radvan* (Sztp. II/2–3: 216, ÁSz. 133) ~ 1278/1342: Alexander filius Comitis Symonis *de genere Bogat Roduan* (H. 7: 169, ÁSz. 133), illetve nem személyek tulajdonnévi körülírásában, de hasonló variációs jelleggel: 1297: nobiles *de Bechegregor* ... p-em eorum a tempore S. regis St-i hereditariam Beche vocatam (Sztp. I, 460, Gy. 4: 196, ÁSz. 100) ~ 1297/1311: nobiles *de genere Bechegregor* (Sztp. II/4: 184, Gy. 3: 436–437, ÁSz. 100). A két tulajdonnévből (legyen az személynév vagy helynév) összekapcsolódó ún. „kettős nemzetségnév” egyetlen esetben sem jelentkezik birtok nevéként, csupán az egyes összetételi elemei szerepelnek ilyen funkcióban (ahogyan az első oklevél szövegében látható *Beche* helynév, amivel a nemzetség István királytól eredeztetett ősi öröklött birtokát jelöli meg). Ez utóbbi példákban tehát a variálódó szerkesztésmód a korábban látotthoz hasonlóan *Becsegergely ~ Becsegergelyi*, *Bogátradvány ~ Bogátradványi* nexusnévre utal.

A genusnév végén feltehető *-i* képzőnek olykor szintén a nyomára akadhatunk. Az 1290: nobilis vir Paulus filius Fulkomary *de genere Ratholth* ... Petro et Thome filys Ratholdi *de eadem generatione Ratholdi* cognatis suis (H. 7: 212, ÁSz. 670) variánsainak értékelését azonban problematikussá teszi az, hogy a *de generatione Ratholdi -i* elemét latin genitívuszi végződésnek is tarthatjuk, ez esetben pedig az adat az itt vizsgált kérdésben természetesen nem vehető figyelembe. Talán kevésbé érinti ez a nehézség a *Győr* nemzetséghez tartozó Stefán fia Óvári Konrád okleveles említéseit: 1295: Magister Corradus filius Stephani *de genere Jeur* (ÁÚO. 12: 577, ÁSz. 335), 1296: Magister Corraldus filius Comitis Stephani *de genere Jeury* ... Magistro Ders filio Deers *de genere Jeury* (ÁÚO. 12: 591, ÁSz. 335), 1297: magister Corradus de Owar filius Stephani *de genere Yeur* (ÁÚO. 12: 613, Gy. 4: 172, ÁSz. 335), hiszen a *Jeury* aligha lehet latin genitívuszi végződéssel álló névforma. Ebben a megfogalmazásban tehát nagyobb bizonyossággal tehetjük fel a *Győr ~ Győri* beszélt nyelvi nexusnév latin nyelvű rögzítését 'a *Győr* nemzetséghez tartozó' jelentésben.

A fentiek alapján tehát úgy gondolom, hogy a nemzetségnevek mint nexusnevek élő, beszélt nyelvi formái *Győr ~ Győri*, *Csák ~ Csáki* struktúrájuk lehettek. Az *-i* elemükben pedig attól függően kereshetjük vagy az *-i* patronimikumképzőt vagy pedig az *-i* melléknévképzőt, hogy a nemzetségnév tövében milyen névfajta rejlik. Ha a nemzetségalapító ős személynévnevéből alakult a nemzet-

¹⁰⁹ A személyek megnevezésében az efféle variabilitás — mint több ízben is utaltam rá — a korokban általános lehetett.

ségnév, akkor az *-i* ugyanaz a névformáns lehet, mint ami a *Lőrince ~ Lőrinci* (< *Lőrinc*) típusú családnevekben is feltűnik. Ez a képzőelem az *-é* birtokjellel azonos gyökerű (attól hasadással különült el),¹¹⁰ s a személyneveken a szakirodalom szerint elsődlegesen az apa nevéhez kapcsolódó, tulajdonképpen birtokviszonyt (leszármazotti viszonyt) kifejező képzőelemként jelentkezett (a személynevekben megjelenő patronimikumképző morfológiai, jelentéstani viselkedéséhez lásd KOROMPAY 1981, BENKŐ 1998a: 166–167, illetve a családnevek névformánsainál részletesebben is kitérek rá). Egyes szakmunkák azonban azt sem mulasztják el megemlíteni — bár az említésnél tovább nem jutnak —, hogy a képző előtt álló személynév nem csupán az apa neve lehet, hanem a „névadó ős” neve is (pl. KOROMPAY 1981: 37). Ez a kitétel nyilvánvalóan a családnevek vonatkozásában értelmeződik az adott munkákban, de véleményem szerint e képzőelem első jelentkezését nem a családnevek, hanem éppen a nemzetségnevek esetében tételezhetjük fel — a fenti példák talán bizonyosságát is adták ennek. Azokban a nemzetségnevekben viszont, amelyek helynévi eredetűek, az esetlegesen megjelenő *-i* morféma szemantikai tartalma ’oda való, onnan származó, oda kötődő’ lehet inkább, vagyis a *Tihanyi*, *Pápai*-féle családnevek *-i* névformánsához hasonló tulajdonságokkal jellemezhető.

KÁZMÉR MIKLÓS családnévszótára (RMCsSz.) ismereteim szerint az egyetlen olyan munka, amelyben a *Csáki* típusú családnevek kapcsán fölvetődik — igaz, a helynévi származtatás és az *-i* melléknévképzői funkciója mellett másodlagosan és csak nagyon óvatosan megfogalmazva — a nemzetségnévi eredeztetés, s az *-i* morféma „nemzetségi hovatarfozást kifejező képző”-ként történő meghatározása. Látva azonban bizonyos nemzetségek súlyát a 14. század elején, nevük gyakori előfordulását a korszak okleveleiben, rendszertani oldalról pedig a névfajta tényleges (nem csupán az írásbeliségben jelentkező) használatát közvetlenül a családneveket megelőző időből, majd a hirtelen elmaradásukat éppen a családnevek megjelenésével egyidejűleg, joggal gyaníthatunk szerves összefüggést a két nexusnévfajta kronológiailag „komplementer” viselkedése mögött.

Ahogy azonban a nemzetség mint tágabb rokonsági-kapcsolati rendszer helyét külsődleges tényezők folytán egyre inkább átveszi a közvetlenebb, szűkebb kapcsolati rendszer, a család, úgy váltja fel — nyelvi síkon követve mintegy a történeti folyamatot — nexusnévként a nemzetségnevet a családnév. De emellett ez a folyamat aligha lehetett független az Európából érkező nyelvi hatásoktól. A magyar személynévrendszer bármely korszakát ezért szélesebb, európai összefüggésekben érdemes szemlélni, mert a magyar személynévadás a kereszténység felvételét követően ebbe a kulturális közegbe tagozódott bele. Megítélésem szerint egy efféle tágabb horizontú áttekintéssel — amely az európai oklevélírói gya-

¹¹⁰ Az *-é* birtokjel viszonyrendszerének történetéhez, funkcionális sokféleségéhez lásd KOROMPAY 1991, TÓTH V. 2010a.

korlat sajátosságaira éppúgy figyelemmel kell, hogy legyen, mint a nyugati keresztény kultúrkörben használatos személynévajták szerkezeti, kronológiai és funkcionális kérdéseire — további lényeges adalékokkal járulhatnánk hozzá a magyar személynévek rendszertani jellemzőinek, főképpen ezek történeti változásának a feltérképezéséhez is.

f) A nemzetségnevek rendszertani kapcsolatai

1. Végezetül egy kérdés vár még megválaszolásra: milyen forrásból táplálkoztak lexikális értelemben a 13–14. századi nemzetségnevek. A nemesi, úri nemzetségek — definitív módon — a nemzetségalapító ős nevéből származtatták magukat, így a nemzetségnevek egy tekintélyes hányada végső soron referáló vagy sajátosságjelölő személynévre megy vissza. (Sőt a magukra valamit is adó nemzetségek István-kori őssel büszkélkedtek.) Azt, hogy — a nemzetség fogalmának, lényegi vonásának némileg ellentmondva — nem minden nemzetségnév ilyen lexikális eredetet mutat, a nemzetségnevek későbbi hullámának, elsősorban a várjobbágynemzetségeknek, illetve a „kis genusoknak” a számlájára írható. Ezek nemzetségnév-használatát ugyanis nem annyira a valamely nagynevű őstől való leszármazás tudata irányította, mint a korábbi nemzetségek névválasztását, hanem sokkal inkább a társadalmi presztízs keltette „divat” jelensége. Az egyre másra megjelenő új nemzetségek pedig igen gyakran a lakóhelyük után nevezték meg magukat, mivel jellemzően egyetlen faluban birtokoltak (vö. ehhez GYÖRFFY 1958: 25, 1959: 13–14). A nemzetségnevek tipológiai leírásában tehát ezzel a két fő típussal kell számolnunk: a közvetlen előmenyünk sajátosságjelölő (ezen belül nexusviszonyt kifejező) személynévajta éppúgy lehetett, mint helynévi lexéma.¹¹¹

2. A nemzetségnevek rendszertani kapcsolatai az ős neveként szereplő (referáló vagy sajátosságjelölő) személynév, a nemzetségnév és a helynév hármásának kérdését is hangsúlyozottan előtérbe hozzák. Ezzel összefüggésben két dolog érdemel külön kifejtést. Foglalkoznunk kell egyrészt azoknak a nemzetségneveknek a tanulságaival, amelyek a nemzetségalapító ős nevéből származnak, s amelyeknek ugyanakkor helynévi továbbélései is ismeretsek. Ezt a kérdéskört e munkában ugyan nem érintem részletezően, de egyetlen példán keresztül mégiscsak jelzem, milyen természetű összefüggésekre gondolhatunk elsősorban. A német eredetű, az országnak számos jeles egyházi és világi tisztviselőt (érseket, hadvezért, bánt) adó, művelődéstörténeti szempontból is jelentős *Hahót* nemzetség alapítója az a *Hahót* volt, aki más német lovagokkal

¹¹¹ BENKŐ LORÁND a *Szovárd* nemzetségről írt monográfiájában szintén ezeket a lehetőségeket emeli ki (2009: 81), de — nem kifejtetten ugyan és nem is minden ellentmondás nélkül — egy esetleges harmadik kategóriáról szintén említést tesz: a közszóból lett nemzetségnevekről (i. m. 93).

együtt vélhetően III. István megsegítésére érkezett az országba (vö. KARÁCSONYI 1900/2004: 567). A *Hahót* személynév a 13. század első évtizedeitől jelentkezik a forrásokban nagyobb számban (vö. pl. 1222: Michael filius *Hoholth* Comitis, ÁÚO. 11: 170, ÁSz. 366, 1235: Comiti *Hohold*, ÁÚO. 7: 7, ÁSz. 366), és nagyjából ugyanekkortól kezdve bukkan fel nemzetségnévi funkciójában is (+1234/XIV.: comes *Hoholdus ... de genere Hoholth ... tota generatio Hoholt ... ceteri generationes Hoholdi*, Sztp. 1: 169, ÁSz. 366).¹¹² A német földről érkező *Hahót* Zala megyében a Pölöske patak partján falut telepített (vö. ehhez KARÁCSONYI i. h.), amely máig a *Hahót* nevet viseli (vö. +1234/XIV.: monasterio beate Margarete de *Hoholt*, ZalaOkl. 1: 7, 1356: *Haholt*, ZalaOkl. 1: 566; vö. még FNEŠz.), s ez tekinthető a nemzetség ősi, öröklött birtokának. Ez a példa tehát azt a jelenséget illusztrálja, amikor egy elsődlegesen referáló funkciójú személynévből egyrészt — sajátosságjelölő szerepen keresztül — 'Hahót leszármazottjai' jelentésű nexusnév (nemzetségnév) alakul, illetőleg a személynév alapul szolgál másrészt helynévhez is. A *Hahóti* családnevek (pl. 1544: Nicolai *Haholthy*, H. 5: 444, RMCsSz. 446) vélhetően a Zala megyei helynévből származnak.

A rendszertani összefüggések másik aspektusára: a helynév > nemzetségnév relációra, vagyis azokra a nemzetségnevekre, amelyek nagy valószínűséggel helynévi eredetűek, bővebben is ki kell térnünk. A 13–14. századi nemzetségneveink egy része — a korábbiakban látottak szerint — helynévi eredetre vezethető vissza. Arra alaposabb genealógiai, filológiai és etimológiai kutatások nélkül aligha vállalkozhatunk, hogy ezek körét megnyugtatóan meghatározzuk, az itt következő néhány konkrét példa is inkább csak azt szolgálja, hogy rajtuk keresztül rámutathassunk azokra a nehézségekre, amelyek akadályozhatják az e tekintetben biztosabb állásfoglalást. Noha a helynévi származtatás lehetősége elsősorban az egyetlen faluban birtokló kisebb genusok kapcsán vetődött fel a történettudományi szakirodalomban (vö. pl. GYÖRFFY 1958: 25, 1959: 13–14), előfordul ez az etimológiai összefüggés az előkelő nemzetségeknél is. Bizonyos nemzetségekről például tudjuk egyrészt azt, hogy több különböző néven is szerepeltek a dokumentumokban, másrészt pedig azt, hogy a nemzetség valamely ágát külön nemzetségnévvel is megjelölhették (vö. GERICS 1966: 584, KRISTÓ 1983: 37). Az Atyusz nemzetséget vagy annak egyik ágát például a birtok nevére *Almád* nemzetséggént is említik a források (vö. 1274>1412: nobilis vir comes ... [Band] *de genere Almad*, patronus monsaterii beate virginis de *Almad*, Sztp. II/2–3: 97, ÁSz. 59), de a Kalocsa nemzetségről is kiderítette az újabb kutatás, hogy a vele összefüggésbe hozott *Szil* (1319: *de genere Zyl ... Job*

¹¹² A nemzetség gyakran szerepel *Búzád*-ként is az okleveles forrásokban (vö. pl. 1259: nobilis vir comes Ponyth filius comitis Arnoldi *de genere Buzad*, H. 2: 6, ÁSz. 166), de elsősorban az az ág, amely *Hahót* fiától, *Búzádtól* (vö. 1193: meta ... diuiditur cum *Buzad*, JAKUBOVICH–PAIS 1929: 54, CAH. 89, ÁSz. 166) származtatja magát (KARÁCSONYI i. m. 567).

et Petri f.-ij Guthardi, A. 1: 523, SLÍZ 2011b: 188) és *Tyukod* (1279/1279: Ma-the filii Fenee de genere *Tyukud*, EO. 1: 252–253, ÁSz. 755) nevek nem magát a nemzetséget nevezték meg, azaz nem a *Kalocsa* nemzetségnév szinonim nevei voltak (ahogyan ezt KARÁCSONYI gondolta, 1900/2004: 981, 1038), hanem a nemzetség egyes ágait azonosították (vö. MAKKAI 1944: 175). A nemzetségeken belül kialakuló ágak szerepe történetileg lényegében persze azonosnak tekinthető a nemzetségekével, nyelvi síkon pedig az ágnevek — a nemzetségnevek nagyobb halmazán belül — éppen úgy nexusnevekként funkcionáltak, mint tágabb kategóriaként a nemzetségnév, illetőleg a szűkebb, családi formációt megjelölő személy-névfajtaként a családnév.

Bizonyos nemzetségnevek helynévi származtatása többé-kevésbé általánosan elfogadottnak minősül a szakirodalomban: abban, hogy például a *Nádasd* (1315: Ladislaus et Dyon. filij Comititis Andree de genere *Nadasd*, A. 1: 374–375), a *Németi* (1240/1244/1325: Hendre de genere *Nemty*, ÁÚO. 7: 112, ÁSz. 579) vagy az egyszeri említésű *Mezőpilis* (1293: magister Petrus filius Baas de genere *Mezeupylis*, Gy. 1: 462, ÁSz. 537) nemzetségnév birtoknévről vette az eredetét, nemigen van vita (lásd pl. KARÁCSONYI 1900/2004, KRISTÓ 1983: 37),¹¹³ a *Bél* (1246/1437: Johannes filius Karuli de genere *Bel* (HOKl. 14, ÁSz. 104), *Berencs* (1245: terras ... Nicolai filii Malsa de generacione *Berench*, H. 8: 46, ÁSz. 116), *Haraszt* (1296/1346/1408: cum terris ... Daud et Samsonis de genere *Harazth*, Gy. 1: 303, ÁSz. 368), *Nyír* (1243: Felicianus et Andreas de genere *Nir* ... possessionem suam habitam in Arach, PRT. 10: 520, ÁSz. 585) stb. nevek efféle származását ugyanakkor — noha valószínűsíteni lehet — egyelőre nem sikerült megnyugtatóan igazolni. A *Haraszt* és a *Nyír* nemzetségnevek helynévi eredetét főképpen az a körülmény támogathatja, hogy — mint a fanevek általában — ezek a lexémák kifejezetten jellegzetesek, akár önmagukban állva is, helynevekként (lásd ehhez pl. HA. 1–3., KMHsz. 1., FNESz.), személynévi funkcióban ugyanakkor legfeljebb csak mint másodlagos, helynevekből lett családnevek adatolhatók, és akkor is csak igen szórványosan (vö. RMCsSz. 456 *Haraszt* a.). A *Bél* és a *Berencs* helyzete ennél jóval problematikusabb. A *Bél* nemzetség őse — ha hinni lehet a történettudományi magyarázatnak — egy vélhetően a 12. században II. István alatt beköltöző, a Mátra és a Bükk közötti Bél falu közelében letelepedő kun származású személy volt, akinek a nevét ugyan nem ismerjük, de annak alapján, hogy a nemzetségét egy ízben *Ug nemé*-nek említik (1282/1411: Johannes filius Siluestri et *Wg* filius Iwanka de genere *Wg*, ÁÚO. 9: 342, Gy. 1: 757, ÁSz. 773), a nemzetségalapító neveként talán erre a névformára gyanakodhatunk. A nemzetség ősi birtokai Bél (Apátfalva) körül helyezkedtek el, s eredeti-

¹¹³ Az utóbbi kapcsán inkább az a kérdéses, hogy élhetett-e ez az elnevezés ténylegesen is nemzetségnévi szerepben.

leg az egész birtok a *Bél* nevet viselte, csak később különültek el jelzőkkel az egyes részek: *Molnosbél*, *Szentmártonbél*, *Felbél*. A nemzetség eszerint az elképzelés szerint a megtelepülési helyéről vehette a nevét (KARÁCSONYI 1900/2004: 253–254). A *Berencs* nemzetségről pedig azt feltételezi KARÁCSONYI, hogy az nemigen volt önálló nemzetség, inkább a Lipolnok nem egyik ágaként funkcionálhatott, amely ugyancsak a lakóhelye után kapta a *Berencs* nevet (i. m. 259). Mindazonáltal — és ez a körülmény gyengíti mindkét magyarázatot — a forrásokból *Bél* és *Berencs* referáló neveket is ismerünk (pl. 1240: fidelem nostrum Cepanum comitem filius *Bely* de monasterio Chasar, H. 8: 38–39, ÁSz. 104; 1229: filiis Cosme Themerche et *Brench* [de villa Scelepchen], CDES. 1: 255, ÁSz. 151), amelyek szintén alapul szolgálhattak az adott nemzetségnevekhez. KISS LAJOS ráadásul mindkét helynevet személynévből alakultnak mondja (vö. FNESz. *Mónosbél*, *Berencs*).

Legutóbb BENKŐ LORÁND monográfiában tért ki a *Szovárd* nemzetség nevének lehetséges etimológiájára, s hívta fel a figyelmet arra a sajátos körülményre, hogy e nemzetségnévnek nincs helynévi folytatása, ami pedig a jelesebb ómagyar nemzetségnevek között csaknem egyedülálló (2009: 68–69). A *Szovárd* nemzetségnévvel kapcsolatba hozható *Szovár-hegy*, *Szovárkő*, *Szováros* helynevek BENKŐ véleménye szerint a *szovár* ’földi szurok’ szóból magyarázhatók (i. m. 84, 85–86). Mivel pedig a nemzetség keleti ágának a birtokai jórészt a Berettyó vidékén fekszenek, ott, ahol a földi szurok lelőhelyére utaló *Szovár-hegy*-féle helynevek is vannak, a helynév és a nemzetségnév összefüggése nyilvánvalónak látszik. A végső konklúzió ugyan a nemzetségnév helynévi (vagy esetleg közszoí) eredetét rögzíti — „csak arról lehet szó, hogy a nemzetség kapta nevét a vidék természeti jellegzetességéről. A névadás motivációja mögött pedig aligha lehet más, mint a nemzetségnek erről a vidékről való származása.” (i. m. 93) —, de másutt arra is utal a szerző, hogy a *szovár* közszóból *-d* képző (konkrétan: személynévképző, i. m. 87) hozzájárulásával lesz az ómagyar kor korai szakaszában tulajdonnév, „közelebről valószínűbben személynév – nemzetségnév sorrendben” (i. m. 82). A két idézet egymásnak némileg ellentmondó (vagy inkább nem egyértelmű) volta is érzékelteti azokat a problémákat, amelyek a többféle funkcióban előforduló tulajdonnevek kapcsolatrendszerének feltárását megnehezítik. A *Szovárd* névvel kapcsolatosan annyit mindenesetre viszonylag nagy biztonsággal kijelenthetünk, hogy ez a névforma nemzetségnévként (pl. 1222/1550: Leonardi *de genere Zuord*, Gy. 1: 509, ÁSz. 859), illetve talán ’erős, szilárd’ szemantikai tartalmú (vö. BENKŐ i. m. 87) sajátosságjelölő személynévként (pl. 1287: *Zoard* filiis comitis Nicolai nepotis Weech, MES. 2: 220, ÁSz. 859), valamint többféle morfológiai struktúrában családnévként (1477: *Georgium Zoward*, Károlyi 2: 458, RMCsSz. 1023, 1479: *Zowardj* István, RMCsSz. 1023, 1466: *Stephani Zowardfy*, Károlyi 2: 381, RMCsSz. 1023) is feltűnik az óma-

gyar kor forrásaiban. *Szovárd* alakban helynévi előfordulása viszont nem ismert.

Az itt felvázolt néhány problematikus eset is jól érzékelteti reményeim szerint azt, hogy ebben a kérdésben majd akkor látunk tisztábban, ha a nemzetségek írott forrásokból felfejthető történetét, leszármazási tábláját és belső névhasználatát egyaránt pontosabban megismerjük, s ezt követően az egyes nemzetségnevek etimológiai eredetének tisztázására is sort kerítünk.

2.3.2. Családnevek

A nemzetségnevek kérdését lezáró gondolatokkal valójában már meg is nyitottuk az utat a családnevek problematikájához: a két nexusnévfajta kronológiai egymásutánisága és részben egymásra épülése mellett a fentebb tett funkcionális természetű megjegyzéseket e névfajta esetében is érvényesnek kell tekintenünk. A családnevek funkcionális-kognitív megközelítésben — per definitionem — olyan személynévfajtaként értékelhetők, amely szerepét tekintve egyedül a genetikai összetartozás tulajdonnévi megjelölésére szolgál. Ez a funkcionális egyneműség azzal a következménnyel jár, hogy akkor, amikor a családnevek tipológiai leírása is szerepel a céljaink között, a motivációs alapú tipológiának — ami pedig igen csak népszerű kerete a családnév-rendszerezéseknek — nemigen vesszük hasznát. Azok a szemantikai tartalmak ugyanis, amelyeket az említett leírások a családnevek motivációjaként megadnak, nem a családneveket, hanem azok előzményeit, a valóban sajátosságjelölő szerepben álló személyneveket jellemzik. Ezt a lényeges megszorítást ott találjuk N. FODOR JÁNOS egyik írásában is, ahol a családnevek szemantikai szerkezetét tárgyalva utal arra, hogy ezek a struktúrák valójában a családnévelőzmények funkcionális szerkezetét írják le, és nem az öröklődő családnevekét, az öröklődővé válással ugyanis a nevek elsődleges szemantikai szerepe elvész, hiszen minden családnév egyedüli funkciója a megnevezés (2007: 127, 13. lábjegyzet, lásd még GULYÁS 2008: 437), vagy ahogyan az itt alkalmazott szemléletmódnak megfelelően tekintjük: a nexusviszonyok jelzése. A természetes úton kialakult családneveket N. FODOR JÁNOS lényegében öröklődő ragadványnevekként határozza meg, s ez azt jelenti, hogy amikor a családnevet funkcionális, lexikális, keletkezéstörténeti stb. szempontból vizsgálja, akkor valójában ennek a „ragadványnévnek” a névadáskori jellemzőit írja le (2008: 302, 2010a: 83).

Az itt idézett véleményekhez hasonlóan nyilatkozik a természetes családnevek motiváltságáról FARKAS TAMÁS is, de azt is hangsúlyozza, hogy noha az öröklődés során az eredeti (vagyis az első névviselőt jellemző) motiváció könnyen elhalványodhat, a név azonban mégsem válik önkényessé, csak másféle motiváció jellemzi. Amikor a korábban sajátosságjelölő funkciójú névformát a további generációk öröklik, valójában automatikus névátvitel történik: családnevét az egyén — egyfajta automatizmusnak, a családnévviselés törvények által meghatározott

szabályainak megfelelően — készen kapja, és nem maga választja meg. Azt is meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy az 1788-ban életbe lépő rendeletig ez nem törvényileg szabályozott automatizmus volt, hanem tulajdonképpen társadalmi szokás, „közmegegyezés” (FARKAS 2003: 146, 152, 2009a: 28, lásd még J. SOLTÉSZ 1979: 25).

A magyar nyelvben keletkezett családneveknek¹¹⁴ két nagyon markánsan és számos alapvonásában elkülönülő típusát jelölhetjük meg: a természetes módon született, közösségi eredetű magyar családnévanyag mellett említést kell tennünk az itt vizsgált időszak határain jócskán túl, a hivatalos névváltoztatási eljárások révén, mesterségesen létrehozott családnevekről is (FARKAS 2003: 144).¹¹⁵ Mint-hogy a két fő családnévkegória között — a kétségtől megkérdőjelezhető hasonlóságok mellett — jelentős különbségeket ragadhatunk meg a létrejöttük történelmi-társadalmi körülményeit, az elnevezés módjait és indokait, az elnevezettek és az elnevezettek csoportjait, illetőleg ezek egymáshoz való viszonyát tekintve egyaránt, a nyelvi-névtani elemzésük is részben különböző szemléletet és módszereket követel meg, amelyek adott esetben eltérő kategóriákhoz is vezethetnek (FARKAS 2009a: 17, 20). Az itteni tárgyalásunk időbeli keretein a hivatalos névváltoztatási eljárások révén létrejött mesterséges családnevek kívül rekednek, így az ómagyar kori rendszertani leírás során ezek problematikáját nem érintjük (de részletes, sokszempontú feldolgozásukhoz lásd FARKAS 2009a, az itt alkalmazott megközelítéssel pedig 2014c).

a) A családnevek rendszertani jellemzői

1. A családneveknek mint nexusjelölő személynévajtának a legfontosabb k r i t é r i u m a i t a következőkben jelölhetjük meg: a családtagok közös név alatti megnevezése, azonosítása (vagyis a névnek mint egyfajta családi szimbólumnak a használata), illetőleg e névforma generációk közötti áthagyományozódása (azaz a név öröklődése) (BENKŐ 1949a: 8, SZABÓ I. 1954: 9–10, KNEZSA 1965/2003: 259–260, FEHÉRTÓI 1969: 35, DEME 1997: 117, HAJDÚ 2003: 732, GULYÁS 2007: 152, 2008: 437, N. FODOR 2010a: 30, 32, SLÍZ 2010: 160; a nemzetközi szakirodalomból pedig pl. KALETA 1989: 19, BLANÁR 2009: 104–105, 133–134, 144 stb.). Az öröklés mellett a névforma bizonyos értelemben vett állandóságát is mint a családnév fontos, de sokáig csak viszonylagos érvényű, ezért nem feltétlenül definitív jegyét említik meg a szakmunkák (vö. pl. MELICH 1943: 269, SZABÓ I. 1954: 10, SLÍZ 2011a: 187, N. FODOR 2014: 32 stb.).

¹¹⁴ A magyar családnévrendszernek természetesen azok a nevek is a részét képezik, amelyeket más nyelvű betelepülők hoztak magukkal, de az itt következő megjegyzés a magyar nyelvben létrejött családnevekre érvényes, ezért tettem a fenti megszorítást.

¹¹⁵ Megfogalmazódik ez a kettősség persze a nemzetközi szakirodalomban is (vö. pl. KOHLHEIM, R. 1995: 1247).

Azt azonban, hogy egy-egy konkrét oklevélbeli adat, személyjelölő szerkezet családnévi státuszú névformát rejt-e vagy sem, jobbra nem tudjuk eldönteni. Itt ugyanis abban a kérdésben kellene megnyugtató válaszokat megfogalmaznunk, hogy valamely elnevezés csupán az illető személy megjelöléseként használatos-e, vagy esetleg a leszármazottaira is vonatkoztatható: ha az előbbi mellett tesszük le a voksunkat, az adott személynév nem minősíthető családnévnek, ha viszont az utóbbit tudjuk érvekkel (és persze adatokkal) megtámogatni, akkor leszögezhetjük, hogy családnévvel van dolgunk. A kérdés persze túlmutat önmagán, hiszen ennek bizonytalanságával van összefüggésben az is, hogy a családnév mint személynév-fajta kialakulásának és megszilárdulásának idejéről igencsak megoszlik a történeti személynév-kutatók véleménye.

Ahhoz, hogy a családnévhasználatot igazolni lehessen, egyazon személyre és a családtagjaira vonatkozó jelentősebb mennyiségű adattal kell rendelkezünk. Az előbbivel az adott névforma viszonylagos állandóságát mutathatjuk ki, az utóbbi pedig az öröklés kérdésében nyújthat információkat. A családnevek kialakulásának és megszilárdulásának vitás kérdései ezért alapos családtörténeti vizsgálatok nélkül aligha oldhatók meg (vö. MELICH 1943: 279, BENKŐ 1949b: 253, FEHÉRTÓI 1969: 6, 1998: 459). Fontos azonban különbséget tennünk a családnév mint személynév-fajta megjelenése és az általános elterjedése között. Az első olyan adataink ugyanis, amelyek családi kapcsolatrendszerben lévőket összekötő, közös, egyfajta címke- vagy szimbólumszerűen használatos névről tanúskodnak, egyidejűleg azt is jelzik, hogy a családnév mint nexusnév már létezik a személynévhasználatban. És ettől tulajdonképpen már független kérdés az, hogy ez a kialakult személynév-fajta aztán hogyan, milyen időbeli határokat kijelölve terjed el a társadalomban (annak egyes rétegeiben éppúgy, mint a Kárpát-medencében élő különböző etnikumok körében), miként válik szokásossá, majd törvényileg is szabályozottá.

2. A családnév mint nexusnév egyik fontos kritériuma tehát az, hogy öröklődik. A névfajtaival kapcsolatos sokféle (pl. kronológiai, társadalmi körülményekre vonatkozó) bizonytalanságnak ugyanakkor éppen az a legfőbb oka, hogy a középkori források természete miatt nehezen vagy sok esetben egyáltalán nem lehet az öröklődés kritériumára bizonyítékot találni (vö. N. FODOR 2010a: 33, lásd még KERTÉSZ 1933: 72, FEHÉRTÓI 1969: 6, SLÍZ 2011a: 186). Akadhatnak azonban olyan támpontok, amelyek ezen a terepen is segítenek eligazodni. Eredményesen kutathatunk például az öröklődés konkrét bizonyítékai után azokban az összeírásokban, amelyek egy adott településre vonatkozóan időben egymáshoz közel eső forrásokként maradtak ránk, hiszen ezek névanyaga ezáltal összevethetővé válik. A várdai uradalom 1445–1448-ból és 1449-ből való összeírásai alapján például N. FODOR JÁNOS arra a következtetésre jutott, hogy az uradalom falvaiban a vizsgált időszakban az adatokkal bizonyíthatóan családnévként funkcionáló nevek aránya meghaladta az 50%-ot; vö. pl. Litke településről [1445–

1448]: Thomas *boros*, 1449: Johannes *boros*; Várdáról [1445–1448]: Simon *futo*, 1449: Benedictus *futo* stb. (i. m. 36, itt további adatok is találhatóak). Későbbi forrásokra támaszkodva pedig azt is igazolta, hogy a 16. század első negyedére ez az arány megközelítette a 70%-ot, 1560-ban pedig már a nevek több mint 80%-ában regisztrálhatunk biztosan öröklődő családnévet (i. m. 41). Az 1522. évi dézsmalajstromok gazdag személynévanyagát tanulmányozva SZABÓ ISTVÁN szintén azt figyelte meg, hogy ugyanazon névforma (véltetően családnév) alatt több névviselőt is találunk a forrásokban, s azt feltételezte, hogy az egyes neveknek a többszörös előfordulásában, különösen pedig a jellegzetes neveknek egy-egy faluban vagy a környéken megfigyelhető ismételt jelentkezésében döntő szerepe van a családi leszármazásnak (1954: 9–10).¹¹⁶

De hasonló tanulságokat hordozhat jó egy évszázaddal korábbról a Bihar megyei Ópályi 1415-ből való jobbágynévsora is, amelyben a felsorolt 80 jobbágynak 30%-a már nagy valószínűséggel családnévet viselt, mivel a forrás ugyanazon név alatt több személyt, véltetően testvéreket is megnevezett; vö. pl. Clemente *Chethery*, Francisco similiter *Chethery*; Laurentio *Domorad*, Dyonisio *Domorad*, Iacobus *Domorad*; Luca *hegedus*, Blasio *Hegedus* stb. (N. FODOR 2010a: 33–34). Időben még korábbra visszamenően is említhetünk igazoló példákat véltetően családnévként funkcionáló elnevezésekre. FEHÉRTÓI KATALIN a 14. század végéről idéz több e körbe vonható személynévi adatot; vö. pl. a Pacsa (Pacha) településről felsorolt jobbágysor között 1389: Johannes dictus *Churba*, io. és Stephanus filius Pauli *Churba*, io. (Zs. 1: 113/944, FEHÉRTÓI 1969: 78),¹¹⁷ Palkonya faluban 1389: Thomas dictus *Cherteu*, io. és Valentinus dictus *Chertheu*, io. (Zs. 1: 113/944, FEHÉRTÓI 1969: 74), Bagota (Bagatha) faluban 1389: Georgius *Zoltan*, io. és Blasius *Zoltan*, io. (Zs. 1: 111–112/944, FEHÉRTÓI 1969: 156); de az olyan összevont *dictus*-os szerkezetek mögött is ilyen példákra bukkanunk, mint az 1366: Ladislai, Mychaelis et Johannis dictorum *Chene*, vinitores (PRT. 8: 349, FEHÉRTÓI 1969: 73), 1388: Thoma et Jacobo dictis *Baan*, io. (Zs. 1: 54/557, FEHÉRTÓI 1969: 63), 1398: Anthonio et Petro dictis *Tymar*, io. (Z. 12: 61, FEHÉRTÓI 1969: 145), ahol a *dictus* többes számú *dictorum* és *dictis* alakja egyértelműen utal arra, hogy a megnevezés több személyre vonatkozik (a példákhoz lásd FEHÉRTÓI 1969: 30–31).

¹¹⁶ KÁLMÁN BÉLA ugyancsak az 1522. évi dézsmalajstromok jobbágynévei kapcsán általános jelenségnek mondja a jobbágysorok több néven említését (az esetek 90%-ában ilyen formában írják össze a jobbágysorokat), s ezek az elnevezések megítélése szerint gyakran már bizonyíthatóan is öröklődő családnévet tartalmaznak (1979: 9, 1989: 70, 89).

¹¹⁷ Az adatközlésekben — ahol erre vonatkozó információkat a forrásból kinyerhettünk — felüntettem az illető személyek társadalmi státuszát (*io.* = *iobagio*, *no.* = *nobilis* rövidítésekkel), foglalkozását, ezek ugyanis az egyes társadalmi rétegek személynévhasználatára kapcsán fontosak lehetnek.

A családnévek mint személynév fajta létrejöttének vizsgálatához természetesen a „negatív” adatok is fontos adalékul szolgálhatnak: a 14. század első harmadából SLÍZ MARIANN az általa egybeállított mintegy 14 000 személyjelölő szerkezetet számláló korpuszban mindössze öt olyan esetet talált, amely az öröklődés tényét esetleg támogathatja; vö. 1312: *petrus dictus churgo et Nicolaus dictus Nakas ac paulus filij sui* (A. 1: 247, SLÍZ 2011b: 324, 395) és 1312: *possessiones Pauli dicti Nakas* (Károlyi 130); 1320: *ex permissione ... nicolai et Stephani dictorum Cantur* (A. 1: 566, SLÍZ 2011b: 450); 1325: *Petrus dictus Cyne* (A. 2: 216, SLÍZ 2011b: 399) és 1332–1337: *Ladyslaus, filius Petri dicti Cyne* (PT. 48), *magister Ladislaus dictus Cine* (PT. 61) stb. (további adatokat lásd SLÍZ 2011a: 186). Ebből az időszakból ugyanakkor szép számban tudunk olyan példákat említeni, amelyek viszont éppen arról tanúskodnak, hogy az adott névformák nem öröklődtek, azaz nem nexusnévként, hanem sajátosságjelölő névként kapcsolódtak viselőikhez. Erre mutatnak például az olyan testvérpárok esetei, akik nem ugyanazt a megkülönböztető nevet viselik; vö. pl. 1317/1329: *Paulum dictum Kozol et Johannem dictum Butus filios magistri Stephani de Gara*, no. (A. 1: 450, FEHÉRTÓI 1969: 107), 1341: *Nicolao dicto Kerekes, Johanne dicto Achyl, filys Alexandri*, no. (Z. 1: 602, FEHÉRTÓI 1969: 58). A megkülönböztető elem személyhez kötött (tehát nem öröklődő) voltára utal továbbá az is, ha az apának más a megkülönböztető neve, mint a fiának, ahogyan ezt egy 1343-ból való oklevélben is tapasztalhatjuk: *Lachk dicto Syketh filio Petri magni de Matyuch* (A. 4: 330, FEHÉRTÓI 1969: 132; további adatokhoz lásd még i. m. 14).

Valószínűleg helyesen értékelték a korabeli névhasználati szokásokat azok a névkutatók, akik a 14. század első harmadában a nemesek okleveles említéseiben — az egy-egy személy kapcsán gyakran megfigyelhető váltakozó névformákat látva — a nemesség körében sem tekintették általános érvényűnek a családnévhasználatot (SLÍZ 2008b: 194–195, 2008c: 128, 2011a: 224, N. FODOR 2004: 31). Azt sem zárhatjuk ki ugyanakkor, hogy ezen említések némelyike már rejthetett ténylegesen öröklődő családnévet is, ahogyan erre találunk is meggyőző példákat a szakirodalomban (vö. pl. FEHÉRTÓI 1969: 33–35, HAJDÚ 2003: 738, SLÍZ 2011a: 186).¹¹⁸

¹¹⁸ Ilyen megfontolásokból javasolja KÁZMÉR MIKLÓS a *potenciális családnév* terminus használatát, amely éppen azt a körülményt hivatott kifejezni, hogy az adott névforma kapcsán — első sorban bővebb adatoltság hiányában — nem igazolható az öröklődés kritériumának teljesülése (1987b: 60, 1993: 4). A fogalmat KÁZMÉR javaslatát követve más munkák is használják (pl. FEHÉRTÓI 1994: 431, 1998: 462–463, 465), de elterjedtnek nem mondható. Annál jellemzőbb a *megkülönböztető név* (FEHÉRTÓI 1969), illetőleg újabb, de bevallottan „jobb híján” javaslatként a *megkülönböztető névelem* (SLÍZ 2009: 291–292, 2011a: 26–28) terminusok alkalmazása, amelyek problematikus voltára legutóbb N. FODOR JÁNOS mutatott rá (2010a: 27–28). Én magam akár a *potenciális családnév*, akár a *családnévelőzmény* fogalmak használatát elfogadhatónak gondolom, a *megkülönböztető név(elem)* terminust viszont — annak túlzottan

Noha a családnevek apai ágon való öröklődését majd csak a 18. század második felében tette kötelezővé a törvényi előírás, és kötötte királyi engedélyhez a névváltoztatást, biztosra vehetjük, hogy ez a rendelkezés ekkor már egy valójában rég kialakult szokást szentesített (vö. KÁLMÁN B. 1979: 9, 1989: 70, 89, lásd még BENKŐ 1950a: 18, illetve a nemzetközi irodalomból ugyanezre hívta fel a figyelmet ZOFIA KALETA is, 1989: 23). Ezt a megállapítást két további megjegyzéssel egészíthetjük ki. Az egyik a mai névhasználati szokásokkal van kapcsolatban, s ennek egy sajátos jelenségére irányítja rá a figyelmet. A névöröklődés kapcsán ugyanis megítélésem szerint egy nem elhanyagolható (mert esetleg a családnevek öröklődésének homályos kérdéseit is megvilágító) körülményre szintén érdemes tekintettel lennünk: arra tudniillik, hogy az öröklődés bizonyos vidékeken nemcsak a családnév-, hanem a ragadványnév-használatban is jelentkezik, és — amint azt ezzel összefüggésben B. GERGELY PIROSKA hangsúlyozza — az öröklésre való hajlam tekintetében az egyes alaki és jelentésbeli típusok között különbségek mutatkoznak (1968: 12–13, 1977: 77–83). Minthogy a mai ragadványnevek öröklődő nexusnévvé alakulását vélhetően ahhoz hasonló tényezők irányíthatták, mint amelyek a középkori sajátosságjelölő (és más típusú) nevek nexusnévvé válásában is közrejátszhattak, a mai („in statu nascendi” tanulmányozható) névhasználat analógiáját e vonatkozásban is eredményesen felhasználhatjuk.

A másik kiemelni kívánt gondolat a társadalmi „közmegegyezésnek” és a törvényi előírásoknak a néviselési szokásokra gyakorolt eltérő hatásával van összefüggésben. Erről a korábbiakban már tettem említést akkor, amikor arra utaltam, hogy a középkori Magyarországon a családnévviselés társadalmi szokásrendjébe a zsidók és a cigányok néviselési hagyományai voltaképpen nem illeszkedtek bele. Az előbbieik körében például a családnév mint személynév-fajta használata majd csupán az 1788. évi, a hivatalos anyakönyvezést bevezető s a családnévviselést kötelezően előíró rendeletet követően vált általánossá.¹¹⁹ Ez a sajátos hely-

tág, több névfajtát is jellemző érvényessége miatt — N. FODOR JÁNossal egyetértve kevésbé tartom szerencsésnek. N. FODOR JÁNOS egyébként a családnévelőzményekre fokozottan jellemző sajátosságjelölő funkcióra hivatkozva nem zárkózik el mereven a *megkülönböztető név* fogalmának a használatától, s azt is kiemeli, hogy ez a személynév-fajta leginkább a német *Beiname* fogalmával rokonítható (vö. ehhez BRENDLER 2006), amely nem a *családnév* szinonimája, hanem azoknak a neveknek az összefoglaló megjelölése, amelyek a keresztnév mellett állnak, s nem egy család, hanem egy egyén megnevezésére szolgálnak (2012a: 43). Ugyanezre az angol nyelvű szakirodalom a *byname* terminust használja (lásd pl. VAN LANGENDONCK 1995a: 487–488, 1995b, SAARELMA 2013: 124, 129–130, 132–133, de megjelenik ez a terminus BLANÁR 2009-ben is).

¹¹⁹ Az első rendeletek szláv nyelvterületeken (Horvátország, Dél-Lengyelország, Csehország) is a 18. századtól kezdve jelentek meg (KALETA 1989: 23), Flandriában és Hollandiában a lakosság számára pedig a 18–19. század fordulóján megalkotott törvények tették kötelezővé az ál-

zet azt jelzi, hogy a kulturális különbségek még akkor is erősen meghatározhatják a személynévhasználatot, amikor pedig nyelvi különbségekről lényegében már nem beszélhetünk. A jogi szabályozás azonban ezt a helyzetet kiegyenlítette, hiszen a jogi előírások alól — szemben a társadalmi szokásjoggal — már nem vonhatták ki magukat az adott közösséghez tartozó, de alapvetően más kulturális és névhasználati hagyományokkal rendelkező népcsoportok (és persze egyének) sem.

A családnevek öröklődése azonban egészen az említett törvényi szabályozásig nem jelentett változatlan, megmerevült névhasználatot, hiszen e neveket semmiféle kodifikációs kényszer nem kötötte: a hivatalos anyakönyvezés bevezetéséig a családnév megváltoz(tat)ásának a lehetősége tehát nemcsak fennállt, hanem természetes jelenség volt (vö. BENKŐ 1949a: 23, SZABÓ I. 1954: 11, KÁLMÁN B. 1948: 157, 1961: 30, MIKESY 1959: 82–83, MEZŐ 1970a: 35, 37, HAJDÚ 2003: 750, FARKAS 2003: 146, 2009a: 9, 2015: 405, N. FODOR 2010a: 43–45, 2014: 32).¹²⁰ A családnevek változékonyságát (vagy ahogyan KNIEZSA ISTVÁN fogalmaz: „hullámlását”) több, a korabeli társadalmi erőter viszonyaiból, sajátosságai-
ból adódó körülmény is elősegíthette:¹²¹ köztük elsősorban jobbágyköltözésekre, jobbágyszökésekre, illetőleg elhalálozásra, spontán (a nemeseknél általában bir-
tokjogi változások következtében történő) névváltozásokra, esetleg egy-egy család túlnépesedésére utalnak a szakmunkák (vö. pl. KNIEZSA 1965/2003: 262,

landó családnév viselését (1795, 1811, vö. VAN LANGENDONCK 2007: 189, 266). Törökországban az Atatürk által sürgetett reformok keretében hoztak egy rendeletet 1934-ben, amelyben minden török polgárnak kötelezően előírták a családnév viselését. Japánban eleinte a nemesek joga volt a családnévviselés, majd 1868-ban mindenki számára lehetővé, 1875-ben pedig kötelezővé tették a családnevek használatát (lásd ehhez KOHLHEIM, R. 1995: 1255).

¹²⁰ Lényegében ezt a körülményt látja megjelenni KNIEZSA ISTVÁN is abban a jelenségben, hogy ugyanannak a családnak vagy személynek a neve a különböző jegyzékekben gyakorta eltérő alakokban fordul elő. Úgy véli, hogy a hivatalos anyakönyvezés előtt „a családnevet ki-ki a maga egyéni ízlése vagy hangulata szerint alakította, becázta és olyan képzővel látta el, amely abban a pillanatban a legjobban megfelelt a családnév viselője iránti érzelmeinek. A családnéven nyomot hagyott a képzők használatának divatja is.” (KNIEZSA 1965/2003: 331). Noha véleményével — általános névadási, névhasználati megfontolások alapján — nem mindenben érthetünk egyet, a családnév mint nexusnévfajta évszázadokig elhúzódó változékonyságára ez az álláspont is rámutat.

¹²¹ Azt, hogy a családnevek változásainak felderítésében az adott korszak nyelvi és nem nyelvi viszonyaira feltétlenül figyelemmel kell lennie a kutatóknak, legutóbb (a családnevek változásának tipológiai leírását adva) FARKAS TAMÁS is rámutatott. Ezek a körülmények ugyanis „egyaránt jelentik a kiváltó okokat, a változások módjait, a létrejövő újabb változatok (nyelvi vonatkozású) jellemzőit” (2015: 397). A családnevek változásának okaiként egyébként intra-lingvális tényezőket (mint például a nyelvi modellek egymásra hatását vagy a nyelvi kontaktus hatásokat), valamint extralingvális körülményeket (mint például a megnevező szemlélet megváltozását, életrajzi vagy családtörténeti tényezőket, migrációs folyamatokat, jogi szempontokat) egyaránt felsorol (i. m. 405).

FARKAS 2003: 146, N. FODOR 2010a: 31, 43, 45).¹²² Tudatos és mesterséges névváltoztatások is előfordulhattak már ebben az időszakban is: a nemesség a birtokjogra való tekintettel hivatalos úton, a szökött jobbágyok pedig régi nevüket elhallgatva, gyakorlatias és önkényes megfontolások alapján éltek ezzel (vö. FARKAS 2003: 146, 2009a: 9). Az utóbbit a földesurak és a hatóságok nem nézték jó szemmel, és akadályozni is igyekeztek (HAJDÚ 2003: 752), hivatalos jóváhagyásra azonban még csak a nemesek esetében lehetett szükség (FARKAS 2009a: 9).¹²³ A családnevek állandósulását, egyazon alakban való megmerevedését pedig végső soron az a funkcionális jegyük segítette elő — ami a többi névfajtára kevésbé jellemző —, hogy a családnevek és általában a nexusnevek használati köréként nem a szűkebb közösség (mint a sajátosságjelölő neveknél), nem a magánéleti szféra (mint a referáló vagy még inkább az affektív neveknél), hanem a szélesebb nyilvánosság jelölhető meg (FARKAS 2009a: 41, vö. még J. SOLTÉSZ 1979: 149).¹²⁴

3. Elsősorban az öröklés kritériumának nehezen igazolhatósága okozza azt a bizonytalanságot is, amely a családnevek kialakulásának kronológiai, társadalmi és területi-nyelv földrajzi körülményeit övezi. E kérdések nagy figyelmet kaptak a személynév-történeti szakirodalomban, s a közelmúltban napvilágot látott monografikus feldolgozások a legfőbb tanulságaikat nagy alapossággal össze is foglalták (lásd főleg FEHÉRTÓI 1969: 23–24, 29–35, HAJDÚ 2003: 736–739, 740, N. FODOR 2010a: 30–32, SLÍZ 2011a: 177–179). Az itteni rendszertani leírás során ezek ismételt áttekintését ezért nem tartom szükségesnek, inkább csupán néhány további megjegyzést igyekszem e megállapításokhoz hozzáfűzni.

3.1. Annak a hátterében, hogy a családnevek kialakulásának időbeli viszonyai egymásnak ellentmondó vélekedések láttak a szakirodalomban napvilágot,¹²⁵ főképpen az a körülmény áll, hogy a kutatók más-más feltételeket

¹²² Különösen erős „névképző” tényező volt a természetes névváltozások alkalmával a foglalkozás, a származási hely és az etnikai hovatartozás (vö. MEZŐ 1970b: 93, 99).

¹²³ A hivatalos névváltoztatások egyik korai példáját láthatjuk abban, hogy Sárpataki Márton gróf 1709-ben *Keresztes*-re változtatta a nevét, és jogot kapott a *várhegyi* előnév viselésére is (MIKESY 1960: 174, FARKAS 2009a: 9).

¹²⁴ MEZŐ ANDRÁS megítélése szerint a családnevek rendszere azáltal, hogy e névfajta jogilag rögzítetté vált, jóval színtelenebb lett, mint volt abban az időszakban, amíg a célszerűségből fakadó viszonylagos állandóság mellett a változékonyság is jellemezte (1970a: 37, lásd még MARKÓ 1970: 258 is).

¹²⁵ Egyes vélemények már a 13–14. század fordulójától kezdődően beszélnek családnevekről (pl. HAJDÚ 2003: 738, 740), míg mások e névfajta kialakulását hosszú folyamatként írják le, amely a 17–18. században fejeződött be (pl. MEZŐ 1970a: 28, KÁZMÉR 1987b: 60, 1993: 4, ÖRDÖG 2004: 84). E szélső pólusok között pedig a leginkább elfogadott álláspontként a jelenkori tudományos kutatás a családnevek kialakulásának és megszilárdulásának a folyamat jellegét emeli ki, s ennek időszakául a 14–16. század, illetve kicsit tágabban a 13. század vé-

vettek figyelembe a személynév-fajta megítélésénél. Amíg ugyanis némelyek a családnevek kialakulását e névformák öröklődésétől számították, addig mások már ezeknek az elemeknek a megjelenésétől kezdődően családnevekről beszéltek; továbbá míg egyesek az öröklődő nevek első igazolható jelenlététől, mások csupán azok teljes, minden névviselőre kiterjedő használatától kezdve tekintették a családneveket a személynévrendszer teljes jogú tagjainak (a vélemények összefoglalását lásd SLÍZ 2010: 160).

Anélkül, hogy ezeknek az álláspontoknak a mérlegelésébe belebocsátkoznánk (az erre vonatkozó véleményemnek ugyanakkor a korábbiakban már hangot adtam), annyit feltétlenül meg kívánok jegyezni, hogy a családnevek kronológiai kérdéseit megítélésem szerint nem célszerű csupán magyar, pontosabban Kárpát-medencei keretek között szemlélni, a tágabb kulturális környezet, az európai keresztény kultúrkör ugyanis az a kontextus, amely e személynév-fajta kialakulásának körülményeit pontosabban megvilágíthatja. A családnevek kronológiai ügyei emellett nem választhatók el az időben e névfajtát közvetlenül megelőző, annak több tekintetben is előzményeül szolgáló másik nexusnévfajta, a nemzetségnevek időbeli jellemzőitől és egyúttal azoktól a jobbára nyelven kívüli tényezőktől, amelyek végeredményben ez utóbbi háttérbe szorulását eredményezték.

3.2. A területi ség kérdése a családnevekkel összefüggésben két szempontból is felvethető: vizsgálhatjuk egyrészt azt az általános kérdést, hogy a családnevek a magyar nyelvterület mely részein jelentkeznek a források tanúsága szerint korábban; de arra is kereshetjük a válaszokat, hogy vannak-e az egyes családnévtípusok használata között térbeli eltérések, vagy a névhasználat másik aspektusa felől közelítve: vannak-e az egyes területekre jellemző preferált családnévtípusok.

Az előbbi kérdésfelvetésünket az teszi indokolttá, hogy mivel a családnevek kialakulásában nyugat-európai mintákkal feltétlenül számolnunk kell (lásd később), joggal gyanítjuk, hogy a névfajta gyökereinek kitapintására valahol a magyar nyelvterület nyugati régióiban esetleg lehetőségünk is nyílik.¹²⁶ Azt, hogy ez a gyanúnk nem teljesen alaptalan, a személynév-történeti szakirodalom egyes megfigyelései is igazolják. Többen is tettek ugyanis utalásokat arra, hogy a családnevek használatára láthatóan korábban mutatkozik — részben külsődleges: gazdasági, társadalmi, civilizációs okok folytán — igény a Dunántúlon, mint a Dunától keletre, ahogyan a családnevek következetes és állandósult alakban való

ge és a 17. század közötti intervallumot jelöli meg (pl. MELICH 1943: 272, KÁLMÁN B. 1948: 157, MIKESY 1959: 82, GULYÁS 2007: 152, FARKAS 2009a: 9, N. FODOR 2010a: 18, 32).

¹²⁶ Ennek a lehetőségét ugyanakkor csökkenti az a körülmény, hogy a kulturális hatásoknak ez a típusa inkább társadalmi rétegek szerint áramlik: föntről lefelé haladva. Ilyen módon pedig az, hogy az efféle rendszerelemek egyik nyelvből a másikba közvetlen népi-nyelvi érintkezések révén kerüljenek át, talán kevésbé valószínű.

jelentkezésére is itt találunk előbb adatokat (vö. pl. MIKESY 1959: 84, MAKSAY 1960: 170–171, BENKŐ 1960: 132, FEHÉRTÓI 1969: 32, HAJDÚ 1998b: 70, GULYÁS 2009: 47). Arról sem szabad ennek kapcsán megfeledkeznünk, hogy nem a családnév lenne az egyetlen olyan tulajdonnévi kategória, amelynek keletkezésében a nyugat-magyarországi régióknak elsődleges szerep jut, hiszen a helynevek körében a patrocíniumi eredetű településnevek típusa részben ugyancsak délnyugat-magyarországi gyökerekkel rendelkezik. Mindazonáltal azzal a korábban már hangsúlyozott akadályozó tényezővel is okvetlenül számolnunk kell, hogy a források egyenetlen térbeli eloszlása az ilyen irányú vizsgálatok lehetőségét nagy mértékben korlátozza.

A mellé a gondolat mellé pedig, hogy egy-egy nyelvjárásnak vagy tájegységnek ugyancsak meglehetnek a maga sajátos családnévtypusai, több érvet is állíthatunk. Ezt támasztja alá többek között az a BENKŐ LORÁNDTÓL származó megfigyelés is, amely a székelység családnévei között az egyházi eredetű nevek — bizonyára apanévi funkciójú elemek — feltűnően nagy számát mutatta ki: a családnévanyag 75–80%-a ebbe a körbe tartozik. A családnévek alakulását és az egyes típusok esetleges területi megoszlását BENKŐ szerint elsősorban művelődéstörténeti mozzanatok irányíthatják (2003a: 114, lásd még B. GERGELY 1997b: 20–21 is). Ez valószínűsíti azt is, hogy nemcsak az egyes névtípusok kapcsán figyelhetünk meg területi eltéréseket, hanem joggal tételezhetünk fel bizonyos mértékű lokális kötöttségeket egyes konkrét családnévgyedek körében is. HAJDÚ MIHÁLY családnév-enciklopédiája például minden névgyed kapcsán közli annak a területi jellemzőit (2010), de a VÖRÖS FERENC által publikált térképlapok is árulkodnak ilyen megoszlásról (2010).

3.3. Nem képvisel egységes álláspontot a személynév-történeti szakirodalom abban a kérdésben sem, hogy kimutathatók-e eltérések a családnévek használatában (megjelenésében és elterjedésének ütemében) az egyes társadalmi rétegek között. Azok a szakemberek, akik jelentős különbségekkel számolnak a családnévek kialakulása és megszilárdulása terén a nemesek, a polgárság és az alsóbb rétegbeliek névhasználatában, e különbségek magyarázataként elsősorban birtokjogi okokra, a társadalmi státuszról fakadó jogokra és kötelezettségekre hivatkoznak, s az öröklődő családnévek megjelenését végső soron a jobbágyoknál is tulajdonképpen a földesurak és a hatóságok igényeivel hozzák összefüggésbe (vö. pl. BENKŐ 1948–1949: 45, 1949a: 29, 1967b: 380–381, BÁRCZI 1956: 145–150, KÁLMÁN B. 1961: 30, 1989: 66–68, 89, MEZŐ 1970a: 28, GULYÁS 2009: 47–48). MEZŐ ANDRÁS ugyanakkor a névadási helyzetre vonatkozóan azt is megjegyzi, hogy a családnévet mindig a közösség adja, a hatóság szerepe ebben az aktusban legfeljebb a megörökítés (i. h.). A személynévadás ezen új formái aztán e felfogás szerint a társadalom vezető rétegét alkotó nemességtől kiindulva fokozatosan a jobbágyosság körében is elterjedtek (GULYÁS 2009: 47). Mások ugyanakkor ezt a hagyományosabbnak látszó vélekedést nem tartják egé-

szen indokoltnak, s bizonyos területek, illetőleg bizonyos időszakok adataiból következtetve úgy vélik, hogy nem kell jelentősebb különbségeket feltételeznünk az egyes társadalmi rétegek családnévhasználatában (vö. pl. SZABÓ I. 1937: 13, 1954: 9, FEHÉRTÓI 1969: 24, 29–35).

Egyetértek azokkal a véleményekkel, amelyek a személynévhasználat terén számolnak társadalmi különbségekkel (láttunk ilyeneket a korábbi személynév-fajták esetében is), de egyetértek azzal is, hogy ezeket a feltételezhető eltéréseket nem könnyű (ha lehet egyáltalán) igazolni, s így van ez a családnév használatát illetően is. Az oklevelekben ugyanis nyilvánvalóan azoknál a rétegeknél találkozzunk korábban öröklődő családnévvel, amelyek tagjai gyakran szerepelnek az oklevelekben, neveik a különböző jogügyletek kapcsán állandóan felmerülnek. Ebből azonban nem lehet arra következtetni, hogy azokban a rétegekben, amelyek — minthogy nincsenek birtokaik s így birtokügyleteik sem, nem töltenek be jelentős hivatalokat — szórványosabban kerülnek elő a forrásokban, még nem alakult ki a családnév kategóriája. A dokumentumokban való ritkább előfordulás miatt a jobbágytársadalom tagjainak leszármazottait ráadásul nem tudjuk úgy nyomon követni, mint a nemeseket (FEHÉRTÓI 1969: 30), márpedig ez az öröklődés kérdésének megítélésében meghatározó tényező.

Itt kell végül arra a fontos névrendszertani körülményre is utalnunk, hogy a családnév — a nemzetségnevekkel ellentétben — olyan nexusnévfajta képviselnek, amely nem fejez ki társadalmi kötöttségeket: amíg ugyanis a nemzetségnevek csak a birtokosi réteg névhasználatára voltak egész fennállásuk alatt jellemzőek, a családnév használata a társadalom minden rétegére kiterjedt.

b) A családnév kialakulásának okai

A családnév kialakulásának okairól, a háttérben meghúzódó összetett tényezőkről vallott elképzeléseket legutóbb HAJDÚ MIHÁLY (2003: 734–735), N. FODOR JÁNOS (2010a: 18–19) és SLÍZ MARIANN (2011a: 176) foglalta össze monográfiájában, így ennek kapcsán az alábbiakban ismét csupán néhány fontosabbnak gondolt körülményre utalok. E nexusnévfajta létrejöttének mozgatórugói közé nem ok nélkül vették fel a névkutatók a személyek megbízható identifikálásának, az adott közösség többi tagjától való megkülönböztetésének, a közösségen belüli azonosnévség megszüntetésének az igényét (MIKESY 1959: 82, BÁLINT 1963: 3, KNIEZSA 1965/2003: 259–260, MEZŐ 1970a: 7–8, FARKAS 2003: 150, 2009a: 18; VAN LANGENDONCK 1995a: 488, SMART 1995: 785, KOHLHEIM, R. 1995: 1247, BLANÁR 2009: 105, SAARELMA 2013: 136, 153), ami adott esetben persze nem is elsősorban a helyi lakosságnak, mint inkább a hivatali fórumoknak lehetett az érdeke (MIKESY 1959: 84).¹²⁷

¹²⁷ Ennek a gondolatnak MIKESY SÁNDOR egy másik írásában is hangot ad, ahol helynévi párhuzamokat is említve azt taglalja, hogy főképpen „a közigazgatásnak van szüksége a vezetékné-

A gazdasági, közigazgatási, hivatali-bürokráciatörténeti, jogi tényezők (főleg természetesen a tulajdonhoz, illetve az adófizetéshez fűződő érdekek) ugyancsak megkövetelték a család (és korábban a nemzetség) nevében az állandóságot, hiszen ezáltal a közös névben a családi összetartozás, az öröklési jog külső formában is érvényre jutott (MELICH 1943: 271, 273, BENKŐ 1949a: 8, 1967b: 381, MIKESY 1959: 82, 84, BÁLINT 1963: 3, MEZŐ 1970a: 7, FARKAS 2003: 150, 2009a: 18, N. FODOR 2004: 21, 2010a: 18–19; BLANÁR 2009: 105, SAARELMA 2013: 136, 153).¹²⁸ Ennek kapcsán — és MIKESY fent említett vélekedésével némileg szembehelyezkedve — azonban MEZŐ ANDRÁS arra is figyelmeztet, hogy a hivatalos, a hatósági tényezők inkább csak a családnevek véglegessé rögzítésében játszottak szerepet, e személynévfajta kialakulása csaknem mindig a hivatalon kívüli helyi, lokális igény eredménye volt (1970a: 7). Hasonlóan vélekedik a kérdésről N. FODOR JÁNOS is (2002: 14). A családnevek jogi funkciója kapcsán MIKESY SÁNDOR viszont éppen arra hivatkozik, hogy jogi fontosságot — összefüggésben azzal a felfogással, miszerint a név jogforrás is lehet — e névfajta elemeinek csak akkor tulajdoníthatnak, amikor azok már megszilárdultak (1959: 83–84).

A családnevek kialakulása és az írásbeliség — részben jogi szükségszerűség-ből fakadó — elterjedése között jó néhány szakember ugyancsak szoros összefüggést lát (MIKESY 1959: 85, BÁLINT 1963: 3, KÁLMÁN 1989: 67, N. FODOR 2002: 16, 2004: 31, 2010a: 18–19), s benne nagy jelentőséget tulajdonít a családi és az egyéni szerepkör erősödésének (HAJDÚ 2003: 735; SAARELMA 2013: 153).

vekre, mintsem az embereknek, aminthogy a számos *Szentmihály* sem okoz a környékbeliek beszédében fennakadást, a megkülönböztetést elsősorban a posta, katonaság és más hatóságok szorgalmazzák. A magyar vezetéknevek szilárdra válásában tehát igen is figyelemre kell méltatnunk a közigazgatás vagy más szóval adminisztráció szerepét.” (1960: 173).

¹²⁸ Azt, hogy ezek, a tulajdon, a vagyon öröklésével kapcsolatos jogi és birtoklástörténeti motívumok jelentős szerepet játszhattak a családnevek kialakulásában és megszilárdulásában, egyértelműen jelzi az is, hogy az egyes nyelvekben a birtok öröklődésének eltérő jogi háttere a családnévrendszerben is eltérő típusok kedveltségéhez vezetett. Oroszországban például öröklődő földbirtokról lényegében a 17. század közepéig nem beszélhetünk tekintve, hogy a legtöbb földet a tulajdonosa katonai vagy más szolgálatai fejében kapta, amely a halála után visszakerült az adományozóhoz, ezáltal pedig a családneveknek azzal a típusával, amely funkcionálisan a föld birtoklásával függ össze, csak korlátozott mértékben találkozunk (a *-ский/-ской* formánssal alkotott nemesi családnevek tartoznak e körbe). A szolgálati hűbértokok aztán a 17. század közepe körül öröklődővé váltak ugyan, ám addigra ezek birtokosai jórészt már megszilárdult (többnyire patronimikumi) családneveket viseltek. Lengyelországban viszont, ahol a nemesség már korán rendelkezett öröklődő földbirtokkal, az ennek nevéből *-ski* névformánssal alakult családnevek nemcsak jóval tekintélyesebb arányt képviselnek (mondhatni ezek képezik a lengyel családnevek magvát), hanem ráadásul e névstuktúrákhoz olyan komoly presztízsérték is tapadt, ami polgári körökben gyakran a meglévő családneveknek a *-ski* képzővel történő másodlagos megtoldását eredményezte (vö. mindehhez KOHLHEIM, R. 1995: 1248, illetve KALETA 1989: 22).

Végül pedig fölvetődött, sőt az utóbbi időben egyre nagyobb hangsúlyt is kapott az a gondolat, hogy e személynév-fajta megjelenésében és térnyerésében nemcsak belső tényezők játszhattak szerepet, hanem fontos katalizátorként funkcionált az európai névmodellek, a nyugatról érkező divatjelenség hatása is (N. FODOR 2002: 16, 2004: 31, 2010a: 18–19, SLÍZ 2011a: 176, 234). MIKESY SÁNDOR jó félszáz éve megfogalmazott véleményét, miszerint „Vezetékneveink nem csupán a hazai viszonyok szükségleteként, sajátos magyar fejleményképpen jöttek létre, hanem nyugati művelődési hatás eredményeként.” (1959: 84), ma már aligha vitatja bárki is. Sőt olyan felfogással is találkozhatunk, amely elismeri ugyan, hogy a családnevek mint nexusnévfajta kialakulásához és általánossá válásához valójában az említett tényezők mindegyike hozzájárulhatott valamilyen mértékben (vö. ehhez pl. MIKESY 1959: 87, HAJDÚ 2003: 735), de azt is hangsúlyozza, hogy az említett okok közül a nyugati hatás, a divat szerepe tűnik a legerőteljesebbnek, hiszen a többi tényező valójában a családnevek megjelenése előtti időszak névhasználatára kapcsán is releváns hatóerőként működött (SLÍZ 2011a: 176).

Amint arra már több ízben is utaltam, a nyugati irányból kelet felé érkező művelődési és kultúrtörténeti hatásoknak más területen is megvannak a nyomai (lásd pl. a patrocíniumi településnevek vagy éppen az egyházi eredetű referáló nevek helyzetét), ezért is tarthatjuk valószínűnek, hogy ez a nyugati (feudális-keresztény) kulturális áramlat minden bizonnyal elősegíthette a magyar családnévrendszer kialakulását, hiszen ott ennek már évszázados hagyományai voltak, s ezek a hagyományok az intenzív kapcsolatok révén ismertek lehettek a felső és tanult réteg számára. Az sem igen lehet véletlen — s ezt ugyancsak többen kiemelték (vö. pl. HAJDÚ 2003: 735, 739, N. FODOR 2010a: 19) —, hogy az első bizonyíthatóan öröklődő családnevek a forrásainkban a nápolyi Anjouk magyarországi megjelenésének idejével többé-kevésbé egybeesnek. Abban is feltétlenül igazat kell adnunk N. FODOR JÁNOSnak, hogy a nyugatról jövő divatjelenség ugyanakkor nemigen érte volna el a „kívánt” hatást, ha nem találkozott volna azzal a belülről jövő természetes igénnyel, amely a személyek pontosabb azonosításában s ezen belül is a nexusviszonyok megjelölésében öltött testet. Itt tehát több faktor is egyazon irányba mutatott azáltal, hogy a belső funkcionális kényszer egybeesett az európai szokásrenddel (2010a: 19).¹²⁹

¹²⁹ MINNA SAARELMA a személynévrendszerek strukturális változásainak hat forrását jelöli meg: 1. a személynévrendszer belső tényezői, 2. a nyelvi környezet (más szóval a név- és a nyelvi rendszer), 3. a nyelven kívüli környezet (a kultúra, amelynek az adott személynévrendszer is a része), 4. más kultúrák személynévrendszerei, 5. más kultúrák nyelvi rendszerei, 6. más kultúrák (2013: 137). Mindazonáltal az itt említett források egyik-másikát aligha célszerű másoktól elkülönítetten kezelni (a 4–6. pontokban említett tényezők között például igencsak nehéz lenne, és nem is érdemes határvonalakat húzni).

Az európai családnévadási szokások kezdeteként a rómaiak háromtagú (vagy háromelemű) prekeresztény névhasználatát (tria nomina, azaz: születési név/prænomen, nemzetségnév/nomen gentilis, családnév/cognomen; vö. *Gaius Iulius Caesar*) szokás ugyan megjelölni, ám a mai személynévhasználat valójában nem erre épül, sőt e névrendszer típusában is más jellegűnek mutatkozik (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 45, HAJDÚ 2003: 203, N. FODOR 2010a: 17, SAARELMA 2013: 146). A középkori Európa családnévei először Olaszországban (az észak-itáliai városokban) jelentek meg a 9–10. században, majd terjedtek el Európa más országaiban: előbb az újlatin területeken (pl. Franciaországban a 10. századtól kezdődően), majd Britanniában (a normann hódítók terjesztik el a 11. századtól) és német nyelvterületeken (10–11. századtól kezdve) váltak általánossá. Az újlatin (északolasz és francia) területek felől való terjedés következménye, hogy a névfajta előbb Németország délnyugati városaiban jelentkezik, majd a kereskedelmi utak mentén (azaz „a művelődési vérkeringés vonalán”) kelet és észak felé nyomulva eléri a középkorban igen jelentős német kapcsolatokkal rendelkező Csehországot, a Kárpát-medencét (előbb annak nyugati területeit), majd Lengyelországot.¹³⁰ Tőlünk délebbre és keletebbre még később jelentkezik, az orosz területeken például Nagy Péter vezette be rendeleti úton (vö. MIKESY 1959: 84, KNEZSA 1965/2003: 259, KÁLMÁN B. 1989: 71, N. FODOR 2010a: 17–18, SLÍZ 2011a: 177; a nemzetközi szakirodalomból pedig lásd pl. KALETA 1989, SMART 1995: 785, SAARELMA 2013: 153).

c) A családnévek rendszertani-tipológiai leírása

A családnévek rendszertani leírása során a szakmunkák gyakran a névadás indítéka szerinti osztályozást javasolják és dolgozzák ki részleteiben (lásd ezekről a sajátosságjelölő neveknél mondottakat). Noha messze a motivációs alapú tipológia örvend a legnagyobb népszerűségnek, mellette a szófaji-nyelvtani, alaktani-mondattani, jelentéstani-szófaji osztályozási lehetőségek is teret kapnak a családnévekkel foglalkozó munkákban (vö. pl. KNEZSA 1965/2003: 263–268, B. GERGELY 1981: 57–58, majd részletes kifejtéssel: 59–68). Az általam alkalmazott rendszertani leírási keretben a családnévek funkcionális-szemantikai alapú kategorizációja kevésbé látszik relevánsnak, hiszen ebben a megközelítésben a családnévek definitíve csupán egyetlen funkcionális jellemzővel bírhatnak: automatikus személynévfaiktaként családi kapcsolatot, nexusviszonyt fejeznek ki. A rendszertani leírás alkalmával ezért a családnéveket mint nexusnévfajta elsősorban annak alapján határozhatjuk meg, hogy milyen típusú (milyen funkciójú) elemek

¹³⁰ Itt jegyzem meg, hogy a patrocíniumi településnevek európai elterjedésének útvonala lényegében megegyezik az itt látottakkal (vö. TÓTH V. 2012a: 295–297, 2012b: 315–317), aligha hagyva kétségeket az európai kulturális-művelődéstörténeti áramlatok nyilvánvaló hatása felől.

szolgáltak hozzájuk alapul. Emellett egy másik elemzési szinten pedig alaktani szempontokat is kiemelhetünk, bemutatva azokat a lexikális-morfológiai eszközöket, amelyek a magyar személynévrendszerben speciális családnévformáns funkciót nyertek el. A következőkben e két szempont szerint haladva vázolom fel — nagy vonalakban és elsősorban a felmerülő problémákat előtérbe állítva — a családnév rendszertani kérdéseit.

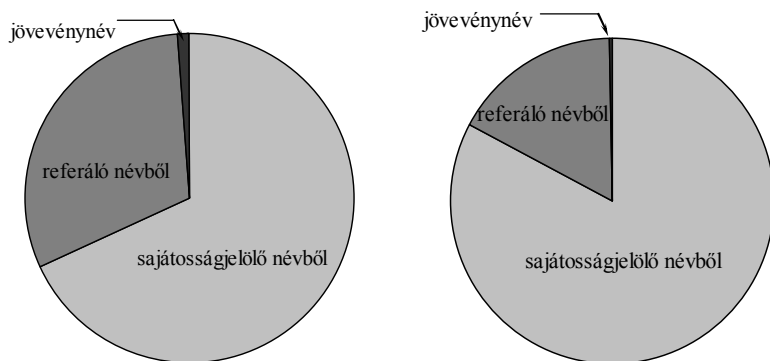
1. A családnév *f o r r á s á u l* — csakúgy, mint általában a nexusjelölő nevek alapjául — többféle nyelvi elem szolgálhat, s az előzmények között az adott nyelv különböző személynévformáival éppúgy számolnunk kell, mint jövevény-családnévvel, illetőleg az adott nyelv szókincsének egyéb elemeivel. A családnév egy részében tehát egy elsődlegesen más funkciójú személynév vált (a név öröklődésével) kategóriát, más esetekben pedig a névadói szándék eleve nexusnév létrehozására irányul. Mielőtt e lehetséges forrásokra, keletkezési módokra részletesebben is kitérnék, előrebocsátok néhány tájékoztató adatot annak illusztrálására, hogy a mai családnév gyakorisági mutatói milyen tanulságokat hordoznak magukban: ezek ugyanis a régi magyar névrendszer vizsgálatához is zsinórmértékül szolgálhatnak.

HAJDÚ MIHÁLY családnévlexikona a mai családnévrendszernek azokat az elemeit dolgozza fel enciklopédikus formában, amelyeknek a 2007. január 1-jei nyílvántartás szerint legalább ezer névviselője volt. E munka a rendszer jellegének feltérképezése szempontjából is fontos forrásunk lehet, hiszen annak karakterét nyilvánvalóan a gyakori névalakok határozzák meg, s szolgálnak erősebb, alapvető névmintakul.¹³¹ Az enciklopédiában szereplő (tehát leggyakoribb) 1230 családnévet Magyarország lakosságának 65,82%-a (egészen pontosan 6 688 592 személy) viselte az említett időpontban (2010: 8–9). Az itt következő információkhoz nem a teljes névanyagot, hanem csupán azt a 107 családnévet vettem figyelembe, amelyet 2007-ben 10 000-nél több ember viselt. Ezen a 107 családnéven (amely az e vizsgálatba bevont névformáknak alig 9%-át teszi csak ki) osztozik a névviselők több mint fele; de például a leggyakoribb 25 családnév (az összes vizsgált név mindössze 2%-a) a 6,7 millió személy 34%-ának a családnéveként szerepel.

E 107 családnév báziselemei között főképpen a magyar névrendszer sajátoságjelölő (pl. *Nagy, Kovács, Tóth, Szilágyi*) és referáló családnévélműveiből

¹³¹ Ez a megjegyzés persze a családnév funkcionálásának abban az időszakában értelmezhető elsősorban, amikor nem kötötték a névhasználatot törvényi előírások. Mindazonáltal a névminták szerepével azt követően is számolhatunk bizonyos mértékig, hogy a rendszer megmerevedett, statikussá vált (tulajdonképpen a nyelvi működésen kívül helyeződött), hiszen a hivatalos névváltoztatások alkalmával a nevet választókat a névminták szükségszerűen befolyásolják. Jól tetten érhető ez például abban, hogy az ilyen jellegű családnév között a helynévi lexémát tartalmazók kifejezetten gyakori típust alkotnak.

(pl. *Simon, Gál, Balázs*) alakult neveket találjuk meg,¹³² de képviseltetik magukat (igaz, csupán egyetlen névvel: *Novák*)¹³³ a más nyelvekből a magyarba bekerült jövevénycsaládnevek is. Ha ezek arányait úgy mutatjuk be, hogy csupán a 107 névnek mint egy-egy névegyednek (tulajdonképpen metanévnek) a forrására vagyunk figyelemmel, akkor a 11. ábra első diagramján látható eredményt kapjuk.

11. ábra. A leggyakoribb mai családnevek forrásai
a) a névegyedek viszonyrendszerében; b) a néviselők számát tekintve

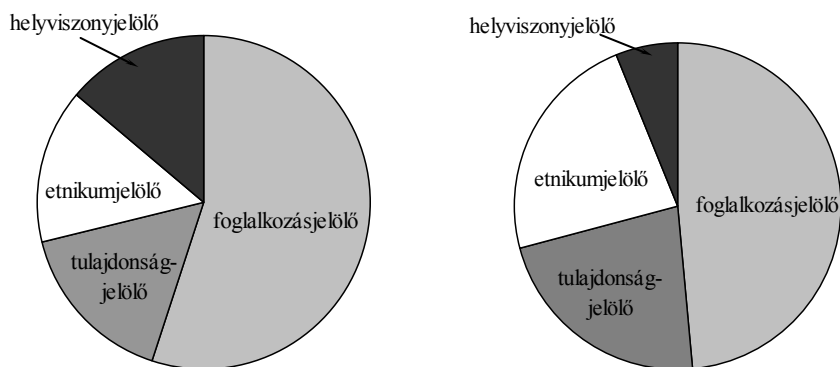
Ha viszont azt is tekintetbe vesszük, hogy egy-egy névformához hány néviselő tartozik, azaz a valós gyakorisági adatokat tesszük mérlegre, az eredmények jelentős mértékben módosulnak (lásd a 11. ábra második diagramján). Ennek az a magyarázata, hogy a gyakorisági lista legelőkelőbb helyein az elsődlegesen sajátosságviszonyt kifejező *Nagy, Kovács, Tóth, Szabó, Horváth, Kiss, Varga, Molnár, Németh, Balogh* stb. nevek állnak, míg a végső soron vélhetően referáló funkciójú nevekre visszavezethető *Farkas, Simon, Balázs, Barta, Lukács, Márton* stb. családnevek valamelyest kisebb frekvenciamutatókkal rendelkeznek.

1.1. Ugyancsak nem tanulságok nélküli a sajátosságjelölő névből nexusnévvé lett családnevek kategóriájának további elemzése. A sajátos-

¹³² Arról, hogy a referáló nevekkal milyen értelemben számolhatunk a családnevek forrásaiként, az alábbiakban szövegek.

¹³³ A *Novák* családnévnek mint a mai magyar családnévanyag leggyakoribb idegen nyelvi eredetre visszamenő elemének történetéről, rendszerkapcsolatairól FARKAS TAMÁS számolt be nagy alaposággal egyik írásában, azt a gondolatot is fölvetve, hogy e nexusnévnek többféle forrása is elképzelhető: a szláv eredet mellett a helynévi, illetőleg apanévi származás lehetőségével is érdemes vele kapcsolatban számolni (2010b: 175). Nagy gyakoriságát (kedveltségét) nemcsak az idézhette elő, hogy „meglehetősen jól belesimul a magyar családnévanyagba”, hanem részben ezzel is összefüggésben az is, hogy a változási érzékenysége sok más idegen eredetű családnévhez képest alacsonyabb lehetett (i. m. 178), amit egyébként az is jelez, hogy a hivatalos családnév-változtatások kapcsán elvétve szerepelnek *Novák* családnévűek a névváltoztatást kérvényezők között (i. m. 175–176).

ságnév-előzménnyel rendelkező családnevek között meglehetősen gyakorinak mutatkozik a foglalkozásjelölő nevek típusa, s az egyes metanevek megterheltsége is kimagasló (pl. *Kovács, Szabó, Varga, Molnár, Pap, Juhász, Takács, Lakatos, Szűcs, Mészáros* stb.). A tulajdonságjelölő nevek (pl. *Nagy, Kiss, Balogh, Fekete, Vörös, Fehér* stb.) mellett további jellegzetes névtípust alkotnak még az etnikumjelölő (pl. *Tóth, Németh, Oláh, Rácz, Török, Magyar* stb.) és a valamely hellyel való kapcsolatot kifejező névformák (pl. *Szilágyi, Szalai, Somogyi, Baranyi, Budai, Váradi* stb.) is. A 12. ábra ezek gyakorisági megoszlását mutatja mégpedig olyan módon, hogy az első diagram ebben az esetben is azt a helyzetet ábrázolja, amikor a neveket csak mint a 107 leggyakoribb név egyik egyedét tekintjük, s nem vesszük figyelembe, hogy a konkrét metanevek hány névviselőhöz rendelődnek hozzá.

12. ábra. *A sajátosságjelölő nevekből alakult családnevek leggyakoribb típusai a) a névegyedek viszonyrendszerében; b) a névviselők számát tekintve*

A második diagram azonban itt is realisabban mutatja a típusok gyakoriságát, hiszen ennek elkészítésekor tekintettel voltunk arra is, hogy például a gyakorisági listát vezető *Nagy* családnevet 2007-ben 241 928 egyén viselte, míg a 107. helyen álló *Csonka* névformának 10 140 névviselője volt.¹³⁴

A 11. és a 12. ábrákat látva talán nem tévedünk sokat, ha úgy véljük, hogy a magyar természetes családnévrendszer karakterét a *Nagy, Kovács, Tóth, Szalai,*

¹³⁴ Még egy összefüggést érdemes kiemelni. Abból, hogy az itt vizsgált 107 néven 3 711 263 névviselő osztozik, az is következik, hogy az átlagos névmegterheltség ebben az állományban 34 684 névviselő/név. Ehhez a mutatóhoz viszonyítva az egyes típusok számait az alábbi képet kapjuk: amíg a foglalkozásjelölő névformák nagyjából az átlagosnak megfelelő értéket mutatják (37 214 névviselő/név), az etnikumjelölő (63 657 névviselő/név) és a tulajdonságjelölő nevek (57 299 névviselő/név) használati gyakorisága jóval magasabb értéken áll. A helyviszonyjelölő nevek viszont az átlagoshoz képest nagyjából feleannyi névviselő jut (18 794). Ezek az adatok a fenti ábrák értelmezését még tovább differenciálják.

illetőleg *Simon* típusú elnevezések határozzák meg, s ezt színezik aztán a *Novák*, *Májer*-féle jövevénycsaládnevek.¹³⁵

A fenti, meglehetősen nagy vonalakban felvázolt kép további elemzése is lényeges tanulságokkal járhat. Mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy noha a motivációs alapú leírási keretet a családnevek kapcsán — többféle megfontolásra hivatkozva — elvetettük, ez természetesen nem jelenti egyúttal azt, hogy maguknak a neveknek a motiváltsága, pontosabban a szószemantikai háttere ne lehetne egyértelmű. A *Szabó*, *Kiss*, *Szilágyi* nevek a magyar névhasználók mindegyike számára felidéznek a megfelelő foglalkozást, tulajdonságot, illetőleg helyet, s aligha okoz nekik különösebb gondot a nevek szemantikai magyarázata. Azt azonban a nevek rendszertani leírásakor fontos tudatosítanunk, hogy ezek a jegyek a nevek más-más összetevőiként szerepelnek. A névfunkció (a nexusviszonyok jelzése), az etimológiai előzmény vizsgálata (az adott nexusnév konkrét forrásának meghatározása), illetve a szószemantikai magyarázat ugyanis valójában más-más szinteken valósul meg.¹³⁶ És noha ezek között a szintek között szoros kapcsolatok lehetnek (sőt biztosan vannak is), némely összefüggések a névhasználók mentális tablóján adott esetben nem tárulnak fel, és csak a tudományos kutatás számára kapcsolódnak össze.

A nexusnévvé alakult (azaz öröklődővé vált) sajátosságjelölő nevekkel kapcsolatban több ízben is említést tesz a szakirodalom az elsődleges jelentéstartalom szemantikai elhalványulásáról, vagyis a név és a névviselő közötti kapcsolat reális alapjának a megszűnéséről, az elnevezés „aszemantikussá” válásáról (vö. pl. BENKŐ 1967b: 381, GULYÁS 2007: 152, SLÍZ 2012: 287; BLANÁR 2009: 133–134, SAARELMA 2013: 148). SLÍZ MARIANN a folyamatot a következőképpen jellemzi: „A hagyományozódás révén a név szemantikailag sematizálódik: tanult volta révén elszakad eredeti közszoói jelentésétől, automatizáltsága révén a névadó figyelme már nem összpontosul a név eredeti jelentésére” (2012: 287, lásd még DEME 1997: 117 is). A szláv családnevek kialakulása kapcsán ZOFIA KALETA is említést tesz arról a véleménye szerint általános és valamennyi tulajdonnévfajta érvényes fejlődési folyamatról, amely a leíró, felidéző névformáktól vezet a szemantikailag kiüresedett jelekig (1989: 24). Ezekkel a megállapítások-

¹³⁵ Az európai nyelvek családneveinek karakteréről a nemzetközi szakirodalom eredményei alapján arra figyelhetünk fel, hogy amíg például a leggyakoribb német családnevek között szintén a foglalkozásjelölő elnevezések (pl. *Müller*, *Schmidt*, *Schneider*, *Fischer*, *Wagner*, *Hoffmann* stb.) és a külsődleges tulajdonságokra utaló névformák (pl. *Klein*, *Schwarz*) szerepelnek kiemelkedő arányban, a dán lakosság kétharmada *-sen* névformánssal alkotott patronimikumi eredetű családnevet visel (vö. ehhez KOHLHEIM, R. 1995: 1249).

¹³⁶ Lényegében ehhez igazodik munkáiban N. FODOR JÁNOS is, amikor a családnevek tipológiai leírásakor főbb fogalomköröket különítve el a köznévi előzmény lexikális jelentését veszi alapul, és nem az ezekből kikövetkeztetett névadási indítékot (2007: 122–125, 2010a: 107–110).

kal lényegében egyetérthetünk, a fentiek fényében azt a megszorítást azonban érdemes még hozzáfűznünk, hogy e nevek nagy része a névhasználók számára szemantikailag áttetsző marad az öröklődés folyamatában is, legfeljebb a motíváltságuk értelmezhetősége válik jórészt történetivé, minthogy a név aktuális használatában az általa hordozott elsődleges közszoói jelentéstartalom nem érvényes a viselőjére.¹³⁷

Bizonyos szemantikai típusoknál ugyanakkor a tényleges motiváció hosszabb ideig fennállhat, mint másoknál. A névöröklés ténye mellett a névforma esetlegesen meglévő sajátosságjelölő szerepét leginkább a foglalkozásnévből lett elnevezések kapcsán vizsgálhatjuk sikerrel, hiszen a személyek foglalkozására nemritkán találunk a forrásokban utalásokat, míg arról, hogy a *Sánta* nevű személy tényleg sánta volt-e, a *Hazug* tényleg hazudós, nyilvánvalóan nem sok eséllyel juthatunk információkhoz. 16. századi személynevek alapján látja úgy BÁRCZI GÉZA, hogy a családnévek efféle motíváltsága — a foglalkozások kétségkívül gyakori öröklése mellett is — erre az időszakra már jórészt megszűnt (és például a *Borbély* nevű személy sóval foglalkozik), ám ennek ellentmondó adatokkal is találkozhatunk, hiszen az áttekintett állományban a 16 kalmár foglalkozású egyénből 11-nek a neve is *Kalmár* (1956: 149–150). KNEZSA ISTVÁN ezzel kapcsolatban annak a kétségkívül érdekes, de adatokkal nem igazolható véleményének ad hangot, hogy a családnévvé állandósulás azoknál a személyeknél (és neveiknél) indulhatott meg, akiknél a név által kifejezett tartalom nemzedékeken keresztül nem változott: a nemeseknél a birtok vagy a városokban a foglalkozás ugyanis apáról fiúra szállt. Ebből a feltételezésből pedig szinte szükségszerűen adódik az a további gondolata, hogy a többi családnévtípus létrejöttét aztán már ezek analógiája inspirálhatta (1965/2003: 262).

Az öröklődést, a névforma állandósulását valóban elősegíthette az, ha a név egy ideig a leszármazottakra vonatkozóan is motivált, leíró jellegű maradt, ezt a feltevésünket azonban konkrét adatokkal kevésbé támogathatjuk meg. Ebben az ügyben talán a mai ragadványnév-használat egyes aspektusai lehetnének valamelyest a segítségünkre: az tudniillik, ha egyértelmű összefüggést tudnánk kimutatni a ragadványnév öröklése és a név leíró, jellemző funkciója között. Ennek kiderítéséhez a kalotaszegi ragadványnevek rendszere azért lehet jó alap, mert a nevek legalább 60%-a öröklődő névforma. B. GERGELY PIROSKA megfigyelései szerint ugyanakkor az öröklődésre leginkább hajlamos ragadványneveknek a családtagok nevéből alakultak mutatkoznak (B. GERGELY 1977: 77), s ez a körülmény a családnévek vonatkozásában is sokkal inkább támogathatja például az apanévi ere-

¹³⁷ A családnévek jelentésszerkezetének összetevőiről, az információs és asszociációs értékükről összefoglalóan lásd FARKAS 2003: 148–149, 2009a: 22–27, általános névelméleti megalapozással pedig J. SOLTÉSZ 1979: 26–28, 29–31.

detű elnevezések erősebb öröklődési hajlandóságát, mint a helynévből vagy foglalkozásnévből lett neveket.

1.2. A családnevekhez bizonyos értelemben fontos forrásbázisként szolgálnak a referáló nevek is. E névfajta elemeivel a nexusnevek forrásai között az a HOFFMANN ISTVÁN-féle általános személynév-leírási keret is számol (2008: 15), amelyre építve e munkában az ómagyar kori személynévrendszert jellemezzük. A *Simon, Ferenczi, Györfi*-féle családnevek mindegyike — noha bennük kétségtől referáló nevek állnak: *Simon, Ferenc, György* — a megszületése pillanatában is nexusviszonyt fejezett ki, azt tudniillik, hogy az illető egy bizonyos *Simon, Ferenc* vagy *György* nevű személy fia, utódja (lásd ehhez N. FODOR 2012a: 43 is).¹³⁸

Ezen a ponton viszont némileg maga a leírási keret is pontosításra szorul abban a tekintetben, hogy a referáló nevek családnévvé válását milyen módon is célszerű értelmeznünk. Az 1337: *Stephanus filius Frank* (A. 3: 324, SLÍZ 2011b: 136) névadatban a *Frank* referáló névként szerepel, mégpedig egy bizonyos *Stephanus* nevű személy apjának a referáló nevéként. A referáló nevekről tudjuk, hogy azok gyakorlatilag listanevek, amiknek semmilyen más funkciójuk nincs, mint hogy az illető egyént egy adott közösségen belül címkeszerűen azonosítsák. Az 1341: *Stephanus Frank iudex* (A. 4: 123, SLÍZ 2011b: 467) említés ugyanezt a *Stephanus* nevű személyt már más szerkezetsablonnal jelöli meg, világosan jelezve, hogy az apjára utaló *Frank* névforma az ő nevéként (is) áll, s ennek a *Frank* személynévnek a fiú esetében nyilvánvalóan egészen más szerepe van, mint az apa nevéként volt. Nem címkeként jelöli meg ugyanis az illetőt (erre a *Stephanus* szolgálat), hanem azt fejezi ki, hogy 'Frank fia'. Ezzel a tulajdonképpen nexusviszonyt jelölő szemantikai tartalommal pedig már nem referáló, hanem sajátosságjelölő névként fogható fel, amely aztán az öröklődés, az automatikus hagyományozódás után nexusnévi szerepűvé válik. Mindez két következtetést enged meg. Egyrészt azt, hogy a referáló nevek — a kötött szerepkörük miatt — közvetlenül nem alakulhatnak nexusnevekké, vagyis annak forrásai közül a referáló nevek lényegében kiiktathatók. E személynév-fajta elemei ugyanakkor közvetett módon mégiscsak kiveszik a részüket a nexusnevek, s azon belül a családnevek létrehozásából: ez azonban a sajátosságjelölő funkción keresztül valósul meg. A leírási keret ilyen módon történő kiigazításának másik következménye pedig az, hogy a sajátosságjelölő nevek körében számolnunk kell egy sajátos kategóriával: a nexusjelölő elemekkel. Ezek olyan személynéveket ölelnek tehát fel, ame-

¹³⁸ Az apanévi szerepű referáló nevekből kialakuló családnevek funkcióváltását jól szemléltetheti az alábbi, német nyelvterületről származó adatsor, amelyben egyazon személy, egy bizonyos regensburgi *Gumpert(us)* fiának, *Chunradus*-nak a különböző oklevelekből származó említéseit állítottam egymás mellé: 1266: *Chunradus Gumperti filius*, 1287: *Chunradus Comperti*, 1300: *Chunrat Gumprecht* (vö. KOHLHEIM, R. 1995: 1250).

lyek nexusviszonyra utalnak ugyan, de mégsem tekinthetők nexusneveknek, mert nem automatikus, nem öröklődő névformák. Öröklődővé válva viszont — ugyanúgy, ahogyan bármely más sajátosságjelölő név is — átlépnek a nexusnevek köré.

Minthogy a családneveknek ez a típusa szemantikai síkon és keletkezését tekintve is jól elkülönülő csoportot alkot, célszerűnek láttam a sajátosságjelölő nevekből lett családnevek fentebb bemutatott típusaitól elkülönítve tárgyalni. Ezt a megoldást az a tudománytörténeti szempont is indokolja, hogy az ún. apanévi eredetű családnevek a szakirodalomban is többnyire határozottan elkülönülő kategóriaként jelentkeznek.¹³⁹

A *Simon*, *Pető*, *László* stb. nevekkal kapcsolatban némely szakmunkában az a gondolat is felvetődik, hogy a közepes sűrűségű vagy kifejezetten ritka használatú referáló nevek alkalmasabbak voltak a családnévvé válásra, mivel a gyakori használatú névformáknak a megkülönböztető ereje, az egyénítő-azonosító funkciója — éppen a gyakoriságuk miatt — eleve kisebb (KÁLMÁN B. 1961: 32–34, 1989: 70, B. GERGELY 1981: 60). Ehhez az összefüggéshez hasonlót a személynévi helynevek vonatkozásában is megfigyelhetünk: kétségtelen ugyanis, hogy a ritkább referáló neveket jóval gyakrabban ott találjuk a formáns nélküli helynévadás esetei között, míg a gyakoribbak inkább különböző formánsokkal (képzőkkel, földrajzi köznevekkel) állva szerepelnek helynevekként (vö. ehhez TÓTH V. 2009: 53–58).

Az apanévként, másképpen patronimikumként családnévvé váló személynévek nemcsak a magyarban, de más nyelvekben is jellegzetesek (BÁLINT 1963: 10, KÁZMÉR 1987a: 474–475), sőt bizonyos nyelvek (mint a szerb vagy a bolgár) családnévrendszerében csaknem kizárólagosak (KNIEZSA 1965/2003: 263, KALETA 1989: 16). Másutt a névszerkezet sajátos, lényegében kötelező (automatikus) összetevőjeként jelenik meg az apanévből lett nexusnévfajta: így funkcionál bizonyos szláv nyelvek személynévrendszerében az otcsesztvo (az orosz személynév szerkezetekben ezt látjuk középső elemként: Alekszandr *Szergejevics* Puskin, Lev *Nyikolajevics* Tolsztoj, Ljudmilla *Jevgenyjevna* Ulickaja) (a kialakulásának okaihoz és kronológiájához lásd részletesen KALETA 1989: 19–20, SUPERANSKAYA 1995: 814–815).¹⁴⁰ A magyar névrendszerben a patronimikum mint ne-

¹³⁹ Itt jegyzem meg, hogy a személyek meghatározása az oklevelekben a 13. századtól kezdve a leggyakrabban az apa nevével történt, és nemcsak a nemesek megjelölésében, akiknél ez a megoldás — birtokjogi megfontolások miatt — érthető, hiszen az utódok a birtokszerző ős nevével jelezték az öröklött jószágokhoz való jogukat (N. FODOR 2004: 34, 2010a: 49); hanem ezt tapasztaljuk az alsóbb rétegbeli személyek megjelölésében is (lásd az 1.3. alfejezetben írottakat).

¹⁴⁰ Más személynévrendszerekben az anyai név (metronimikum), illetve a nagyapai, sőt déd- és ükapai név (avonimikum, illetve postavonimikum) is betölt(het) az apai névhez (patronimi-

xusjelölő személynév fajta nem kötelező elem, csupán egyik jellegzetes kategóriáját képviseli a családneveknek.

A végső soron referáló nevekre visszavezethető családnevek¹⁴¹ típusának markáns jelenlétét a 14–17. századi magyar személynévrendszerben jól mutatja a RMCsSz. állománya, amelyben a névegyedek egyötöde ebbe a kategóriába tartozik bele (vö. CsnVégSz. 12). Erre a számarányra és ezen belül az egyes morfológiai típusok gyakorisági mutatóira N. FODOR JÁNOS is felhívta a figyelmet (2007: 117–119, 2010a: 104–106). A szótár adatainak ilyen szempontú felhasználásával azonban óvatosan kell bánnunk, ha ugyanis nem kellő differenciáltsággal értékeljük a benne rejlő (és számos kérdésben valóban megnyugtatóan hasznosítható) információkat, könnyen tévútra és torz eredményekre juthatunk. Ha a minden névegyedet egyetlen névformaként számításba vevő statisztikákra építünk (amilyen a szótár kapcsán is készült, vö. CsnVégSz. 12), akkor elmulasztjuk figyelembe venni a legfontosabb tényezőt: a névhasználati körülményeket, az egyes családnévegyedek használati gyakoriságát.¹⁴² Azt pedig, hogy ez milyen mértékben vezethet elhibázott ítéletekhez, jól érzékeltethetjük egy nagyon triviális analógiával. A mai magyar lexémaállományban elenyésző arányt képviselnek a névelők mint szóegyedek, ám a nyelvhasználatban ezek messze a leggyakoribb elemek közé tartoznak (lásd ehhez például a Magyar Nemzeti Szövegtár szógyakorisági adatbázisát, amely az *a* és az *az* névelőket az első két helyen hozza).

kumhoz) hasonló szerepet (vö. KALETA 1989: 12, 20–22, VAN LANGENDONCK 1995a: 488, 1995b: 1229, KOHLHEIM, R. 1995: 1248–1249, SMART 1995: 785).

¹⁴¹ Az ómagyar korban ez minden esetben patronimikumból alakult családneveket jelent. Rendszertani tekintetben nincs ugyan különösebb jelentősége, mégis érdemes megemlítenünk, hogy nemcsak apai, hanem ritkábban anyai referáló nevek is családnévvé alakulhattak a magyar nyelvben is (ezek megjelölésére jelent meg a hazai szakirodalomban a nemzetközi mintára megalkotott *matronimikum* ~ *matronimikon* terminus; vö. pl. HAJDÚ 2010: 251, 312, *Kató, Magda* a.). Az efféle funkcionális áttérkelődés (az anyával kapcsolatos nexusviszonyt rögzítő név öröklése) hátterében a szakirodalom szerint többféle tényező is állhat: olykor özvegyesség, máskor törvénytelen születés az oka, de szerepet játszhat az anyanév továbbhagyományozódásában az illető személy kiemelkedő egyénisége is (vö. KÁLMÁN B. 1961: 34, KNIEZSA 1965/2003: 265, NYÍRKOS 1999: 183–184). Történetileg ezek a körülmények magyarázzák tehát azt, hogy a középkori és a mai családnévállományban — noha az apai nevek családnévvé válása az általános — szórványosan, a rendszernek mintegy a periferiáján elhelyezkedve női nevekben lett névformákat is találunk; vö. pl. 1400: Thomam *Katho* (Z. 5: 224, RMCsSz. 562), 1435: Simonem *Ágatha* (RMCsSz. 29), 1485: Lucam *Magdalena* (Z. 11: 408, RMCsSz. 695).

¹⁴² Az eltérő megközelítésekkel adódó különbségekre, torzításokra FARKAS TAMÁS is rámutatott a *-fi* névformánssal alakult családnevek gyakorisági vizsgálatokor, felhívva a figyelmet arra, hogy azok aránya jóval kisebbnek mutatkozik akkor, ha nem a névegyedek, hanem a metanevek (ahogy ő nevezi: névféleségek) abszolút számait vesszük figyelembe (amint ezt mások tették, pl. FEHÉRTÓI 1998: 462), hanem a névviselési, tehát valós névgyakorisági adatokat (2010a: 15).

Eleve elhibázott, téves lenne tehát az a kép, amely a névelők arányát a magyarban néhány (tíz)ezrelékben határozná meg, csupán azért, mert ez a szókategória mindössze három lexémát jelent a sokszázezres szóállományban. Hasonlóan hibás eredményekre vezethet az is, ha egy-egy családnév kapcsán nem vagyunk tekintettel az egyes metanevek használati gyakoriságára. Ennek az ómagyar korra vonatkozóan persze többnyire gátat szabnak a lehetőségeink, de ha nincs esélyünk a névhasználat tényleges körülményeinek a figyelembevételére, akkor megítélésem szerint helyesebben járunk el, ha eleve lemondunk minden tekintetben az arányok bemutatásáról.

A végső soron referáló neveket tartalmazó családnévek háromféle struktúrában jelentkeznek (az apanévből, patronimikumból alakult családnévek kategóriája alatt tárgyalva lásd pl. KÁLMÁN B. 1961: 32–34, 1989: 74–78, BÁLINT 1963: 10–11, KNEZSA 1965/2003: 265–266, BENKŐ 1967b: 381, FEHÉRTÓI 1969: 9–11, KOROMPAY 1981: 37–38, B. GERGELY 1997b: 20–22, N. FODOR 2007: 117–119, 2010a: 104–106, FARKAS 2010a: 13; a nemzetközi szakirodalomból pedig lásd ehhez pl. KOHLHEIM, R. 1995: 1250). Leggyakrabban önmagában, bármiféle formáns hozzákapcsolása nélkül szerepel az adott névforma családnévként (pl. 1401: Stephanum *Peter*, Z. 5: 233, RMCsSz. 847; 1417/1418: Benedictum *Pete*, RMCsSz. 846).¹⁴³ E struktúra sajátos és ritka altípusaként számolhatunk azokkal a családnévvel, amelyek az apa szerkezetes nevéből magyarázhatók; vö. pl. a fiú neveként szereplő 1399: Abraham *Zekewpether* ... de Bezdeg, io. (Z. 5: 102, FEHÉRTÓI 1969: 141), ahol az apa pedig így ismeretes: 1398: Petrum *Zewke*, io. in Bezdeg (Z. 5: 67, 69, FEHÉRTÓI 1969: 141).¹⁴⁴ Jellegzetes struktúrának tarthatjuk emellett az alakilag jelölt névszerkezeteket is, ahol a névformáns szerepét vagy az *-a/-e/-i* patronimikumképző¹⁴⁵ látja el (pl. 1473: Petri *Lewrincze*, RMCsSz. 985), vagy pedig a *-fi* morfémát találjuk ebben

¹⁴³ Az, hogy a családnév alapjául szolgáló névforma alapnév volt-e (*Péter*) vagy származéknév (*Pete*), belső keletkezésű (*Farkas*) vagy jövevényelem (*Rudolf*), a családnév szempontjából természetesen semmiféle jelentőséggel nem bír. Azt a szembevetendő körülményt ugyanakkor érdemes kiemelni, hogy a családnéveink között messze az egyházi nevekől alakultak vannak túlsúlyban. Ez nyilvánvalóan annak a folyamatnak a szükségszerű következménye, amit a referáló nevek kapcsán felrajzoltunk, s amely a kereszténység által elterjesztett egyházi nevek viszonylag gyors térhódításával van összefüggésben (B. GERGELY 1981: 59, lásd még ehhez KNEZSA 1965/2003: 263).

¹⁴⁴ További e körbe tartozó példák: 1476: Georgius *Kyspal* (RMCsSz. 600), 1484: *Naghpether* Mathyas (RMCsSz. 763) stb. Olykor az apa referáló neve a foglalkozása megjelölésével alkot szerkezetet, s válik családnévvé; vö. pl. 1570: Paulus *Paldeak* (RMCsSz. 814). Ezekben a példákban azonban a szerkezetek minden esetben az apát jelölik meg, szemben a *Pálfi*-féle struktúrákkal, amelyek ebben a szerkezetükben már a fiú megjelölését szolgálják.

¹⁴⁵ A *patronimikumképző* terminus problematikájához lásd KOROMPAY 1981: 37, a *patronimikum* vagy *apanév* fogalmak leegyszerűsítő, összefoglaló jellegéhez pedig SLÍZ 2008a: 472, 2008b: 188, FARKAS 2010a: 14.

a funkcióban (1499: Ladislaus *Petherfy*, H. 1: 384, RMCsSz. 848).¹⁴⁶ A nexus-viszonyok az utóbbi típusokban morfológiai eszközökkel egyértelműen jelölve vannak, de azt, hogy az első esetben, a *Péter*-féle családnevek kapcsán is erre a szemantikai szerepre gondolhatunk, azok az adatok is igazolják, ahol ugyanannak a személynek a neve az oklevelekben kétféle szerkezetben is előfordul: a *Johannes Simonis* ~ *Johannes Symon* adatpár első tagjában az apa neve latin genitívuszi alakban szerepel, és közvetlenül utal az apa-fiú kapcsolatra, ez a viszony az adatpár második tagjában — a magyar forma használatával — jelöletlen (N. FODOR 2007: 117, 2010a: 104).¹⁴⁷ Az okleveles adatok között olyan esetekre is akadhatunk, amelyek az egyazon személyre vonatkozó említésekben a jelöltség különböző szintjein álló névformák (tehát a jelölt és a jelöletlen, illetőleg a kétféle jelölt alak) váltakozását példázzák, jelezve ezek azonos funkcionális értékét: a *Bereczkffy* ~ *Bereczky*, *Thorda* ~ *Thordafy* adatok mindazonáltal FARKAS TAMÁS álláspontja szerint inkább csak alkalmi megnevezéseknek számíthatnak (2010a: 13). Az efféle váltakozásokra egy helyütt KOROMPAY KLÁRA is utal (1981: 38).

A nemzetségek személynévrendszerbeli helyének a kijelölésekor utaltam arra, hogy ez a nexusnévfajta nemcsak hogy ténylegesen, a beszélt nyelv valóságában is létező névfajtaként funkcionált a korai ómagyar kor időszakában, hanem megítélésem szerint elemeket is adott a családnevek kategóriájának. Azt is jeleztem a korábbiakban, hogy a szakirodalom kivételesnek minősíti a nemzetségnév > családnév változási folyamatot, és mindössze néhány esetleg ide tartozó névről tesz említést: pl. *Halom* (pl. 1602: *Halom* Jakab, SzékOkl. 5: 283, RMCsSz. 452; vö. *Halom* székely nemzetség, RMCsSz. 452), *Osl* (pl. 1431/1438: Ladislaum et Johannem *Osl*, H. 2: 266, RMCsSz. 796; vö. 1214/1269: Nicolao de genere *Osl comitis*, UB. 1: 66, ÁSz. 606), *Magor* (pl. 1397: Petrus *Mogor*, Zs. 1: 543, RMCsSz. 742; vö. 1240: veri iobagiones sancti regis ... in comitatu ... Posoniensi ... de generatione *Mogor*, CDES. 2: 51, Sztp. 1: 207, ÁSz. 562), *Pozsony* (1523: Laurencio *Pozon*, SzékOkl. 2: 11, RMCsSz. 873; vö. a székely, marosszéki Adorján nemzetség *Poson* nevű ága, SzékOkl. 5: 66, RMCsSz. 873),

¹⁴⁶ KNEZSA ISTVÁN azon véleményével, miszerint a magyarban nincs olyan képzőelem, amely az egyenesági leszármazást jelölné (1965/2003: 287), a fentiek ismeretében nem érthetünk egyet. Ő maga is említést tesz egyébként a *Jánossi*, *Andrássi*, *Ferencki* típusú családnevek -i képzőjéről, igaz, azt „birtokos képzőnek” minősítve (i. m. 265–266). Más nyelvek ilyen szerepű névformánsaihoz lásd pl. KOHLHEIM, R. 1995: 1250.

¹⁴⁷ A morfológiai szempontú leírások során B. GERGELY PIROSKA célszerűnek látja különbséget tenni a jelentésánál és alakjánál egyaránt motivált nevek, illetőleg a csupán jelentésánál motivált nevek között (1981: 73). Ez az itt tárgyalt nevek szempontjából azt jelenti, hogy míg a *Lőrince*, *Pálfy* típusú nevek alakjánál is motiváltaknak tekinthetők, hiszen morfológiai eszköz is kifejezi a jelentésstruktúrájukat, a *Péter* típusúak csupán jelentésánál minősülnek motivált családneveknek. Az alaki motiváltság (jelöltség) mindamellett persze el is homályosulhat akkor, ha a képző már nem fejezi ki az adott funkciót, és a szemantikai motiváltság is elhalványulhat, ha az adott névforma már nem él referáló névként (pl. *Bartha*).

illetve *Karácsony, Pázmány* (BENKŐ 1949a: 11).¹⁴⁸ A székely nemzetségnevek és más funkciójú személynevek sokágú kapcsolatrendszeréről vallja azt BENKŐ LORÁND, hogy az összefonódó személynévfafták között az elsődlegesség kérdése igen gyakran nem is állapítható meg. Viszonyukat tüzetes családnévvizsgálat dönthetné el, amit azonban a székelység korai történetére jellemző nagy adathiány akadályoz. Az azonban BENKŐ szerint nem lehet kétséges, hogy „azoknak a székely személyneveknek, amelyek akár egyelemű névként, akár már rendszeresen öröklött családnévként székely nemzetségnevekkel azonosak, a régi székely nem- és ágnevekhez és ezáltal a székely nemzetségi szervezethez kapcsolódása teljesen bizonyos, még ha az összekötő szájakat sem időbeli viszonylatukban, sem jellegükben nem is tudjuk részleteiben mindig jól megragadni.” (2003a: 100–101). A nemzetséghez való tartozás motívuma mint családnévalkotó jegy, s a nemzetség-név mint a családnévhez alapul szolgáló lexikális egység főbb jellemzőit tekintve éppen olyan sajátosságokat mutat fel, mint az előzőekben tárgyalt, nexusviszonyt kifejező sajátosságjelölő névből lett családnevek kategóriája. A *Pázmány, Pázmányi*-féle, esetleg nemzetségnévi gyökerű családnevek morfológiai tekintetben a formáns nélküli és a patronimikumképzős struktúrát képviselik.

A szerkezetileg három típusba rendeződő családnevek keletkezéstörténeti síkon sem alkotnak homogén kategóriát, ugyanis az apa (vagy általánosabban: ős) referáló nevéből alakult, nexusviszonyt kifejező sajátosságjelölő névformák három különböző névalkotási folyamat eredményeként jöttek létre: az apanévből metonímiával (*Péter, Szőkepéter, Páldeák*), morfematikai szerkesztéssel (*Lőrinc-e, Balass-a, Ferenc-i*) és szintagmatikus szerkezetként (*Péter-fia, Pál-fi*). Megjegyzem ugyanakkor, hogy a *-fi(a)* lexikális egység funkciója — a sok ilyen szerkezetű családnév miatt — meglehetősen közel került a családnévkepző-formáns szerephez, s bizonyára a sajátos, átmeneti státuszával függ össze, hogy a szakirodalomban is ellentmondásos a megítélése (lásd alább).

1.3. A magyar családnevek rendszere más nyelvek ugyanezen névfajtába tartozó elemeiből is táplálkozik, azaz a magyar családnévállomány szép számban tartalmaz idegen eredetű, *j ö v e v é n y c s a l á d n e v e k e t* is. Az 1983 előtt megjelent személynévtárak és kiegészítő forrásként a budapesti telefonkönyv adataira támaszkodva J. SOLTÉSZ KATALIN a magyar családnevek 40%-át tekinti idegen eredetűnek, és nem tartja szerencsés eljárásnak, ha bármely családnévleixikon a névállomány e gazdag csoportját kirekeszti a „magyar családnevek” kö-

¹⁴⁸ Megjegyzem azonban, hogy *Halom, Pozsony* és *Karácsony* nevű nemzetségről az általam használt forrásmunkák (KARÁCSONYI 1900/2004, ÁSz., SLÍZ 2011b) nem tudnak. KÁZMÉR MIKLÓS a *Karácsony* (pl. 1402: Nicolao Karachon, Z. 5: 280, RMCsSz. 551) és a *Pázmán(yi)* (pl. 1448: Michael Paznan, Z. 9: 191, 1603: Pazmani Peter, RMCsSz. 833–834; vö. 1258: Stephanus filius Mohud de genere Hunt-Paznan, CDES. 2: 412, ÁSz. 621) családneveket apanévi eredetűnek mondja, illetve az utóbbi kapcsán kisebb valószínűséggel a helynévi származás lehetőségével is számol (RMCsSz. 834).

zül (1983: 275). Hasonló okok miatt nem tudott teljesen azonosulni FEHÉRTÓI KATALIN a Régi magyar családnevek szótárának gyakorlatával, amely az idegen eredetű családnevek bemutatásáról — gyakorlati okokból — eleve lemondott, s noha ezt kevésbé róttta fel KÁZMÉR MIKLÓSNak FEHÉRTÓI, azt nem fogadta el, hogy a névmagyarázatokban a szótárba bekerülő családnevek esetleges idegen eredetére nem utalt a szerző, s csak azokat a lehetőségeket vázolta fel, amelyek a magyar eredetet valószínűsítették (1994: 435).

Az idegen eredetű családnevek közé azokat a névformákat soroljuk tehát, amelyek valamely idegen nyelvből mint családnevek kerültek be a magyar névrendszerbe (pl. ném. *Braun, Wolf, Frank, Hoffmann, Kaiser, Wágner* stb., szláv *Novák, Kollár, Szlávik, Gyurkovics, Kriston* stb., román *Marosán, Moldován* stb.; vö. HAJDÚ 2010: 528, illetve a megfelelő szócikkek). Ezeknek az elnevezéseknek a közvetlen származása a jellegzetes névformánsaik révén gyakran igen könnyen felismerhető; vö. pl. német *Lakner, Bauer*, szláv *Bencsik, Lehoczki, Hornyák, Petrik*, rom. *Árgyelán, Marosán* stb. (vö. J. SOLTÉSZ 1983: 273–274, HAJDÚ 2010 megfelelő szócikkei). A magyar családnévrendszerben betöltött pozíciójuk szempontjából azonban e nevek morfológiai szerkezetének nincs különösebb relevanciája, s képzőik is csupán az átadó nyelvekben (a németben, a szlávban, a románban) töltöttek be névformáns szerepet. A magyarban az *Árgyelán, Lehoczki* stb. nevek morfológiailag elemezhetetleneknek minősülnek.¹⁴⁹

Az idegen eredetű családnevek területi jellemzői kapcsán arra a természetes összefüggésre is felhívhatjuk a figyelmet, hogy azokon a vidékeken, ahol a lakosság összetétele etnikai és nyelvi szempontból kevert (vagyis jelentősebb számú német, szláv, román stb. népesség él együtt a magyarsággal), jóval nagyobb arányban találkozunk a családnevek körében is idegen eredetű elemekkel,¹⁵⁰ míg a „színmagyar” vidékeken használatos családnévállománynak alig néhány százalékat tesz ki az idegen eredetű nevek, s azt is a lakosság 1-2%-a viseli csupán (vö. pl. J. SOLTÉSZ 1983: 276–277, ZSEMLYEI 1997, VÖRÖS F. 2004: 296–308, 2010: 85–118).

1.4. A családneveknek minden nyelvben forrásbázisa az adott nyelv szókincse is. Ezt a meglehetősen tág kategóriát azonban természetesen tovább kell szűkíteni, hiszen azok a családnevek, amelyek az adott nyelv valamely más funkciójú személynevéből alakultak névfajtaváltással, a korábban tárgyalt típusokba illeszkednek bele. Itt tehát csupán azok a névformák vehetők

¹⁴⁹ Részben azonban éppen a morfológiai elemeiknek köszönhetően töltenek be a családnevek egyfajta etnikai szimbólum szerepet is (a találó megfogalmazáshoz lásd FARKAS 2014b: 202).

¹⁵⁰ Az idegen nevek egy része persze az ott élő idegen etnikum tagjainak a családneveként jelentkezik csupán (s a névhasználat ezen esetei nyilvánvalóan nem is tartoznak a magyar családnévviselés keretei között tárgyalandó jelenségekhez), részben viszont magyar etnikumhoz tartozó, magyar anyanyelvű személyek elnevezéseiként is előfordulnak.

számításba, amelyek a magyar nyelv közszavaiból vagy helyneveiből közvetlenül alakultak nexusnévvé. Ilyenekkel kizárólagosan a hivatalos családnév-változtatások kapcsán találkozhatunk, olyan neveknél, amelyeknek nincs a természetes családnévrendszerben előzményük. Az efféle, tehát valójában mesterséges családnévek között említhetjük meg például a *Havasi* névformát, vagy a névváltoztatások legnépszerűbb mesterséges családnévét, a *Kárpáti* nevet is (vö. HAJDÚ 2010: 207, 248).¹⁵¹

2. A tulajdonnevek létrejöttében szerepet játszó morfémákat tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy amíg a helynévképzők és a különféle származékneveket létrehozó személynévképzők állománya gazdag, a családneveket, illetve a családnévelőzményeket jellemző névképzés szerényebb eszközrendszert mutat fel: ez ugyanis lényegében kimerül a *Budai*, *Erdélyi*-féle nevek *-i*, illetőleg ennek jóval ritkább *-si* változatában (pl. *Kisfalusi*), a *Lőrince* ~ *Lőrinci*-féle nevek *-i/-e/-a* képzőjében, valamint a *Péterfi*, *Győrfi* típusú nevek átmeneti státuszú *-fi* elemében. Ezek a morfémák tekinthetők tehát a magyar családnevek *n é v f o r m á n s a i n a k*, amelyek közül az utóbbiakra — minthogy szerepük kizárólagosan a nexusjelölés — funkcionális egyneműség jellemző, az *-i* képző ugyanakkor poliszém természetű, hiszen az ómagyar korban aktív melléknévképzőként, sőt ez idő tájt (a családnévelőzmények idején) talán még helynévképzőként is funkcionált.

Ezt a képzőelemet emiatt a szakirodalomban nem tekintik egységesen családnévképzőnek, sőt az a vélekedés az általánosabb, amely a *budai* > *Budai* változással számolva a képzőt a családnévhez (vagy családnévelőzményhez) alapul szolgáló lexikális egység létrehozásában szerepet játszó melléknévképzőként határozza meg, s mint ilyet, a családnévformánsok köréből kirekeszti. Kompromisszumos javaslattal állt elő ebben a kérdésben N. FODOR JÁNOS, aki szintén a fenti változási folyamatot rajzolja ugyan fel, de azt is hozzáteszi, hogy mivel az öröklődő családnévanyagban az *-i* képzős nevek gyakorisága — az *-i* képzős melléknévi származék > családnév változás révén — külön névtípust eredményezett, ennek analógiás hatásával feltétlenül számolnunk kell a családnevek létrejöttének későbbi hullámaiban. „Az *-i* melléknévképző > *-i* családnévképző változás tehát akkor következhet be funkcióváltással, amikor kellő számú mintakövetésre alkalmas elem van a névrendszerben.” (2010a: 118). Az *-i* névformánsként funkcionálását, vagyis a *Buda* helynév > *Budai* sajátosságjelölő név > *Budai* családnév változási folyamatot megítélésem szerint legalább két dolog megnyugtatóan támogatja. Emellett szól egyrészt a helynévből formáns nélkül alakult családnevek típusa, az tudniillik, hogy a *Buda* helynévből nemcsak *Budai*, hanem *Buda*

¹⁵¹ A *Kárpáti* névről mintaszerű esettanulmányt tett közzé FARKAS TAMÁS, amelyben a név születését, művelődéstörténeti hátterét, rendszertani helyét is igyekezett megvilágítani (2007, illetve részben 2014d).

személynevek is keletkeztek, s ezek párhuzamossága a helynévi (s nem a melléknévi) alapszót erősíti a *Budai* névforma esetében is (lásd erről korábban, a sajátosságjelölő nevek kapcsán írottakat).¹⁵² A másik körülmény pedig helyesírási természetű: a névformáns funkció megítélésem szerint abban is testet ölt, hogy a helynév + *-i* képző struktúrájú családnévben a képzőelem igen gyakran jelentkezik *y*-os írásmóddal. Ugyanilyen elkülönülést a többi családnévformáns esetében is megfigyelhetünk: a *ffy* írásmód vagy a *Balassa*, *Balassi*, *Jánossa*, *Andrássi* nevek hosszú mássalhangzós jelölése egyaránt e morféma sajátos funkcionális elkülönülését jelzi. Az *-i* képző családnévformánsi funkciója mellett teszi le a voksát KOROMPAY KLÁRA is (1981: 38). Ezek a helyesírási jellemzők nemcsak a mai családnéveket jellemzik, hanem — és ennek van a mi szempontunkból a nagyobb jelentősége — megfigyelhetők már a családnév kialakulásának időszakában is. A 14–17. századból való adatok mindhárom névstruktúra kapcsán jóval kedveltebbnek mutatják azt az írásmódot, amely a névformáns különállásáról tanúskodik; az *-i* képző kapcsán: 1428: Michael *Apathy* (Z. 8: 358, RMCsSz. 44), 1448: Johannis *Alathky* (Z. 9: 201, RMCsSz. 33), 1453: Francisci *Abay* (Z. 9: 416, RMCsSz. 21), 1455: Petro *Anarchy* (Z. 9: 190, RMCsSz. 38), 1463: Mathie *Alzegy* (Z. 10: 244, RMCsSz. 36), 1475: Michaele *Alfeldy* (Z. 12: 299, RMCsSz. 34), 1477: Benedicto *Arnathy* (Z. 11: 209, RMCsSz. 49), 1483/1483: Ladislaus *Arachay* (Z. 11: 350, RMCsSz. 46), 1495: Martinus *Arokhathy* (RMCsSz. 50), 1499: Matthaeo *Achay* (RMCsSz. 25), 1511: Paulus *Arthandy* (Károlyi 3: 77, RMCsSz. 50), 1530: Petro *Agardy* (RMCsSz. 28); a *-fi* formáns esetében: 1427: *Abaffy* [János] (RMCsSz. 21), 1488: Stephani *Amadeffy* (H. 5: 336, RMCsSz. 37), 1496–1498: *Albertffy* (Cs. 2: 256, RMCsSz. 33), 1507: Franciscus *Appaffy* (Teleki 2: 298, RMCsSz. 44), 1510: *Anthalfy* (Cs. 5: 430, RMCsSz. 42), 1559: Laurencius *Alaffy* (RMCsSz. 32); illetőleg a patronimikumképző kapcsolódásánál: 1487: Petro *Andrassy* (Károlyi 2: 528, RMCsSz. 40), 1517: Michaelis *Andrassa* (PRT. 8: 560, RMCsSz. 40). A névformáns hosszú mássalhangzós kapcsolódása egyébként nemcsak a patronimikumképzővel összefüggésben jelentkezik, hanem az *-i* képzővel álló helynevek esetében is, amennyiben azok *s*-re végződnek; vö. pl. 1431: Georgio *Anyassy* (Z. 8: 450, RMCsSz. 43), 1512: Johanne *Almassy* (RMCsSz. 35), 1525: Ladislao *Aranyassy* (RMCsSz. 48), 1565: Georgium *Agyagossy* (Károlyi 3: 358, RMCsSz. 30), 1525: Thomas *Aythossy* (RMCsSz. 31), 1642: *Arokzalassy* Balint (RMCsSz. 50). Ezek a példák egyébként azt is kiválóan jelzik, hogy egy írástörténeti sajátosság miképpen

¹⁵² Megjegyzem ugyanakkor, hogy e két lehetőség között pusztán a rendszertani leírás kedvéért teszünk efféle különbséget, a konkrét névhasználatban ezek lényegében nem formalizálhatók ilyen merev szétválasztással, s csak annak a körülménynek van jelentősége, hogy a *Buda* helynév, a *budai* melléknév és a *Budai* családnév összefüggése a nyelvhasználók számára egyértelmű.

válhat valamiféle társadalmi presztízst hordozó jellemzővé (lásd ehhez még FARKAS 2014b: 202).

A *-fi* és a patronimikumképző családnévformáns szerepét sokkal kevésbé szokás megkérdőjelezni. Természetükről FARKAS TAMÁS a következőképpen nyilatkozott: „Olyan képzőként, amely nem csupán a családnév alapjául felhasznált nyelvi elem megformálásában, hanem közvetlenül a név megalkotásában játszik szerepet, egyértelműen csak a patronimikumképzőt (*-i*, ill. *-a*, *-e*), mellette pedig az ugyancsak apa-fiú (ill. felmenői, rokon) összetartozásra utaló, a kései ómagyar korra képző szerepűvé váló egykori *-fi* összetételi elemet vehetjük számba.” (2010a: 9). Ebben a véleményben tehát az a felfogás tükröződik, hogy családnévformánsként a *-fi* az elsődleges lexikális névformáns szerepéből ártértékelődve képzőformánssá alakult. Hasonlóan értékeli a formáns történeti hátterét ZELLI GER ERZSÉBET (1991a: 538–539, 1991b: 17–18) és SZEGFÜ MÁRIA is (1992: 315). Abban, hogy a *-fi* szerepe a családnévek (pontosabban az ezek előzményeül szolgáló nexusjelölő sajátosságnevek) létrehozása, nemigen van vita a névkutatók között, abban a tekintetben azonban, hogy a *-fi* utótagként (tehát lexikális elemként) vagy képzőként tölti-e be az említett szerepet, már határozottan megoszlanak a vélemények. Birtokos jelzős szerkezet utótagjának minősíti a *Péterfia*, *Bánfi*, *Pálfi*, *Isvánfi* nevek *-fi(a)* elemét többek között KÁZMÉR MIKLÓS (1987a: 478), N. FODOR JÁNOS (2007: 125–126, 2010a: 110–111), VÖRÖS FERENC (2010: 136, utalva más lehetőségekre és a *-né* formánssal azonos megítélhetőségére), képzőként számol viszont vele például ÖRDÖG FERENC (1991: 489), SZEGFÜ MÁRIA (1992: 315), és képzőszerű utótagként határozza meg végül FEHÉRTÓI KATALIN (1975: 456, bár némely írásában mint utótagról szól róla; vö. pl. 1998: 462).¹⁵³ Megítélésem szerint a *-fi* formáns nyelvi viselkedése azt a felfogást támogatja leginkább, amely szerint ez az elem elsődlegesen utótagként kapcsolódott az adott személynévi lexémához, és lexikális családnévformáns szerepét a névmagyarosítások, névváltoztatások alkalmával nyerte el, amikor is a természetes családnévek mintáját felhasználva *Békefi* típusú neveket hoztak vele létre.

A családnévformánsok eredetéről, funkcionális és alaki elkülönülésük körülményeiről, gyakoriságukról, kronológiai, nyelvföldrajzi és társadalmi jellemzőikről a szakirodalom alapos tájékoztatást nyújt,¹⁵⁴ ezekre azonban itt nem látom

¹⁵³ Hasonló funkciójú névelemnek mondja FEHÉRTÓI KATALIN a *Papuj*, *Koloswy* típusú személynevek *uj* elemét is (ami a szláv *uj*, *uja* ’nagybátya’ szóval azonosítható), ám ezt — minthogy a személyek között tényleges rokonságot egy esetben sem sikerült kimutatnia — csupán logikai úton igyekezett igazolni (1975: 456).

¹⁵⁴ A formánsok alaki és jelentésbeli elkülönüléséhez lásd BENKŐ 1949a: 16, KOROMPAY 1981: 38–39, ÖRDÖG 1991: 490, SZEGFÜ M. 1992: 277, HAJDÚ 2003: 819, N. FODOR 2007: 118, 2010a: 105; illetőleg FARKAS 2010a: 13–14, VÖRÖS F. 2010: 138; gyakoriságukról KNEZSA

szükségesnek kitérni. Mindössze két olyan megállapítást emelek ki, amely névelméleti szempontból is nagy jelentőséggel bír. Érdemes egyrészt a patronimikumképzőkkel összefüggésben — akár etimológiai, akár funkcionális, akár alaktani kérdéseket feszegetünk is — szem előtt tartanunk KOROMPAY KLÁRA figyelmeztetését, azt tudniillik, hogy a magyar patronimikumképzők nem alkotnak különálló, önmagukban vizsgálható, zárt csoportot. „Éppen ellenkezőleg: a velük kapcsolatos kérdések beletorkollanak családnévrendszerünk általános összefüggéseibe, s igen gyakran abban lelik magyarázatukat is.” (1981: 39). Általában a családnévformánsok kapcsán pedig más oldalról arra is utalnunk kell, hogy a családnevek elemeként e formánsok funkciója — bármilyen gyökerekre megy is egyik vagy másik vissza — egységesen a nexusviszonyok jelzése. A funkcionális azonosságukat jól érzékeltetik azok a váltakozások is, amelyek ugyanannak a személynek az (esetleg csupán alkalmi) megjelöléseiben tartalmazzák hol az egyik, hol a másik elemet (pl. *Bereczkffy* ~ *Bereczky*, lásd erről a korábban mondottakat is).

A családnevek és a sajátosságjelölő nevek között — amint ez a rendszertani leírások során is kiderült — igen szoros összefüggések mutatkoznak meg, s ezekre, illetőleg arra, hogy a családnevek kialakulásában a sajátosságjelölő nevek játszhatták a domináns szerepet, az előzményirodalom ugyancsak felhívta a figyelmet, persze sajátosságjelölő nevek helyett a hagyományos terminológia szerint ragadványnevekről szólva (vö. pl. MELICH 1943: 273, BÁRCZI 1958: 139, FEHÉRTÓI 1965: 419, 1969: 5, B. GERGELY 1977: 6). A két névfajta viszonyát B. GERGELY PIROSKA úgy határozta meg, hogy a családneveket az összes személynévfajta közül a legtöbb és a legerősebb szálú kapcsolat egyértelműen a ragadványnevekhez fűzi (1981: 81–82). A fentiekben arra is rámutattunk, hogy még az olyan elnevezések is, amelyek végső soron referáló nevekre mennek vissza, sajátosságjelölő funkción keresztül nyerték el nexusjelölő szerepüket, s váltak családnevekké. Noha a kapcsolat nem egyoldalú, hiszen a családnevekből is keletkezettek sajátosságjelölő nevek (ahogyan ezt az adott névfajta tárgyalásakor említettük), mégis nyilvánvaló, hogy a sajátosságjelölő nevek családnévvé válása a magyar személynévtörténetben ennél jóval erősebb, rendszertanilag meghatározóbb változási folyamat volt.

1965/2003: 265–266; illetőleg KÁZMÉR 1987a: 478, FEHÉRTÓI 1998: 462–463, VÖRÖS F. 2010: 139, FARKAS 2010a: 15; kronológiai viszonyairól pl. FEHÉRTÓI 1969: 11; illetve KNIEZSA 1965/2003: 287, FARKAS 2010a: 15; nyelvföldrajzi sajátosságaikról pl. HAJDÚ 2003: 812, FARKAS 2010a: 15–16, VÖRÖS F. 2010: 137; társadalmi jellemzőikről pedig pl. KNIEZSA 1965/2003: 266, 287, FEHÉRTÓI 1998: 465–466, SLÍZ 2008a: 470, FARKAS 2010a: 16.

2.4. Affektív nevek

2.4.1. Az affektív nevek rendszertani helye és funkcionális kérdései

1. Az affektív nevek funkcionális értékét, kognitív-szemantikai tartalmát a névadó-névhasználó és a megnevezett személy közötti valamilyen érzelmi viszony határozza meg. E személynév-fajta jellegzetesen másodlagos kategóriaként fogható fel, amelynek tagjai bármelyik másik személynév-fajta egyedeiből létrehozhatók, többnyire azok alaki módosításával. Pragmatikai síkon ezért az efféle neveket módosított neveknek is nevezzük. Bennük ugyanakkor az affektív funkció olyan meghatározó módon van jelen, hogy az eredeti (vagyis a hozzájuk alapul szolgáló személynevekre jellemző) funkciókat lényegében teljesen háttérbe szorítja (vö. HOFFMANN 2008: 12, 16).¹⁵⁵ A szakirodalom többnyire a referáló nevekből (vagyis a listanevekből) a becézés szándékával alkotott neveket emeli ki e személynév-fajta elemei közül (pl. *Péter* > *Peti*, *Katalin* > *Kató*, *János* > *Jancsi*),¹⁵⁶ és a további esetekre kevésbé fordít figyelmet, pedig affektív nevek nexus-nevekből (pl. *Sebestyén* > *Sebi*, *Hoffmann* > *Hofi*)¹⁵⁷ és sajátosságjelölő nevekből (pl. egy buta ember ragadványneveként *Tuskó* > *Tuskóci*, illetve egy vastag keretes szemüveget viselő nevéként a *Kobra* > *Kobracsek*) ugyancsak alakulhatnak. Minthogy az affektív nevek a dinamikus, aktív személynév-fajták közé tartoznak, az elemzésük a forrásnév meghatározása mellett elsősorban azoknak a nyelvi eszközöknek a bemutatására irányulhat, amelyeket a közösség a megalkotásukra egy-egy időszakban felhasznál (i. m. 18).

2. A mai személynévhasználatban az affektív funkciójú nevek — a névhasználók közötti erős személyes-érzelmi kapcsolatok miatt — a mindennapi nyelvhasználat különböző szintjein, főképpen a szűkebb társas vagy családi környezetben igen nagy súllyal vannak jelen (vö. pl. BENKŐ 1950c: 335, HAJDÚ 1974: 41–43, 197, 2003: 726–730). Ezt a tapasztalatunkat történeti sikra vetítve ugyancsak azt feltételezhetjük, hogy e névfajta a személynévtörténet és személynévhasználat bármely korszakában — így a mostani vizsgálataink időkereteit adó

¹⁵⁵ Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy természetesen a sajátosságjelölő nevek is hordozhatnak különböző érzelmeket, szociális üzeneteket a névviselő irányába. MINNA SAARELMA azt is hangsúlyozza, hogy az ilyen elnevezések a férfiak megnevezéseként gyakoribbak, és a nevek fele az illető személy megjelenésére, viselkedésére utaló negatív konnotációjú névforma (2013: 129). Minthogy azonban ezekben a nevekben a domináns szerepnek a leíró jelleg mutatkozik, illetőleg keletkezésüket tekintve is elsődleges alakulatok, rendszertani helyüket nem az affektív, hanem a sajátosságjelölő nevek között határozzuk meg.

¹⁵⁶ HAJDÚ MIHÁLY ezt a leszűkítést definícióba is foglalja (2003: 638).

¹⁵⁷ Itt jegyzem meg, hogy a családnevekből alakult affektív nevek strukturális-fonotaktikai mintázata és névalkotási módja feltűnő hasonlóságokat mutat a korai ómagyar kor származékneveinek efféle jellemzőivel (vö. *Petrus* > *Pet-e*, *Pet-ő*, *Benedictus* > *Ben-e*, *Ben-ő*), s legfeljebb az ehhez felhasznált képzőelemek terén mutatkoznak számottevő eltérések.

ómagyar korban is — alapvető szerepű lehetett. Arra ugyanakkor vajmi kevés esélye lehet a személynévtörténet kutatójának, hogy ezt a hipotézist az ómagyar kor viszonylatában tényekkel is alátámaszthassa. A konkrét forrásadatok ugyanis aligha teszik azt lehetővé, hogy mögöttük érzelmi attitűd, affektív funkció nyomára akadassunk. Hiába alapos a gyanúnk tehát arra, hogy az 1293: *Petrus dictus Petheuch* (Gy. 1: 149, ÁSz. 632), 1306: *Petrus filius Petri dicti petune* (A. 1: 115, FEHÉRTÓI 1969: 125), 1353: *Pauli dicti Powch* de Malah (A. 6: 99, FEHÉRTÓI 1969: 128), 1391: *Dominicum alio nomine dako* (Z. 4: 469, FEHÉRTÓI 1969: 81), 1397: *Pauli Paka dicti* (Zs. 1: 535/4858, FEHÉRTÓI 1969: 123) *Petheuch*, *Petune*, *Powch*, *Dako*, *Paka* névformái affektív funkciójú személynevek (is) lehettek, ha ezt alátámasztani közvetlen módon nem, legfeljebb általános érvekkel tudjuk. Egy-két, ebben a tekintetben kivételesen informatív — és talán némi általánosításra is lehetőséget nyújtó — adatra ugyanakkor szerencsés véletlenek folytán néha mégis rábukkanhatunk. A következőkben ezek köréből emelek ki néhány jellemző példát.

Olykor például az a körülmény hoz elénk nem is remélt, ám nagyon értékes információkat, hogy egy-egy személyre több okiratban is történik utalás, s ezekben az illető eltérő névemlítésekkel szerepel. Talán affektív funkciójú nevet rejtenek, azaz a becézés nyomára vezetnek a korábban már idézett 1372: *Bagich*, 1373: *Margareta*, 1374: *Magich*, 1375: *Magdalena* adatsor egyes névformái (BERRÁR 1952: 55). E nevek közül ugyanis a *Magics*-ot vélhetően a *Magdalena* származékneveként használták a korban, de a becéző szerepe — noha valószínűsíteni lehet — nem igazolható. A *Bagics* esete azonban más: e névalak ugyanis aligha keletkezhetett másképpen, mint a *Magics* ikerítéses párjaként, s ehhez így az affektív szerepet nagyobb kockázat nélkül hozzákapcsolhatjuk. Vélhetően a tényleges affektív funkciót érhetjük tetten a következő adatsorban is: 1315: *Ladizlaus*, 1320: *Lach*, 1321: *Lachk* (RÁCZ E. 1956a: 138), ahol a *Ladislaus* mint latinul szereplő standard oklevélforma mellett a *Lac* és a *Lack* származéknev használata az illető személy megjelöléseként.¹⁵⁸ Azt pedig a mai személynévhasználatból tudjuk, hogy a többféle képzett alak vagy származéknev egyidejű jelentkezése jó esélyekkel jár együtt (legalább az egyik esetében) a becéző funkcióval is. Ugyanígy értékes adatra akadunk az 1525. évből, a korábban más vonatkozásban már szintén idézett *Katherina* – *Kathko* példájában is: „nobilis condam domine *Katherine* alias *Czompokathko* vocate filie olim Iohannis similiter *Czompo*” (N. FODOR 2010a: 141).

Néha még a — lejegyzők kezét a nevek oklevélbeli rögzítésében a személynevekénél jóval szigorúbban megkötő — helynevek szerkezete is bepillantást enged a korszak affektív neveinek tárházába. Az például, hogy a Zala megyei *Jakabfal-*

¹⁵⁸ Ez utóbbiak bármelyikét latinizálhatta egyébként az oklevélíró a *Ladislaus* formával (lásd erről alább).

va egy ízben *Jakusfalva*-ként tűnik fel az oklevelekben (1372: *Jakusfolua*, 1478: *Jakabfalwa*, p., Cs. 3: 65), vélhetően arról árulkodik, hogy a falu birtokosát „hivatalos” referáló nevén *Jakab*-nak nevezték ugyan, de a ténylegesen funkcionáló, beszélt nyelvben használatos neve sokkal inkább a *Jakus* lehetett (további hasonló példákhoz lásd még MELICH 1914: 24 is).

2.4.2. Az affektív nevek morfológiai, alakszerkezeti jellemzői

1. A névfunkció felderítésének a nehézségei, az tehát, hogy a forrásokban ránk maradt *Jákó*, *Mike*, *Petes*, *Pénteka* stb. személynevek affektív, referáló vagy sajátosságjelölő funkciójáról — információk híján — többnyire nem mondhatunk határozott véleményt, azzal is együtt jár, hogy a konkrét esetekben a képzők funkciójáról sem nyilatkozhatunk egyértelműen.¹⁵⁹ A névfunkciót ugyanakkor minden esetben el kell választani a morfológiai szerkezet kérdésétől, az ugyanis, ha a funkcionális és az alaki vizsgálat egybecsúszik, hibás, ellentmondásos megállapításokhoz vezethet.¹⁶⁰ Az affektív funkció kifejezését például többféle morfológiai eszköz is elláthatja ma is, és elláthatta az ómagyar korban is. Közöttük a két legjelentősebb eljárásnak a név megrövidítését (pl. 1211: *ioubagiones* ... *Pet filius Warou*, PRT. 10: 507, ÁSz. 627; 1211: *Simon filius Jac*, PRT. 10: 507, ÁSz. 401),¹⁶¹ illetőleg a képzést tekinthetjük:¹⁶² az utóbbi megvalósulhat a rövidített (pl. 1256: *Almus*, *Petew*, *Wancha* ... *iobagiones castri Jawriensis*, H. 3: 20, ÁSz. 632; 1244/1346: *uxor Jakou comitis*, H. 6: 44, ÁSz. 401) és a teljes személynévi tőhöz kapcsolódóan is (pl. 1273: *Peterke filiorum Petres de Nempty*, H. 8: 151, Sztp. 2/2–3: 49, ÁSz. 631; 1231: *ancille*: ... *Penteca*, *Kathe*, *Vtalov*,

¹⁵⁹ Egy-egy képzett személynév kapcsán még annak a lehetősége is felmerült, hogy esetükben a képző funkciója a nemi jelleg kifejezése is lehetett. Erre utalt BERRÁR JOLÁN akkor, amikor azt hangsúlyozta, hogy míg a képző nélküli *Péntek*, *Szombat*, *Karácsony* névformák csak férfinevekként adathatók, a képzővel álló *Pénteka*, *Szombatka*, *Karácsonya* egytől egyig nők neveiként szerepelnek a forrásokban (1952: 63). A női nevek lehetséges névformánsairól J. SOLTÉSZ KATALIN is említést tesz (1979: 19).

¹⁶⁰ Ez a gondolat RÁCZ ENDRE írásaiban is megjelenik (vö. pl. 1960: 147).

¹⁶¹ A névrövidítés szakirodalmához lásd pl. PAIS 1925: 110–111, MIKESY 1949: 260, BENKŐ 1950b: 230–233, 1967b: 379, RÁCZ E. 1966, 1967: 294 stb., illetőleg a tudománytörténeti összefoglalás szándékával is HAJDÚ 2003: 639–648. Noha a névrövidítés az általános szakirodalmi vélemény szerint a 14. századig volt produktív névalkotási eljárás (vö. pl. RÁCZ E. 1956a: 138), néhány nyelvújrásban (pl. a halmági, szakadati, csángó nyelvújrásszigeten) az affektív funkciónak ma is ez az egyik legjellegzetesebb kifejezőeszköze (RÁCZ E. 1966: 408–411; az újabb kori névrövidítésekhez és az azokat inspiráló tényezőkhöz lásd még 1967: 294 is).

¹⁶² A képzés rendkívül gazdag szakirodalmából általánosságban csupán néhány, elméleti szempontból is jelentősebb munkára utalok: D. BARTHA 1958, B. LŐRINCZY 1962, SZEGFÜ M. 1991, 1992, HAJDÚ 1974, 2003: 649–699, MOZGA 2013; de a fentiekben, egy-egy problémakör kapcsán természetesen további írásokról is igyekszem említést tenni.

MES. 1: 280, ÁSz. 624).¹⁶³ Ismételten jelzem ugyanakkor, hogy az említett személynévi adatok névfunkciója a források fényében többnyire nem igazolható, s az affektív szereppel esetükben — akár a névrövidítés, akár a képzés kapcsán — csak mint az egyik lehetőséggel számolhatunk.¹⁶⁴ Ezt a megszorítást az itt következő fejezet egészében érvényesnek kell tekintenünk még akkor is, ha a továbbiakban ezt nem is hangsúlyozom minden esetben. Azt az eljárást találtam ugyanis célszerűnek, hogy valamennyi olyan (akár funkcionális, akár morfológiai) kérdésre, amely a képzéssel mint morfológiai eljárással összefüggésben áll, egy helyen térjek ki. Erre pedig azért az affektív funkció mutatkozott a leginkább alkalmasnak, mert az itt előkerülő jelenségek mindegyike bizonyosan szerepet játszott az affektív nevek létrehozásában is, noha adott esetben emellett valamely névben más funkciót is betölthetett.

A névrövidítés és a névképzés szerepkörének sajátos egymásra rétegződését vetette fel újabb kori, képzéssel kapcsolatos jelenségek magyarázatára egy írásában SZABÓ T. ATTILA. Elképzelhetőnek tartotta ugyanis, hogy a modern kori affektív nevek alkotásában a rövidült töből való továbbképzés kedvező lehetőségét éppen az teremtette meg, hogy már az ómagyar korban is voltak névvégi rövidüléssel alakult személynévi származékok. „Eredetileg az ilyen rövidült nevek alkalmasint közömbös hangulatú, de csak bizalmasabb körben megszólításkor használt névalakulatok lehettek, s ha idővel éppen az ilyen természetű használat miatt a teljes név ellentettségében becejellegűeknek tekinthették is őket, a mindennapi használatban becejellegük annyira meggyengülhetett, hogy szükségessé válhatott a gyöngédítő jellegnek a korabeli élő becézőképzőkkel való erősítése, fokozása.” (1966/1972: 326). Noha ezt a fajta funkcionális egymásra épülést igazolni nem tudjuk, az igencsak feltűnő, hogy a képzők kapcsolódásában — a jövevényszemélynevek származékait tekintve legalábbis — jelentős arányeltolódást tapasztalunk a rövidített személynévi töből való névképzés javára. Ez azt

¹⁶³ A morfológiai eszközök között további, ám az ómagyar kor időszakában kevésbé jelentős eljárásokat is megemlíthetünk. Az ikerítésről például azt tartja a szakirodalom, hogy a 17. század előtről nemigen idézhetők e körbe tartozó esetek, de a korábban említett *Bagics* névforma erre rácáfolni látszik. Az azonban kétségtelen, hogy az ikerítés az ómagyar kor évszázadaiban alig játszhatott érdemleges névalkotó szerepet, s arra pedig, hogy ezeknek az ikerítményeknek a nyomára akadhasunk, még kevésbé vannak lehetőségeink (az ikerítésről mint névalkotási módokról lásd pl. MELICH 1914: 12–13, TOLNAI 1927: 172, RÁCZ E. 1956b, 1960: 146, 1967: 295, KÁLMÁN B. 1989: 62, ZELLIGER 1991a: 537, 1991b: 15–16, HAJDÚ 2003: 705–707 stb., a tudománytörténeti összefoglalásához pedig SZIKSZAINÉ 1999). A további, ugyancsak ritkább névalkotási módokhoz lásd SZABÓ T. A. 1966/1972: 319–320, HAJDÚ 2003: 699–718.

¹⁶⁴ Azt sem tartom lehetetlennek, hogy az egyik személynek a *Petke* éppenséggel a referáló neve volt, míg a másíknak, egy *Péter* referáló névvel megjelölt személynek pedig az affektív neve. Ahogyan a mai személynévhasználatban is találunk erre analóg példákat, lásd pl. a *Kata*, *Gergő*, *Lili* nevek affektív használata mellett az ezekben a formákban anyakönyvezett referáló neveket is.

jelenti tehát, hogy például a *Petrus* ~ *Péter* referáló név kapcsán összességében jóval gyakoribb az olyan képzős forma, amely a *Pet-* ~ *Petr-* rövidített tőből származik (pl. *Pete*, *Peta*, *Petke*; *Petre*, *Petra*, *Petres*), mint az olyan, amely a *Peter* alapnévből alakult (pl. *Peterke*). Ennek kapcsán azt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez az összefüggés csak a jövevényszemélynevekre (főleg az egyházi latin eredetű referáló nevekre) érvényes, a magyar közszoí előzményből lett személynevek másodlagos képzésénél (pl. *Fehéra*, *Pénteka*, *Szombatka*, *Farkasd*, *Hitvánd* stb.) a névrövidítésre nemigen ismerünk igazolható példákat.¹⁶⁵

1.1. A névrövidítés mint névalkotási mód RÁ CZ ENDRE szerint szinte nemzetközi eljárásnak is tekinthető, hiszen megvan a németben, egyes szláv nyelvekben, az angolban, a spanyolban (1966: 408, lásd még ehhez SMART 1995: 784, SAARELMA 2013: 147). Részben ehhez a gondolathoz csatlakozva, de annak a fényében is, amire fentebb utaltam, hogy tudniillik a magyar névrendszerben a közszoí eredetű neveknél láthatóan nem alakultak ki rövidített származéknevek, és esetükben a képzők sem a rövidített, hanem a teljes személynévformához kapcsolódtak, a névrövidítés történetét FEHÉRTÓI KATALIN ártértékelendőnek tartja, és ebben nagyobb súllyal számol az idegen nyelvi (német, szláv) hatás szerepével is (1997d: 104).

Mielőtt az idegen nyelvi minta lehetőségét mérlegelnénk, utalnunk kell ezzel is összefüggésben BENKŐ LORÁND azon megfigyelésére, miszerint „Az Árpád-kori magyar névanyag egyik jellegzetes típusát alkotják azok az ismeretlen, megfejthetetlen eredetű egytagú zárt személynevek, amelyek valószínűleg egy ősi magyar névtípus kihalófélben levő maradványai.”: *Bed*, *Bek*, *Bod*, *Csom*, *Kob*, *Mok*, *Pat*; ezek a névalakok olykor képzőkkel: *Beke*, *Boda*, *Bodos*, *Csoma*, *Moksa*, máskor pedig a minden bizonnyal etimologikus véghangzóval szerepelnek: *Kaku*, *Beku*, *Budi*, *Bedu*, *Mocu* stb. Ezt a névtípust BENKŐ LORÁND egy ősmagyar névalkotási mód örökségének tartja, amely a 11–13. században még igen eleven volt (1950a: 21, 1950b: 233, 1992: 64, de hasonlóan nyilatkozik az efféle névalakokról BÁRCZI GÉZA is, 1958: 130).¹⁶⁶ Ezek az elnevezések — akár belső névalkotási folyamat eredményeként, akár más nyelvekből való átvétellel keletkeztek — feltétlenül analógiaként szolgáltak az egyházi latin személyneveknek a magyar névrendszerbe (névrövidítéssel, névképzéssel) történő integrálódásához

¹⁶⁵ E nevek persze az adott közszoóból is alakulhattak képzéssel (pl. *hitvány* > *Hitvánd*), s akkor mint elsődleges személynévformák sajátosságfunkciójú nevekként jöttek létre, de esetükben a személynévi szerepű *Farkas*, *Szombat* stb. elnevezések továbbképzésének (azaz a másodlagos névképzésnek) a lehetősége sem vethető el.

¹⁶⁶ GYÖRFFY GYÖRGY szkeptikus, de egyúttal igen szellemes megjegyzése szerint az efféle személynév-alakulatok szláv, germán vagy román nevek közé sorolása „a nyelvész névtár-ismeretétől függ” (1996: 462), amiből névtani tanulságként pedig az adódik, hogy „szótárazással minden s mindennek az ellenkezője is megmagyarázható” (i. m. 467).

is, de az sem lenne meglepő, ha egy átfogó vizsgálat során jó néhányukról kiderülne, hogy esetleg ez utóbbi névalkotási eljárással (is) kapcsolatba hozható.

Az idegen minta szerepével kapcsolatban MELICH JÁNOS más (határozottabb) véleményt képvisel. Azt hangsúlyozza, hogy azok a névalkotási módok (a rövidítés mellett a képzés, ikerítés), amelyeket a magyarban származéknevek alkotására felhasználtak, aligha idegen nyelvi hatás alatt keletkeztek (1914: 13). Én magam is úgy gondolom, hogy ezek a jellegzetes morfológiai megoldások inkább tekinthetők univerzális névalkotási eljárásoknak, s nem feltétlenül kell bennük idegen nyelvi hatást gyanítani pusztán azért, mert a magyarság szomszédságában élő népeknél is gyakori jelenségnek számítanak. A külső tényezők, az idegen nyelvi befolyás szerepét olyan névadási módok kapcsán lehet talán nagyobb valószínűséggel feltenni, amelyek a magyar társadalomban eleinte bizonyos rétegek névhasználati szokásaira voltak jellemzőek, illetve jellegükben is kevésbé tudtak a magyar szóalkotási módok közé szervesen beilleszkedni. Későbbi időszakok példáit idézve azt látjuk, hogy a német referáló nevekből alakított *Anton > Tóni*, *Elisabeth > Betti*, *Maria > Ria*, *Ignaz > Náci* típusú affektív neveket például nálunk a városi, főleg a pesti német polgárság terjesztette el, s ezek analógiájára a magyarban is alakultak — tipikusan a polgári társadalom termékeiként — *Ödön > Dönci*, *Albert > Bertus*, *Amália > Máli-féle* affektív alakok (vö. pl. BENKŐ 1950c: 339, BERRÁR 1952: 54, illetve CSEFKÓ 1929: 368–369).

1.2. A személynév-történeti szakirodalomban a két morfológiai megoldás, a névrövidítés és a képzés közül a *k é p z é s* részesült a lényegesen nagyobb figyelemben, és a rövidítés is rendre ezzel kapcsolatban kerül elő. Noha a személynévképzés mint névalkotási eljárás — rendszertani, etimológiai tekintetben — támaszkodhat egyfelől a nyelvben meglévő személynévi funkciójú elemek állományára, másfelől pedig a nyelv teljes szókincsére, az affektív nevek létrehozásában természetesen csakis az olyan képzőelemek vehetnek részt, amelyek — mint fentebb is jeleztem — már meglévő, más funkciójú személynév-fajták egyedeihez járulnak. Itt tehát a névképzés kérdését jórészt ilyen, szűkebb értelemben értem, de alkalmanként utalok az *erő >> Erős*-féle képzett névalakok helyzetére is.

Az egyes szakmunkákban a *Péterke*, *Pető* névformák *-ke*, *-ő* elemének a megítélése nem egységes. A legáltalánosabb nézet szerint az őmagyar korban ezek kicsinyítő-becéző szerepet tölthettek be: ezt vallotta például MELICH JÁNOS (1914, a funkciót *becéztetés*-ként jelölve meg), BÁRCZI GÉZA (1967: 379–380), KÁLMÁN BÉLA (1989: 63–64), D. BARTHA KATALIN (1958: 103–118), illetőleg FEHÉRTÓI KATALIN (1969) is. Személynévképzésről mint funkcióról szól viszont a történeti grammatikában az e fejezetet író SZEGFÜ MÁRIA, aki azonban azt is hangsúlyozza, hogy az ősmagyar és a korai őmagyar kor időszakában „a személynévképzés és a becézés funkciója nem vált szét” (1991: 250). A kései őmagyar korig e formánsok elsődleges szerepe megítélése szerint az volt, hogy elősegítsék a tulajdonnévvé, konkrétan a referáló vagy sajátosságjelölő névvé válást, és ehhez tár-

sulhatott egyidejűleg a becézés funkciója, a „kedveskedő képesség” is. Arra is felhívja továbbá a figyelmet, hogy az idegen eredetű, a magyarban képzőt kapó nevek nyelvi szerepe teljesen megegyezett a magyar képzett nevékével (nem arról van tehát szó, hogy ezeknek inkább lett volna becéző szerepük), a formánsok azt segítették elő, hogy az idegen elemek belesimuljanak a magyar névrendszerbe (i. h.).

Anélkül, hogy az ómagyar kori személynévképzők és képzett személynevek teljes körű szisztematikus feldolgozását elvégeznénk, s az egyes képzők egymással való kapcsolatait, rendszertani helyét kijelölnénk, ebben a funkciót érintő kérdésben nem foglалhatunk a fent írottaknál pontosabban és megalapozottabban állást.¹⁶⁷ Egy efféle feldolgozáshoz — amint azt MOZGA EVELIN is kiemelte (2013: 154) — a korszerű adatkezelési technológiák ma már számos új lehetőséget kínálnak, de ennek hasznosítása mellett a képzős személynevek vizsgálatának elméleti-módszertani megújítására is szükség van, mégpedig olyan módon, hogy annak alapelvei, metódusai az ómagyar kori személynévrendszer funkcionális szemléletű leírásához szervesen illeszkedjenek, de az is elengedhetetlen, hogy a képzés mint szó- és névalkotási mód újraértékelésekor a két leglényegesebb fogalomnak, a produktitásnak és az analógiának a legfrissebb, szintén funkcionális keretben történő megközelítését ugyancsak figyelembe vegyük (ez utóbbihoz lásd LADÁNYI 2007). A funkcionális megközelítés szempontjából e feldolgozás alapköveit néhány lehetséges sarokpont rögzítésével már e helyütt is lefektethetjük.

Úgy tűnik egyrészt, hogy a fentebb említett két jelentős morfológiai eszköz, a névrövidítés és a névképzés az Árpád-kor időszakában funkcióját tekintve a jövevényneveket érintően nemigen különbözött egymástól, azaz a *Pet* és a *Pető*, *Pete* névformák ugyanolyan funkcionális értékkel rendelkeztek, s származéknevekként a viszonyuk a latin *Petrus* > magyar *Péter* alapnévhez is teljesen azonos lehetett. Ennek alapján pedig azt a lehetőséget is fölvehetjük, hogy a névrövidítés mint névalkotási mód akár úgy is definiálható, mint a névképzés egyik (valójában morféma nélküli) altípusa. E felvetést mérlegre téve azt is látnunk kell, hogy mindkét morfológiai eszköz fontos szerepet játszott a jövevény személyneveknek, elsősorban az egyházi latin eredetű referáló neveknek a magyar személynévrendszerbe történő beillesztésében. A két névalkotási eljárásnak erre a kétségkívül meglévő adaptációs szerepére ugyanakkor az ős- és ómagyar kori belső keletkezésű névalakok fonotaktikai és morfológiai mintája is minden bizonnyal hatással lehetett (lásd ehhez még MOZGA 2013: 158–159).¹⁶⁸

¹⁶⁷ A helynévképzőkről és általában a helynévképzésről nemrégiben BÉNYEI ÁGNES jelentetett meg monográfiát (2012). A személynévképzők problematikáját feldolgozó összefoglalás e munka testvérköteteként születhet meg.

¹⁶⁸ A kétszótagos fonotaktikai minta a származéknevek fonológiai-morfológiai struktúrájában a legkorábbi időktől kezdve máig meghatározónak látszik.

2. Ezt a gondolatmenetet nemigen fűzhetjük tovább anélkül, hogy az a l a p - n é v és a s z á r m a z é k n é v viszonyát névelméleti síkon ne tisztáznánk. A két terminus viszonyfogalomként, csakis egymással szoros összefüggésben, tulajdonképpen egymást kölcsönösen meghatározva értelmezhető. Alapnévnek nevezek ennek értelmében minden olyan személynév alakot, amelyből különböző névalkotási eljárásokkal újabb személynévformák alakulnak; származéknévnek minősülnek viszont azok a személynévek, amelyek valamely más, ugyancsak személynévi funkciójú tulajdonnévből másodlagosan, különböző névalkotási módok révén mint az alapul szolgáló névforma származékai keletkeztek. Az alábbiakban a fogalompár használatát egyetlen személynévbokor elemeinek, a latin *Petrus* névvel etimológiai összefüggésben lévő magyar személynévformáknak a segítségével kívánom konkrétan is megvilágítani. Mielőtt azonban ezt megtenném, néhány fontos megállapítást a személynév-történeti szakirodalomból előre bocsátok.

Az általam alapnévnek és származéknévnek tekintett névformákat a szakirodalomban — nem feltétlenül terminusként — rendszerint az *alpnév* vagy *alpnalak*, *teljesebb alak*, illetőleg a *becéző* vagy *egyéb változat*, *névváltozat* fogalmakkal nevezik meg a kutatók, s a viszonyukról azt tartják, hogy egy-egy gyakoribb névnek (többnyire referáló szerepű egyházi latin személynévnek) egész sor származéka is kialakulhatott (RÁCZ E. 1956a: 133, 135, KÁLMÁN B. 1961: 34, B. LŐRINCZY 1962: 24, BENKŐ 1967b: 384, FEHÉRTÓI 1968: 321, 1981: 5–7, HAJDÚ 1974: 38–39, 41–42, 2003: 638, KOROMPAY 1978: 56, 1980: 519, SLÍZ 2011a: 49), s ebben a tekintetben a férfi és női nevek viselkedése között nincsenek különbségek (az utóbbiakhoz lásd pl. BERRÁR 1949).¹⁶⁹ Ez a jelenség ugyanakkor nemcsak az egyházi latin eredetű referáló nevek kapcsán érhető tetten (noha kétségtávol ott a legszembetűnőbb), hanem a szláv vagy német jövevényszemélynévek körében is megfigyelhetjük. FEHÉRTÓI KATALIN a szláv *Budimir* névvel kapcsolatba hozható származékok kérdésében utal azonban arra a problémára, hogy ezek a *Bud-* ~ *Bod-* kezdetű névformák a magyarban és a szlávban az adott névalakítási folyamatok révén egyaránt létrejöttek (1981: 7). BERRÁR JOLÁN pedig a német *Kunigunda* számos, vélhetően a német névhasználatban kialakult származékát mutatja be, amelyek közül némelyek (pl. a *Kinge*) a magyarban is meghonosodtak (1949). Mindez az alábbi következményekkel jár együtt.

A személynévképzők és a képzett személynévek vizsgálatát jelentős mértékben megnehezítheti az a körülmény, hogy számos névformáns a magyar és a szláv nevekben is előfordul, s ezeknek ilyen módon nemcsak a morfológiai leírása, hanem általában a keletkezéstörténeti értékelése is bizonytalan. Ezekről a nevekről köny-

¹⁶⁹ Az általam javasolt *alpnév* – *származéknév* fogalompár is megjelenik az előzményirodalomban: RÁCZ ENDRE például használja e terminusokat, anélkül azonban, hogy definiálná őket (1960: 147, 1967: 296). Más munkájában az *alapszó* – *származékszó* fogalmak is helyet kapnak, ám ugyancsak definíció nélkül (1970: 125).

nyen kiderülhet ugyanis, hogy azok a maguk morfológiai összetettségében kerültek át valamely szláv nyelvből (vö. B. LÖRINCZY 1962: 26, lásd még BENKŐ 1950c: 336, 339, RÁCZ E. 1960: 146, KNIEZSA 1965/2003: 276, 280–281, 288–289, J. SOLTÉSZ 1983: 274, FEHÉRTÓI 1981: 8, 1992: 55, 1997a: 73, 1997d: 104, 1999), ám „omagyar kori őseink tudatában ezek a készen kapott idegen nevek és a magyar alkotások, következésképpen a rajtuk lévő képzők is, teljesen összekeveredtek” (B. LÖRINCZY 1962: 116, lásd még FEHÉRTÓI 2006: 329). Máshová téve a hangsúlyokat viszont ez a nyelvek közötti képzőtörténeti kapcsolat azt is eredményezheti, hogy bizonyos képzőelemek (pl. *-ka/-ke*, *-kó/-kő*, *-csa/-cse*) elterjedéséhez az is hozzájárulhatott, hogy az adott morféma a szláv nyelvekben is produktív személynévképzőként funkcionált, s a magyar formáns pozícióját a nyelvünkbe átkerülő szláv képzett nevek is erősíthették (vö. SZEGFÜ M. 1991: 253).

Az alapnév és a származéknév viszonyában azonban másféle nehézségekkel is kénytelenek vagyunk szembenézni: nem minden esetben könnyű ugyanis egy-egy származéknévről megállapítani azt, hogy mely alapnévhez kapcsolható. Ilyen esetekben többnyire az okozza a problémát, hogy egyidejűleg több alapnév is szóba jöhet előzményként, mint például a *Mikó* esetében, amelynek az alapneveként a *Mihály* és a *Miklós* egyaránt felvethető (RÁCZ E. 1946: 52–53). És noha némely adatok arra utalnak, hogy ez a névforma a *Miklós* rövidített és képzett származéka lehetett inkább etimológiai tekintetben (vö. pl. 1333: comes *Nicolaus* de Barcha ... pro dicto *Micow* de Barcha, A. 3: 11, SLÍZ 2011b: 353), később, a *-kó* képző elterjedésével ez a névforma a *Mike*, *Mika* társaként a *Mihály* származékeveinek sorába is beilleszkedett (vö. RÁCZ E. 1946: 53). Hangtani és névgyakorisági megfontolások alapján tekintette inkább a *József* (régén *Izsép* ~ *Izsip* is) alapnév származékaként az *Izsó* személynevet BENKŐ LORÁND, s hozott érveket az *Esau*-val való kapcsolata ellen (1948: 56–57, lásd még KOROMPAY 1980: 521). Más esetekben pedig az egyes kutatók által feltételezett alapnév és származéknév viszonya éppenséggel cáfolható: az 1331: *Farkasius dictus Fokou* adat (A. 2: 546, SLÍZ 2011b: 132) *Fakó* megnevezését WERTNER MÓR úgy tekinti, hogy az a *Farkas* származéka lehet (1915). Ezt a felvetést azonban hangtani érvek alapján RÁCZ ENDRE nem tartja valószínűnek, s a szinonim nevekhez alapul szerinte az szolgált, hogy a *fukó* > *fokó* > *fakó* a farkas és a kutya közös neveként lehetett a korban használatban (1946: 53, lásd még 1956a: 137, illetve SLÍZ 2008c: 127, 2011a: 181, 69. láb.).

Fontos elméleti kérdésként fogalmazható meg továbbá az is, hogy számolnunk kell-e az alapnév és a származéknév relációjában azokkal az egyáltalán nem csekély számú magyarban keletkezett, közszoói eredetű személynevekkel (pl. *Gungus*, *Gungud*, *Gungh* < *gyöngy*, *Sumus*, *Somod*, *Sumug*, *Som* < *som*), amelyek ugyanazon alapszó személynévi származékaiként jöttek létre, s közöttük vannak képző nélküli és képzős alakok egyaránt (vö. B. LÖRINCZY 1958: 524–525).

Megítélésem szerint akkor járunk el következetesen, ha az alapnév és a származéknév kapcsolatában ezektől a névformáktól eltekintünk, a definíció értelmében ugyanis a származéknév közé csak olyan névalakok tartozhatnak, amelyek személynévi lexémából alakultak annak különféle alaki módosulásaival. A fenti példák körében a *Somos*, *Somod* személynév csak abban az esetben minősülhet származéknévnek, ha a *Som* személynévből és nem a *som* növénynévből keletkezett. Ennek eldöntésére azonban a legtöbb esetben nincs lehetőségünk.¹⁷⁰

Itt kell kitérnünk arra a felvetésre, miszerint a képzett nevek értékelésében is alkalmazható egyfajta skaláris szemlélet. Ezt az -s ~ -cs képzős, közszoói eredetű nevek példáján B. LŐRINCZY ÉVA meggyőzően igazolta, gondolatmenetét — szemléletbeli korszerűsége okán — hosszabban is érdemes idézni. Kifejtette, hogy bizonyos személynévi elemek — az egyik pólust képviselve — meglehetősen közel állnak a jövevényszemélynevekhez, vagyis ahhoz, hogy „tisztán” referáló nevekként pusztán azonosító jelleggel rendelkezzenek: a *Ban*, *Banus*, *Bansa*, *Bana*, *Band*, *Bank* < *bán*; *Eb*, *Ebus*, *Ebed* < *eb* nevek például kétségtelenül sok rokon vonást mutatnak a *Pet*, *Petes*, *Peted*, *Pete* < *Pet*- típusú származéknévvel. A másik pólus körül sűrűsödő közszoói eredetű személynevekre viszont inkább közszoói sajátosságok jellemzőek: a *Hotolmos*, *Scekeres* névformák, mint-hogy képzőjüket már közszoóként is viselték, személynévként nem sorolhatók a képzett nevek közé. A *Banus*-féle személynevek — közszoói alapszavuk ellenére — alaki és szemantikai jellemzőiket tekintve is eltávolodtak a *Horogus*-féléktől, és kerültek egyre közelebb a jövevénynévi alapszóból lett *Petus*-félékhez. B. LŐRINCZY felfogása szerint a különböző etimológiai rétegekből táplálkozó *Banus*, illetőleg *Petus*-féle nevek története tehát össze is fonódhatott, s ez a keveredés az alapszó eredeti közszoói jelentéstartalmának elmosódásával is együtt járt, aminek folytán ezek a névalakulatok éppen olyan identifikáló nevekké (az általam használt fogalmi mező szerint: referáló nevekké) válhattak, mint a magyar névhasználó közösség számára ismeretlen jelentéstartalmú jövevényszemélynevek, illetőleg a belőlük lett származéknév. Annak a kiderítése ugyanakkor, hogy akkor, amikor valakit *Banus*-nak neveztek el, milyen szándékok, motívumok játszottak ebben szerepet, vagyis hogy a névadás pillanatában számoltak-e a névadók az adott lexéma közszoói jelentésével vagy sem, lehetetlen, „naiv” vállalkozás lenne. A különféle rétegek állandó kölcsönhatásban álltak egymással, egyik kategóriából a másikba való átfejlődések, jelentéselmosódások bizonyára sűrűn előfordultak. Mindez pedig a képzők kapcsán azzal a következménnyel is jár, hogy ha e különböző eredetű, de fejlődésükben egymáshoz kapcsolódó nevek összekeveredhettek, akkor a képzők funkciójában sem lehetett lényeges különbség. Ez B. LŐRINCZY ÉVA szerint már csak azért is valószínű, mert az egy ideig két külön síkon haladó, tehát a közszoóból alakult és a jövevényszemélynevek

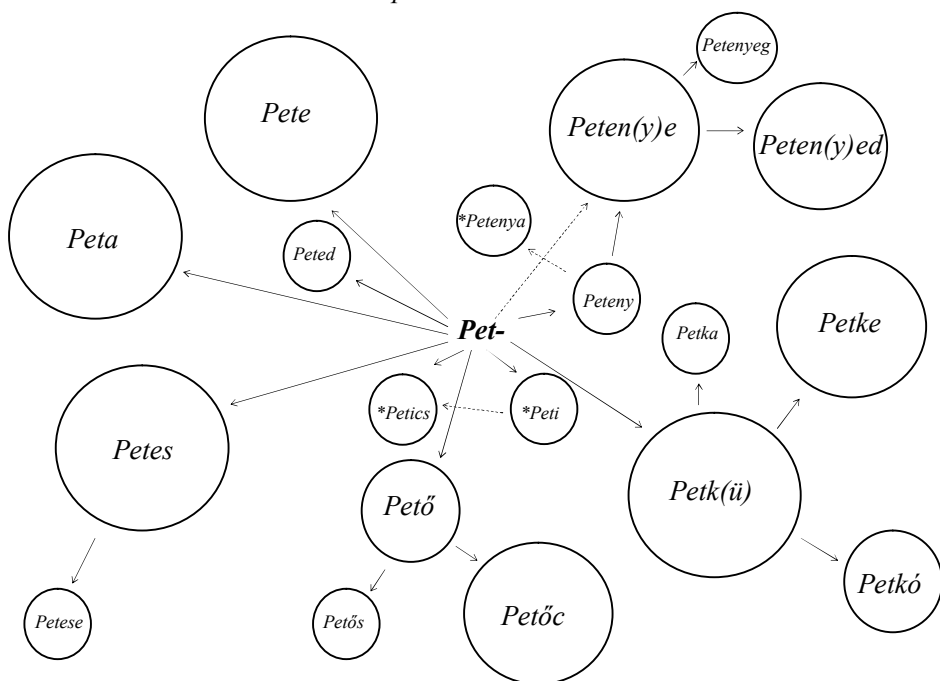
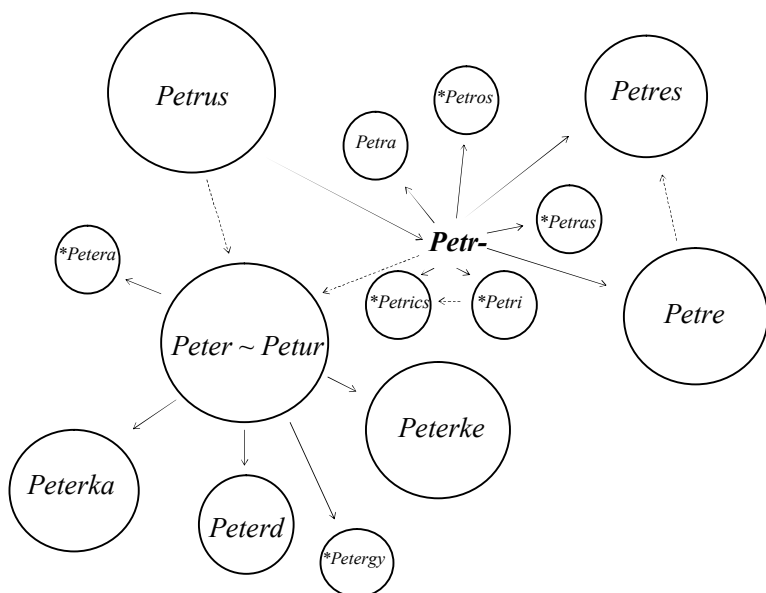
¹⁷⁰ A képzett személynevek keletkezési folyamatainak lehetséges irányaihoz és az egyes nevek megítélésének nehézségeihez legutóbb MOZGA EVELIN fűzött lényeges megjegyzéseket (2013).

éppen a továbbképzés mozzanatától kezdve fonódtak ilyen módon egybe (lásd mindehhez részletesebben B. LÖRINCZY 1957: 88–89, 92, 1960: 140–143, 1962: 33–34, 38–39).

A továbbiakban egy konkrét példával illusztrálva azt igyekszem bemutatni, milyen sokszínű hálózatot alkottak az ómagyar korban az alapnevek és a származéknevek. Ehhez — mint jeleztem — egyetlen névbokornak, a *Petrus* ~ *Péter* ómagyar névcsaládjának a tanulságaira építetek. A latin *Petrus* átvételeként a magyarban gyökeret vert *Péter* személynév (mint referáló név) nyelvünkben már igen korán az egyik leggazdagabb névbokorral rendelkezett. A magyar személynévrendszerbe történő beilleszkedése jószerével — az alapnévként tekintett *Péter* kivételével — képzőelemek segítségével történt (e képzők sokféleségéhez lásd pl. SZEGFÜ 1991: 251–253, KÁLMÁN B. 1989: 63–64, D. BARTHA 1958: 103–118). A magyar képzőmorfémák a *Petrus* rövidített alakjához járultak, mégpedig kétféle kapcsolódást mutatva: a névrövidítés realizálódhatott egyrészt az *-us* végződés elhagyásával (*Petr-* tövet eredményezve), de éppoly tipikusnak mutatkozik a második szótag elhagyása (azaz a *Pet-* tö létrehozása) is. A *Péter* alapnévvel genetikus kapcsolatban álló, a *Pet-* ~ *Petr-* tövekből különböző képzőelemekkel alakult személynévi formákat a korábban mondottaknak megfelelően származékneveknek nevezem. Egyáltalán nem szokatlan ugyanakkor, hogy utóbb maguk az egyes származéknevek is alapul szolgálnak további képzésekhez: újabb származéknevekhez.

Amint azt a 13. és 14. ábrán (amelyek egyrészt a *Petr-*, másrészt pedig a *Pet-*ből képzett személynévi formákat ábrázolják) láthatjuk, a latin *Petrus* személynévnek, illetve a magyar megfelelőjeként tekintett *Péter* alapnévnek az Árpád-kor magyar nyelvén 33 különböző személynévi származéka dokumentálható FEHÉRTÓI KATALIN névtárában (ÁSz.). A 13. ábrán szerepeltettem a latin *Petrus* névformát is, mégpedig nem csupán úgy, mint a névbokor kiindulópontját, hanem mint olyan személynévet, amely az Árpád-kor írott forrásaiban igen gyakran feltűnik. Azt, hogy ez a névalak milyen névhasználati szereppel bírhatott a korban, a továbbiakban még érinteni fogom. A *Péter* alapnév ugyancsak szerepel a 13. ábrán mint több származéknév közvetlen előzménye. Az ábrák *-gal jelölt alakjai egyedi előfordulásúak az adott korszakban, és több tekintetben is kétséges a nyelvi realitásuk, tényleges személynévi szerepük. Ezen túl pedig általában is hangsúlyoznunk kell, hogy az egyes névformák között gyakoriságuk tekintetében eleve igen szembetűnő különbségek jelentkeznek. Amíg ugyanis a *Pete*, *Peta*, *Petes*, *Petk(ü)* vagy a *Péter*, *Petre* névformákat számosan viselték az ómagyar kor első évszázadaiban, a *Peti*, *Peted* vagy a *Petra* alakok alig egy-két adattal dokumentálhatók. Az egyes származéknevek Árpád-kori gyakoriságát az ábrákon a körök nagyságával igyekeztem jelezni.¹⁷¹

¹⁷¹ A személynévek képzésekor a palatális *tő* és a veláris *toldalék* kapcsolata — noha ellentmond a hangrendi illeszkedés szabályainak — nem tekinthető kivételnek: az itteni ábrákon is sze-

replő, referáló nevekből építkező származékok (pl. *Peta, Petra*) mellett a közszoji alapszóból lett személynévi származékok is mutatják ezt a jelenséget (pl. *Pénteka, Fehéra*).

Az egyes származéknevek Árpád-kori gyakoriságával összefüggésben egy fontos megszorítás is ide kívánczik, ami az ábrák által közvetített képet egy vonatkozásban tovább differenciálhatja. Az előfordulási gyakoriság megállapításakor nem voltam ugyanis tekintettel a „névelőfordulás — névviselő” viszonyának a meghatározására, vagyis nem szűrtem ki azokat a névadatokat, amelyek egyazon személy nevének különböző okleveles említéseit képviselik. Ilyen értelemben tehát az itt látott kép — az egyes származéknevek megterheltségét illetően — valamelyest torzítva adhatja vissza a valóságot.¹⁷²

Anélkül, hogy a származéknevek gyakorisági különbségeit e helyütt részletesen elemeznénk, az egyes személynevek használati értékével kapcsolatos néhány kérdést röviden mégis érintenünk kell.

Szükségszerűen vetődik fel például az Árpád-kor hapaxainak, egyedi előfordulású adatainak a megítélési bizonytalansága: az tudniillik, hogy mennyiben tekinthetők a *Peti*, *Peten(y)a*, *Petergy*-féle névalakok reálisan élő nyelvi elemeknek, vagy mennyiben kell őket inkább téves, romlott alakoknak tekintenünk. Ezt a dilemmát kétséggkívül igen nehéz lenne eldönteni, egy viszonylag megnyugtató fogódzóra azonban e kérdésben bátran támaszkodhatunk. A *Pete*, *Pető*-féle származéknevek egy része ugyanis nemcsak referáló, sajátosságjelölő, esetleg affektív névként volt használatban az ómagyar korban, hanem igen tekintélyes a körükben azoknak az aránya, amelyek nexusnevekhez is alapul szolgáltak, s nemcsak a mai névrendszerben szerepelnek ebben a funkcióban, hanem már a történeti adataik is részben ilyen minőségben kerülnek eléink. KÁZMÉR MIKLÓS például a *Benedek* származéknevei közül a *Bene*, *Benecs*, *Bencs*, *Bencse*, *Bense*, *Benk*, *Benke*, *Benkő*, *Benkes*, *Benő*, *Bence* stb. családnévi szerepéről hoz adatokat a 14–17. századból (1991: 327, lásd még ehhez KÁLMÁN B. 1989: 65 is). Mindez tehát a fenti probléma kapcsán azt jelenti, hogy amennyiben ezek a bizonytalan státuszú, az Árpád-korban szórványosan (vagy éppen egyedi jelleggel) feltűnő névformák a családnévek között jelen vannak, nagy biztonsággal ítéelhetjük meg a korai adatokat is valós személynevekként. A *Peti* Árpád-kori létét például akár meg is erősíthetné az, hogy a későbbi századokban családnévként szerepel (KÁZMÉR MIKLÓS 20 ilyen adatot említ, vö. RMCsSz. 849), a bizonytalan értékelését azonban mégis fenn kell tartanunk, minthogy ezek a családnévek a *Pet* ~ *Pét* helynévvel ugyancsak kapcsolatba hozhatók (i. h.).

A családnévszótárral való egybevetés ezen túlmenően arra is kitűnő lehetőséget nyújt, hogy egy-egy személynévi forma „karrierjét” végigkísérjük. Tágabb kronológiai határok között aztán kiderülhet például az is, hogy az Árpád-korban közepes vagy inkább csekély számban adatolható *Pető* névforma — nexusvi-

¹⁷² Az okleveles forrásanyag persze — a dokumentumok keletkezésének és fennmaradásának esetlegességei folytán — a valóságot már önmagában is meglehetősen bizonytalanul tükrözheti csupán.

szonyra utaló sajátosságjelölő névből alakult — családnévként a *Péter* névbokrába tartozó variánsok közül a 14–17. század időszakában a legnagyobb gyakoriságot érte el. A mai családnévhasználat ugyanezt az összefüggést mutatja: HAJDÚ MIHÁLY családnév-enciklopédiája szerint 2007-ben a *Pető* a több mint 11 ezer névviselővel a 90. leggyakoribb családnév volt Magyarországon (2010: 376, 529), s megelőzte a névcsalád összes tagját (közte a *Péter*-t is, amely a 96. helyen áll a gyakorisági listán, i. h.). Itt kell utalnunk N. FODOR JÁNOS egyik lényeges megállapítására is a keresztnév-gyakoriság és a családnévvé alakulási hajlam viszonylatában: úgy tűnik ugyanis, hogy a névgyakorisági listák élén álló keresztnévek — éppen a kiemelt népszerűségüknél fogva — kevésbé voltak alkalmasak a megkülönböztetésre, így kevésbé váltak családnévvé (2014: 34). Ez az összefüggés a névrendszerben másutt is kimutatható: konkrétan a személynévek helynévvé alakulásában tapasztalhatjuk azt, hogy a nagy gyakoriságú névformák gyakrabban lesznek morfológiai eszközök (képzők, földrajzi köznévi utótagok) által helynevekké, mint formáns nélkül, míg a kisebb frekvenciájú személynévformák esetében a metonimikus névadás tűnik jóval általánosabbnak (vö. ehhez TÓTH V. 2009: 53–58).

Az Árpád-kori adatok értékelésében nehézséget jelentenek továbbá az olyan névvégek, amelyekben egyrészt szláv képzőelemet is felismerhetünk (pl. *Petrics*, esetleg *Petrik*), másrészt pedig a *Petrus* latin forma esetragjait is gyaníthatjuk (pl. *Petro*), ám ezt az oklevél megszövegezéséből nem következtethetjük ki egyértelműen. Ezek megítélését az bonyolítja még tovább, hogy az adott névvég egyúttal magyar személynévképző formánssal (a *-c* ~ *-k*, illetve az *-ó* képzővel) is egybeesik, azaz a névforma (a szláv vagy a latin alak mellett) magyar képzésnek is gondolható. Nyilvánvaló, hogy az efféle kérdéses személynévek ügyében döntést hozni vagy legalább némileg határozottabban állást foglalni többnyire nem egyedileg lehet, hanem csakis úgy, ha az adott névformánssal alkotott személynévi származékokat együttesen tanulmányozzuk. Ám még ebben az esetben is bőven maradhatnak előttünk megválaszol(hat)atlan kérdések.

Az alapnév és származéknév problematikáját azzal a végső állásfoglalással zárhatjuk itt most le, hogy a forma és a funkció kettősebből a *Péter* – *Pet*, *Pete*, *Pető* típusú nevek kapcsolataiban a forma, vagyis az alaki, morfológiai felépítés kérdése az, ami elsősorban tisztázható és leírható, a morfológiai struktúra mögött húzódó funkcionális jelleget sokkal kevésbé tudjuk megragadni. Ebben az ügyben mindazonáltal inkább afelé hajlok, hogy a *Pet*, *Pete*, *Pető* névformák referáló szerepet tölthettek be, s létrejöttüket adaptációs hatóerők éppúgy irányíthatták, mint belső névrendszerbeli és külső, idegen nyelvi analógiák.¹⁷³ Azok a képző-

¹⁷³ A belső, névrendszerbeli analógiákon elsősorban a közszoói eredetű, különféle képzőelemekkel alakult névformák morfológiai mintáját értem, az idegen nyelvi analógiák kapcsán pedig elsősorban a szláv és német nyelvben lezajló hasonló névalkotó folyamatokra gondolok, ame-

elemek azonban, amelyek a referáló funkciójú származékneveket létrehozták, egyidejűleg az affektív szerep kifejezésére is minden bizonnyal alkalmasak voltak. Igazolják ezt a feltételezést azok a fentebb idézett okleveles adatok, amelyek nagy valószínűséggel affektív neveket hoznak elénk, ám rajtuk ugyanazokat a képzőelemeket találjuk, mint a referáló névként azonosított származékneveken.

A latinizálási szokások kapcsán már szóltam róla, így itt csupán visszautalok arra, hogy megítélésem szerint az Árpád-kor oklevélírói gyakorlatában a személyek megnevezésének rögzítésében a *Petrus* formák nagy gyakoriságát részben az okozza, hogy a *Péter* alapnév valamennyi származéknevét ezzel a formával latinosították. Általánosabban fogalmazva messze nem arról van tehát szó, hogy azok a személyek, akiket az oklevelek lejegyzői *Stephanus*, *Petrus*, *Jacobus* stb. latinizált formákban említettek, a valóságban mind *István*-ok, *Péter*-ek, *Jakab*-ok lettek volna. Sokkal valószínűbb az a feltételezés, hogy voltak közöttük valóban ezekkel az alapnevekkel megnevezett személyek, de voltak olyanok is, akik az alapnévnek valamely (sőt egy időben akár esetleg több) származékát viselték. E származéknevek némelyike pedig bizonyára neutrális szerepű referáló névként kapcsolódott a névviselőhöz, míg mások az adott személyre vonatkozóan affektív funkciót is betölthettek. Ahhoz azonban, hogy a korszak személynév-latinizálási szokásait (az e téren esetleg érvényesülő normatörekvéseket) tisztábban láthassuk, valamennyi e körbe tartozó alap- és származéknev együttes, a források szövegkörnyezeteire is kiterjedő, részletes feldolgozására van szükség.¹⁷⁴

lyek eredményeiként az alapnevek mellett egyes származéknevek a magyarba is átkerülhettek.

¹⁷⁴ E téren én magam is igyekeztem — a *Desiderius* és névbokra példáján — további elemzéseket végezni (vö. TÓTH V. 2015a).

3. Összegzés

Az ómagyar kori személynévadás és személynévhasználat kérdéseit bemutató munkám lezárásaként néhány olyan kérdéskört kívánok még — az összefoglalás szándékával — érinteni, amelyek főképpen a névrendszer kiépülésének a folyamatára, annak értelmezésére világítanak rá.

A korai ómagyar korban, a magyar nyelv történetének legkorábbi dokumentált időszakában a személynévrendszerünk bizonyosan rendelkezett a legősibb névfajtaként meghatározható sajátosságjelölő nevekkel, de a rendszer elemei között feltétlenül számolnunk kell a részben a sajátosságjelölő nevekre, részben pedig a magyarral érintkező nyelvekből átvett személynévekre mint forrásbázisra támaszkodó referáló nevekkel is. A korai ómagyar kor első évszázadaiban előttünk álló személynévrendszer tehát — és ezt az állítást minden valószínűség szerint érvényesnek tekinthetjük az ezt megelőző idősakra vonatkozóan is — *k é t b á z i s ú s z i s z t é m a k é n t* fogható fel. A társadalmi berendezkedés egy bizonyos szintjén aztán megjelent a magyar személynévrendszerben a nexusnevek kategóriája is: előbb a nemzetségi, majd a családi összetartozás kifejezésére. A nexusjelölő nevek létrejöttével a névrendszer *h á r o m b á z i s ú v á* alakult át (az egy-, két- és hárombázisú személynévrendszer fogalmához lásd HOFFMANN 2008: 13–14, illetve HOFFMANN–TÓTH 2015a: 147–149).

A családnevek mint nexusnévfajta létrejötté nemcsak a személynévrendszerben általában, hanem az egyének személynévhasználatában is további fontos strukturális változásokat eredményezett. E személynévfajta megjelenése ugyanis az egyes névfajtáknak a *s z e r k e z e t k b e n* való használatával is együtt járt. Erre mutatnak egyrészt a korábban részletesen is bemutatott *Kincsesandrásfalva*, *Egrimihályháza*, *Demeterfiamárklaka*-féle helynevek személynévi előtagjai éppúgy, mint az oklevelek olyan személyjelölő adatai, amelyekben az adott személyt az apa szerkezetben használt nevével határozzák meg; vö. 1376: Bothus dicto *ffichormiklous* (FEHÉRTÓI 1969: 88), 1399: Abraham *Zekewpether* ... de Bezeldeg (Z. 5: 102, FEHÉRTÓI 1969: 141). Az említett példákban az adott név egység persze csakis abban az esetben minősíthető családnévnek, ha az öröklés ténye igazolható, egyébként sajátosságjelölő neveknek kell őket tartanunk, amelyek némelyike referáló névi gyökerekkel rendelkezik.

A szerkezetben való használatra rendszertani oldalról persze már akkor is megvan a lehetőség, amint valamely személyhez két személynévfajta kapcsolódik, de az, hogy az erre utaló (akár helynévi, akár személynévi) névadatok mégis csak

a 14. századtól kezdődően idézhetők nagyobb arányban, ennek némileg ellentmondani látszik. Az 1361: *Thomas dictus Beseneu de Zenthdemeter* (Z. 3: 199) típusú adatok nemigen értékelhetők úgy, mint ha azok valamiféle *Besenyő Tamás* jellegű névszerkezet okleveles említései lennének, sokkal inkább rögzítenek ezek a sablonok egy bizonyos *Tamás* nevű személyt, akit más néven *Besenyő*-nek (de akár még *Szentdemeteri*-nek) is neveznek. A magyar nevek szerkezetben való használatának biztos jeleként tekinthetjük ugyanakkor a fentebb idézett hely- és személynévi példákon túl az efféle korai adatokat is: 1302: *servientem suum Nogmiklous vocatum* (Károlyi 1: 33, A. 1: 28). Noha a szerkezetben való használatnak a lehetősége megvan a családnév mint nexusréteg kialakulása előtt is, általánossá mégis ennek köszönhetően válik.

Igen tanulságos lenne, ha ebben a kérdésben a nemzetségnevek használatának szokásaiba is közvetlen bepillantást nyerhetnénk. Ez a nexusréteg azonban zömmel a 13. században, illetve legfeljebb a 14. század első évtizedeiben jelentkezik a forrásokban, akkor, amikor a személyek rögzítésére használatos — az oklevélírói gyakorlat normáihoz igazodó — szerkezetsablonokból az esetleges névszerkezetben való használatnak kevésbé juthatunk a nyomára.¹⁷⁸

Itt kell érintenünk a szakirodalomban használatos *egyelemű, kételemű névrendszer* kérdését is. Nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi szakirodalomban is gyakran elhangzik az a vélemény, miszerint valamely személynévrendszer korai időszakára az volt jellemző, hogy minden személy egyetlen nevet viselt. A magyar névkutatás az ilyen névrendszert *egyelemű névadási rendszer*-nek nevezi (vö. pl. BENKŐ 1949a, 1967b: 378–379, SZABÓ I. 1954: 7–8, PAIS 1955: 222–223, BÁRCZI 1958: 129–142, PAPP LÁSZLÓ 1961: 186, FEHÉRTÓI 1968: 319, 1969: 3, 1997a, MEZŐ 1970a: 7–8, KÁLMÁN B. 1989: 41, SZEGFÜ M. 1992: 315, HAJDÚ 2003: 152, GULYÁS 2007: 151, 2009: 47, 51–52, SLÍZ 2010: 157–258, N. FODOR 2010a: 20–21, 26–27 stb.),¹⁷⁹ a nemzetközi szakmunkák pedig *egynevű (unáris) névadási rendszer*-ről beszélnek. A görög és az ógermán névhasználat kapcsán például VAN LANGENDONCK (1995b: 1228, 2007: 193) és MINNA SAARELMA (2013: 147) is megjegyezte, hogy a nevek rendszerint kételemű (kétágú) volta (pl. gör. *Nicodemus* 'győzelem' + 'emberek', germ. *Bern/hard* 'medve' + 'erős') lényegében szükségtelenné tette a megkülönböztető elemek használatát. Azt is olvashatjuk a szakirodalomban, hogy a megkülönböztető (ragadvány)nevek megjelenésével, majd öröklődő családnevekké válásával az egyelemű vagy egynevű névadási rendszer *kételemű* vagy *kétnevű (bináris) névadási rendszer*-ré alakult át (lásd ehhez a fent idézett hazai forrásokat; ill. KALETA 1989: 15, VAN LANGENDONCK 1995b: 1228–1229, BLANÁR 2009: 104–105,

¹⁷⁸ Ez a körülmény persze más személynévrajták szerkezetben való használatának igazolhatóságát is problematikussá teszi.

¹⁷⁹ N. FODOR JÁNOS a *mononominális névadási rendszer* fogalmát is használja (2010a: 20).

143–144, SAARELMA 2013: 152–153). ZOFIA KALETA véleménye szerint a latin (vagy más idegen) nyelvű okleveles anyagban található személyjelölő szerkezetek (az ő terminusával *egyedi leírások*) átmeneti állapotot képviselnek az egyelemű és a kételemű névadási rendszer között, s a névrendszer e stádiumát *egyedi leírás-si névadási rendszer*-ként határozza meg, amely az európai családnevek kialakulásának kiindulópontját is jelenti egyúttal (1989: 15, hasonló gondolat tűnik fel MEZŐ ANDRÁS-nál is, 1997: 123).

A hazai és a nemzetközi szakirodalomban olvasható megállapításokkal csak bizonyos megszorításokkal érthetünk egyet. Arra az álláspontomra például, miszerint a névrendszerek fejlődésének bármely időszakában az egyes személyekhez több névforma is kapcsolódott, a korábbiakban már több ízben is utaltam. Ezzel a felfogással az egynevűség mint rendszermeghatározó jegy természetesen nem fér össze. A fenti összefoglalásból az szűrhető le, hogy a névkutatók elsősorban a névszerkezetek használatához (azaz valójában szintaktikai szemponthoz) kötik az egyelemű (egynevű, unáris) vagy kételemű (kétnevű, bináris) névadási rendszer fogalmát. Ez az elképzelés az itt alkalmazott megközelítéssel is közös nevezőre hozható, noha a terminushasználat valamelyest megtévesztő lehet, hiszen éppen a *névszerkezet*-hez kapcsolat hiányzik belőle. Ahhoz, hogy ebben megoldást ajánlhassunk, ki kell térnünk röviden arra, hogy miként kell az itt vázolt funkcionális megközelítés, rendszertani leírás keretei között értelmeznünk az egyes személyekhez kapcsolódó névformákat, névszerkezeteket.

A névformákat ebben a fogalmi keretben úgy írhatjuk le a legeredményesebben, ha a szerkezetüket a bennük lévő alapnévfajták alapján határozzuk meg és elemezzük. Ez azt jelenti, hogy annak megfelelően beszélhetünk a névformák egy-, két- vagy háromrészes voltáról,¹⁸⁰ hogy bennük hány alapnévfajta jelenik meg (vö. HOFFMANN 2008: 19–20, itt variánsként az egy-, két vagy háromszótagú nevek fogalmát is használja; vö. még HOFFMANN–TÓTH 2015a: 153). Ha valakit például *Sánta Kovács József*-nek hívnak, ahol az illetőhöz a *József* referáló névként, a *Kovács* családnévként, a *Sánta* pedig sajátosságjelölő ragadványnévként rendelődött hozzá, akkor ez a névszerkezet háromrészes névnek minősül. Maguk az egyes névrészek persze több névelemet is magukba foglalhatnak: többelemű családnévről beszélünk például akkor, ha valakinek kettős (egymással mellérendelő viszonyban álló) családneve van (pl. *Szinyei Mersse Pál*, *Rippl-Rónai József*, *Baksa-Soós János*), de a kettős (kételemű) referáló név még gyakoribb (pl. Balogh *Balázs András*, Erdős *Imre Pál*, Horváth *Tamás István*).¹⁸¹ Az egyes névszerkezeti típusokat az alapnévfajták kombinációi szerint

¹⁸⁰ Az *egyelemű*, *kételemű* név fogalmak használatát ezen a szinten sem tartom ideálisnak, mivel az itt bemutatott leírási keretben a *névelem* terminust más jelentésben foglaltuk le.

¹⁸¹ WILLY VAN LANGENDONCK ugyancsak fontosnak tartotta, hogy különbséget tegyen az ún. *belső* és *külső névszerkezet* között. Belső névszerkezeten lényegében ugyanazt érti, amit a fenti ke-

célszerű meghatározni, s ebben a tekintetben lehetnek jelentős különbségek a névrendszer egyes időszakaiban: amíg a családnevek megszilárdulása előtt az egyrészes névszerkezetek dominálnak a névhasználatban, a családnevek öröklődővé válása a két- vagy többrészes névszerkezeteket is életre kelti.

Jól látható, hogy a névszerkezeti leírás az alapnévfajtákra épít, s az affektív neveket mint ezen kívül álló elemeket tekinti. Ennek az a magyarázata, hogy az affektív nevek valamely alapnévfajta módosításával keletkeztek, tehát tulajdonképpen a valamely személyhez kapcsolódó névforma leírásakor annak az elemnek a helyén tűnnek fel, amelyből alakultak. A *Hoffmann Zsuzsa* például olyan kétosztatú, kétrészes név, amely egy nexusnév és egy referáló név kapcsolatából áll, a *Hofi* a családnévből, a *Zsuzsi* pedig a referáló névből alakult affektív névként kapcsolódik bizonyos kommunikációs helyzetekben, névközösségekben az adott névviselőhöz, de a *Hofi Zsuzsi* ezek kombinációjaként ugyancsak előfordulhat.

Egy ilyen leírási keret azért lehet sikeres, mert benne — ahogyan azt HOFFMANN ISTVÁN kifejti — „áttekinthetővé tehetők a formális és informális helyzetekben alkalmazott névformák különben rendkívül sokszínűnek és igen bonyolultnak tűnő jellegzetességei, összemérhetővé válnak különböző szocioonomasztikai helyzetek korban és időben is változó névhasználati szokásai” (2008: 20, lásd még HOFFMANN-TÓTH 2015a: 153). Munkámban — azáltal, hogy az egyes személynévfajtákat egységes szemléleti alapon igyekeztem leírni — reményeim szerint egy ilyen átfogó analízishez is sikerült az alapokat leraknom. Az is kétségtelen azonban, hogy e tekintetben sok feladat áll még a történeti személynév kutatás előtt. Az ómagyar kor személynévrendszeréről és személynévhasználatáról egyre világosabban kirajzolódó kép mindenesetre már a jelen megvilágításában is alkalmas arra, hogy ezen az alapon elindulva jó eséllyel kísérjük meg feltérképezni a régi magyar nyelv két legjelentősebb tulajdonnévfajtájának, a személynéveknek és a helyneveknek a rendszertani kapcsolatait. Erre azonban majd egy másik munkában vállalkozom.

retben mi a névrészek belső szerkezeteként határozunk meg (pl. ném. germ. *Lang-ohr* 'hosszú fül'), a külső névszerkezetet pedig a névfajták kapcsolataként definiálja (1995b: 1228–1229). A hivatalos személynévszerkezetek jellegzetességei, az egyes nyelvek között ennek kapcsán megfigyelhető eltérések ROSA KOHLHEIM családnevekkel foglalkozó írásában ugyancsak előkerülnek (1995: 1256).

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk. NAGY IMRE. Budapest, 1878–1891. VII. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, 1920.
- ÁDÁM IMRE 1985. A Szabolcs megyei személynévtípusok a XVI. században. In: BÉKÉSI IMRE szerk. *Név és névkutatás. Az Inczefi Géza halálának 10. évfordulójára rendezett emlékülés előadásai (Szeged, 1984. április 13–14.)*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 170. Budapest. 149–153.
- ÁDÁM IMRE 1989. Földrajzi nevekre utaló vezetéknév Szabolcs megyében a XVI. században. In: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk. *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Budapest. 212–214.
- AINIALA, TERHI 2013. *Place names*. In: AINIALA, TERHI–SAARELMA, MINNA–SIÖBLÖM, PAULA, *Names in Focus. An Introduction to Finnish Onomastics*. Helsinki, Finnish Literature Society. 63–123.
- AKINNASO, F. NIYI 1981. Names and Naming Principles in Cross-Cultural Perspective. *Names* 29: 37–63.
- ALFORD, RICHARD D. 1988. *Naming and identity: a cross-cultural study of personal naming practices*. New Haven, HRAF Press.
- ALMÁSI TIBOR 1994. *serviens regis*. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 599–600.
- AOKt. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta I–*. Szerk. KRISTÓ GYULA. Budapest–Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1990–.
- App. = *A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizetett oklevelei I. 1241–1526*. Budapest, 1906.
- ASHLEY, LEONARD R. N. 1995. Middle Names. In: EICHLER, ERNST–HILTY, GERALD–LÖFFLER, HEINRICH–STEGER, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV eds. *Namenforschung — Name Studies — Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik — An International Handbook of Onomastics — Manuel international d’onomastique*. Berlin, Walter de Gruyter. II, 1218–1221.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Budapest), 1860–1874.
- BALÁZS JÁNOS 1963. A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 1: 41–52.

- BALÁZS JÁNOS 1966. Jel és jelölési érték. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 4: 5–30.
- BALÁZS JÁNOS 1970. A nevek általános nyelvészeti vonatkozásai. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969.* Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 295–301.
- BALÁZS JÁNOS 1975. A magyar nemzetfogalom nyelvtörténeti előzményei. *Magyar Nyelv* 71: 288–299.
- BALÁZS JÁNOS 1980. *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell.* Budapest, Magvető Kiadó.
- BALÁZS JÁNOS 1989. A latin a Duna-tájon. In: BALÁZS JÁNOS szerk. *Nyelvünk a Duna-tájon.* Budapest, Tankönyvkiadó. 95–140.
- BÁLINT SÁNDOR 1963. *Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetékei.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 105. Budapest.
- BARABÁS JENŐ 1981. Tájszemlélet és az etnikai kép tükröződése a XVI. századi személynevekben. In: HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE szerk. *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. Budapest. 41–42.
- BÁRCZI GÉZA 1956. A magyar személynevek XVI. századi történetéhez. *Magyar Nyelv* 52: 144–157.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete.* Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1967. A személynevek. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 378–384.
- Bartal, Glossarium = *Glossarium mediae et infimae Latinitatis regni Hungariae.* Condidit ANTONIUS BARTAL. Lipsiae–Budapestini, Teubner–Sumptibus Societatis Franklinae, 1901.
- BARTHA CSILLA 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- D. BARTHA KATALIN 1958. *A magyar szóképzés története.* Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1948. Izsó. *Magyar Nyelv* 44: 55–57.
- BENKŐ LORÁND 1948–1949. A családnév-változtatás kérdései. *Magyarosan* 17: 40–45, 65–71; 18: 1–6.
- BENKŐ LORÁND 1949a. *A régi magyar személynévadás.* Budapest, Néptudományi Intézet.
- BENKŐ LORÁND 1949b. A történeti személynévvizsgálat kérdései. *Magyar Nyelv* 45: 116–124, 244–256.
- BENKŐ LORÁND 1949c. Leürenci. *Magyar Nyelv* 45: 77–78.
- BENKŐ LORÁND 1950a. Árpádkori személynevek. *Magyar Nyelvőr* 74: 18–23.
- BENKŐ LORÁND 1950b. Tővégi magánhangzók rövidült keresztnévünkben. *Magyar Nyelv* 46: 230–233.
- BENKŐ LORÁND 1950c. Néhány becenévünkről. *Magyar Nyelvőr* 74: 335–342.

- BENKŐ LORÁND 1960. Nyelvjárástörténet a névtudományban. In: MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ szerk. *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 132–135.
- BENKŐ LORÁND 1967a. A magyar nyelvtörténet forrásai és felhasználásuk módszere. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 21–93.
- BENKŐ LORÁND 1967b. A magyar tulajdonnevek története. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 374–388.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1992. Ősmagyar folyamatos melléknévi igenévi maradványok az Árpád-kor személynévanyagában. In: DERÉKY, PÁL–SZ. BAKRÓ-NAGY, MARIANNE–RIESE, TIMOTHY–HAJDÚ, PÉTER szerk. *Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag*. Wien–Budapest, ELTE BTK Finnugor Tanszék–MTA Nyelvtudományi Intézet–Institut für Finno-Ugristik der Universität Wien. 57–69.
- BENKŐ LORÁND 1994. Anonymus gesztája nyelvészeti revíziójának szükségességéről. *Magyar Nyelv* 90: 131–137.
- BENKŐ LORÁND 1995. Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül? *Magyar Nyelv* 91: 402–411.
- BENKŐ LORÁND 1996. Anonymus élő nyelvi forrásai. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk. *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest, Balassi Kiadó. 221–247.
- BENKŐ LORÁND 1997. A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ezekből következik. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk. *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 163–176.
- BENKŐ LORÁND 1998a. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 1998b. Hogyan is hívták Árpád dédunokáját? *Magyar Nyelv* 94: 157–165.
- BENKŐ LORÁND 1998c. Az itáliai kultúra nyelvi emlékei az Árpád-kori Magyarországon. In: JANKOVICS JÓZSEF–MONOK ISTVÁN–NYERGES JUDIT szerk. *A magyar művelődés és a kereszténység*. Budapest–Szeged, Nemzetközi Filológiai Társaság–Scriptum Rt. 1037–1042.
- BENKŐ LORÁND 1999. A név és az ember. In: BENKŐ LORÁND, *Nemzet és anyanyelve*. Budapest, Osiris Kiadó. 159–169.
- BENKŐ LORÁND 2002. *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről*. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 29. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- BENKŐ LORÁND 2003a. *Beszélnék a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- BENKŐ LORÁND 2003b. *Doboka és társai. Magyar Nyelv* 99: 393–412.
- BENKŐ LORÁND 2009. *Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BERRÁR JOLÁN 1949. *Kunigunda — Kinge. Magyar Nyelv* 45: 68–72.
- BERRÁR JOLÁN 1950a. A magyar női nevek társadalmi megszólása a 11–14. században. *Magyar Nyelv* 46: 66–69.
- BERRÁR JOLÁN 1950b. Belső keletkezésű és egyházi eredetű személynveink keveredése. *Magyar Nyelv* 46: 254–256.
- BERRÁR JOLÁN 1952. *Női neveink 1400-ig*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 80. Budapest.
- BERRÁR JOLÁN 1960a. Női neveink 1400-ig. Bizonytalan és ismeretlen eredetű nevek. In: MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ szerk. *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 179–190.
- BERRÁR JOLÁN 1960b. Személynév-kutatásunk 1945 és 1949 között. *Magyar Nyelv* 56: 267–279.
- BERTÉNYI IVÁN 2001. A XIV. századi magyar királyi földbirtokpolitika néhány fontosabb kérdése. In: NEUMANN TIBOR szerk. *Tanulmányok a középkorról*. Analecta Mediaevalia 1. Budapest–Piliscsaba, Argumentum Kiadó–Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. 13–35.
- BÍRÓ FERENC 1998. Magánhangzóra végződő helynevek töváltozatai a régi magyar családnevekben. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 42/2: 77–86. — Lásd még: BÍRÓ FERENC 1999. Helyneveink töváltozatai a régi magyar családnevekben. *Magyar Nyelvjárások* 36: 47–58.
- BLANÁR, VINCENT 1995. Das anthroponymische System und sein Funktionieren. In: EICHLER, ERNST–HILTY, GERALD–LÖFFLER, HEINRICH–STEGE, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV eds. *Namenforschung — Name Studies — Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik — An International Handbook of Onomastics — Manuel international d’onomastique*. Berlin, Walter de Gruyter. II, 1179–1182.
- BLANÁR, VINCENT 2009. *Vlastné meno vo svetle teoretickej onomastiky / Proper Names in the Light of Theoretical Onomastics*. Martin, Matica slovenska.
- BOLLA ILONA 1983. *A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon*. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100. Budapest.
- BÖLCSKEI ANDREA 2010. *A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 2. Budapest.
- BRECHENMACHER, JOSEF KARLMANN 1847. *Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Familiennamen I–II*. Limburg an der Lahn.
- BRENDLER, SILVIO 2006. Warum Zunamen? *Zunamen/Surnames* 1: 5–7.

- CAH. = *Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196*. Composuit GEORGIUS GYÖRFFY. Budapest, Balassi Kiadó, 1994.
- CDES. = *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II*. Ed. RICHARD MARSINA. Bratislavae, 1971–1987.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Csáky = *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I/1–2. A körösszegi és adorjánai gróf Csáky család története. I. Oklevéltár*. Budapest, 1919.
- CSEFKÓ GYULA 1929. A becézőnevek keletkezéséhez. *Magyar Nyelv* 25: 368–369.
- CSERNICKÓ ISTVÁN 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest, Osiris Kiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- CsnVégSz. = FARKAS TAMÁS szerk. 2009. *Régi magyar családnevek névvégmutató szótára. XIV–XVII. század*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- DEBUS, F. 1995. Soziolinguistik der Eigennamen. Name und Gesellschaft (Sozio-Onomastik). In: EICHLER, ERNST–HILTY, GERALD–LÖFFLER, HEINRICH–STEGEER, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV eds. *Namenforschung — Name Studies — Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik — An International Handbook of Onomastics — Manuel international d’onomastique*. Berlin, Walter de Gruyter. I, 393–399.
- DEME LÁSZLÓ 1960. Személynévrendszerünk alaktanához. In: MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ szerk. *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 136–139.
- DEME LÁSZLÓ 1997. Opponensi vélemény Hajdú Mihálynak „A középmagyar kor személynévtörténete” címen „a tudomány doktora” fokozat elérése céljából benyújtott tudományos munkájáról. *Névtani Értesítő* 19: 115–120.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DORWARD, DAVID PHILIP 1995. Scottish Personal Names. In: EICHLER, ERNST–HILTY, GERALD–LÖFFLER, HEINRICH–STEGEER, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV eds. *Namenforschung — Name Studies — Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik — An International Handbook of Onomastics — Manuel international d’onomastique*. Berlin, Walter de Gruyter. II, 1284–1289.
- ECKHART FERENC 1946/2000. *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- ENGEL PÁL 1998. *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- ENGEL PÁL 2003a. Birtokosztály és családképződés. In: ENGEL PÁL, *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó. 625–637.
- ENGEL PÁL 2003b. Társadalom és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon. In: ENGEL PÁL, *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó. 302–319.
- ENGEL PÁL 2003c. Nagy Lajos ismeretlen adományreformja. In: ENGEL PÁL, *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó. 527–554.

- EO. = *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I.* Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közlése JAKÓ ZSIGMOND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1997.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1908. Átmeneti alakok a magyar vezetékevek keletkezési idejéből. *Magyar Nyelv* 4: 71–75.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1932. *A magyar lovagkor nemzetségei 1200–1408.* Budapest, Szent István-Társulat.
- ÉRSZEGI GÉZA 1986. Oklevéltan. In: KÁLLAY ISTVÁN szerk. *A történelem segédanyagjai.* Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. 12–29.
- ÉRSZEGI GÉZA 1990. *Az Aranybulla.* Budapest, Helikon Kiadó.
- ÉRSZEGI GÉZA 1994. *oklevél.* In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 504–505.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1995.
- FARKAS TAMÁS 2003. A magyar családnévanyag két nagy típusáról. *Magyar Nyelv* 99: 144–163.
- FARKAS TAMÁS 2007. *Kárpáti, Kárpáthy és a Kárpáti-k.* Egy újkeletű magyar családnév művelődéstörténete. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk. *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. 147–164.
- FARKAS TAMÁS 2009a. *Családnév-változtatás Magyarországon. A névváltoztatások tényezői és története a 20. század második felében.* Nyelvtudományi Értekezések 159. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FARKAS TAMÁS 2009b. Családnévrendszer, névhasználat, névváltozás nyelvi-kulturális kontaktushelyzetben. *Névtani Értesítő* 31: 27–46.
- FARKAS TAMÁS 2010a. A *-fi* végű magyar családnévek típusai és története. *Névtani Értesítő* 32: 9–30.
- FARKAS TAMÁS 2010b. *Novák:* egy idegen eredetű családnév és a magyar családnévanyag. *Magyar Nyelv* 106: 169–182.
- FARKAS TAMÁS 2014a. Dimenzionális szemlélet a névkutatásban. Általános kérdések és a családnévkutatás példája. *Névtani Értesítő* 36: 9–22.
- FARKAS TAMÁS 2014b. Családnév-történeti vizsgálatok. A magyar családnévanyag összetétele, típusai, rendszere. Habilitációs értekezés összefoglalója. *Névtani Értesítő* 36: 201–204.
- FARKAS TAMÁS 2014c. Unconventional Anthroponyms in Hungarian Surname System. In: FELECEAN, OLIVIU–FELECEAN DAIANA ed. *Unconventional Anthroponyms: Patterns and Discursive Function.* Cambridge, Cambridge Scholars Publishing. 108–121.
- FARKAS TAMÁS 2014d. Névkutatás és dimenzionális nyelvszemlélet. Két esettanulmány. In: LACZKÓ KRISZTINA–TÁTRAI SZILÁRD szerk. *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok.* Budapest, Eötvös József Collegium. 39–65.

- FARKAS TAMÁS 2015. A magyar családnevek változástipológiájáról. *Magyar Nyelv* 111: 395–408.
- FEHÉR KRISZTINA 2002. A ragadványnevek lexikális szerkezetéről. *Magyar Nyelvjárások* 40: 75–85.
- FEHÉR KRISZTINA 2003. A ragadványnevek funkcionális szerkezetéről. *Magyar Nyelvjárások* 41: 155–166.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1965. Az Árpád-kori ragadványnevekről. *Magyar Nyelv* 6: 419–428.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1968. Egy XIV. századi nagybirtok jobbágynak személynévanyaga. *Magyar Nyelv* 64: 317–331.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1969. *A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek*. Nyelvtudományi Értekezések 68. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1970. Társadalmi–gazdasági tényezők a XIV. századi jobbágyság kételemű neveinek kialakulásában. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969.* Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 153–156.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1973–1975. Helynevek mint családnevek *de praepositio* vagy *-i* képző nélkül. *Magyar Nyelv* 69: 197–203; 71: 113–117.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1975. Genealógia és névkutatás. *Magyar Nyelv* 71: 456–458.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1976. A XIV–XV. századi jobbágynévekről. *Magyar Nyelv* 72: 472–476.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1981. *Boda — Bodos — Bodamer*. *Névtani Értesítő* 6: 3–8.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1982. A családnév kialakulása előtti átmeneti névformák. *Névtani Értesítő* 7: 44–8.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1983. A *Csákány* családnévről. *Magyar Nyelv* 79: 71–6.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1987. A középkori *Cigány* helynevek és személynévek. *Névtani Értesítő* 12: 5–17.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1989. Az Árpád-kori névvonatkoztatás vitás kérdései. In: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk. *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Budapest. 223–228.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1992. A „névtani romantika” névfejtései: *Dob, Dobos*. *Magyar Nyelv* 88: 42–56.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1994. Gondolatok családneveink eredetéről. *Magyar Nyelvőr* 118: 430–437.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1997a. Árpád-kori közszoói eredetű személynéveinkről. *Magyar Nyelvőr* 121: 71–75.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1997b. Árpád-kori *Levente* és *Leue, Lewedi* személynéveink eredete. *Magyar Nyelv* 93: 426–441.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1997c. Eltérő nézetek legrégibb személynéveink eredetéről. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk. *Honfoglalás és nyelvészet.* Budapest, Balassi Kiadó. 235–246.

- FEHÉRTÓI KATALIN 1997d. A Dobák nemzetséggel rokon *Madach*. In: KISS GÁBOR–ZAI CZ GÁBOR szerk. *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest, Tinta Kiadó. 99–104.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1998. A *-fi, -fia* utótagú magyar családnevek kialakulása. *Magyar Nyelvőr* 122: 458–467.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1999. Az ómagyar (Árpád-kori) *-ta/-te* denominalis nomenképző eredetéről. *Magyar Nyelv* 95: 45–54.
- FEHÉRTÓI KATALIN 2006. Az Árpád-kori *Fil* és *Szem* személynevekről. *Magyar Nyelv* 102: 327–334.
- N. FODOR JÁNOS 2002. *Tiszakönyvek családnevei 1560-ból*. Magyar Névtani Dolgozatok 170. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.
- N. FODOR JÁNOS 2004. Adalékok a helynévi eredetű családnevek kialakulásához — A Gutkeled nemzetség szolátmonostori ágának családnevei. *Névtani Értesítő* 26: 31–45.
- N. FODOR JÁNOS 2007. A természetes családnevek lexikális-morfológiai vizsgálata. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk. *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyaraságtudományi Társaság. 113–129.
- N. FODOR JÁNOS 2008. A magyar családnevek új szempontú rendszerezési lehetőségéről. *Magyar Nyelv* 104: 286–305.
- N. FODOR JÁNOS 2010a. *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban. A Felső-Tisza-vidék személyneveinek nyelvi elemzése (1401–1526)*. Magyar Névtani Értekezések 2. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.
- N. FODOR JÁNOS 2010b. *A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára (1401–1526)*. Magyar Névtani Értekezések 3. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.
- N. FODOR JÁNOS 2011. Női nevek az ómagyar kor utolsó századából. In: CSISZÁR GÁBOR–DARVAS ANIKÓ szerk. *Klárisok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszék. 268–276.
- N. FODOR JÁNOS 2012a. A természetes személynévadásról. *Magyar Nyelvjárások* 50: 37–50.
- N. FODOR JÁNOS 2012b. Családnevek történeti tanulságai Partium késő középkori és újkori névanyaga alapján. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 143–158.
- N. FODOR JÁNOS 2014. A történeti személynévfeldrajz mint a nyelvfeldrajz egyik kutatási területe 1. A nyelvfeldrajzi módszer a névtani kutatásokban. *Névtani Értesítő* 36: 23–41.
- N. FODOR JÁNOS 2015. Történeti személynév kutatás. In: FARKAS TAMÁS–SLÍZ MARIANN szerk. *Magyar névkutatás a 21. század elején*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete–Magyar Nyelvtudományi Társaság. 115–144.
- FÜGEDI ERIK 1977. *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- FÜGEDI ERIK 1986. *Ispánok, bárók, kiskirályok*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- FÜGEDI ERIK 1992. *Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja*. Budapest, Magvető Kiadó.
- GALAMBOS LÁSZLÓ 1942. *A szentírási eredetű személynevek a Várad Regestrum-ban*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 64. Budapest.
- B. GERGELY PIROSKA 1966. Újabb szempontok és módszerek a személynévkutatásban. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 10: 387–391.
- B. GERGELY PIROSKA 1968. Módszertani észrevételek a személynevek szinkrón vizsgálatához. *Magyar Nyelvjárások* 14: 3–15.
- B. GERGELY PIROSKA 1973. A ragadványnevek nyelvi megformálásának szemantikai eszközeiről. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 17: 21–34.
- B. GERGELY PIROSKA 1976. A személynevek kapcsolódási értékéről. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 20: 61–67.
- B. GERGELY PIROSKA 1977. *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere*. Bukarest, Kriterion Kiadó.
- B. GERGELY PIROSKA 1981. *A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata*. Nyelvtudományi Értekezések 108. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- B. GERGELY PIROSKA 1997a. Protestánsok és katolikusok névhasználata a székely székeken a XVII. század elején. In: PÉNTEK JÁNOS szerk. *Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése*. Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelv és Kultúra Tanszék. 183–191.
- B. GERGELY PIROSKA 1997b. Az újabb kori magyar személynév-szintézisek megalapozása. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk. *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest. 10–23.
- B. GERGELY PIROSKA 1998a. Protestáns felekezetek keresztnévhasználata a XVII. század első felében. In: ORBÁN SÁNDOR–V. RAISZ RÓZSA szerk. *Tanulmányok a magyar nyelvről*. Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 24. Eger. 136–155.
- B. GERGELY PIROSKA 1998b. Az erdélyi egyházak hatása a keresztnévhasználatra az erdélyi akadémiták középkori és kora újkori névanyagában. *Magyar Nyelvjárások* 35: 155–165.
- B. GERGELY PIROSKA 1999a. Vallási és etnikai összefüggések az erdélyi magyar és szász keresztnévhasználatban (középkor és kora újkor). *Névtani Értesítő* 21: 213–224.
- B. GERGELY PIROSKA 1999b. Az erdélyi szász akadémiták keresztnévei a középkorban és a reformáció korában. *Magyar Nyelvjárások* 37: 79–92.
- B. GERGELY PIROSKA 2003. *A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 219. Budapest–Miskolc.
- B. GERGELY PIROSKA 2004. A történeti személynévkutatás újabb eredményei. In: FARKAS FERENC szerk. *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl*.

- Névtani tanácskozás Jászberényben.* Budapest, Nyelvtudományi Társaság–Szent István Egyetem Jászberényi Főiskolai Kar–TIT Jászági Szervezete–Jászok Egyesülete. 19–31.
- B. GERGELY PIROSKA 2005. *Kalotaszeg kereszt- és becenevei.* Magyar Névtani Értekezések 1. Budapest–Miskolc, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete Névkuató Munkaközössége.
- GERICS JÓZSEF 1966. A Tátöny-nemzetségről (Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez). *Történelmi Szemle* 9: 1–23.
- GERICS JÓZSEF 1967. Krónikáink néhány genealógiai vonatkozásáról. *Irodalomtörténeti Közlemények* 71: 583–598.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1915. *Árpádkori török személyneveink.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 16. Budapest. — Lásd még: *Magyar Nyelv* 10 (1914): 241–249, 293–301, 337–342; 11 (1915): 145–152, 245–252, 341–346, 433–438.
- GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS 2007. Mezővárosi személynevek a középkori Északkelet-Magyarországról. *Magyar Nyelvjárások* 45: 151–187.
- GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS 2008. Középkori mezővárosi foglalkozásneveink forrásértékéről. *Századok* 142: 437–462.
- GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS 2009. Újabb adatok a középkori jobbágyi-mezővárosi személynévadás kérdéséhez. *Névtani Értesítő* 31: 47–61.
- GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS 2011. Jobbágyi migráció és személynévadás a 16. század eleji Bács és Bodrog megyében. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6: 175–195.
- GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS 2014. A középkori magyar városfejlődés migráció- és ipartörténeti vonatkozásai a történeti személynévтан tükrében I. Személynévadás és migráció. *Névtani Értesítő* 36: 43–62.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖNGYÖSI GERGELY é. n./1983. *Arcok a magyar középkorból.* Latinból magyarra fordította ÁRVA VINCE–CSANÁD BÉLA–CSONKA FERENC. Magyar Ritkaságok sorozat. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- GYÖNGYÖSI, GEORGIUS é. n./1988. *Vitae fratrum Eremitarum Ordinis Sancti Pauli primi eremitaе.* Ed. FRANCISCUS L. HERVAY. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2013. A helynév-szociológia kutatási területei, feladatai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9: 115–125.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2015. A névismeret és a kognitív térkép. *Magyar Nyelvjárások* 53. Megjelenés alatt.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1948. *Krónikáink és a magyar őstörténet.* Budapest, Néptudományi Intézet. Újrakiadása a GYÖRFFY 1993-ban.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1958. A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. *Századok* 92: 12–87, 565–615.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1959. *Tanulmányok a magyar állam eredetéről.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

- GYÖRFFY GYÖRGY 1970. A helynevek és a történettudomány. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969.* Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 196–200.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1988. *Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás?* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1993. *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések — új válaszok.* Budapest, Balassi Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1996. Korai személy- és méltóságneveink kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 92: 462–467. — Lásd még: In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk. *Honfoglalás és nyelvészet.* Budapest, Balassi Kiadó. 247–254.
- H. = *Hazai okmánytár I–V.* Kiadják: NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr, 1865–1873. *VI–VIII.* Kiadják: IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ. Budapest, 1876–1891.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1955. *Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 89. Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1960. A délszláv Nagy Sándor-regény és középkori irodalmunk. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 16: 235–293.
- HAJDÚ MIHÁLY 1974. *Magyar becézőnevek (1770–1970).* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HAJDÚ MIHÁLY 1981. Személynévkutatásunk helyzete és feladatai In: HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE szerk. *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. Budapest. 17–32.
- HAJDÚ MIHÁLY 1984–1985. A Garam–Ipoly közének személynevei a XV–XVI. században 1–2. *Névtani Értesítő* 9: 31–54; 10: 35–47.
- HAJDÚ MIHÁLY 1998a. A kereszténység fölvételének hatása a magyar névhasználatra. In: JANKOVICS JÓZSEF–MONOK ISTVÁN–NYERGES JUDIT szerk. *A magyar művelődés és a kereszténység.* Budapest–Szeged, Nemzetközi Filológiai Társaság–Scriptum Rt. 1062–1067.
- HAJDÚ MIHÁLY 1998b. Dunántúli személynevek a XVI. századból. In: HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA szerk. *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Írták barátai, munkatársai és tanítványai.* Budapest, ELTE Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke. 69–72.
- HAJDÚ MIHÁLY 2002. Névlélektan. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTÉK JÁNOS szerk. *Hungarológia és dimenzionális nyelvselejtelet.* Debrecen–Jyväskylä. 43–72.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek.* Budapest, Osiris Kiadó.
- HAJDÚ MIHÁLY 2004. Hagyomány és újítás a névválasztásban. In: FARKAS FERENC szerk. *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl. Névtani tanácskozás*

- Jászberényben*. Budapest, Nyelvtudományi Társaság–Szent István Egyetem Jászberényi Főiskolai Kar–TIT Jászági Szervezete–Jászok Egyesülete. 11–18.
- HAJDÚ MIHÁLY 2010. *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb magyar családneveink*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- HARMATTA JÁNOS 1996. Konstantinos Porphyrogenetos magyar vonatkozású művei. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk. *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest, Balassi Kiadó. 105–111.
- HEGEDŰS ATTILA 1984. Névtudomány és tisztelettörténet. *Magyar Nyelv* 80: 206–209.
- HEGEDŰS ATTILA 1997, 1999. Mi a tulajdonnév? 1–2. *Névtani Értesítő* 19: 5–8; 21: 314–317.
- HOFFMANN ISTVÁN 1990. Könyv a finn helynevekről [EERO KIVINIEMI, Perustietoa paikannimistä.]. *Magyar Nyelvjárások* 28–29: 157–164.
- HOFFMANN ISTVÁN 1991. Rendszer és szintézis helynévkutatásunkban. In: KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ szerk. *Tanulmányok a magyar nyelv történetének témaköréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 275–280.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 1996. Névtörténet — nyelvtörténet — társadalomtörténet. In: V. RAISZ RÓZSA szerk. *Anyanyelv és iskola az ezredfordulón*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 207. Eger. 113–123.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–216.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. *Magyar helynévkutatás. 1958–2002*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. Nyelvi rekonstrukció — etnikai rekonstrukció. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk. *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarástudományi Társaság. 11–20.
- HOFFMANN ISTVÁN 2008. A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 46: 5–20.
- HOFFMANN ISTVÁN 2009a. A magyar nyelv hazai szórványemlékei. In: MADAS EDIT szerk. *„Látjátok feleim...”*. *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 13–28.
- HOFFMANN ISTVÁN 2009b. *Tolna. Helynévtörténeti Tanulmányok* 4: 185–192.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010a. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010b. Név és identitás. *Magyar Nyelvjárások* 48: 49–58.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010c. Benkő Loránd, A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből. Budapest, 2009. [Ismertetés.] *Magyar Nyelv* 106: 470–478.

- HOFFMANN ISTVÁN 2012. Funkcionális nyelvészet és helynévkutatás. *Magyar Nyelvjárások* 50: 9–26.
- HOFFMANN, ISTVÁN–TÓTH, VALÉRIA 2015a. Viewpoints on the Cognitive-Pragmatic Description of Personal names. *Word* 61/1: 141–164.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2015b. Szempontok a 11. századi nyelvi és etnikai rekonstrukció kérdéséhez. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 7–16.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150: 257–318.
- HOKI. = NAGY IMRE–DEÁK FARKAS–NAGY GYULA szerk. 1879. *Hazai Oklevéltár. 1234–1536*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- HOLLER LÁSZLÓ 2012. Anonymus és „Kleopátra városa”. A 800 éves Anonymus-geszta. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8: 61–79.
- HÓMAN BÁLINT 1923. *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése*. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve. I. kötet 7. füzet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- HORGER ANTAL 1933. A latin *Anianus* magyar származékaihoz. *Magyar Nyelv* 29: 107–109.
- HORGER ANTAL 1934. *Grëgus és Gëgus*. *Magyar Nyelv* 6: 75–78.
- HORVÁTH ZITA 2006. Az egyelemű, átmeneti szerkezetű és kételemű nevek megjelenése a Bánffy-családok 14. századi okleveleiben. *Névtani Értesítő* 28: 7–20.
- JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ 1929. *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs, Danubia.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1994. Egy adalék a névvel való csúfolódás történetéhez. *Névtani Értesítő* 16: 91–93.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1997. Tájnevek régi családneveinkben. In: KISS GÁBOR–ZÁICZ GÁBOR szerk. *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest, Tinta Kiadó. 176–181.
- KALETA, ZOFIA 1989. The evolutionary stages of Slavic surnames in the context of European name-giving. *Onoma* 29: 11–25.
- Kállay = *A Nagykállói Kállay család levéltára I–II*. Budapest, Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, 1943.
- KÁLMÁN BÉLA 1948. Négyes név a Komárom megyei Martosról. *Magyar Nyelv* 44: 156–157.
- KÁLMÁN BÉLA 1961. XVI. századi jobbagy neveinkhez. *Magyar Nyelvjárások* 7: 23–43. — Lásd még: A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 39. Debrecen, 1961.
- KÁLMÁN BÉLA 1962. Szavajárási neveinkhez. *Magyar Nyelvjárások* 8: 139–142.
- KÁLMÁN BÉLA 1975. Puszta helynevek családnévként. *Magyar Nyelv* 71: 453–456.
- KÁLMÁN BÉLA 1979. Vezetéknevek és történelem. *Névtani Értesítő* 1: 9–13.
- KÁLMÁN BÉLA 1989. *A nevek világa*. Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1900/2004. *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1900. Második, reprint kiadás. Budapest, Nap Kiadó, 2004.

- KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND 1954. Személyneveink 1500-tól 1600-ig. *Magyar Nyelv* 50: 379–387.
- KARÁDY VIKTOR–KOZMA ISTVÁN 2002. *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Károlyi = *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára I–V. Codex Diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly*. Sajtó alá rendezi GÉRESI KÁLMÁN. Budapest, 1882–1897.
- KÁROLY SÁNDOR 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KATONA IMRE 1977. Őstörténetünk kérdései a szociálintropológia megvilágításában. In: BARTHA ANTAL–CZEGLÉDY KÁROLY–RÓNA-TAS ANDRÁS szerk. *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 189–207.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1956. Egy tulajdonnevünk életrajza. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND szerk. *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 419–426.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970a. *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970b. XIV–XVIII. századi tulajdonnevek nyelvtörténeti értékesítése. A *-si* képző kialakulása. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969. Nyelvtudományi Értekezések* 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 60–69.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1975. A magyar szórványok névtani hitelességéhez. In: SZATHMÁRI ISTVÁN–ÖRDÖG FERENC szerk. *Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszezen*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 140. Budapest. 179–185.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1981. Párhuzamos személynévadás. In: HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE szerk. *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. Budapest. 43–46.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1987a. Az Imre XV–XVII. századi családneveinkben. *Magyar Nyelv* 83: 474–480.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1987b. Régi magyar családnevek szótára. *Magyar Nyelv* 83: 59–71.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1991. A Benkő családnév XV–XVII. századi nyelvföldrajza. In: HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ szerk. *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Írták tisztelői, barátai és tanítványai*. Budapest, ELTE. 327–331.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1993. *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KENYHERCZ RÓBERT 2013a. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KENYHERCZ RÓBERT 2013b. A középkori oklevelek hangtörténeti forrásértékének kérdései. *Magyar Nyelvjárások* 51: 59–72.

- KERTÉSZ MANÓ 1913. A magyar vezetéknev. *Magyar Nyelvőr* 42: 289–293.
- KERTÉSZ MANÓ 1933. A magyar vezetéknevek történetéhez. *Magyar Nyelvőr* 62: 72–74.
- KERTÉSZ MANÓ 1938. A Kakas személynévről. *Magyar Nyelvőr* 67: 1–5.
- KISS JENŐ 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KISS LAJOS 1976. *Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban*. Nyelvtudományi Értekezések 92. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KIS TAMÁS 1996. Személynevek a szlengben. *Magyar Nyelvjárások* 33: 93–104.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj-Csongrád vármegye*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTIÁN szerk. *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk. *Magyarok és románok I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó. I, 111–313.
- KNIEZSA ISTVÁN 1944. *A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából*. Településtörténeti Tanulmányok 2. Budapest, Magyar Történettudományi Intézet.
- KNIEZSA ISTVÁN 1958. Egy új magyar történeti nyelvtan felé (Észrevételek az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetekről). *Nyelvtudományi Közlemények* 60: 475–488.
- KNIEZSA ISTVÁN 1965/2003. A magyar és a szlovák családnevek rendszere. In: KNIEZSA ISTVÁN, *Helynév- és családnévvizsgálatok*. Budapest, Lucidus Kiadó. 255–349.
- KOHLHEIM, ROSA 1995. Typologie und Benennungssystem bei Familiennamen: prinzipiell und kulturvergleichend. In: EICHLER, ERNST–HILTY, GERALD–LÖFFLER, HEINRICH–STEGEGER, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV eds. *Namenforschung — Name Studies — Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik — An International Handbook of Onomastics — Manuel international d’onomastique*. Berlin, Walter de Gruyter. II, 1247–1259.
- KOHLHEIM, VOLKER 1998. Towards a definition of the onymic system. In: NICOLAISEN, W. H. F. ed. *Proceedings of the XIXth International Congress of Onomastic Sciences*. Aberdeen, August 4–11, 1996. Aberdeen, University of Aberdeen. I, 173–178.
- KOROMPAY KLÁRA 1971a. *Olivant*. *Magyar Nyelv* 67: 187–194.
- KOROMPAY KLÁRA 1971b. A történeti személynév kutatás néhány kérdése. In: HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE szerk. *A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései. Tanulmánygyűjtemény*. Nyelvtudományi Dolgozatok 6. Budapest, ELTE. 27–34.
- KOROMPAY KLÁRA 1978. *Középkori neveink és a Roland-ének*. Nyelvtudományi Értekezések 96. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- KOROMPAY KLÁRA 1980. Név és névváltozat a keresztnévek történeti vizsgálatában. In: IMRE SAMU–SZATHMÁRI ISTVÁN–SZÜTS LÁSZLÓ szerk. *A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.* Nyelvtudományi Értekezések 104. Budapest, Akadémiai Kiadó. 519–523.
- KOROMPAY KLÁRA 1981. Az ómagyar személynévrendszer alaktani kérdéseiről. In: HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE szerk. *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. Budapest. 37–39.
- KOROMPAY KLÁRA 1991. A névszójelezés. In: BENKŐ LORÁND szerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 259–283.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. Középmagyar kor. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó. 579–595.
- KOROMPAY KLÁRA 2008. Középkori kultúra és irodalmi eredetű névadás: a *Trisztán-regény* nevei a középkori Magyarországon. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk. *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 387–394.
- KOZMÁCS ISTVÁN 1987. Egy kihalt nemesi família családnevéről. *Magyar Nyelvőr* 111: 28–31.
- KÖRMENDI TAMÁS 2009. A magyarországi nemzeti címerek kialakulásának kérdéséhez. *Századok* 143: 391–426.
- KÖVECSE ZOLTÁN–BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KRISTÓ GYULA 1983. Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről. In: KRISTÓ GYULA, *Tanulmányok az Árpád-korról.* Nemzet és emlékezet. Budapest. 26–50, 459–467. — Ugyanezt lásd még: *Századok* 109 (1975): 953–967.
- KRISTÓ GYULA 1993. *Magyarország története (895–1301).* Budapest.
- KRISTÓ GYULA 1994. *Magyarország története.* In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 430–435.
- KRISTÓ GYULA 1998. *Levedi, Lüintika, Levente.* *Magyar Nyelv* 94: 187–188.
- KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA 2001. II. András király „új intézkedései”. *Századok* 135: 251–300.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon.* Budapest, Lucidus Kiadó.
- Kub. = *Árpád-kori oklevelek 1095–1301. Codex Diplomaticus Arpadianus.* Közzéteszi ifj. KUBINYI FERENCZ. Budapest, 1888.
- KUBINYI FERENC 1885. Palásti Borsok. *Turul* 3: 88–89.
- KURCZ ÁGNES 1988. *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- LADÁNYI MÁRIA 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.

- LADÁNYI MÁRIA–TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. Funkcionális nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 22: 17–58.
- VAN LANGENDONCK, WILLY 1995a. Name Systems and Name Strata. In: EICHLER, ERNST–HILTY, GERALD–LÖFFLER, HEINRICH–STEGER, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV eds. *Namenforschung — Name Studies — Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik — An International Handbook of Onomastics — Manuel international d’onomastique*. Berlin, Walter de Gruyter. I, 485–489.
- VAN LANGENDONCK, WILLY 1995b. Bynames. In: EICHLER, ERNST–HILTY, GERALD–LÖFFLER, HEINRICH–STEGER, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV eds. *Namenforschung — Name Studies — Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik — An International Handbook of Onomastics — Manuel international d’onomastique*. Berlin, Walter de Gruyter. II, 1228–1232.
- VAN LANGENDONCK, WILLY 1995c. Remarks on some theories of names in the Handbook for Name Studies Review article of Name Studies. *An International Handbook of Onomastics*. Vol. I. (Handbook of Linguistics and Communication Science 11.1.) Edited by EICHLER, ERNST–HILTY, GERALD–LÖFFLER, HEINRICH–STEGER, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV. Walter de Gruyter, Berlin, 1995. *Onoma* 32: 157–170.
- VAN LANGENDONCK, WILLY 2007. *Theory and Typology of Proper Names*. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 168. Berlin–New York, Mouton de Gruyter.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest–Pozsony, Osiris Kiadó.
- LENGYEL KLÁRA 2000. A nyelvi egység szinteződése. In: KESZLER BORBÁLA szerk. *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 24–33.
- LIGETI LAJOS 1978–1979. Régi török eredetű neveink 1–4. *Magyar Nyelv* 74: 257–264; 75: 26–42, 129–141, 259–273.
- B. LÖRINCZY ÉVA 1957. Az ómagyar kori személynevek -s ~ -cs képzői és a velük alakult képzőbokrok nyelvjárástörténeti szempontból. *Magyar Nyelv* 53: 87–97.
- B. LÖRINCZY ÉVA 1958. *Chopos, Phitoch, Thopus ~ Thopos, φαιίττιβ[ς]?* *Magyar Nyelv* 54: 524–527.
- B. LÖRINCZY ÉVA 1960. Képzőtörténet és névkutatás. In: MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ szerk. *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 140–143.
- B. LÖRINCZY ÉVA 1962. *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban*. Nyelvtudományi Értekezések 33. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MADAS EDIT 2002. *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*. Debrecen, Kosuth Egyetemi Kiadó.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1979. Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. [Ismertetés.] *Magyar Nyelvőr* 103: 97–106.

- MAKK FERENC 1994. *VII. (Bíborbaszületett) Konstantinos*. In: KRISTÓ GYULA fő-szerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 367–368.
- MAKSAY FERENC 1960. A családnevek kialakulásához. In: MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ szerk. *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 169–171.
- MARKÓ IMRE LEHEL 1970. Egy szokatlan névadási mód. *Magyar Nyelvőr* 94: 257–258.
- MARTINKÓ ANDRÁS 1956. A tulajdonnév jelentéséhez. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND szerk. *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 189–195.
- MELICH JÁNOS 1907. Az Árpád-kori becéző keresztnevek egy csoportjáról. *Magyar Nyelv* 3: 165–176.
- MELICH JÁNOS 1914. *Keresztneveinkről*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 13. Budapest. — Lásd még: *Magyar Nyelv* 10: 97–107, 149–156, 193–199, 249–255.
- MELICH JÁNOS 1924. Sarolt. *Magyar Nyelv* 20: 110–115.
- MELICH JÁNOS 1930. X–XI. századi német tulajdonneveinkről. *Magyar Nyelv* 26: 124–125.
- MELICH JÁNOS 1943. Családneveinkről. *Magyar Nyelv* 39: 265–280.
- MES. = *Monumenta ecclesiae Strigoniensis 1–2*. Ordine chronologico disposuit, dissertationibus et notis illustravit FERDINANDUS KNAUZ. 3. Collegit et edidit LUDOVICUS CRESCENS DEDEK. Strigonii, 1874–1924.
- MESTERHÁZY KÁROLY 1980. *Nemzeti szervezeti és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MEZEY LÁSZLÓ 1979. *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlatja*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MEZŐ ANDRÁS 1970a. *A Várdai-birtokok jobbágynevei a XVI. század közepén*. A Kisvárdai Vármúzeum Kiadványai 33. Kisvárdai.
- MEZŐ ANDRÁS 1970b. Nagykálló személynevei a XVI. és a XVIII. században. In: CSEPELYI TAMÁS–OROSZ GÉZÁNÉ–RATKÓ JÓZSEF–SZÚCS IMRE szerk. *A nagykállói járás múltja és jelene*. Nagykálló, Nagykállói Járosi Tanács VB. 73–123.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. Megjegyzések történeti nyelvtanunk néhány példájához. *Magyar Nyelv* 92: 11–21.
- MEZŐ ANDRÁS 1997. Opponensi vélemény Hajdú Mihály: A középmagyar kor személynévtörténete (Budapest, 1994. [I.]: 317 lap; [II.]: 464 lap; [III.]: Adattár: 817 lap) című akadémiai doktori értekezéséről. *Névtani Értesítő* 19: 120–126.
- MIKESY SÁNDOR 1949. A *Szilveszter* keresztnévből való magyar vezetékevek. *Magyar Nyelv* 45: 258–264.
- MIKESY SÁNDOR 1953. Családnévmagyarázatok. *Magyar Nyelvőr* 77: 129–131.
- MIKESY SÁNDOR 1959. Miért alakultak ki vezetékeveink? *Magyar Nyelvőr* 83: 82–87.

- MIKESY SÁNDOR 1960. Névészeti kérdések. In: MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ szerk. *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 172–174.
- MKLSz. = BORONKAI IVÁN–BELLUS IBOLYA–SZOVÁK KORNÉL szerk. 1987. *A magyarországi középkori latinság szótára I–*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MOLLAY KÁROLY 1989. A német–magyar nyelvi érintkezések. In: BALÁZS JÁNOS szerk. *Nyelvünk a Duna-tájon*. Budapest, Tankönyvkiadó. 231–290.
- MOLLAY KÁROLY 1994. *német–magyar kapcsolatok*. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 486–487.
- A. MOLNÁR FERENC 1991. A két- és többszófajúság; a szófajváltás. In: BENKŐ LORÁND szerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 553–583.
- A. MOLNÁR FERENC 1992. A két- és többszófajúság; a szófajváltás. In: BENKŐ LORÁND szerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 911–928.
- MOÓR ELEMÉR 1936. Megjegyzések a névhasználat kérdéséhez. *Népünk és Nyelvünk* 8: 49–59.
- MORAVCSIK GYULA 1926. *Levente és Álmos*. *Magyar Nyelv* 22: 82–84.
- MORAVCSIK, GYULA 1958. *Byzantinoturcica I–II*. Berlin, Akademie Verlag.
- MORAVCSIK, GYULA 1983. *Byzantinoturcica I–II. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Turkvölker*. 3. kiadás. Leiden, E. J. Brill.
- MORAVCSIK, GYULA–JENKINS, R. J. H. 1967. *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*. Új, átdolgozott kiadás. Washington, Dumbarton Oaks.
- MOZGA EVELIN 2013. Szempontok az -s/-cs képzős ómagyar kori személyneveink vizsgálatához. *Helýnévtörténeti Tanulmányok* 9: 153–167.
- MURPHY, JAMES J. 1974. *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rethorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkeley, University of California Press.
- NAGY GYULA 1870. A magyar nemzetségekről. *Századok* 4: 534–551, 688–706.
- NAGY KATALIN 2005. A pragmatika státusáról. *Magyar Nyelv* 101: 436–448.
- E. NAGY KATALIN 2015. Helynév-szociológiai vizsgálatok két Hajdú-Bihar megyei településen. *Magyar Nyelvjárások* 53. Megjelenés alatt.
- NÉMETH MIKLÓS 1997. Csavargók megkülönböztető nevei a XIV. században. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk. *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest. 37–40.
- NICOLAISEN, WILHELM F. H. 1980. Onomastic Dialects. *American Speech* 55: 36–45.
- NYIRKOS ISTVÁN 1989. A tulajdonnevek hírértékéről. In: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk. *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Budapest. 290–294.

- NYIRKOS ISTVÁN 1999. A családnévként szereplő női keresztnevekről. *Névtani Értesítő* 21: 183–188.
- OKISZ. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- OLAJOS TERÉZ 1995. Görög nyelvű források. In: KRISTÓ GYULA szerk. *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 93–153.
- ÖRDÖG FERENC 1973. *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÖRDÖG FERENC 1982. A pusztai helynevekből keletkezett családnévek kérdéséhez. *Magyar Nyelvőr* 106: 484–486.
- ÖRDÖG FERENC 1991. Személyneveink onomato-dialektológiai vizsgálatáról. In: HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ szerk. *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Írták tisztelői, barátai és tanítványai*. Budapest, ELTE. 488–496.
- ÖRDÖG FERENC 1997. Helynevekből keletkezett családnévek -i képzővel és anélkül. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk. *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest. 77–83.
- ÖRDÖG FERENC 2004. Személynév-kutatásunk helyzete és feladatai. In: FARKAS FERENC szerk. *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl. Névtani tanácskozás Jászberényben*. Budapest, Nyelvtudományi Társaság–Szent István Egyetem Jászberényi Főiskolai Kar–TIT Jászági Szervezete–Jászok Egyesülete. 82–89.
- ÖRDÖG FERENC 2005. A 18. századi népességösszeírások és egyházlátogatási jegyzőkönyvek mint a névszociológia forrásai. *Névtani Értesítő* 27: 23–30.
- ÖRDÖG FERENC 2007. A keresztnévdívat településtörténeti, tiszteletértörténeti és szociológiai motivációi a XVII–XVIII. században. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk. *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. 175–183.
- ÖRDÖG FERENC 2008. A 18. századi családnévek névszociológiai vizsgálata (Szolgák, szolgálók és más szolgarendűek neve). In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk. *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 423–429.
- PAIS DEZSŐ 1913. Milej. *Magyar Nyelv* 9: 176–178.
- PAIS DEZSŐ 1916. A *Sixtus* keresztnév magyarosításai. *Magyar Nyelv* 12: 365–370.
- PAIS DEZSŐ 1925. A latin *Philippus* magyar származékai. *Magyar Nyelv* 21: 109–114.
- PAIS DEZSŐ 1935. Jegyzetek Anonymushoz. *Magyar Nyelv* 31: 265–271.
- PAIS DEZSŐ 1955. Egy tulajdonnévtani fogalom műszói megjelöléséhez. *Magyar Nyelv* 51: 222–223.
- PAIS DEZSŐ 1960. Szempontok Árpád-kori személyneveink vizsgálatához. In: MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ szerk. *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtu-*

- dományi Társaság Névtudományi Konferenciája*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 93–105.
- PAIS DEZSŐ 1966. *Régi személyneveink jelentéstana*. 2. kiadás. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 115. Budapest. — Lásd még *Magyar Nyelv* 17 (1921): 158–163, 18 (1922): 26–34, 93–100.
- PAPP LAJOS 1993. Sajátos névváltoztatások a 16. században. *Névtani Értesítő* 15: 259–262.
- PAPP LÁSZLÓ 1957. A *deákok* és a *Deákok*. *Magyar Nyelv* 53: 442–449.
- PAPP LÁSZLÓ 1961. Személynevek és helynevek. Az Árpád-kori Személynévszótár kérdéseiből. *Magyar Nyelv* 57: 183–194, 325–331.
- PARKIN, DAVID HARRY 2013. Surname Typology and the Problem of Inconsistent Classification. *Names* 61/4: 200–211.
- PÉNTÉK JÁNOS 2001. *A nyelv ritkuló légköre. Szociolingvisztikai dolgozatok*. Kolozsvár, Komp Press–Korunk Baráti Társaság.
- PÉNTÉK JÁNOS–BENŐ ATTILA 2003. *Nyelvi kapcsolatok, nyelvi dominanciák az erdélyi régióban*. Kolozsvár, Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége.
- PERÉNYI JÓZSEF 1938. *A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására*. Budapest.
- PETROVICS ISTVÁN, *Aranybulla*. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 55–56.
- PETROVICS ISTVÁN–ZIMONYI ISTVÁN 1994. *nemzetség*. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 488–490.
- PÓCZOS RITA 2010. *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk. 1912–1916. *A pannonthalmi Szent Benedek-rend története I–XII*. Budapest, Stephaneum.
- PT. = *Rationes Collectorum Pontificiorum in Hungaria. Pápai tized-szedők számadásai 1281–1375*. Monumenta Vaticana Hungariae. Budapest, 1887.
- RÁCZ ANITA 2010. Törökségi népek elnevezései régi magyar tulajdonnevekben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 113–127.
- RÁCZ ANITA 2016. *Etonimák a régi magyar településnevekben*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÁCZ ENDRE 1946. A *-kó* (~ *kő*) becéző képző első jelentkezései. *Magyar Nyelv* 42: 51–53.
- RÁCZ ENDRE 1956a. A becéző nevek megkülönböztető szerepéről. *Nyelv és Irodalom* 2: 133–139.
- RÁCZ ENDRE 1956b. Az ikerítéssel alakult becéző nevek történetéhez. *Magyar Nyelv* 52: 48–52.
- RÁCZ ENDRE 1960. Néhány szempont becéző keresztneveink vizsgálatához. In: MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ szerk. *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 146–149.

- RÁCZ ENDRE 1966. A névrövidítéses becézés újabb előfordulásairól. *Magyar Nyelv* 62: 408–420.
- RÁCZ ENDRE 1967. Megjegyzések a magyar becézőnevek alakulásmódjáról. *Magyar Nyelv* 63: 292–297.
- RESZEGI KATALIN 2009a. A jelentéshasadás mint helynévalkotási mód. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4: 35–45.
- RESZEGI KATALIN 2009b. A tulajdonnevek mentális reprezentációjáról. *Névtani Értesítő* 31: 7–16.
- RESZEGI KATALIN 2015. A névközösség fogalmához. Névközösségek napjainkban és a régiségben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 165–176.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS 1993. *Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1996. *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, Balassi Kiadó.
- RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD 2011. *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- SÁNDOR KLÁRA 1998. A magyar–török kétnyelvűség és ami körülötte van. In: LANSTYÁK ISTVÁN–SZABÓMIHÁLY GIZELLA szerk. *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében, különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűségre*. Pozsony, Kalligram–A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete. 7–26.
- SAARELMA, MINNA 2013. Personal Names. In: AINIALA, TERHI–SAARELMA, MINNA–SJÖBLOM, PAULA, *Names in Focus. An Introduction to Finnish Onomastics*. Helsinki, Finnish Literature Society. 124–201.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003a. Történeti szociopragmatika — magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99: 434–448.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003b. Historical sociopragmatics: a new approach to the study of the history of Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 50: 435–456.
- SÁROSI ZSÓFIA 2015. Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben. *Magyar Nyelv* 111: 129–146.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1960. Egy s más az élő dülönévanyagról. In: MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ szerk. *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 82–85.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1970. A tulajdonnevek jelentéstanához. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969. Nyelvtudományi Értekezések* 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 302–307.
- SEIBICKE, WILFRIED szerk. 2008. *Die Personennamen im Deutschen*. Studienbuch 2. überarbeitete Auflage. Berlin–New York, Walter de Gruyter-Verlag.
- SIEBS, BENNO EIDE 1970. *Die Personennamen der Germanen*. Wiesbaden, Dr. Martin Sändig oHG.
- SLÍZ MARIANN 2006. Az Anjou-kori személynevek kutatásának kérdései. *Névtani Értesítő* 28: 171–180.
- SLÍZ MARIANN 2008a. Melyiket a négy közül? A családnevek kialakulásának kérdése kognitív szemantikai keretben. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk.

- Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 468–474.
- SLÍZ MARIANN 2008b. Az oklevélírási gyakorlat hatása a családnevek kialakulására a XIV. században. *Magyar Nyelv* 104: 186–197.
- SLÍZ MARIANN 2008c. Az egy személyre vonatkozó adatok mennyiségének szerepe a névtörténeti kutatásokban. *Névtani Értesítő* 30: 121–134.
- SLÍZ MARIANN 2009. Családnév vagy névszerkezet? Szempontok az Anjou-kori személynevek vizsgálatához. *Magyar Nyelv* 105: 291–300.
- SLÍZ MARIANN 2010. A történeti személynévkutatás terminológiájához. *Névtani Értesítő* 32: 157–172.
- SLÍZ MARIANN 2011a. *Személynévadás az Anjou-korban.* Budapest, Históriaantik.
- SLÍZ MARIANN 2011b. *Anjou-kori személynévtár (1301–1342).* Budapest, Históriaantik.
- SLÍZ MARIANN 2011c. Dominák és relicták: a nem és a társadalmi státusz hatása a 14. századi oklevelek női neveire. In: CSISZÁR GÁBOR–DARVAS ANIKÓ szerk. *Klárisk. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére.* Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszék. 311–317.
- SLÍZ MARIANN 2012. Tulajdonnév és kategorizáció. *Magyar Nyelv* 108: 282–291, 400–410.
- SLÍZ MARIANN 2013. Névtörténet, genealógia és mikrotörténelem. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9: 139–152.
- SLÍZ MARIANN 2014a. A megkülönböztető névelemek és az oklevélírói gyakorlat. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 10: 155–164.
- SLÍZ MARIANN 2014b. Személynevek fordítása kései ómagyar kori okleveleinkben. *Magyar Nyelvjárások* 52: 73–88.
- SLÍZ MARIANN 2014c. Formai szempontok alkalmazhatósága a történeti családnevek vizsgálatában. *Magyar Nyelv* 110: 285–292.
- SMART, VERONICA 1995. Personal Names in England. In: EICHLER, ERNST–HILTY, GERALD–LÖFFLER, HEINRICH–STEGE, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV eds. *Namenforschung — Name Studies — Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik — An International Handbook of Onomastics — Manuel international d’onomastique.* Berlin, Walter de Gruyter. I, 782–786.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1983. Idegen családneveink. *Magyar Nyelvőr* 107: 272–279.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1997. A pápai kancellária hatása a magyarországi oklevélkiadásra a 13. század közepéig. *Történelmi Szemle* 39: 335–344.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1998. *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. (Das neue System der Grundherrschaftszüge in Ungarn im 13. Jh.)* Budapest, Argumentum Kiadó.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2001. Oklevéltan. In: BERTÉNYI IVÁN szerk. *A történelem segédtudományai.* Budapest, Pannonica–Osiris. 176–193.

- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2006. *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- SÓLYOM KÁROLY 1966. Új szempontok az Anonymus-probléma megoldásához. *Irodalomtörténeti Közlemények* 70: 54–84.
- SoprOkl. = *Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II*. Kiadta NAGY IMRE. Sopron, 1889–1891.
- SoprVár. = *Sopron szabad királyi város története. I/1–7., II/1–6*. Kiadta HÁZI JENŐ. Sopron, 1921–1943.
- ŠRAMEK, RUDOLF 1972–1973. Zum Begriff „Modell” und „System” in der Toponomastik. *Onoma* 17: 55–75.
- SRH. = EMERICUS SZENTPÉTERY szerk. *Scriptores rerum Hungaricarum I–II*. Budapest, 1937–1938.
- Str. = *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I–II*. Ed. FERDINANDUS KNAUZ. Strigonii, 1874–1882. *III*. Ed. LUDOVICUS CRESCENS DEDEK. Strigonii, 1924.
- SUPERANSKAYA, ALEKSANDRA V. 1995. Eastern Slavic Names. In: EICHLER, ERNST–HILTY, GERALD–LÖFFLER, HEINRICH–STEGE, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV eds. *Namenforschung — Name Studies — Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik — An International Handbook of Onomastics — Manuel international d’onomastique*. Berlin, Walter de Gruyter. I, 812–816.
- SZABADOS GYÖRGY 2011. *Magyar államalapítások a IX–XI. században*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26. Szeged.
- SZABÓ DÉNES 1936. A dömösi prépostság adománylevele (1138/1329). *Magyar Nyelv* 32: 54–57, 130–135, 203–206.
- SZABÓ ISTVÁN 1937. *Ugocsa megye. Magyarság és nemzetiség*. Tanulmányok a magyar népiségtörténet keretéből I/1. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- SZABÓ ISTVÁN 1954. *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 86. Budapest.
- SZABÓ LÁSZLÓ 1993–1994. Földrajzi nevekből keletkezett családnévek az Őrségben 1–2. *Névtani Értesítő* 15: 284–288; 16: 70–79.
- SZABÓ T. ATTILA 1940. A személynevek helyneveinkben. *Magyar Néprajz* 2: 81–123. — Lásd még: A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 2. Debrecen, 1940. Újrakiadás: In: SZABÓ T. ATTILA 1988. *Nyelv és település. Válogatott tanulmányok, cikkek VII*. Budapest, Európa Könyvkiadó. 433–472.
- SZABÓ T. ATTILA 1966/1972. A magyar becenevek alakulásmódjáról. In: SZABÓ T. ATTILA, *Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek III*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó. 313–334.
- SZATHMÁRI ISTVÁN főszerk. 2008. *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- SZEGFÜ LÁSZLÓ 1997. Gondolatok a X–XI. századi kettős névadásról In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk. *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest. 23–31.

- SZEGFÜ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND szerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 188–255.
- SZEGFÜ MÁRIA 1992. A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND szerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 268–317.
- SZÉKELY GYÖRGY 1970. A személynevek és a történettudomány In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969*. Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 201–208.
- SzékOkl. = *Székely oklevéltár I–VII*. Szerk. SZABÓ KÁROLY–SZÁDECZKY LAJOS. Kolozsvár, 1872–1898. *VIII. Közzéteszi BARABÁS SAMU*. Budapest, 1934.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2007. Magyar–szlovák kétnyelvűség változatai egy XVII. századi boszorkányperben. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk. *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarstudományi Társaság. 329–343.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010a. Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5*: 33–45.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010b. A tihanyi alapítólevél szövege. In: HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 21–41.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2012. Név, anyanyelv, identitás összefüggései a középmagyar kor boszorkányperjeinek tükrében. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7*: 133–142.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2013. A Tihanyi alapítólevél személynevei II. Az alapítólevél hagionimái. *Névtani Értesítő 35*: 157–178.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930. *Magyar oklevéltan*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- SZÉPE GYÖRGY 1970. Kommunikációs és grammatikai megjegyzések a névről. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969*. Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 307–311.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 1999. Az ikerítő becézés a magyar szakirodalomban. *Névtani Értesítő 21*: 251–256.
- SZILÁGYI LORÁND 1947. P. magister forrásai és módszere. *Magyar Nyelv 43*: 117–127, 193–199, 246–253.
- SZŐKE MELINDA 2006. A garamszentbenedeki apátság alapítólevelében szereplő szórványok nyelvi alkata és szövegbeli helyzete. In: KOVÁCS ZOLTÁN–SZIRÁK PÉTER szerk. *Juvenilia I. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 263–274.
- SZŐKE MELINDA 2008. Régi helyneveink latinizálása. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk. *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konfe-*

- rencia előadásai.* A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 267–271.
- SZÖKE MELINDA 2009. A hiteleshelyi oklevelek helynévi szórványainak nyelvészeti hasznosíthatóságáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4: 149–162.
- SZÖKE MELINDA 2013. A latin szöveg és a helynévi szórvány kapcsolata (Különös tekintettel a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének latinizáló helyneveire). *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9: 57–76.
- Sztáray = NAGY GYULA szerk. 1887–1889. *A nagymihályi és sztárai Gróf Sztáray család oklevéltára I–II.* Budapest.
- Sztp. = SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN szerk. 1923–1987. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* I–II/1–4. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZÜCS JENŐ 1984. Az 1267. évi dekrétum és háttere. In: H. BALÁZS ÉVA–FÜGEDI ERIK–MAKSAI FERENC szerk. *Mályusz Elemér emlékkönyv.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 341–395.
- SZÜCS JENŐ 1997. *A magyar nemzeti tudat kialakulása.* Szeged, JATE, 1992, majd Budapest, Balassi Kiadó–Osiris Kiadó, 1997.
- TARNAI ANDOR 1984. „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális-kognitív megközelítés.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Teleki = BARABÁS SAMU szerk. 1895. *A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára I–II.* Budapest.
- TEMESI MIHÁLY 1961. A tulajdonnév és a köznév jelentéstani különbségei. In: TOMPA JÓZSEF szerk. *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I–2.* Budapest, Akadémiai Kiadó. I, 173–175.
- TEMESI MIHÁLY 1980. Személynévvizsgálatok. In: TEMESI MIHÁLY, *A magyar nyelvtudomány. Irányok és eredmények a felszabadulás óta.* Budapest, Gondolat Kiadó. 241–247.
- TERESTYÉNI CZ. FERENC 1941. *Magyar közszoí eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 59. Budapest.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TIEFENBACH, HEINRICH 1995. Älteste germanische Namen der Völkerwanderungszeit in lateinischen and griechischen Quellen. In: EICHLER, ERNST–HILTY, GERALD–LÖFFLER, HEINRICH–STEGEGER, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV eds. *Namenforschung — Name Studies — Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik — An International Handbook of Onomastics — Manuel international d’onomastique.* Berlin, Walter de Gruyter. I, 774–778.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1997. Posztmodern névadás (A névjelleg változása). In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk. *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest. 603–606.

- TOLNAI VILMOS 1927. Becézőnevek és nyelvújítás. *Magyar Nyelv* 23: 171–175.
- C. TÓTH NORBERT 2001. A Győr-nemzetség az Árpád-korban. NEUMANN TIBOR szerk. *Tanulmányok a középkorról*. Analecta Mediaevalia 1. Budapest–Piliscsaba, Argumentum Kiadó–Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. 53–72.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2007. A templomcíméből alakult településnevek keletkezési körülményeiről. *Magyar Nyelv* 103: 408–419.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2009. Adalékok személynévi eredetű településneveink nyelvi kérdéseihez. *Magyar Nyelvjárások* 47: 43–59.
- TÓTH VALÉRIA 2010a. Egy sajátos morfológiai jelenség a régi magyar helynévadásban. Az -é birtokjel helynévalkotó szerepéről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 17–32.
- TÓTH VALÉRIA 2010b. Széljegyzetek a Szovárd-kérdéshez. *Magyar Nyelvjárások* 48: 5–22.
- TÓTH, VALÉRIA 2011a. Patrociny Settlement Names in the Carpathian Basin. In: TÓTH, VALÉRIA ed. *Patrociny Settlement Names in Europe. Onomastica Uralica* 8. Debrecen–Helsinki. 175–206.
- TÓTH, VALÉRIA ed. 2011b. *Patrociny Settlement Names in Europe. Onomastica Uralica* 8. Debrecen–Helsinki.
- TÓTH VALÉRIA 2012a. Patrocíniumi településnevek Európában. Egy nemzetközi kutatási program eredményei. *Magyar Nyelv* 108: 292–303.
- TÓTH VALÉRIA 2012b. Patrociny Settlement Names in Europe. The findings of an international research programme. *Beiträge zur Namenforschung* 47/3: 311–325.
- TÓTH VALÉRIA 2012c. Etimológiai, hangtörténeti megjegyzések Anonymus egy személynévéhez. *Magyar Nyelvjárások* 50: 51–76.
- TÓTH VALÉRIA 2013a. A középkori források személyjelölő szerkezeteinek névszociológiai értéke. *Magyar Nyelvjárások* 51: 17–57.
- TÓTH VALÉRIA 2013b. Szempontok a középkori források személynévi adatainak értékeléséhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 109: 227–254.
- TÓTH VALÉRIA 2014a. A személynévadás és személynévhasználat névelméleti kérdései. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 10: 179–204.
- TÓTH VALÉRIA 2014b. Szempontok a 13–14. századi nemzetségnevek értékeléséhez. *Századok* 148: 471–494.
- TÓTH VALÉRIA 2015a. Szempontok latin eredetű személynéveink névtörténeti értékeléséhez. A *Desiderius* névbokra alapján. In: BÁRTH M. JÁNOS–BODÓ CSANÁD–KOC SIS ZSUZSANNA szerk. *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete–Magyar Nyelvtudományi Társaság. 437–447.

- TÓTH VALÉRIA 2015b. Gondolatok a helynévi eredetű személynivekről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 121–135.
- UB. = HANS WAGNER–IRMTRAUT LINDECK-POZZA 1965–2000. *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebeite der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–V*. Wien–Köln–Graz, H. Böhlau Nachf.
- VARJAS BÉLA szerk. 1979. *Balassi Bálint és a 16. század költői I–II*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- VÁRNAI JUDIT SZILVIA 2005. *Bárhogy nevezzük... A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben*. Budapest, Tinta Kiadó.
- VERMES ALBERT PÉTER 2005a. *Proper names in translation: A relevance-theoretic analysis*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- VERMES ALBERT PÉTER 2005b. Proper names in translation: A relevance-theoretic analysis. *Névtani Értesítő* 27: 311–314.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ 2004. *Anonymus: A magyarok cselekedetei — Kézai Simon: A magyarok cselekedetei*. Milleniumi Magyar Történelem. Források. (Anonymus művét Veszprémy László, Kézai művét Bollók János fordította. Az utószót és a jegyzeteket Veszprémy László írta.) Budapest, Osiris Kiadó.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ 2013. A magyar őstörténeti latin forrásai. Előadásként elhangzott a Magyar Őstörténeti Témacsoport „Tudomány és hagyományörzés” című konferenciáján. 2013. április 18.
http://www.btk.mta.hu/images/18_Veszpr%C3%A9my_L%C3%A1szl%C3%B3.pdf
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ 2014. A magyar őstörténet latin forrásai. In: SUDÁR BALÁZS–SZENTPÉTERI JÓZSEF–PETKES ZSOLT–LEZSÁK GABRIELLA–ZSIDAI ZSUZSANNA szerk. *Magyar őstörténet — Tudomány és hagyományörzés*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet. 273–288.
- VÖRÖS FERENC 2004. *Családnév kutatások Szlovákiában*. Pozsony, Kalligram Kiadó.
- VÖRÖS FERENC 2010. *Családnévek térképlapjainak nyelvöldrajzi vallomása*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 235. Budapest.
- WALDAPFEL ESZTER 1931. Nemesi birtokjogunk kialakulása a középkorban. *Századok* 65: 134–167, 259–272.
- WEINREICH, URIEL 1953. *Languages in Contact*. The Hague, Mouton.
- WENZEL, WALTER 2004. Familiennamen. In: BRENDLER, A.–BRENDLER, S. Hrsg. *Namenarten und ihre Erforschung. Ein Lehrbuch für das Studium der Onomastic*. Hamburg, Baar. 705–742.
- WERTNER MÓR 1915. Névmagyarázatok. *Magyar Nyelvőr* 44: 346–354.
- Z. = NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL szerk. 1871–1931. *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII*. Pest, majd Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- ZalaOkl. = NAGY IMRE–VÉGHÉLYI DEZSŐ–NAGY GYULA szerk. 1886–1890. *Zala vármegye története. Oklevéltár I–II*. Budapest.

- ZELLIGER ERZSÉBET 1991a. Szóösszetétellel keletkezett tulajdonnevek. In: BENKŐ LORÁND szerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 536–552.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1991b. Szóösszetétellel keletkezett tulajdonnevek a korai ómagyar korban. *Névtani Értesítő* 13: 15–31.
- Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár I–VII*. Szerk. MÁLYUSZ ELEMÉR. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1951–2001. *VIII–IX*. Szerk. BORSA IVÁN–C. TÓTH NORBERT. Budapest, 2003–2004. *X*. Szerk. C. TÓTH NORBERT. Budapest, 2007. *XI*. Szerk. C. TÓTH NORBERT–NEUMANN TIBOR. Budapest, 2009.
- ZSEMLYEI JÁNOS 1997. Román köznevek magyar családnévvé válása az erdélyi régiségben. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk. *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest. 108–113.
- ZSOLDOS ATTILA 1996. Nemzetségek és honfoglalók. In: VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk. *Honfoglaló őseink*. Budapest, Zrínyi Kiadó. 176–194. Ugyanez megjelent még: ZSOLDOS ATTILA 2002. Nemzetségek halála és születése Szent István korában. In: VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk. *Szent István és az államalapítás*. Nemzet és emlékezet. Budapest, Osiris Kiadó. 380–393.
- ZSOLDOS ATTILA 1997. „Eléggé nemes férfiak...” A kehidai oklevél társadalomtörténeti vonatkozásairól. In: KÁLI CSABA szerk. *Zalai történeti tanulmányok*. Zalai Gyűjtemény 42. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár. 7–19.
- ZSOLDOS ATTILA 1998. Közszaad nemzetségek. *Mediaevalia Transilvanica* 2: 43–60.
- ZSOLDOS ATTILA 1999. *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből*. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 26. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- ZSOLDOS ATTILA 2011a. II. András Aranybullája. *Történelmi Szemle* 53/1: 1–38.
- ZSOLDOS ATTILA 2011b. Nemes és nemzetség. In: GECSÉNYI LAJOS–IZSÁK LAJOS szerk. *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 421–425.

Névmutató

<i>Aba</i> 47, 202	<i>Albertffy</i> 239	<i>Apat</i> 129
<i>Abaffy</i> 239	<i>Albertus</i> 86, 102	<i>Apathy</i> 239
<i>Abay</i> 239	<i>Albrecht</i> 166	<i>Appaffy</i> 239
<i>Abbetmeyer</i> 86	<i>Alexander</i> 18, 84	<i>Aq-quš</i> 160
<i>Abicsk</i> 27	<i>Alfeldy</i> 144, 239	<i>Arachay</i> 239
<i>Abraam</i> 82	<i>Alföld</i> 144	<i>Arany</i> 130
<i>Abraham</i> 26, 27	<i>Almad</i> 201, 209	<i>Aranyassy</i> 239
<i>Ábrahám</i> 61	<i>Almád</i> 209	<i>Árgyelán</i> 237
<i>Abychk</i> 26	<i>Almási</i> 130	<i>Arnathy</i> 239
<i>Achay</i> 239	<i>Almassy</i> 239	<i>Arnold</i> 167
<i>Achyamabus</i> 167	<i>Almus</i> 193	<i>Arokhaty</i> 239
<i>Achyl</i> 216	<i>Alsó</i> 150	<i>Arokzalassy</i> 239
<i>Acus</i> 160	<i>Alsószeg</i> 150	<i>Árpa</i> 30
<i>Ács</i> 109, 151	<i>Alsószér</i> 150	<i>Arpad</i> 193
<i>Ácsi</i> 151, 180	<i>Alsóvég</i> 150	<i>Árpád</i> 18, 60, 140, 180
<i>Adilbrecht</i> 166	<i>Altal</i> 132	<i>Arpadius</i> 95
<i>Adilbreth</i> 166	<i>Altin</i> 160	<i>Arthandy</i> 239
<i>Adosioanusfelde</i> 107	<i>Alzegy</i> 239	<i>Artuicius</i> 86
<i>Adrian</i> 178	<i>Ám</i> 133	<i>Arua</i> 116, 136
<i>Adrianus</i> 182	<i>Amadeffy</i> 239	<i>Athila</i> 193
<i>Affental</i> 86	<i>Amália</i> 247	<i>Aythossy</i> 239
<i>Agardy</i> 239	<i>Ambrosius</i> 80, 84, 182	<i>Aztalnak</i> 129
<i>Ágatha</i> 233	<i>Amerikás</i> 118	<i>Baan</i> 215
<i>Agh</i> 117	<i>Anarchy</i> 239	<i>Bachka</i> 154
<i>Aglent</i> 25, 166	<i>Andok</i> 140	<i>Bagat</i> 163
<i>Agnes</i> 166, 169	<i>Andrafalua</i> 110	<i>Bagich</i> 243
<i>Agnes</i> 178	<i>Andrassa</i> 239	<i>Bagics</i> 100, 245
<i>Agyagossy</i> 239	<i>Andrássi</i> 235, 239	<i>Bagych</i> 100
<i>Agyatlan</i> 131	<i>Andrassy</i> 239	<i>Bahatur</i> 131
<i>Aianduc</i> 116	<i>Andreas</i> 78, 85, 94, 169, 182	<i>Bajna</i> 150
<i>Ajándok</i> 24	<i>Angles</i> 166, 178	<i>Bajusz</i> 118
<i>Ajton</i> 106	<i>Ángyom</i> 129	<i>Bakony</i> 153
<i>Ajtonymonostora</i> 106	<i>Anna</i> 169, 170, 172, 178	<i>Baksa-Soós</i> 259
<i>Ákárki</i> 132	<i>Annus</i> 72	<i>Balassa</i> 103, 236, 239
<i>Ákos</i> 158, 160	<i>Anthaffy</i> 239	<i>Balassi</i> 103, 148, 180, 239
<i>Alaffy</i> 239	<i>Anton</i> 247	<i>Balázs</i> 227
<i>Alathky</i> 239	<i>Anyassy</i> 239	<i>Balázs András</i> 259
<i>Albert</i> 247		<i>Balmaz</i> 160

Balog 117
Balogh 117, 227, 228
Balog János 117
Ban 251
Bana 251
Band 251
Banfi 133
Bánfi 240
Bank 78, 80, 81, 251
Bansa 251
Banus 109, 251
Barachka 152, 153, 155
Baraczka 147
Baracska 153, 154
Baranyai 145
Baranyay 130
Baranyi 228
Barbara 82, 169
Barta 227
Bartha 235
Baté 154
Bathor 140
Batona 163
Bator 136
Bátor 127
Bauer 237
Baya 188
Bayus 139
Bechegregor 206
Becsegergely 206
Becsegergelyi 206
Bed 246
Bedu 246
Beel 85
Behed 182
Bek 246
Beke 246
Bekecs 130
Békefi 240
Beku 246
Bel 210
Bél 210, 211
Bela 163
Belat 89

Beleknegini 160, 162
Beloslao 163
Běloslavъ 163
Bely 211
Bena 165
Bence 254
Bencs 254
Bencse 254
Bencsik 237
Bene 178, 242, 254
Benecs 254
Benedek 254
Benedic 169
Benedictus 84, 95, 102,
169, 242
Benk 254
Benke 254
Benkes 254
Benkő 254
Benő 242, 254
Bense 254
Bente Maynet 201
Bente Mayneth 201
Bereczkffy 235, 241
Bereczky 235, 241
Bereksoy 137, 155
Berench 210
Berencs 210, 211
Bernhard 258
Bertus 247
Bese 150, 160
Besenehdi 128
Beseneu 258
Besenyő 150, 258
Besenyőd 134, 140, 180
Besenyő Tamás 258
Beszterce vidéke 157
Betti 247
Bezegh 133
Bezermen 129
Bibliás 118
Bibura 116
Bika 129, 138
Bírófia 103

Bíró János 69
Biztos 133
Blasius 54, 103, 152
Boconád 154
Bod 246
Boda 61, 98, 165, 246
Bodamer 61, 98, 165
Bodos 61, 98, 165, 246
Bodri 131
Bogár 129
Bogárdi 140
Bogat 163
Bogat Roduan 206
Bogathrodwan 18, 84
Bogátradvány 206
Bogátradványi 206
Bogatъ 163
Bogdanus 86, 170
Bogislav 158
Bogomerius 165
Bogomir 165
Bogoslava 163
Bogosloe 163
Bokfia 108
Bokfiabenedekfalva 105,
108
Bokfya Benedukfolua 105
Bol 116
Boleslaus 165, 170
Bolezlai 165
Bolugh 83
Bonch 82
Bonefili 119
Bonus 92
Borbély 230
Bornemyzza 134
Boros 215
Borsfiapeturfeulde 109
Borsu 81
Borzolth 132
Botaljaszentpéter 106
Both Andreas 109
Böndő 118, 130
Braun 237

<i>Brench</i> 211	<i>Chepanfalwa</i> 99	<i>Cynege</i> 129
<i>Bücij</i> [ɔ: <i>Guncy</i>] 167	<i>Chepe</i> 97	<i>Czompo</i> 63
<i>Buda</i> 130, 136, 139, 148, 152, 153, 154, 155, 238	<i>Cher</i> 151	<i>Czompokathko</i> 63, 243
<i>Budai</i> 140, 148, 152, 153, 228, 238, 239	<i>Cherep</i> 130	<i>Csá</i> 133
<i>Buda út</i> 153	<i>Cherhati</i> 144	<i>Csaba</i> 68, 172
<i>Budi</i> 246	<i>Cherteu</i> 215	<i>Csák</i> 202, 206
<i>Budimir</i> 249	<i>Chertheu</i> 215	<i>Csáki</i> 206, 207
<i>Bugardi</i> 137	<i>Chery</i> 151	<i>Csanád</i> 68
<i>Buhta</i> 116	<i>Chethery</i> 215	<i>Csapágy</i> 130
<i>Buhtus</i> 81	<i>Chimont</i> 89	<i>Cselej</i> 167
<i>Bukath Radvan</i> 206	<i>Chomoz</i> 85	<i>Csépán</i> 99, 178
<i>Buken</i> 83	<i>Chorba</i> 131	<i>Csillag</i> 131
<i>Bulcsú</i> 68, 175, 176	<i>Chouka</i> 78	<i>Csimasz</i> 118
<i>Bulsu</i> 175	<i>Chozug</i> 116	<i>Csípdmeg</i> 132
<i>Bulsudi</i> 175	<i>Christina</i> 169	<i>Csom</i> 246
<i>Bulsuhut</i> 89, 102	<i>Chuka</i> 117	<i>Csoma</i> 246
<i>Bunger</i> 81	<i>Chuna</i> 78	<i>Csonka</i> 228
<i>Butus</i> 216	<i>Chunradus</i> 231	<i>Csoszogi</i> 118
<i>Buza</i> 129	<i>Chunrat</i> 231	<i>Csukló</i> 130
<i>Búzád</i> 60, 158, 165, 209	<i>Churba</i> 140, 215	<i>Dako</i> 243
<i>Bükkfa</i> 129	<i>Churgo</i> 216	<i>Debrecen</i> 147
<i>Büszke</i> 131	<i>Chwlewk</i> 130	<i>Debreceni</i> 60, 66, 119, 140, 144
<i>Bykanyakw</i> 133	<i>Chynthalan</i> 131	<i>Debrecheny</i> 147
<i>Bytakunpeturfeulde</i> 107	<i>Cigány</i> 129	<i>Demeterfiamárklaka</i> 257
<i>Byzon</i> 133	<i>Cincogó</i> 132	<i>Demeterispánlaka</i> 109
<i>Cadusa</i> 81	<i>Cine</i> 216	<i>Demeteryspanlaka</i> 109
<i>Calixtus</i> 67	<i>Clara</i> 169	<i>Demetri</i> 179, 180
<i>Cantur</i> 216	<i>Claudius</i> 92	<i>Demetrius</i> 103, 108
<i>Caroldu</i> 160	<i>Clemens</i> 152, 153, 155, 169	<i>Derecskei</i> 103
<i>Carpentator</i> 92	<i>Compertus</i> 231	<i>Dereske</i> 103
<i>Carpenter</i> 104	<i>Compó János</i> 63	<i>Deseufiastephanloka</i> 109
<i>Casmer</i> 85	<i>Compó Katkó</i> 63	<i>Desiderius</i> 256
<i>Cecus</i> 92	<i>Conraldus</i> 78	<i>Deuecher</i> 152, 163
<i>Cegue</i> 81	<i>Cosma</i> 122	<i>Deuechery</i> 144
<i>Chaak</i> 188, 202, 205	<i>Cozma</i> 169	<i>Devecher</i> 152
<i>Chac</i> 205	<i>Crachun</i> 163	<i>Dicsértessék</i> 118, 133
<i>Chak</i> 85, 202	<i>Cucendi</i> 115	<i>Dienesi</i> 179, 180
<i>Chapo</i> 94	<i>Culessed</i> 129	<i>Dienis</i> 169
<i>Chehtelek</i> 147	<i>Cundu</i> 81	<i>Dinkásszájú</i> 133
<i>Chene</i> 215	<i>Cuppan</i> 176	<i>Dionisius</i> 92
<i>Chepan</i> 99, 131, 178	<i>Curzan</i> 81	<i>Dobica</i> 182
<i>Chepanfalua</i> 99	<i>Custan</i> 182	<i>Dobó István</i> 18
	<i>Cyne</i> 216	<i>Dobo Istwan</i> 18

<i>Dobra</i> 202	<i>Ereuca</i> 116	<i>Fedáksári</i> 131
<i>Dobuca</i> 81	<i>Eristianus</i> [ⵔ: <i>Tristianus</i>] 173	<i>Fehér</i> 69, 228
<i>Dom</i> 178	<i>Ernefyastephanpaulia</i> 107, 109	<i>Fehera</i> 116
<i>Dominica</i> 169	<i>Erős</i> 247	<i>Fehéra</i> 246, 253
<i>Dominicus</i> 84, 102, 169, 243	<i>Érsek</i> 139	<i>Fehersa</i> 115
<i>Domorad</i> 215	<i>Ersuk</i> 129, 139	<i>Fejerfalus</i> 110
<i>Döbrögi</i> 118	<i>Erzsébet</i> 172, 178	<i>Fekete</i> 94, 119, 228
<i>Dönci</i> 247	<i>Esau</i> 250	<i>Feketeydi</i> 116
<i>Dragmanics</i> 73	<i>Ete</i> 81	<i>Fekethew</i> 82
<i>Dragomerfalws</i> 110	<i>Eufrozina</i> 67	<i>Felbél</i> 211
<i>Dumbo</i> 103	<i>Eusud</i> 129	<i>Feldwezthew</i> 133
<i>Dumbunylew</i> 134	<i>Euuen</i> 139	<i>Felfewldi</i> 144
<i>Dunnyogó</i> 132	<i>Ewz</i> 106	<i>Felföld</i> 144
<i>Dyenusteluky</i> 110	<i>Ewz Miclosfalua</i> 108	<i>Félkezű</i> 133
<i>Eb</i> 251	<i>Ewzmyklosfalva</i> 106, 108	<i>Felsemw</i> 133
<i>Ebed</i> 251	<i>Ewzvero</i> 128	<i>Felső</i> 150
<i>Ebus</i> 251	<i>Eyeltudo</i> 134	<i>Ferenc</i> 63, 231
<i>Echelleus</i> 172	<i>Ézelex</i> 16	<i>Ferenci</i> 236
<i>Edlelmes</i> 116	<i>Faber</i> 93, 104	<i>Ferenczi</i> 231, 235
<i>Edumer nec</i> 89	<i>Fabianus</i> 92	<i>Fergudi</i> 116
<i>Edunec</i> 89, 102	<i>Fakó</i> 250	<i>Feud</i> 122
<i>Egérke</i> 129	<i>Falicsi</i> 16	<i>Feuldura</i> 133
<i>Egidius</i> 169, 179	<i>Falunyelve</i> 133	<i>Feyes</i> 117
<i>Egidut</i> 89	<i>Faluvégi</i> 118	<i>Feyr</i> 131
<i>Egri</i> 60, 108	<i>Falwegy</i> 145	<i>Feyriuanfalua</i> 107
<i>Egrimihalhaza</i> 107	<i>Farcasti</i> 129	<i>Ffichormiklous</i> 135, 257
<i>Egrimihályháza</i> 108, 257	<i>Fark</i> 130	<i>Fiacha</i> 129
<i>Egudi</i> (nom.) 179	<i>Farkas</i> 24, 25, 60, 61, 68, 95, 96, 117, 121, 138, 172, 227, 234, 246, 250	<i>Fiacsa</i> 134, 140
<i>Egyháztetűje</i> 133	<i>Farkasd</i> 134, 246	<i>Fiadi</i> 140
<i>Elec</i> 169	<i>Farkasius</i> 95, 170, 250	<i>Filedí</i> 130
<i>Eleud</i> 81, 193	<i>Farkasti</i> 140	<i>Files</i> 121, 122
<i>Elisabeth</i> 177, 247	<i>Farkasverő</i> 135	<i>Filespeteryzgara</i> 122
<i>Eliy</i> 160	<i>Farkaswerew</i> 133	<i>Filetlenpal</i> 82, 109
<i>Elsebych</i> 177	<i>Fatra</i> 85	<i>Finta</i> 85
<i>Elspet</i> 178	<i>Favágó</i> 118	<i>Fiodi</i> 137
<i>Elysabeth</i> 169	<i>Fay</i> 146	<i>Fischer</i> 229
<i>Emmagyereki</i> 134	<i>Fáy</i> 146	<i>Fodor</i> 82
<i>Eperleső</i> 133	<i>Faythalanlabo</i> 137	<i>Fokou</i> 250
<i>Ercsi</i> 180	<i>Fechke</i> 129	<i>Forcos</i> 81, 89, 96, 182
<i>Erdély</i> 144	<i>Fecske</i> 138	<i>Fotyú</i> 129, 140
<i>Erdély</i> 145		<i>Frank</i> 81, 231, 237
<i>Erdélyi</i> 145, 238		<i>Frigyes</i> 167
<i>Érd szőlők</i> 153		<i>Fuldespeturfulde</i> 107
		<i>Futo</i> 215

<i>Fuvaros</i> 93, 129	<i>Gug</i> 78, 203	<i>Hans</i> 99
<i>Fuvaros Jóska</i> 93	<i>Gumbas</i> 102	<i>Haragos</i> 134
<i>Füles</i> 122	<i>Gumbasi</i> 102	<i>Haraszt</i> 210
<i>Füzér</i> 147	<i>Gumbasy</i> 102	<i>Harazth</i> 210
<i>Fvthamoth</i> 132	<i>Gumbus</i> 117	<i>Harmas</i> 132
<i>Fyady</i> 129	<i>Gumpertus</i> 231	<i>Hatalmas</i> 134
<i>Fylethlen</i> 122	<i>Gumprecht</i> 231	<i>Hathekrew</i> 133
<i>Fyzery</i> 147	<i>Gungh</i> 250	<i>Hatvékás</i> 133
<i>Gaius Iulius Caesar</i> 225	<i>Gungud</i> 250	<i>Havasi</i> 182, 238
<i>Gál</i> 119, 227	<i>Gungus</i> 250	<i>Hazug</i> 131, 230
<i>Gallus</i> 119	<i>Guruzk</i> 165	<i>Hector</i> 173
<i>Galterus</i> 171	<i>Gutkeled</i> 202	<i>Héder</i> 167
<i>Galtier</i> 171	<i>Gyalug</i> 132	<i>Hedvig</i> 158
<i>Gautier</i> 171	<i>Gyapjas</i> 131	<i>Hedwig</i> 166, 167
<i>Gegew</i> 98	<i>Gyenge</i> 142	<i>Hegedus</i> 215
<i>Gegő</i> 98	<i>Gyöngy</i> 142	<i>Hegmegy</i> 147
<i>Gegus</i> 98	<i>Gyönyörű</i> 127	<i>Hegy</i> 144
<i>Gemery</i> 147	<i>Győr</i> 202, 206	<i>Hegyesbajuszú</i> 118, 133
<i>Genge</i> 131	<i>Györfi</i> 231, 238	<i>Heinricus</i> 79, 86
<i>Genuruch</i> 131	<i>György</i> 96, 231	<i>Helena</i> 169
<i>Georgius</i> 80, 102, 109	<i>Győri</i> 206	<i>Helias</i> 169
<i>Gerdrudis</i> 166	<i>Gyula</i> 110, 162	<i>Hench</i> 79
<i>Gergely</i> 47	<i>Gyung</i> 136	<i>Henrik</i> 167
<i>Gergelylaka</i> 144	<i>Gyurkovics</i> 237	<i>Herbort</i> 167
<i>Gergő</i> 245	<i>Gyűszű</i> 130	<i>Herborthfiaandreas</i> 107
<i>Gergurlaka</i> 130	<i>Gywrynfiamarkloka</i> 109	<i>Herceg</i> 139
<i>Gertrud</i> 166, 167	<i>Hadar</i> 132	<i>Hercegh</i> 139
<i>Gertrúd</i> 166	<i>Haholt</i> 209	<i>Herman</i> 166, 167
<i>Gertrudis</i> 166	<i>Haholthy</i> 209	<i>Hermanus</i> 170
<i>Geuden</i> 136	<i>Hahót</i> 167, 208, 209	<i>Hetes</i> 137, 140
<i>Geur</i> 202, 203	<i>Hahóti</i> 209	<i>Hethsegew</i> 140
<i>Geuril</i> 182	<i>Halál</i> 130	<i>Hilta</i> 166
<i>Gilduinus</i> 86	<i>Halaldi</i> 116, 130	<i>Hitlen</i> 116, 131, 137
<i>Giovanni</i> 172	<i>Haláldi</i> 140	<i>Hitvánd</i> 140, 246
<i>Gizella</i> 166	<i>Halgas</i> 132	<i>Hodos</i> 110
<i>Golomb</i> 129	<i>Hallgass</i> 138	<i>Hódos</i> 110
<i>Golombos</i> 116	<i>Hallja</i> 132, 138	<i>Hódosi</i> 110
<i>Golyó</i> 130	<i>Hallomás</i> 137	<i>Hoffmann</i> 229, 237, 242
<i>Gombási</i> 102	<i>Halom</i> 203, 235, 236	<i>Hoffmann Zsuzsa</i> 260
<i>Gorilla</i> 118	<i>Halot</i> 132, 137	<i>Hofi</i> 242, 260
<i>Gömör</i> 147	<i>Hamar</i> 117, 132	<i>Hofi Zsuzsi</i> 260
<i>Gregorius</i> 86, 94, 98, 110, 111	<i>Hamard</i> 116, 132, 140	<i>Hohold</i> 209
<i>Gualter</i> 171	<i>Hanga</i> 61	<i>Hoholdi</i> 209
	<i>Hannes</i> 99	

<i>Hoholt</i> 209	<i>István</i> 47, 51, 63, 91, 256	<i>Jegenye</i> 129
<i>Hoholth</i> 209	<i>Isvánfi</i> 240	<i>Jérce</i> 129
<i>Holniahagow</i> 133	<i>Ivády</i> 146	<i>Jeur</i> 206
<i>Hontpázmány</i> 202	<i>Ivan</i> 172	<i>Jeury</i> 206
<i>Hornýák</i> 237	<i>Izé</i> 133	<i>Jeuth</i> 178
<i>Horogus</i> 131, 251	<i>Izsák</i> 61	<i>Jevgenyjevna</i> 232
<i>Horváth</i> 227	<i>Izsép</i> 250	<i>Jó</i> 131
<i>Hothwyw</i> 133	<i>Izsip</i> 250	<i>Joannes</i> 151
<i>Hotolmos</i> 131, 251	<i>Izsó</i> 250	<i>Jobaghfalwa</i> 109
<i>Hozuga</i> 140	<i>Jac</i> 244	<i>Jobagisthwanfalwa</i> 109
<i>Hubertusz</i> 131	<i>Jacau</i> 178	<i>Jobagy</i> 129
<i>Hulec</i> 81, 160	<i>Jacob</i> 122	<i>Jobbágy</i> 151
<i>Hunt pazman</i> 202	<i>Jacobus</i> 80, 97, 98, 106, 108, 110, 169, 256	<i>Jobbágyfalva</i> 109
<i>Hunt paznan</i> 202	<i>Ják</i> 60, 97, 110	<i>Jófiám</i> 119
<i>Hunt-Paznan</i> 236	<i>Jakab</i> 47, 65, 97, 98, 244, 256	<i>Johan</i> 172
<i>Húsvét</i> 134, 139		<i>Johana</i> 170
<i>Husveth</i> 130	<i>Jakabfalva</i> 243–244	<i>Johann</i> 99
<i>Hwruat</i> 136	<i>Jakabfalwa</i> 244	<i>Johannes</i> 26, 27, 78, 79, 80, 85, 86, 91, 92, 93, 94, 97, 98, 99, 102, 104, 105, 110, 117, 122, 169, 170, 172, 177, 178
<i>Iacobus</i> 80	<i>Jakó</i> 103	<i>John</i> 172
<i>Iacu</i> 178	<i>Jákó</i> 97, 98, 110, 244	<i>Jolyan</i> 133
<i>Iak</i> 203	<i>Jákob</i> 61	<i>József</i> 250, 259
<i>Igazmundo</i> 133	<i>Jakou</i> 244	<i>Juan</i> 172
<i>Ignaz</i> 247	<i>Jakow</i> 104	<i>Júdás</i> 131
<i>Iliý</i> 160	<i>Jakucs</i> 98	<i>Judit</i> 178
<i>Ilneh</i> 80	<i>Jakus</i> 244	<i>Judith</i> 169
<i>Ilobarut</i> 89	<i>Jakusfalva</i> 244	<i>Juhász</i> 228
<i>Ilona</i> 172	<i>Jakusfolua</i> 244	<i>Juhom</i> 129
<i>Ilwna</i> 72	<i>Jan</i> 97	<i>Jven</i> 173
<i>Immár</i> 132	<i>Jancsi</i> 242	<i>Kain</i> 131
<i>Imre Pál</i> 259	<i>Janko</i> 26, 97	<i>Kaiser</i> 237
<i>Inakfiapéterfölde</i> 105	<i>Jankó</i> 27, 97	<i>Kakasti</i> 137, 140
<i>Inakfiapeturfelde</i> 105	<i>Ján Mlynár</i> 69	<i>Kaku</i> 246
<i>Iohannes</i> 63, 81, 104	<i>Janofalwa</i> 110	<i>Kalapaach</i> 130
<i>Ioleguen</i> 133	<i>János</i> 63, 97, 98, 117, 154, 172, 242	<i>Kalmár</i> 230
<i>Irizlaus</i> 163	<i>Jánossa</i> 239	<i>Kalocsa</i> 210
<i>Isalt</i> 67, 173	<i>Jánossi</i> 235	<i>Kancsi</i> 118
<i>Iseput</i> 89	<i>Ján Richtár</i> 69	<i>Káposzta</i> 129
<i>Isten</i> 136	<i>Janus</i> 169	<i>Karachon</i> 236
<i>Istenatta</i> 133	<i>Janusfalwa</i> 110	<i>Karácsony</i> 203, 236, 244
<i>Istenpennája</i> 133	<i>Jaresclau</i> 163	<i>Karácsonya</i> 244
<i>Istenuetethe</i> 133	<i>Jaroslavъ</i> 163	
<i>Istenwette</i> 133	<i>Jean</i> 172	
<i>Istenwethe</i> 117		

<i>Karcsa</i> 160	<i>Kevi</i> 146	<i>Kovács</i> 51, 103, 109, 226,
<i>Karoldu</i> 162	<i>Kevyl</i> 131	227, 228, 259
<i>Karolt</i> 160	<i>Kewesdy</i> 147	<i>Kovács István</i> 51
<i>Kárpáti</i> 182, 238	<i>Kicsi</i> 142	<i>Kovi</i> 51
<i>Karsai</i> 146	<i>Kicsid</i> 18, 134	<i>Kozol</i> 216
<i>Kata</i> 100, 245	<i>Kincses</i> 108	<i>Königsfeld</i> 157
<i>Katalin</i> 63, 172, 178, 242	<i>Kincsesandrásfalva</i> 108,	<i>Kővár vidéke</i> 157
<i>Katerein</i> 178	257	<i>Kövi</i> 146
<i>Katerina</i> 99, 169	<i>Kincsesandrásháza</i> 108	<i>Közi</i> 127
<i>Katherina</i> 63, 243	<i>Király</i> 139	<i>Közinagy</i> 127, 137
<i>Kathko</i> 243	<i>Kis</i> 94, 95, 119, 127	<i>Krassó</i> 146
<i>Katho</i> 233	<i>Kisbalogh</i> 127	<i>Kristhyn</i> 178
<i>Kathok</i> 98	<i>Kisfalus</i> 111	<i>Kriston</i> 237
<i>Kathou</i> 135	<i>Kisfalusi</i> 111, 147, 238	<i>Krisztina</i> 178
<i>Kathow</i> 98	<i>Kisfiam</i> 129	<i>Kunegundis</i> 166
<i>Katlin</i> 100	<i>Kisfinánc</i> 118	<i>Kunigunda</i> 249
<i>Kató</i> 61, 100, 242	<i>Kisgombonc</i> 120	<i>Kunigunde</i> 166
<i>Katók</i> 61	<i>Kiskertbenéző</i> 134	<i>Kupec</i> 129
<i>Katouch</i> 98	<i>Kispal</i> 131	<i>Kuun</i> 85
<i>Katrin</i> 100	<i>Kiss</i> 227, 228, 229	<i>Külső</i> 150
<i>Kayan</i> 131	<i>Kissudar</i> 137	<i>Kwrwa</i> 129
<i>Kecske</i> 118	<i>Kiviniemi</i> 149	<i>Kylences</i> 132
<i>Keledguth</i> 202	<i>Klára</i> 172	<i>Kyral</i> 139
<i>Kelemen</i> 89	<i>Klein</i> 229	<i>Kys Andok</i> 140
<i>Kenchesandrasfolwa</i> 105,	<i>Kob</i> 246	<i>Kysed</i> 131
107	<i>Kobra</i> 242	<i>Kysgenyerew</i> 127
<i>Kenek</i> 81	<i>Kobracsek</i> 242	<i>Kyspal</i> 234
<i>Kerekes</i> 216	<i>Kobzus</i> 91	<i>Lac</i> 243
<i>Kerekhaytow</i> 137	<i>Kokó</i> 51	<i>Lach</i> 243
<i>Kereszténykenézháza</i> 109	<i>Kolbaz</i> 139	<i>Lachk</i> 243
<i>Keresztes</i> 219	<i>Kolch</i> 83	<i>Lack</i> 243
<i>Kereu</i> 115	<i>Kollár</i> 237	<i>Ladislaus</i> 47, 84, 243
<i>Kerew</i> 116	<i>Kolléga</i> 118, 129	<i>Ladizlaus</i> 18, 84, 98, 243
<i>Kérőd</i> 140	<i>Koloswy</i> 240	<i>Lakatos</i> 228
<i>Kerthmegy</i> 145	<i>Kopou</i> 132	<i>Lakner</i> 237
<i>Kertmegi</i> 148	<i>Kopoz</i> 117, 131	<i>Lalfiaestephanfolua</i> 107
<i>Kertmegy</i> 130	<i>Koppány</i> 176	<i>Lambertus</i> 166
<i>Kertmőgi</i> 140, 180	<i>Korlathfolua</i> 155	<i>Lambrecht</i> 166
<i>Keruh tew</i> 132	<i>Korom</i> 130	<i>Lampert</i> 166
<i>Kétméteres</i> 118	<i>Korpa</i> 129	<i>Lanceret</i> 173
<i>Kétszer</i> 132	<i>Kossut</i> 131	<i>Lancereth</i> 173, 174
<i>Ketted</i> 160	<i>Koszmagazin</i> 118	<i>Lanchereth</i> 67, 173
<i>Keueh</i> 81	<i>Kothor</i> 132	<i>Langohr</i> 260
<i>Keve</i> 146	<i>Kothrous</i> 132	<i>Lanifex</i> 94

<i>Lassan</i> 132	<i>Lucifer</i> 118	<i>Marosán</i> 237
<i>László</i> 232	<i>Ludasmatyí</i> 131	<i>Martin</i> 169
<i>Lasztonya</i> 154	<i>Luka</i> 84	<i>Martina</i> 170
<i>Latibur</i> 163	<i>Lukács</i> 227	<i>Martinus</i> 81, 93, 104, 169, 170
<i>Latomas</i> 130	<i>Lukafi</i> 84	<i>Marton</i> 131
<i>Látomás</i> 134, 137	<i>Lukeu</i> 132	<i>Márton</i> 227
<i>Latou</i> 132	<i>Lutouic</i> 166	<i>Marynna</i> 178
<i>Laurenci</i> (nom.) 179, 180	<i>Lutowic</i> 166	<i>Masfel</i> 132
<i>Laurencius</i> 79, 93, 95, 179	<i>Lutwic</i> 166	<i>Matas</i> 92
<i>Laurentia</i> 170	<i>Lypolth</i> 166	<i>Mate</i> 179
<i>Laurentius</i> 85, 169, 179	<i>MacDonald</i> 142	<i>Mathe</i> 179
<i>Lazarus</i> 169	<i>MacGregor</i> 142	<i>Matheus</i> 152, 178, 179
<i>Leanch</i> 129	<i>Machalan</i> 84	<i>Matias</i> 92
<i>Leáncs</i> 134, 140	<i>Machkazemew</i> 133	<i>Mauog</i> 134
<i>Leguen</i> 129	<i>Magd</i> 60	<i>Mauricius</i> 179
<i>Legunei</i> 116	<i>Magdalena</i> 100, 169, 243	<i>Mauritius</i> 82
<i>Lehocski</i> 237	<i>Magdalena</i> 233	<i>Maurus</i> 169
<i>Lehotai</i> 69	<i>Magich</i> 243	<i>Mawag</i> 134
<i>Lehotsky</i> 69	<i>Magics</i> 100, 243	<i>Mawog</i> 134
<i>Leles</i> 148	<i>Magnus</i> 91, 92, 216	<i>Mazagfazo</i> 133
<i>Lelesy</i> 148	<i>Magog</i> 193	<i>Mazo</i> 132
<i>Lénárd</i> 167	<i>Magor</i> 203, 235	<i>Medue</i> 96
<i>Lengel</i> 103	<i>Magyar</i> 129, 228	<i>Meduet</i> 89
<i>Lengen</i> 94, 103	<i>Magych</i> 100	<i>Medve</i> 60, 61, 96, 119, 121, 123, 138
<i>Leopoltus</i> 170	<i>Majdlesz</i> 134	<i>Megadja</i> 132
<i>Leseu</i> 132	<i>Májér</i> 229	<i>Mence</i> 182
<i>Leus</i> 84	<i>Máli</i> 247	<i>Mendegel</i> 132
<i>Lewedi</i> 115	<i>Manaky</i> 18, 84	<i>Menyecske</i> 129
<i>Lewrincze</i> 234	<i>Manga</i> 61	<i>Merges</i> 131
<i>Lewrynche</i> 81	<i>Mankós</i> 118, 131	<i>Merth</i> 167
<i>Libickozma</i> 154	<i>Maradek</i> 130	<i>Mészáros</i> 228
<i>Lili</i> 245	<i>Maradék</i> 134, 137	<i>Methvdfiamihalfefulde</i> 107
<i>Liliom</i> 142	<i>Marcellus</i> 169	<i>Mezeupylis</i> 201, 210
<i>Liutwic</i> 166	<i>Marcus</i> 169	<i>Mezópilis</i> 210
<i>Liüntik</i> 162	<i>Margareta</i> 99, 100, 169, 243	<i>Michael</i> 12–13, 110
<i>Lopó</i> 95	<i>Marghyth</i> 80	<i>Micike</i> 131
<i>Lothardus</i> 170	<i>Margics</i> 100	<i>Micow</i> 250
<i>Lőrinc</i> 207	<i>Margit</i> 100, 172	<i>Mihalfya Isthwanfelde</i> 109
<i>Lőrince</i> 81, 103, 104, 207, 235, 236, 238	<i>Maria</i> 169, 170, 247	<i>Mihály</i> 79, 117, 250
<i>Lőrinci</i> 103, 180, 207, 238	<i>Mária</i> 178	<i>Mika</i> 250
<i>Lőrinczi</i> 148	<i>Markolfi</i> 105	<i>Mike</i> 110, 244, 250
<i>Lötyögsz</i> 132	<i>Markolfy</i> 105	<i>Mikefalva</i> 110
<i>Luaz</i> 80, 108	<i>Markolphus</i> 105	

Miklós 103, 250
Miklósfalva 108
Mikó 250
Mikus 165
Milej 149
Mindszent 170
Mircur 81
Mittendorf 157
Mlynar 69
Mochachy 80
Mocu 246
Mog 116
Mogdi 116
Mogor 235
Mok 246
Moksa 246
Mokus 82
Moldován 237
Molnár 69, 227, 228
Molnár János 69
Molnosbél 211
Mondok 132, 138
Morkolfus 105
Mortun 179
Mozog 132
Muncadi 130
Muncas 95
Munka 67
Munkad 67
Munkád 180
Munkádi 140
Murgo 85
Muszka 118, 129
Müller 229
Mychael 117
Myhalka 170
Myhaltheleky 110
Myklosfalwa 108
Mysich 97
Náci 247
Nadasd 210
Nádasd 210
NaghBathor 127
Naghpether 234
Nagmihal 110
Nagy 91, 95, 103, 119, 127, 226, 227, 228
Nagyfalusi 147
Nagyjankó 118
Nagyseggű 133
Nakas 216
Nana 166
Nanna 166
Napsugár 158
Naragy 79
Nathafalus 110
Naualas 131
Negus 132
Négyszemű 133
Nelson Mandela 142
Néma 131
Nemél 136, 138
Nemes 79, 129
Német 151
Németh 227, 228
Németi 165, 180, 210
Nemhisz 136
Nemhű 136, 140
Nemhysz 134
Nemka 182
Nemty 210
Nemvaló 120, 135, 136, 138
Nemvalód 24, 140, 160
Neugrad 156
Nicodemus 258
Nicolaus 12–13, 80, 86, 92, 97, 103, 106, 110, 169, 250
Niger 92, 94
Nir 210
Nogh 80
NoghBathor 140
Noghlabu 133
Nogmiklous 109
Nógrád 152, 154, 156
Nogy 131
Noog 103
Novák 227, 229, 237
Nova villa 96
Nuetlen 131
Numarek 137
Numel 134
Numhw 134
Numuolohod 134
Numuolou 136
Numvog 115
Numwog 134
Nuzou 132
Nyakas 95
Nyakuago 135
Nyárád 180
Nyárágy 79
Nyárágyi 79
Nyavalyád 24
Nycolaus 85
Nyest 60, 142
Nyikolajevics 232
Nyílfaragó 84
Nyír 210
Nyílfarago 79, 84
Nyílfaragow 84
Nylgarto 133, 135
Nymphthy 165
Nymuth 79
Nyolcas 132
Nyuszt 60, 142
Ohath 83
Ohtum 160
Olah 47
Oláh 228
Olaz 80
Oliuerius 173
Olivant 171
Opour 80
Opuz 188
Ormous 117
Ornoltus 167
Orod 165
Oros 121
Orrothlan 131
Orrothlon 120

<i>Orrus</i> 121	<i>Paznan</i> 236	<i>Peteuch</i> 26
<i>Orus</i> 121	<i>Paztur</i> 116	<i>Petew</i> 244
<i>Oruzlan</i> 138	<i>Pech</i> 130	<i>Petherfy</i> 235
<i>Osl</i> 202, 203, 235	<i>Pentec</i> 130	<i>Petheuch</i> 85, 97, 243
<i>Othoc</i> 81	<i>Penteca</i> 244	<i>Pethych</i> 26
<i>Otuz</i> 160	<i>Péntek</i> 24, 29, 61, 134,	<i>Pethyz</i> 97
<i>Ound</i> 81	139, 150, 163, 244	<i>Peti</i> 242, 252, 253, 254
<i>Ödön</i> 247	<i>Pénteka</i> 244, 246, 253	<i>Petics</i> 27, 253
<i>Öreg</i> 131	<i>Péntekfalva</i> 150	<i>Petk</i> 60, 97, 252
<i>Ötvend</i> 140	<i>Pet</i> 60, 178, 244, 248, 251,	<i>Petka</i> 253
<i>Özverő</i> 128	254, 255	<i>Petke</i> 245, 246, 253
<i>Pajtás</i> 129	<i>Pét</i> 110, 254	<i>Petkó</i> 253
<i>Paka</i> 97, 243	<i>Peta</i> 60, 178, 246, 252,	<i>Petkü</i> 252, 253
<i>Pal</i> 65	253	<i>Pető</i> 30, 60, 97, 232, 242,
<i>Pál</i> 103	<i>Pete</i> 30, 60, 97, 104, 150,	247, 248, 253, 254, 255
<i>Paldeak</i> 234	234, 242, 246, 248, 251,	<i>Petőc</i> 97, 253
<i>Páldeák</i> 236	252, 253, 254, 255	<i>Petős</i> 253
<i>Pálfi</i> 60, 81, 103, 104, 234,	<i>Peted</i> 251, 252, 253	<i>Petra</i> 26, 30, 60, 246, 252,
235, 236, 240	<i>Peteháza</i> 150	253
<i>Palfy</i> 81	<i>Peteny</i> 253	<i>Petras</i> 253
<i>Palfyyanus kurtuale</i> 109	<i>Petenya</i> 253, 254	<i>Petre</i> 26, 30, 60, 98, 246,
<i>Pangracij (nom.)</i> 179	<i>Petenye</i> 84, 97, 253	252, 253
<i>Pangratius</i> 179	<i>Petenyed</i> 253	<i>Petres</i> 246
<i>Panyit</i> 167	<i>Petenyeg</i> 253	<i>Petri</i> 83, 180, 253
<i>Pap</i> 151, 228	<i>Peter</i> 65, 97, 178, 234, 253	<i>Petricis</i> 253, 255
<i>Pápai</i> 207	<i>Péter</i> 96, 97, 104, 150,	<i>Petrik</i> 237, 255
<i>Pap Gyeorgy Falva</i> 109	151, 157, 158, 235, 236,	<i>Petro</i> 255
<i>Papó</i> 118, 129	242, 245, 246, 248, 252,	<i>Petros</i> 253
<i>Paptelke</i> 151	255, 256	<i>Petrus</i> 26, 27, 67, 69, 78,
<i>Papuj</i> 240	<i>Petera</i> 253	81, 83, 84, 85, 97, 104,
<i>Papverő</i> 135	<i>Peterd</i> 60, 253	105, 110, 119, 170, 177,
<i>Pariz</i> 173	<i>Péterfalva</i> 151, 157	178, 182, 242, 243, 246,
<i>Parlagh</i> 130	<i>Péterfi</i> 60, 103, 238	248, 252, 253, 255, 256
<i>Partium</i> 157	<i>Péterfia</i> 236, 240	<i>Petune</i> 97, 243
<i>Parvus</i> 92, 94	<i>Péterfiapéterháza</i> 105	<i>Petur</i> 169, 253
<i>Paszuly</i> 118	<i>Péterfölde</i> 150	<i>Peturka</i> 26, 170
<i>Pat</i> 246	<i>Petergy</i> 253, 254	<i>Peturke</i> 79
<i>Paul</i> 178, 179	<i>Peterka</i> 253	<i>Peturnye</i> 97
<i>Paulus</i> 82, 85, 93, 97, 98,	<i>Peterke</i> 60, 244, 246, 253	<i>Petus</i> 251
103, 104, 169, 177, 178,	<i>Péterke</i> 247	<i>Pfaffenhofen</i> 86
188, 243	<i>Petes</i> 30, 60, 244, 251,	<i>Philippus</i> 121
<i>Pazmani</i> 236	252, 253	<i>Pincusd</i> 130
<i>Pázmány</i> 203, 236	<i>Petese</i> 253	<i>Pista</i> 51
<i>Pázmányi</i> 236	<i>Peteu</i> 83	<i>Pityókás</i> 118

<i>Pityu</i> 51	<i>Rigou</i> 129	<i>Scemd</i> 116, 130
<i>Pochay</i> 130	<i>Rikolfi</i> 105	<i>Sceret</i> 132
<i>Pocsaji</i> 134	<i>Rikolphus</i> 105	<i>Sceretheu</i> 137
<i>Pofás</i> 131	<i>Rippl-Rónai</i> 259	<i>Schmidt</i> 229
<i>Pogan</i> 131	<i>Robertus</i> 170	<i>Schneider</i> 229
<i>Pokol</i> 130	<i>Rolandus</i> 173	<i>Schwarz</i> 229
<i>Polczonzaro</i> 134	<i>Rudolf</i> 234	<i>Scimed</i> 116
<i>Polgar</i> 129	<i>Rufus</i> 92, 94	<i>Sclavus</i> 92, 93
<i>Polonus</i> 93, 94, 102	<i>Ruh</i> 78	<i>Sculgad</i> 129
<i>Pop</i> 136	<i>Ruoz</i> 116	<i>Scynnue</i> 85
<i>Poson</i> 235	<i>Ruphus</i> 117	<i>Sebestyén</i> 242
<i>Potala</i> 106	<i>Saac</i> 193	<i>Sebi</i> 242
<i>Pousa</i> 98	<i>Sacerdos</i> 108	<i>Sebu</i> 178
<i>Powch</i> 243	<i>Salak</i> 130	<i>Sebus</i> 26
<i>Poznan</i> 182	<i>Salamon</i> 169	<i>Senew</i> 102
<i>Pozon</i> 235	<i>Sámuel</i> 47	<i>Seney</i> 102
<i>Pozsega</i> 146	<i>Sanctus Adrianus</i> 96	<i>Sepsakalo</i> 133
<i>Pozsgai</i> 146	<i>Sanctus Demetrius</i> 96	<i>Serfőző</i> 135
<i>Pozsony</i> 203, 235, 236	<i>Sanctus Dyonisius</i> 96	<i>Sesni Villa</i> 86–87
<i>Pörög</i> 132	<i>Sanctus Georgius</i> 96	<i>Siess</i> 132
<i>Prebyl</i> 106	<i>Sanctus Ladislaus</i> 96	<i>Sifrid</i> 167
<i>Premilo</i> 86	<i>Sándorfi</i> 103	<i>Sileu</i> 116, 139
<i>Pribifyamyclosfalwa</i> 106	<i>Sánta</i> 51, 103, 118, 230, 259	<i>Simon</i> 227, 229, 231, 232, 235
<i>Pribur</i> 163	<i>Sánta Kovács József</i> 259	<i>Siró</i> 135, 136
<i>Procu</i> 162	<i>Santha</i> 103	<i>Sogor</i> 129
<i>Puffadt</i> 132	<i>Sara</i> 84, 102	<i>Soklányos</i> 133
<i>Puli</i> 129	<i>Sára</i> 178	<i>Solyom</i> 129
<i>Pünkös</i> 163	<i>Sárai</i> 84, 102	<i>Som</i> 116, 250, 251
<i>Quereud</i> 132	<i>Saray</i> 84, 102	<i>Sombotka</i> 137
<i>Queseud</i> 116	<i>Sarlaud</i> 130	<i>Somkerék</i> 102
<i>Quisid</i> 116	<i>Sarlódi</i> 140	<i>Somkereki</i> 102
<i>Qurta</i> 116	<i>Sarolt</i> 160	<i>Somlyó</i> 147
<i>Raba</i> 145	<i>Sarolta</i> 162	<i>Somlyói</i> 140
<i>Rács</i> 228	<i>Sarolth</i> 160	<i>Somod</i> 250, 251
<i>Raguel</i> 169	<i>Saroltu</i> 162	<i>Somogy</i> 139
<i>Rathold</i> 206	<i>Sáros</i> 110	<i>Somogyi</i> 228
<i>Ratholth</i> 206	<i>Sárosi</i> 110	<i>Somos</i> 116, 129, 140, 251
<i>Ravasz</i> 121, 138	<i>Sartor</i> 93, 94	<i>Sopron</i> 130, 139, 147
<i>Ravaszti</i> 140	<i>Sárvásári</i> 130	<i>Soproni</i> 180
<i>Rebeka</i> 169	<i>Sashat</i> 89	<i>Soroth</i> 160
<i>Rénold</i> 167	<i>Satec</i> 86	<i>Sós</i> 151
<i>Része</i> 131	<i>Scegene</i> 140	<i>Stephan</i> 81, 169
<i>Ria</i> 247	<i>Scekeres</i> 251	<i>Stephania</i> 170
<i>Ricolphus</i> 105		

Stephanus 78, 79, 80, 81, 84, 85, 91, 92, 95, 97, 99, 165, 169, 178, 182, 231, 256
Strigoniensis 96
Sukete 116
Sumkerec 102
Sumug 250
Sumus 250
Sunad 81
Supruny 79
Suprunymyklosmolna 107
Susanna 169
Susster 129
Sutor 94
Sutyi 51
Sydo 117
Sydou 140
Syguer 139
Syke 80
Syketh 216
Symeg 147
Symon 235
Syraso 135
syro 132
Szab 103
Szabó 59, 94, 119, 135, 227, 228, 229
Szádeleji 140
Szalai 228
Szalók 202
Szegbeli 148
Szegelet 130
Szegény 142
Szegi 148
Szem 120
Szema 60, 120
Szemcsi 120
Szemd 120
Szemdi 120
Szeme 60, 120
Szemej 120
Szemer 120
Szemere 120, 202
Szemes 60, 119, 120, 123, 140
Szemse 120, 140
Szentdemeteri 258
Szentemágocs 201
Szentgyörgy 96
Szentistván 170
Szentmártonbél 211
Szentmihály 223
Szentpéter 96, 170
Szentpéteri 66
Szép 131
Szepesi 156
Szepességi 156
Szerető 137
Szergejevics 232
Szil 209
Szilágyi 156, 226, 228, 229
Szilágyási 156
Szinyei Merse 259
Szlávik 237
Szlavónia 157
Szolgád 140, 180
Szolnoki 118
Szombat 61, 244, 246
Szombatka 140, 244, 246
Szovárd 183, 208, 211, 212
Szovár-hegy 211
Szovárkó 211
Szováros 211
Szőkepéter 236
Szőrös 131
Sztáncs 167
Szugolyi 130
Szűcs 228
Szűkfejű 133
Tade 179
Tadeus 179
Tadeusut 89
Tagadó 136
Takach 54
Takács 54, 55, 228
Takács Benedek 55
Talpas 117
Talpas Tamás 117
Tamás 47, 117, 150, 258
Tamásfalva 150
Tamás István 259
Tányérnyaló 133
Tapolca 152
Tar 117
Tarkacsu 162
Tas 18, 175
Taş 160
Tatay Ferkő 63
Tatay Istók 63
Tatay Jankó 63
Tekert 132
Térjmeg 138, 140
Teuthes 84
Thakach 54
Thar 131
Theobaldus 166
Theodorus 188
Thermeg 132
Theutbald 166
Thiotbald 166
Tholpos 117
Thomas 80, 82, 94, 117, 182, 258
Thomoy 202
Thooth 104
Thorda 235
Thordafy 235
Thorma 129
Thosu 160
Thumb 103
Thuross 182
Thyzay 144
Tiburci (nom.) 179
Ticudi 129
Tiefenbach 157
Tihanyi 207
Timote 179
Timotheus 179
Tirpak 129
Tiván 160
Tizenegy 132

<i>Tomaj</i> 202	<i>Vakod</i> 134	<i>Vrdugh</i> 136
<i>Tomb</i> 103	<i>Valahus</i> 93	<i>Vrumes</i> 116
<i>Tomoy</i> 189	<i>Valentinus</i> 47	<i>Vrusur</i> 12–13
<i>Tóni</i> 247	<i>Valkai</i> 146	<i>Vruz Iwanka</i> 109
<i>Torontál</i> 160	<i>Valkó</i> 146	<i>Vtuend</i> 116, 132
<i>Tosu</i> 160, 175	<i>Valterus</i> 170	<i>Wagner</i> 229
<i>Tót</i> 103	<i>Várad</i> 228	<i>Wágner</i> 237
<i>Tóth</i> 226, 227, 228	<i>Varga</i> 94, 151, 227, 228	<i>Walter</i> 166
<i>Tothi</i> 165	<i>Várhegyi</i> 219	<i>Warangh</i> 102
<i>Tothmihal</i> 110	<i>Váró</i> 137	<i>Warangy</i> 102
<i>Tóti</i> 165	<i>Városi</i> 144	<i>Waras</i> 201
<i>Török</i> 228	<i>Vasadi</i> 140	<i>Warou</i> 116
<i>Töttös</i> 47, 61	<i>Vayas</i> 47	<i>Wartberg</i> 86
<i>Tövises</i> 47, 61	<i>Vázsony</i> 205, 206	<i>Waryu</i> 138
<i>Tristanus</i> 173, 174	<i>Vázsonyi</i> 205, 206	<i>Wasadi</i> 130
<i>Tristianus</i> 67, 173	<i>Vduorus</i> 95	<i>Wasas</i> 47
<i>Tropinyák</i> 74	<i>Vég</i> 144	<i>Wason</i> 205
<i>Trottyos</i> 131	<i>Végigüres</i> 134	<i>Weiss</i> 69
<i>Tukus</i> 117	<i>Végső</i> 150	<i>Weiteh</i> 163
<i>Tül</i> 132	<i>Velec</i> 160	<i>Welfrit</i> 166
<i>Tumpa</i> 116	<i>Velek</i> 193	<i>Welprith</i> 166
<i>Turda</i> 193	<i>Velprét</i> 171	<i>Werus</i> 94
<i>Turuuoi</i> 182	<i>Velpreth</i> 166	<i>Wewlgh</i> 130
<i>Tuskó</i> 242	<i>Vén</i> 118, 131	<i>Wg</i> 210
<i>Tuskóci</i> 242	<i>Vendeg</i> 116	<i>Wido</i> 182
<i>Tutus</i> 84	<i>Venis</i> 25	<i>Wilhelmus</i> 166
<i>Tüdő</i> 130	<i>Verespetvrligety</i> 107	<i>Wkleleu</i> 117
<i>Tyba</i> 189	<i>Vesszős</i> 47, 61	<i>Wkur</i> 139
<i>Tykud</i> 210	<i>Vezekfyalwanusmolna</i> 107	<i>Woiteh</i> 163
<i>Tykur</i> 130	<i>Vgek</i> 193	<i>Wolf</i> 237
<i>Tymar</i> 215	<i>Vgrin</i> 163	<i>Wolfgang</i> 96
<i>Tyukod</i> 210	<i>Vilalmus</i> 167	<i>Wolfgangus</i> 96
<i>Tywan</i> 165	<i>Vinceslov</i> 163	<i>Wom</i> 165
<i>Tyza</i> 147	<i>Viter</i> 81	<i>Woth</i> 81
<i>Tyze</i> 81	<i>Vitus</i> 169	<i>Wyfalus</i> 110
<i>Ug</i> 210	<i>Vkleleu</i> 132	<i>Wyfalw</i> 144
<i>Ugek</i> 193	<i>Vlcan</i> 164	<i>Wylmos</i> 166
<i>Unoka</i> 29	<i>Vlixis</i> 173	<i>Wzwegh</i> 136
<i>Uros</i> 121	<i>Vnuca</i> 129	<i>Yeur</i> 206
<i>Ursa</i> 121	<i>Vojtěch</i> 163	<i>Zaadelei</i> 130
<i>Urus</i> 121	<i>Vokud</i> 137	<i>Zabey</i> 103
<i>Úttörőpajtás</i> 118	<i>Völgy</i> 144	<i>Zabfi</i> 103
<i>Vaddisznófogú</i> 133	<i>Vörös</i> 94, 95, 228	<i>Zabfy</i> 103
<i>Vajk</i> 47	<i>Vrdug</i> 79	<i>Zabo</i> 47, 94

Zábrod 165
Zabroud 165
Zacal 116, 139
Zacharius 86
Zagyurwago 82, 133
Zah 182
Zahariam 83
Zakalus 131
Zakath 132
Zalay 144
Zalok 188
Zebezlaus 165
Zegbely 148
Zegen 131
Zegy 148
Zekel 129
Zekewpether 234, 257
Zemdi 96
Zemere 202
Zemplén 153
Zenthdemeter 258
Zenthjanuspallya 144
Zep 131

Zerechen 128
Zeremi 79
Zeuke 79
Zeulos 106
Zeulos Jacobfolde 106
Zewke 234
Zewkepether 131
Zlauebor 86
Zoard 211
Zobody 91
Zobolsu 81, 193
Zobotha 163
Zolouc 202
Zoltan 215
Zoluna 12–13
Zombot 116
Zomlyoy 147
Zoward 211
Zowardfy 211
Zowardj 211
Zörög 132
Zrinj Miklos 18
Zrínyi Miklós 18

Zuard 81
Zubuzlou 165
Zudar 131
Zulga 67, 140
Zumbot 136
Zuord 211
Zyl 209
Zytaketheu 80
Zytha 130
Zyugyartou 135
Zsidó 117, 118
Zsidó Mihály 117
Zsuzsi 260

Ἀρπαδήσ 115
ἐξέλεχ 115
Ἰέλεγ 160
ιουτοτζάσ 160
Λεβεδίασ 115
Τασήσ 160
Τερματζους 21
φαλίτζιν 115

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY, *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. TÓTH VALÉRIA, *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. PÓCZOS RITA, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. TÓTH VALÉRIA, *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye).* Debrecen, 2001. 245 lap.
7. HOFFMANN ISTVÁN, *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2008. 224 lap.
14. TÓTH VALÉRIA, *Településnevek változástudományja.* Debrecen, 2008. 285 lap.
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2009. 193 lap.
16. HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2010. 259 lap.

17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2010. 271 lap.
18. PÓCZOS RITA, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* Debrecen, 2010. 237 lap.
19. RÁCZ ANITA, *Adatok a népnévvel alakult településnevek történetéhez.* Debrecen, 2011. 248 lap.
20. GYÖRFFY ERZSÉBET, *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen, 2011. 224 lap.
21. RESZEGI KATALIN, *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen, 2011. 216 lap.
22. SCHWING, JOSEF, *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn).* Debrecen, 2011. 213 lap.
23. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2011. 226 lap.
24. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
25. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 3. Heves–Küküllő vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 115 lap + 23 térkép.
26. BÉNYEI ÁGNES, *Helynévképzés a magyarban.* Debrecen, 2012. 134 lap.
27. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
28. KENYHERCZ RÓBERT, *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke.* Debrecen, 2013. 222 lap.
29. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 186 lap.
30. HOFFMANN ISTVÁN, *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei.* Debrecen, 2013. 138 lap.
31. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2014. 206 lap.
32. BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára.* Debrecen, 2014. 338 lap.
33. SZÖKE MELINDA, *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* Debrecen, 2015. 244 lap.
34. KOVÁCS ÉVA, *A tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2015. 238 lap.
35. *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei.* Szerk. BÁBA BARBARA. Debrecen, 2015. 433 lap + 36 térképmelléklet.

36. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2015. 200 lap.
37. RÁCZ ANITA, *Etnonimák a régi magyar településnevekben.* Debrecen, 2016.